891.99
Л-38

[illegible]

891.99
L T38

ՄԵԼԻՔԻ ԱՂՋԻԿԸ

Գրեց՝

ԼԷՕ

ՏՊԱՐԱՆ «ՊԱՅՔԱՐ»Ի

ՊՈՍԹՈՆ

1933

02.05.2013
19 NOV 2011

Ի յուշ
քաղցր յիշատակի
իր հանգուցեալ կողակցին
ՏԻԿԻՆ ՇՆՈՐՀԻԿ ՏԷՎԷՃԵԱՆԻ
կանգնէ զայս Արձան
վշտահար Ամուսինը
ԱՍՏԻԿ ՏԷՎԷՃԵԱՆ

ՊԵՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
Гос Библиотека
ՀՍՍՌ - Арм ССР
8486-76

ՏԻԿԻՆ ՇՆՈՐՀԻԿ ՏԷՎԷՃԵԱՆ

Տիկին Շնորհիկ Տէվէճեան ծնած է Պրուսա, 1882 թուականին, Լութֆեան գերդաստանէն: Իր ուսումը ստացած է Պրուսայի Ամերիկեան վարժարանը: Ամերիկա եկած է 1900ին եւ ամուսնացած 1906ին, Նիւ Եորքի մէջ: Տէր եւ Տիկին Տէվէճեան Շիքակօ հաստատուած են 1921ին: Իր մահկանացուն կնքած է 1931 Նոյ. 25 գիշերը ժամը 11ին, **Thanksgiving**ի նախընթաց երեկոյին: Թաղուած Նիւ Եորք, **Cedar Grove** գերեզմանատունը:

Թողուցած է տխպար ու բարեսէր հայ տանտիկնոջ յիշատակ:

ԼԷՕ

Այս աշխատութիւնը կարելի է պատմական վէպ անուանել այն չափով, ինչ չափով աւանդութիւնը հնարաւոր է պատմութիւն համարել:

Գրաւոր պատմութեան վրայ չէ հիմնուած «Մէլիքի Աղջիկը», այլ այն աւանդութեան վրայ, որ պահել էր իր մէջ Ղարաբաղի Աւետարանոց գիւղը: Չգիտեմ՝ այժմ էլ պահու՞մ է նա, բայց քանի տարի առաջ Շուշում իմ ձեռքն անցաւ մի հաստ տետրակ, որ նոր էր գրուել Աւետարանոցում եւ շատ խառն, գռեհիկ, վայրիվերայ ոճով, բայց երկար մանրամասնութիւններով պատմում էր այդ աւանդութիւնը:

Ես օգտուեցի նրանից իբրեւ մի չոր կմախքից, որ մի քանի հատ փաստեր էր տալիս:

ԼԷՕ

ՄԵԼԻՔԻ ԱՂՋԻԿԸ

ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍ

Ա.

Կէսօրն անցաւ։ Վիթխարի ընկուզենին, որ միայնակ տարածել էր իր հինաւուրց ճիւղերը մեծ բլրի գլխին, հսկայական շուք գցեց դէպի արեւելք։ Դա նշան էր որ պէտք է նորից սկսել Վարդավառի խաղերը, որոնց ընդհատել էր Յուլիսեան միջօրէի տօթը։

Բլրի ստորոտում, քչքչան առուակի աջ, բարձր ափին, տարածուած էր մի մեծ բանջարանոց. նրա կենտրոնում, ցածրահասակ թփերի մէջ, երեւում էր մի գիւղական շինութիւն — չորս հաստ անտաշ, ծուռ ու մուռ փայտէ սիւների վրայ հաստատուած մի կտուր, որ ծածկուած էր հողով։ Այդ ծածկի տակից դուրս թափուեց աղջիկների եւ նորահարսերի մի մեծ խումբ։ Ամէնքը հագել էին իրանց տօնական ամենագեղեցիկ չորերը։ Ծիծաղը, ուրախ խօսքը գնում էր նրանց հետ։ Կեանքի գարունը այդ օրը բացառիկ արտօնութիւն ունէր. ամէնքը ջահիլ էին, միայն մի հատ հասակաւոր կին կար, նա էլ չէր մօտենում խմբին։

Ճօճանակը պատրաստ էր. մի աղջիկ կանգնեց նրա մէջ եւ սկսեց ցոյց տալ իր ճարպկութիւնը։ Նա արագ բարձրանում էր եւ արագ ծալում իր ծնկները, ցածրացնում, իր մարմնի ամբողջ ճկունութիւնը գործ էր դնում՝ առաջ եւ առաջ մղուելու համար։ Ճօճանը հետզհետէ մեծ եւ մեծ շրջան էր գործում, եւ րոպէ չանցած՝ աղջիկը ետ ու առաջ էր թռչում ահագին բարձրութեան վրայ։

Բայց աղջիկների եւ նորահարսերի հասարակութիւնը այսօր դուր չէր բոլորովին առանձնացել։ Կուսական խորհուրդներ կային։

Ահա մի նորահարս վերցրեց փայտը։ Նա խփում է ճօճուող աղջկայ մերկ ոտներին, իսկ մնացածները պա—

հանջում են, որ նա արտասանէ իր սիրած մարդու անունը: Հարց ու փորձի ենթարկուածը շուտ չէ կատարում այդ պահանջը. նա դեռ դիմադրում է, լաւ ծեծ է ուտում եւ ապա միայն, յոգնած, կարմրած, սկսում է պատասխաններ տալ: Ուրիշ կերպ նա չէ կարող իջնել ճօճանակից եւ հանգստանալ: Նա նշանուած է եւ տալիս է իր նշանածի անունը: Այդ դեռ շատ դժուար չէ: Ընկերուհիները սկսում են աւելի խոր գնալ նրա սրտի մէջ եւ ուզում են անպատճառ իմանալ ի՞նչպէս է, սիրում ու հաւանո՞ւմ է նշանածին թէ ոչ: Սրտի այդ բոլոր նուիրական գաղտնիքները դուրս են հանում անդադար հարուածները...

Հարցնում են եւ այնպիսիներուն, որոնք դեռ նշանուած չեն: Անուններ տալ դրանք պարտաւոր չեն. պէտք է միայն նկարագրեն իրանց ցանկացածի դէմքը, հասակը, հագուստը եւ, եթէ կարելի է, նոյն իսկ պարապմունքը: — Լսողները սկսում են գուշակել թէ ով է այդ անյայտ երիտասարդը. մի—մի թըւում են գիւղի նշանածացուներին, իսկ ճօճուող աղջիկը, որին միայն դրականապէս յայտնի է, թէ ով է իր սրտի տէրը, չարչարում է հարցնողներին, դիտմամբ ուրանում է տուած անունները:

Ընկուզենու տակ հաւաքուած էր այնքան ուրախութիւն, որ նոյն իսկ չափահաս կինը հեռուից նայում էր, ծիծաղում եւ երանի էր տալիս երջանիկ ջահիլներին:

Հերթը հասաւ մի բարձրահասակ աղջկան: Նա, ինչպէս երեւում էր, այս տնի թագուհին էր. ոչ ոք նրա պէս գեղեցիկ եւ հարուստ զգեստ չունէր: Նրա կրծքի վրայ փայլում էին երկու շարան ոսկի դրամները, մինչդեռ միւսների կուրծքը զարդարում էին արծաթ դրամներ:

— Հիմա մենք կը սկսենք, ձայն տուին այս ու այն կողմից:

Ամէնքը աւելի մօտ եկան ճօճանակին, աւելի խիտ խմբուեցին: Ամէն մէկն էր ուզում վերցնել ծեծելու փայտը: Տաքացած հուրիների պէս ամբողջ խումբն ուզում էր տանջել, ծեծել իր ընկերուհուն:

— Խնայել չկայ, ասում էր մէկը:

— Ինձ տուէք փայտը, կանչեց մի յաղթանդամ աղջիկ, — ես ցոյց կը տամ թէ ինչպէս են մրմնջում մարդու տները:

Աղջիկը լուռ էր. նրա հրաշալի ժպիտը համաձայնութիւն էր յայտնում: Եւ համարձակ բարձրացաւ չուանի վրայ: Մետաքսէ կարմիր թաշկինակը յետ սողաց, ընկաւ նրա գլխից, բաց անելով նրա սիրուն ճակատը, շքեղ, սաթի պէս թուխ մազերը: Երկու անգամ յետ ու առաջ գնաց ճօճանակը. աղջիկը եռանդուն ջանքեր էր գործ դնում. նրա դէմքի վրայ մի սիրուն գոյն իջաւ. լիքը թշերը աւելի եւս կարմրեցին, կարծես աշխատում էին նմանացնել թաշկինակի գոյնը: Առաջին հարուածը իջաւ նրա ոտների վրայ եւ անողոք հարցը արտասանուեց պարզ կերպով.

— Ո՞վ է...

Ամէնքը լռեցին: Աղջիկը իր փոքրիկ բերանի մի անկիւնով կծեց գլխի թաշկինակի մի ծալքը. նրա նուրբ շրթունքների միջից երեւացին ձիւնափայլ ատամները, ժպիտը դարձաւ մի սիրուն, մեղմ ծիծաղ, որ փոսիկներ կազմեց թշերի վրայ, քիչ իջեցրեց երկար ու սրածայր թերթերունքները մի ջուխտ թուխ աչքերի վրայ, որոնք այդ կանոնաւոր, կլորիկ դէմքի հրաշքն էին: Նա լուռ էր:

— Ո՞վ է, կրկնուեց նոյն հարցը:

Երրորդ, չորրորդ հարուած: Բայց նա չէ խօսում, պինդ կծում է թաշկինակի ծալքը, ուսերը վեր է քաշում հարուածների ցաւը մոռանալու համար:

Նա դիւրաթեք էր, ճկուն: Չուանը կատաղի թուիչքներ էր գործում, կրկնապատկելով իր թափը

նրա ծնկների կծկումից: Երկու չարան ոսկրները հանդարտ չրխկում էին, բաղխուելով նրա բարձր ու լայն կրծքին: Բարակ քամին մի քանի փնջիկներ խլեց նրա մազերից եւ սկսեց հեզիկ կերպով խաղալ նրանց հետ:

Նրա յամառութիւնը չափ չէր ճանաչում: Բերանի մի անկիւնով կծած մետաքսը, կարծես, կպել էր նրա լեզուին: Բողոք չէր լսւում, հարուածները ցնցում չէին առաջացնում: Այդ աղջիկը սկսել էր զարմացնել նոյն իսկ իր ընկերուհիներին: — Խփողները այժմ երկուսն էին. փայտով զինուածի դիմացը կանգնել էր մի ուրիշ աղջիկ, որ գործում էր գօտուց հիւսած լախտով:

— Բաղդասար... յանկարծ, բոլորովին անսպասելի կերպով, լսուեց բարձրում աղջկայ բարակ ձայնը, որ մի ակնթարթում փոխուեց մի հնչուն ծիծաղի: Կարմրութիւնը աւելի եւս խտացաւ, տարածուեց մինչեւ ականջների ծայրը, կարծես արիւնը հիմա դուրս կը ցայտէր:

— Սուտ է, կանչեցին ներքեւից:

— Սուտ՛դ, բացականչեց նոյն ծիծաղը:

Այդպիսի անուն գոյութիւն չունէր: Նորից հարցեր, նորից մի շարք անուններ վերեւից: Ծիծաղում էին ամէնքը եւ անզուսպ ուրախութիւնը ամէն մէկին տալիս էր աւելի խիստ պահանջող լինելու եռանդ: Իսկ նա, որ նազելով ճօճւում էր եւ ծիծաղում, այդ բախտաւոր, գեղեցիկ արարածը, ո՛րքան բաւարարութիւն էր գտնում իր չքնաղ յամառութեան մէջ...

Բանն այն տեղին հասաւ, որ այլ եւս չմնաց մէկը, որ չի խփէր նրան եւ չի հարցնէր: Եւ նա տեղի տուեց, յայտնեց թէ այժմ ասում է: Տիրեց լռութիւն. բայց լսուեց մի տարօրինակ խօսք:

— Չունեմ, ասաց նա:

Ծիծաղ, իրարանցում, դժգոհութիւն...

— Սուտ է, սուտ է... երէկ նա եկաւ մեր գիւղը...

Այդպէս էին ասում ընկերուհիները: Այլ եւս թաքցնելու կարիք չկար: Նա երկու անգամ լուռ յետ ու առաջ թռաւ եւ ապա, աչքերը ուղղելով դէպի վեր, դէպի ընկուզենու խիտ ճիւղերը, ցած ձայնով, այս անգամ առանց որ եւ է ծիծաղի, արտասանեց.

— Ջալալ...

Ուրախութեան, յաղթութեան աղաղակները ողջունեցին այդ անունը: Աղջիկը կանգնեցրեց չուանը, ցած իջաւ: Այժմ նա կերպարանափոխուել էր: Մի լուրջ մարդ էր, որ լուռ հեռացաւ, քաշուեց մի անկիւն, մընացածը թողնելով միւս աղջիկներին:

Բայց չկար մի տեղ, որ բոլորովին ծածկէր նրան այն սուր ու թափանցող հայեացքներից, որոնք ամէն կողմից ուղղուած էին դէպի նրան: Հրապարակական խոստովանութիւնը այնքան էլ հեշտ չէր. աղջիկը դժուարութեամբ էր շունչ քաշում, զգում էր որ իր սիրտը հանգստութիւն չունի, որ մի բան այրում է նրան: Նա սկսեց կարգի բերել իր թաշկինակն ու մազերը: Ի՞նչ էր նրա դրութիւնը. այդ ոչ ոք չգիտէր, բայց ամէնքը երանի էին տալիս նրան:

Եւ հասկանալի է թէ ինչու: Բախտաւոր գեղեցկուհին Մէլիքի աղջիկն էր...

Արեգակը շատ էր մօտեցել այն սարին, որի ետեւում մայր էր մտնում: Մի քանի հարց ու փորձ եւս — եւ կը գայ ամառնային երեկոն. բայց Աւետարանոցի ծաղիկները դեռ չէին վերջացրել Վարդավառի բոլոր ծէսերը: Դեռ մնում էր ամենահետաքրքրական բանը. դեռ այնքան մատաղ սրտերը սպասում էին, թէ ի՛նչ պիտի ասէ բախտը: Ամէն մէկը բացել էր իր նուիրական գաղտնիքը. բայց... զուր չէն ասում. «Թո՛ղ քո սրտինը, տե՛ս ի՛նչ է ասում բախտը»:

Մէլիքի աղջիկը հեռացաւ ընկուզենուց եւ գնաց դէպի բլրի ստորոտը: Նրան հետեւեց հասակին առած կինը, որ մինչեւ այժմ հեռու էր պահւում: Նա աղջկայ

դայեակն էր: Տեսնելով, որ աղջիկը սկսեց դէս ու դէն գնալ եւ գեղեցիկ ծաղիկներ հաւաքել, պառաւը կանգ առաւ եւ հարցրեց.

— Ո՞ւմ համար են դրանք:

Աղջիկը չպատասխանեց մինչեւ որ իր ձեռքում մի մեծ գոյնզգոյն փունջ չկազմուեց: Ապա, մօտենալով իր դայեակին, ասաց.

— Մեր սափորի համար, որ դրած է աղբիւրի մէջ: Ես կը ծածկեմ նրան, կը զարդարեմ, կը համբուրեմ նրան, որ լաւ բան գուշակէ ինձ համար: Ի՞նչ կը լինի, Մէհրի, ինչ կ'ասէ նա ինձ: Վախում եմ, սիրտս հանդարտ չէ:

— Մի՛ վախիր, Մէհրին մատաղ լինի քո սիրուն աչքերին, ասաց պառաւը մայրական քնքշութեամբ եւ բռնեց աղջկայ ձեռքը: — Մի՛ վախիր. իմ Գայիանէն Վարանդայի երկնքում մի աստղ ունի, որի նմանը դեռ մարդ չէ տեսել: Ի՞նչ պիտի ասէ քեզ վիճակը, երբ դու ինքդ մեր ամէնքի բախտն ես...

Եւ նորից ու նորից պառաւը մատաղ գնաց իր սանիկին: Նրա ձայնը, որ դիւթում էր Մէլիքի երախաներին դեռ մանկութեան առաջին տարիներից, այժմ էլ արաւ իր հրաշալի ներգործութիւնը: Գայիանէն ժպտաց եւ լի վստահութեամբ ու հաւատով՝ նայեց այն տեղին, ուր խորհրդաւոր սափորն էր դրուած:

Այդ միջոցին միւս աղջիկներն էլ եկան դէպի այն կողմը, ուր Գայիանէն ծաղիկ էր հաւաքում: Պառաւը սթափուեց, բարձրացրեց իր գլուխը, եւ այդ ժամանակ միայն նկատեց, որ արեւը մայր մտնելու վրայ է: Նա իսկոյն յիշեց իր պարտաւորութիւնը, եւ տանելով Գայիանէն դէպի մի կողմ, ասաց.

— Օրը մթնում է, եւ մենք այստեղ չպիտի մնանք:

Աղջիկը ապշեց, համարեա ցնցուեց: Նա չէր կարծում թէ այդ րոպէին աշխարհում կը լինի մի մարդ, որ կիսատ կը թողնէ այդ օրուայ խաղերը:

— Իսկ վիճա՞կը, բացականչեց նա յուսահատուած:

Ապա բռնեց դայեակի ձեռքը եւ ցոյց տալով արեւմուտքը, ասաց.

— Դեռ արեւ կայ. տեսնո՞ւմ ես, երեք—չորս չուանի երկարութեամբ ճանապարհ ունի արեգակը, իսկ նրա մայր մտնելուց յետոյ սկսւում է մի կարճլիկ օր, չուքի, թարմութեան փոքրիկ օր: Տղամարդիկ ճրագավառին են տուն վերադառնում. իսկ մինչեւ այդ ժամը վերջացած կը լինի մեր վիճակը:

Մէհրին սարսափեց վերջին խօսքերից:

— Մինչեւ ճրագավա՞ռ, հարցրեց նա կոշտ ձայնով. — այդ չի լինի: Այստեղ ամէնքը աղջիկներ են:

— Բայց մեր գիւղը շա՛տ է մօտիկ, երկու թռիչքով կարելի է հասնել:

— Չէ՛, չէ՛, ժամանակը չար է... Դու չգիտես, դու երեխայ ես... Այժմ ցերեկն էլ մեր երկնքի տակ ապահով չէ: Գնանք, վիճակը տանն էլ կարելի է...

— Տանը Հարսնաղբիւր չկայ...

— Ջրից կարելի է տանել: Բայց այս ի՞նչ է...

Նա այլեւս չշարունակեց: Նրա աչքերը տեսան մի բան ու սարսափեցին:

Բանջարանոցի միւս կողմում ահագին թեք լանջեր էր տարածել լեռնային բարձրութիւնը. ղառխվայրի մեծ կէսը ծածկուած էր անտառով, որի ստորին մասերը արդէն ընկղմուել էին երեկոյեան ստուերների մէջ: Անտառից ցած սկսւում էր բաց, այժմ դեղնած խոտերով ծածկուած տարածութիւնը, որ փոքրիկ ձորեր, խորդ ու փոսեր կազմելով, գալիս իջնում էր առուակի վրայ: Անտառի տակ երեւում էր մի ձիաւոր: Նա մի քանի քայլ գնում էր, բայց իսկոյն ետ էր դարձնում ձիու գլուխը եւ դիմում էր դէպի այլ կողմ: Ինչպէս երեւում էր, նա դիտում էր այդ կողմերը:

Ամէն ինչ հասկացնել էր տալիս, որ դա մի վտանգաւոր մարդ էր: Ապա նա, կարծես նոր նկատելով բլրի

լանջին ցրուած աղջիկներին, սկսեց ղանղաղ կերպով դէպի ցած գալ…

— Սուրբ Գրիգորիս… մրմնջաց պառաւ Մէհրին… Ձիաւո՞ր այսպիսի ժամանակ…

Գայիանէն մոռացաւ ամէն ինչ. նա զգաց այն, ինչ զգում է փոքրիկ թռչունը, երբ հեռւում, ծմակների վրայ, երեւում է բազէն: Վերջին տարիները նա մեծացել էր այդ վախերի մէջ. նրան միշտ ծածկում էին պատերի ետեւում, նրա ականջում ինչ որ բաներ էին շշնջում: Եւ միակ նա չէր այդ դրութեան մէջ. ամբողջ գիւղը ահ ու սարսափի մէջ էր: Եւ այժմ, երբ երեւում էր վտանգը, նա սեղմուեց իր դայեակի աջ թեւին, կարծես այդ պառաւ ու թոյլ կնոջից էր պաշտպանութիւն պահանջում: Ձիաւորը կաշկանդել էր երկուսին: Փոխանակ փախչելու, գլուխ ազատելու, նրանք կանգնել էին եւ նայում էին թէ ինչ կը լինի…

Այդ միջոցին ձիաւորը յանկարծ շուռ տուեց ձիու գլուխը, փոխեց իր ճանապարհը եւ գնաց դէպի բանջարանոցի ետեւի կողմը. ձին այժմ արագ էր գնում: Փա՛ռք Աստուծու… Բայց ի՞նչ ուրախութիւն: Բոպէ չանցած՝ երեւան եկաւ մի ուրիշ ձիաւոր, որ շտապով գնաց միւսի առաջը: Նրանք կանգ առին, երեւի խօսում էին:

Մէհրին իմացաւ որ բոպէն վճռական է: Նա կանչել էր Վարանդայի բոլոր սուրբերին, այժմ ձայն բարձրացրեց, սկսեց կանչել աղջիկներին ու հարսներին, ասաց որ պէտք է ամէն ինչ թողնել ու փախչել: Աղջիկներն էլ տեսել էին ձիաւորներին եւ նրանք էլ, հալածուող թռչունների նման, շտապով սկսեցին հաւաքուել եւ շարժուել դէպի այն տեղը, ուր կանգնած էր Մէլիքի աղջիկը: Բայց ի՞նչպէս փախչել… Փախչելու տեղ էլ չկար:

Յանկարծ Գայիանէն ծիծաղեց եւ օձի բերանից ազատուածի նման բացականչեց բարձր ձայնով.

— Ոչինչ չկայ. գնացէք, վիճակը պատրաստեցէք…

Մէհրին կը քարանար սարսափից, եթէ Գայիանէն իսկոյն չասէր նրա ականջին.

— Ես ճանաչեցի…

— Ո՞ւմ:

— Այն միւսին, որ նոր եկաւ:

Որքան Մէհրին լարեց իր տեսողութիւնը, մի բան հասկանալ չկարողացայ:

— Մեր գիւղի՞ց է, հարցրեց նա:

— Ո՛չ:

Եւ Գայիանէն նորից շտապեցրեց աղջիկներին ցած իջնել, պատրաստել վիճակի սափորը:

— Ես էլ ճանաչեցի, աղաղակեց մի աղջիկ եւ վազեց դէպի ցած:

Մի ակնթարթում անցաւ ահը. նա մի փոթորիկ էր, որ յանկարծ փախուեց երկրի վրայ եւ իսկոյն էլ չքացաւ: Տօնը խանգարուած չէր. նորից սկսուեց թռչկոտոցն ու խօսքը: Պառաւ դայեակը մնացել էր ապշած. նա չը գիտէր թէ ի՛նչ է կատարւում. նրա խորշոմած արեւառ դէմքի վրայ անշարժացել էր սարսափը եւ նրա շրթունքները դեռ արտասանում էին. «մութը գալիս է, ինչ կ՚անեն»: Գայիանէն չհեռացաւ նրանից, եւ ծիծաղելով հարցրեց.

— Հիմա է՞լ չես ճանաչում:

— Իմ աչքերի մէջ լոյս չէ մնացել, իսկ դու չես ուզում ասել, պատասխանեց նա. — բայց իմ սիրտը կտրատւում է, եւ ես չգիտեմ ինչ կը լինի, եթէ…

Խեղճ կինը չկարողացաւ շարունակել եւ լաց եղաւ: Նա աղաչում էր փորձանքից հեռու մնալ, փախչել, ազատուել: Գայիանէն գրկեց նրան, իր դէմքը բոլորովին մօտեցրեց բարի դայեակի դէմքին եւ հիացած արտասանեց.

— Նա է, Մէհրի, նա է…

— Ո՞վ։
— Չե՞ս հասկանում։ Ես տուի նրա անունը այնտեղ։
Եւ նա ձեռքը մեկնեց դէպի ընկուզենին։ Բայց Մէհրին ոչինչ չհասկացաւ, այնքան շշկլուել էր։
— Ինչի՞ չհասկացար։ Լա՛ւ մտածիր, ինչո՞ւ էին ինձ ծեծում մեր աղջիկները։
Գայիանէի ձայնը դողաց վերջին խօսքերի ժամանակ․ նա չկարողացաւ նայել իր դայեակին եւ շուռ տուեց իր երեսը։
— Ջալա՛լը, րոպէական լռութիւնից յետոյ բացականչեց Մէհրին եւ պինդ գրկեց Գայիանէին։
— Այո՛... Նա գիտէ որ մենք այստեղ ենք... Նրա կնիքն էլ վիճակի սափորի մէջ է... Ինքն է ուղարկել։
Պառաւը, վերջապէս, հանգստացաւ, սրբեց իր աչքերը, դրստեց գլխի շորը եւ ապա սկսեց մոլեգնաբար գգուել իր սանիկին, անթիւ անգամ մատաղ գնալ նրան։
—Ջալալը... կրկնեց նա մի քաղցր ձայնով, մի սրբազան զգացմունքով, կարծես Սուրբ Գրիգորիսն էր դա, որին կանչում էր մի քանի րոպէ առաջ։
— Այո՛, նա... Այժմ մութ գիշերն էլ սարսափելի չէ, այժմ ոչ մի մութ, ոչ մի ծմակ եւ ոչ մի սար վտանգ չի բերի մեզ, չէ՞։
— Այո՛, Մէհրին քո ցաւը տանէ... Բայց Աննախաթո՞ւնը...
— Մի՞թէ նա չի հաւատայ, որ այդ երիտասարդը մենակ կարող է պաշտպանել ամէնքին, այս բոլորին։ Օ՛, դու, երեւի, չես ճանաչում Խաչէնցուն։ Գնա՛նք, էլ ի՞նչ հոգս ունենք․ տարին մի անգամ է վիճակ լինում...
Նա ցած գնաց, եւ Մէհրին այլ եւս չհամարձակուեց իր չարագուշակ խօսքերով ու նախազգացումներով տխրացնել սիրուն աղջկան, որ կամենում էր ուրախութեան բաժակը մինչեւ վերջը խմել։

Բայց Գայիանէն յանկարծ ետ դարձաւ եւ խորհրդաւոր ու ցած ձայնով ասաց․
— Լսի՛ր, Մէհրի։ Եթէ սափորի մէջ գցած նրա կնիքը լաւ գուշակութիւն չանէ, դու չես թողնի որ Խաչէնցին տխուր գնայ այստեղից։ Իմաց կը տաս նրան, որ ես գիտեմ թէ երկնքի որ կողմումն է նրա աստղը․ ամէն գիշեր ես տեսնում եմ նրան եւ իմանում եմ, թէ ի՛նչ է անում եւ ի՛նչ է մտածում Մէլիքի որդին։ Կ՚ասես միմիայն նրան․ պահի՛ր այս բանը քո սրտում, ինչպէս ես եմ պահում...
Եւ նա, պատասխանի չսպասելով, ծիծաղեց ու վազեց դէպի ցած։
Մէհրին նայեց նրան, նայեց եւ ծանր հառաչանք հանելով սրտից, արտասանեց․
— Չափից դուրս բախտաւոր ես, աչքիս լոյս․ դա վատ է, մեր աշխարհը չէ ընդունում այդքան շատ բախտ։

Բ․

Արեգակը մայր էր մտնում։ Առուակի ձորում այլեւս արեւի մի հատ շող չէր մնացել։ Մի սիրուն խորշ պատել էր ձորի աջ կողը․ երկու մենաւոր ծառեր, երկու սիրող քոյրերի նման, գրկել էին միմեանց, հովանաւորում էին այդ փոքրիկ խորշը։ Իսկ նրանց արմատների մօտ, սեւ հողի մի բարձր շերտից դուրս էր թափւում յորդ աղբիւրը։ Այստեղ էր ամէն տարի կատարւում աղջիկների եւ հարսների վիճակը։ Եւ այդ պատճառով էր նա Հարսնաղբիւր։
Երբ Գայիանէն մօտեցաւ, ամէն ինչ արդէն պատրաստ էր։ Աղբիւրի ակը, ուր դրած էր մի փոքրիկ հողէ սափոր, կորած էր կանաչ ճիւղերի, խոտերի եւ ծաղիկների տակ։ Ահա մի քանի հոգի նստեցին աղբիւրի գլխին․ դրանք երգ ասողներն են եւ դրանց մէջ է

Գայիանէն: Վայրի շուշաններից եւ կարմիր պուտերից հիւսած փոքրիկ շարաններ պսակում են նրանց գլուխը: Ահա եօթը տարեկան մի աղջիկ երեխայի գլխին դցում են մի կարմիր շոր, որ ծածկում է նրա դէմքը․ բախտ բաժանողը չպիտի տեսնէ ոչ մէկին․ չէ՞ որ նրա հանած վճիռները սարսափելի պիտի լինեն շատերի համար, ինչպէս գեղեցիկ եւ ուրախալի են լինելու ուրիշ շատերի համար:

Սափորը հանուեց աղբիւրից: Նրա վրայ էլ կարմիր շոր գցեցին, ծաղիկներ ցանեցին, եւ սկսուեց արարողութիւնը:

Երգողները հերթով մի–մի տուն երգ են ասում, մնացածները կրկնում են ջանդիլումները: Ամէն մի երգից յետոյ փոքրիկ աղջիկը դցում էր իր ձեռքը սափորի մէջ, հանում էր մի իր․ նրա տիրոջ բախտն էր, ինչ որ ասւում էր երգի մէջ:

Առաջին գուշակութիւնները բախտաւոր էին, ամէնքը հրճւում էին: Դա մի անկեղծ ընկերասիրութիւն էր․ դա ցոյց էր տալիս թէ ինչպէս այս հանդիսաւոր օրը միացրել էր ամէնքին, մոռացնել տալով աղքատութիւն եւ հարստութիւն, նախանձ եւ չարակամութիւն: Ամէն մէկն առաջարկում էր երգի այն տունը, որ իրան սիրելի էր․ եւ եթէ այդ երգից յետոյ պատահում էր որ դուրս էր հանւում առաջարկողին պատկանող իրը, զարմանքն ու հիացմունքը պատում էին ամէնքին: Այստեղ դուրս էին հրապարակւում սրտի բոլոր տենչանքները․ մի տեղ թախիծ էր երեւում, մի տեղ երկիւղած անձկալութիւն․ մէկը հարցնում էր, թէ կարելի՞ է յուսալ, կամ թէ ո՛րքան դեռ պէտք է տանջուել...

Կային եւ կատարեալ անբախտներ: Ահա մի կարճահասակ աղջիկ առաջ անցաւ եւ թելադրում է Գայիանէին իր ուզած երգը: Թուխ ու անհրապոյր է նրա դէմքը, բայց ո՞վ գիտէ թէ ինչե՛ր կան նրա սրտում: Կարծես նա զգում է, որ լաւ բան չի լինի իր համար, կարծես ողբերգութեան գրած վճիռը վաղուց յայտնի է նրան: Ինչ որ ծանր յուսահատութիւն է նստած նրա աչքերի մէջ, որոնք անթարթ յառած են սափորի վրայ:

Իմ հայրն ու մայրը ի՞նչ անեն,
Ճակատիս ա՛յս էր գրած...

Գայիանէն անուշ ու սրտառուչ կերպով վերջացրեց երգը: Երեխան ձեռք է մեկնում այդ սեւ բախտի տիրոջը գտնելու: Նա հանեց մի արծաթէ կոճակ... Սուտ չէր վիճակը․ կարճահասակ աղջիկը խլեց իր նշանը եւ հեռացաւ ծառերի տակ: Գայիանէն վեր կացաւ ու մօտեցաւ նրան:

— Դու վշտացա՞ր, Նախշուն, հարցրեց նա:

— Իմ բախտն է, պատասխանեց աղջիկը մի մռայլ ձայնով:

— Բախտը Աստուած է տալիս․ բայց ո՞վ գիտէ, այս սափորը այնքա՞ն իմաստուն է, որ ճիշտ հասկանայ Աստուծու գործը:

— Միայն սափորը չգիտէ, ես ինքս էլ գիտեմ...

— Դու ոչինչ չգիտես... Տե՛ս, ես մի լաւ բան կ՚երգեմ եւ իմ մատանին դուրս կը գայ... Ես այդ ըղձում եմ: Լսի՛ր:

Նա նստեց իր տեղը եւ իսկոյն երգեց․

Վա՞յ, իմ սիրած բիւլբիւլը
Քաշեցին խանի դուռը:

Որքա՛ն էր նա ուզում սիրտ տալ իր անմխիթար ընկերուհուն, ընտրելով իր համար մի այդպիսի դաժան վիճակ... Ամէնքը սարսափեցան:

— Ի՞նչ սիրտ ունես, ի՞նչ միտք ունես, ասում էին լսողները եւ իրանց դժգոհութիւնն էին յայտնում:

Դուրս հանուեց կապոյտ թելերով կապած մի արծաթի դրամ: Ո՞ւմ էր պատկանում այդ սարսափելի բախտը: — Ոչ ոք չիմացաւ: Գիւղից շատերն էին իրեն

տուել, բայց նրանք չէին եկել: Միւս օրը պիտի գային եւ իմանային, թէ ի՛նչ է գուշակել վիճակը:

— Հիմա մի ամենալաւը, բայց ո՛չ ինձ համար, ասաց Գայիանէն եւ էլի երգեց.

Աղջիկ, մազերդ հիւսէիր,
Թուշդ երեսիս քսէիր.
Ելնէիր բարձիս վրայ,
Բիւլբիւլի պէս խօսէիր:

Երեխայի ձեռքում այս անգամ երեւաց մի խոշոր, թանկագին քարի վրայ փորած կնիք: Հրա՛շք էր: Գայիանէն ճանաչեց այդ նշանը, գունատուեց. եւ մինչդեռ մնացածները հարց ու փորձ էին անում, թէ ո՛ւմն է այդ կնիքը, նա վեր կացաւ, հեռացաւ: — Մէհրին նա գտաւ առուակի մօտ, նստեց նրա կողքին եւ ձգեց նրա թեւը: Ի՛նչ զարմանալի դէմք ունէր նա. նախ ժպտաց, բայց այդ ժպիտը վայրկենական էր, անցաւ իսկոյն եւ աղջկայ աչքերից երկու խոշոր արտասուք գլորվեցան:

— Ի՞նչ եղաւ, գոչեց Մէհրին եւ գրկեց նրան:

— Դու լսեցի՞ր, հարցրեց նա հեկեկալով:

— Այստեղ ձայն չէ հասնում... Քո վիճա՞կն էր:

Գայիանէն գլխով դրական պատասխանի նշան արաւ եւ այլեւս մի բառ անգամ չուզեց արտասանել: Իզուր դայեակը գործ էր հրաւիրում բոլոր աղաչաւոր ձեւերը: Նա շուտով հասկացաւ, որ մի բան իմանալ կարելի է միայն Գայիանէի ընկերուհիներից ու վազեց աղբիւրի մօտ: Այստեղ նա յայտնեց թէ ո՛ւմն է կարմիր քարի վրայ փորած կնիքը, իսկ վիճակ հանողները պատմեցին թէ ինչ էր ասել սափորը:

Ուրախ եւ հանգիստ էր պառաւը, երբ նորից գնաց իր սանիկի մօտ: Նա այժմ չէր վախենում այդ արտասուքներից, գիտէր որ այս անգամ վիշտն ու դժբախտութիւնը չէ արտասուք քամում... Նրա ետեւից եկան մի քանի աղջիկներ, շրջապատեցին Գայիանէին, եւ առուակի զառիվայր ափը ներկայացնում էր մի այդպիսի տեսարան: Գայիանէն երկու ձեռքով ծածկել էր իր դէմքը. նրա առաջ նստած էր Մէհրին եւ խորին ուշադրութեամբ նայում էր այդ ձեռքերին, սպասում էր թէ երբ բախտը կը դադարեցնէ իր արտասուքները. իսկ միւս աղջիկները ամէն կերպ հարկադրում էին, որ Գայիանէն բաց անէ իր դէմքը: Գործում էին կանացի լեզուները, որոնք թաթախուած էին հեգնութիւնների ամենադառն թոյնի մէջ. դրանք խայթում էին, ինչպէս վարդերի մէջ թաղնուած փոքրիկ օձերը: Բայց իզուր:

Մէլիքի աղջիկը սիրել էր այդ դիրքը: Արդեօք ամաչո՞ւմ էր նա, թէ՞ ուզում էր ամբողջ ուշադրութիւնը մի տեղ հաւաքել, որպէս զի լաւ լսէ եւ ըմբռնէ իր սրտի բոլոր բաբախումները: Այդպիսի զարկեր, ջերմ ու անհանգիստ զարկեր, այսօր էին հաստատուել նրա կրծքի տակ... Առաջին անգամ...

Բայց ինչ որ անկարող եղան անել մի խումբ սուր ու փոքրիկ խայթերը, կատարեց մի հատ ձիաւոր, որ յանկարծ թռաւ ձորը, կարծես երկնքից ընկաւ: Լեզուները մի ակնթարթում մոռացան խայթելը. բոլոր հեգնողները ճչալով դէս ու դէն փախան: Մէհրին մինչեւ անգամ չնայեց, որ տեսնէ թէ այդ ի՛նչ գիշատիչ էր, որ վրայ տուեց: Խելագարի պէս նա յարձակուեց իր Գայիանէի վրայ, ձգում էր նրան, քաշել, տանել էր ուզում: Միայն այդ ժամանակ աղջիկը բաց արաւ իր դէմքը եւ մի կատաղի հայեացք գցեց ձիաւորի վրայ, որ մի գլուխ իրան էր նայում եւ լուռ ծիծաղում:

— Այսօր ամէնքը կուրացել են, սառն եւ դժգոհ ձայնով բացականչեց Գայիանէն: — Չէ՞ք տեսնում, մեր Մանասն է:

Ձիաւորը անշարժ էր, ծիծաղում էր: Բայց եւ այնպէս, ոչ ոք չվերադարձաւ: Դատարկուել էր եւ Հարսնաղբիւրի գլուխը. ամէնքը թաղնուել էին, միայն երեխան, որ իրեր էր հանում, մնացել էր իր տեղը նըս-

8486-78

տած եւ ապշած այս ու այն կողմն էր նայում, չհասկանալով թէ ինչո՛ւ այսպէս խաղն ընդհատուեց: Սափորը դրած էր նրա կողքին, դարձեալ մի հասարակ, խեղճ անօթ, թէեւ դեռ շրջապատուած ծաղիկներով: Նա մոռացուել էր· նրան աչք դրածները այժմ մի բան գիտէին, որ լսում էր խեղդուած, աղէտալի շշուկների մէջ· «Մանասը··· ծմակի մարդը»:

Նա, որին պատկանում էր այդ անունը, ձիուց ցած թռաւ: Գետնի վրայ երեւան եկաւ մի փոքրիկ մարմին, որ զէնքերի մի մեծ ժողովածու էր կրում: Մեծ սուրը ծեծում էր նրա ձախ ազդրը· չուխայի վրայ կապած հաստ ու կապոյտ գօտուց կախ ընկած էին խէնջարը, փառօղամանը եւ մի զոյգ ատրճանակ: Մորթէ ահագին մի փափախ ծածկում էր այդ ժիր ու դիւրաշարժ մարդու դէմքի վերին մասը, հաղորդելով այդ դէմքին մի ահարկու կերպարանք:

Կախ անելով հրացանը ձիու թամբից, փոքրիկ մարդը մի քանի անգամ էլ դէս ու դէն նայեց, կարծես չէր գիտէր թէ ինչից սկսի· ապա գնաց աղբիւրի մօտ, չոքեց, ընկաւ նրա վրայ, ջուր խմեց եւ երբ նորից կանգնեց, սկսեց խօսել, դառնալով դէպի Գայիանէն·

— Վախում եմ, ասաց նա· — վախում եմ Քրդից, որ Մահմէդին է պաշտում, վախում եմ եւ Մանասից, որ կնքուած մարդ է, Աւետարանոցի հանդստարանում ունի հօր, մօր գերեզմանները: Բայց Գայիանէն հօ գիտէ թէ Վարանդայի աղջիկները չպիտի վախեն ծմակի մարդուց:

Եւ նա դանդաղ քայլերով մօտեցաւ Մէլիքի աղջըկան, գլուխ տուեց նրան: Մէհրին պատմեց թէ ի՛նչքան նա վախեցրել էր իրան եւ Գայիանէին, երբ ցած էր գալիս ծմակից: Բայց Գայիանէն չտապեց հերքել իր դայեակի խօսքերը· նա բոլորովին չէր վախեցել:

— Ես գիտեմ, ես ճանաչում եմ Մէլիք—Յուսէինի աղջկան, պատասխանեց Մանասը: — Այսօր ուրախու-

թեան օր է, եւ մի՞թէ Վարանդայում նոյն իսկ Վար-
դավառի օրն էլ պէտք է վախել: Չէ՛, ուրախ լինենք:
Այնտեղ մի երեխայ նստած է մի ամանի կողքին, որի
մէջ ամէն մէկը մի նշան ունի: Բայց յիշե՞լ ես, Գայիա-
նէ, որ Վարանդայի ծմակներում մի Մանաս կայ: Ի՞նչ
է նրա բախտը···

— Դու նշան չունես այնտեղ, պատասխանեց Գա-
յիանէն: — Եւ ինչի՞դ է վիճակը: Ծմակների մէջ դու
չես գտնի այն, ինչ որ գիտէ մեր սափորը:

Մանասը ծիծաղեց եւ ասաց·

— Այո՛, Մանասը հին է: Բայց մի՞թէ այս ամանը
միայն աղջիկներին է լսում: Մի՞թէ չէ կարող մեր տը-
ղաների բախտն էլ գուշակել: Դուք պաշտում էք նրան,
ծաղիկներով զարդարում էք, մոմեր էք վառում նրա
առաջ: Ծմակում մի սիրուն տեղ կայ, մի կատարեալ
հրաշք: Մենք աւելի մեծ պատիւներ կտանք: Ծառե-
րը հասնում են երկինքին, իսկ նրանց արմատների մէջ
խեղդուել ու քայքայուել է մի եկեղեցի, երեւի, մի հին
ճգնաւորի հանգստարան: Այնտեղ կը դնեմ ձեր սափո-
րը: Եկեղեցին կտուր չունի· սեղանի վրայ, այնտեղ,
ուր մի ժամանակ ճգնաւորները չոքած էին, այժմ
մարդահասակ խոտեր եւ ծաղիկներ են բուսել: Աղբիւ-
րը դուրս է գալիս աջ կողքից···

Ոչ Գայիանէն, որ հաճութեամբ լսում էր Մանասի շատախօսութիւնը, ո՛չ Մէհրին, որ այժմ հանդարտ էր եւ ապահով եւ ոչ էլ այն աղջիկները, որոնք հետզհետէ սիրտ էին առնում եւ մօտենում, չհասկացան թէ ի՛նչ օգուտ կայ այս խօսակցութիւնից: Մէլիքի աղջիկը պատահաբար նայեց ջուխտ ծառերին եւ տեսաւ նրանց ետեւում կանգնած երիտասարդին: Նա նայում էր, հիացած դիտում էր աղջկայ բաց դէմքը: Մի ակնթարթում Գայիանէն երկու մատով ձգեց կարմիր թաշկինակի ծայրը, ծածկեց իր դէմքը: Շրջապատողները ծիծաղեցին եւ այդ ծիծաղը աւելի եւս շփոթութիւն պատ-

ճառեց նրան: Իսկ զարանամուտ երիտասարդը այլեւս աւելորդ համարեց ծածկուել, դուրս եկաւ եւ մի քանի քայլ առաջ եկաւ:

Դա Խաչէնի Մելիքի որդին էր, Ջալալը:

— Հիմա հերթը քոնն է, բեկ, ես շատ խօսեցի,— ասաց Մանասը յետ ու յետ գնալով:

Բայց երիտասարդը չկարողացաւ խօսել. նա ինքն էլ քաշւում էր այդ աղջիկներից:

— Մի՛ վախիր, բեկ, շարունակեց Մանասը. ամէն մէկը արդէն գիտէ թէ ինչ բախտ է տուել երկինքը եւ երջանիկ է. իսկ երջանիկ մարդը չէ կարող անհոգի ու խիստ լինել...

— Եթէ այդպէս է, ասաց Ջալալը հանդարտ ու հեզ ձայնով,— թո՛ղ ինձ ասեն թէ այս հողէ ամանը քանիսի՞ն է այսօր լացացրել:

— Ես միայն մէկին տեսայ, որ լաց էր լինում. եւ դա Մելիքի աղջիկն է, Գայիանէն:

— Սո՛ւտ է, շշնջաց Գայիանէն եւ բարկացած հեռացաւ:

— Կարող ես, բեկ, բոլորովին հաւատալ ծմակի մարդու աչքերին...

Մեհրին, տեսնելով թէ ինչպէս է Գայիանէն վրդովւում, կռացաւ եւ շշնջաց նրա ականջին.

— Նրանք քեզ խօսեցնել են ուզում... Դա նշանած տղաների համար կարգ է...

Բայց Գայիանէն պատուիրեց նրան, որ Մանասին իր մօտ կանչէ: Երբ ծմակի մարդը մօտեցաւ, նա խիստ դժգոհութիւն յայտնեց եւ ասաց.

— Ի՞նչ գործ ունես աղջիկների մէջ. ի՞նչ տղամարդի տեղ է այսօր այս ձորը...

Մանասը կարծես սպասում էր այս հարցին. ուստի իսկոյն պատասխան տուեց.

— Ամբողջ օրը ես անտառից նայում էի ձեզ. այժմ էլ այնտեղ են իմ ընկերները: Մենք ձեզ պահպանում

էինք: Տեսայ ձեր խաղերը եւ յիշեցի այն ժամանակները, երբ ես էլ ջահիլ էի: Յիշում եմ մեր ժամանակը. այսպիսի վախեր չկային մեր երկրում, եւ երիտասարդները այժմեանների նման չէին,— իւրաքանչիւրը մի-մի կաղնի ծառ: Ամէն անգամ, երբ հարսն ու աղջիկ հաւաքւում էին մի տեղ, երիտասարդի պարտքն էր յանկարծ երեւալ նրանց մէջ, խառնակութիւն, իրարանցում գցել եւ հեռանալ իսկոյն: Տեսայ որ այսօր չկայ մի այդպիսի մարդ. մոռացայ ինձ եւ եկայ...

— Այն էլ ո՛չ մենակ...

— Այո՛, գալիս էի եւ պատահեցի մի ուրիշին, որ խօսեց այս ձորի այս աղբիւրի մասին. երեւում էր որ նա էլ ձեզ մօտ գալ է ուզում. բայց ամաչկոտ էր ինչպէս նորահարս: Առաջնորդեցի նրան...

— Բաւական է, ընդհատեց Գայիանէն նրա խօսքը.— հեռացէ՛ք այստեղից. ի՞նչ էք այս աղջիկներին դէս ու դէն ցրուել: Դա ամօթ է...

— Դու երբեք մի խօսք չես ասել, որ Մանասը չկատարէ: Բոլորովին հեռանա՞լ, կորչե՞լ:

Եւ տեսնելով, որ աղջիկը չէ պատասխանում, նա շարունակեց.

— Հասկանում եմ: Մութը գալիս է, իսկ ուր մութ կայ, այնտեղ պատրաստ են գայլն ու աւազակը: Թո՛յլ տուր նստիլ այն բլրի վրայ, ընկուզենու տակ: Դեռ չէ՞ք վերջացրել:

— Ո՛չ, քիչ է մնում:

— Շարունակեցէ՛ք. մի թողնէք որ սափորը իր փորում մի հատ գաղտնիք էլ պահէ:

Նա կանչեց Ջալալին եւ երկուսը գնացին դէպի ընկուզենին:

Բայց տօնը իսկապէս փչացել էր եւ զուր էին Գայիանէի յանդիմանութիւնները: Ճիշտ է, երեխան նորից ծածկուեց կարմիր շորի տակ եւ շարունակեց իր

պաշտօնը, ճիշտ է, մի քանի աղջիկներ դեռ սրտատրոփ սպասում էին թէ ինչ կ՚ասեն իրանց նշանները, բայց խաղը այլեւս կենդանութիւն չունէր: Ծառերը կամաց կամաց հեռացան, տուն գնացին, որովհետեւ Մանասը, ինչ էլ ասէր ինքը, ծմակի մարդ էր, լաւ զինուած, ահ ու դող տարածող: Ծիծաղ չկար. վազվըզոցը, ոստիւնները դադարեցին: Երգողները շտապում էին, երգը սառն էր: Հոգին մեռել էր, շարունակւում էր ձեւականութիւնը:

Եւ դրա գլխաւոր պատճառը դարձեալ Գայիանէն էր: Ահա նա առանձնացել է, նստել աղբիւրի դիմաց, մի փոքրիկ լանջի վրայ: Ինչո՞ւ նա այլեւս չէ կարողանում բռնել իր տեղը աղբիւրի գլխին, ինչո՞ւ նրա ձայնը այլեւս չէ հնչում ջուխտակ ծառերի տակ: Այդ լաւ գիտէ Մէհրին, որ տեղաւորուել է նրա կողքին եւ գործի է գցել իր դիւթող շշուկները: Մի աղջիկ վազեց, բերեց Գայիանէի մատանին, շտապով կրկնեց այն երգը, որից յետոյ նա դուրս էր եկել սափորից: Դա էլ մի զարմանալի երգ էր. ճիշտ, դրական պատասխան էր տալիս այն երգին, որ Խաչէնցու կարմիր կնիքն էր դուրս հանել: Բայց այս նոր վկայութիւնը այլեւս ազդել չէ կարողանում. գիտէ Մէլիքի աղջիկը, որ ուրիշ կերպ գուշակել չէր կարող սափորը:

Եւ Մէհրին է, որ ճանաչում է իր սանիկի սիրտը. նա չէ սխալւում եւ աւելի ոյժ է տալիս իր օրօրող շշուկներին: Ահա նա դիւթեց. Գայիանէն իր գլուխը թեքեց նրա ուսի վրայ, անշարժացաւ, լսել ու երազել է ուզում: Պառաւը աշխարհային ճշմարտութիւններ է ներշընչում անփորձ ջահիլին: Բաւական է. օրեր կան դեռ, բախտի քաղցրութիւնը միանգամից ճաշակել չէ կարող մարդը. դա վեր է նրա սրտի ոյժերից... Եւ հարկաւոր են օրեր, երկար տարիներ... այսքանն էլ բաւական է: Թո՛ղ սիրտը կանգ առնէ եւ սպասէ մնացածին: Սպասողը երջանիկ է...

Լսում է Գայիանէն այդ մեղմ ու անուշ խօսքերը. դա նոյն ձայնն է, որ մանկութեան օրերում հրաշալի քուն էր բերում՝ ոսկի երազներով լի քուն: Դիմադրել նրա հմայքին չէ կարելի. օ՛ անցած օրերը, կարծես, վերադառնում են, կարծես նոյն սիրուն քունը իջնում է այժմ էլ, որ քաղցրացնէ այսօրուայ օրն էլ, ոսկեզօծէ այսքան յուզմունքներն էլ...

Քուն չէ դա, բայց արթնութիւն էլ չէ: Կիսախուփ աչքերը նկատում են, որ վիճակը վերջացաւ: Ահա հեռանում են մնացած աղջիկներն էլ. կարծես դրանք մըշուշից են շինուած եւ հալւում են այնպէս, ինչպէս սարերի գլխին չքանում են սպիտակ քուլաները, երբ արեգակը դուրս է գալիս մօր ծոցից: Սափորը մնաց մենակ. նա էլ դանդաղ, շատ դանդաղ կերպով հալւում է: Անցնում են րոպէներ: Աչքերը նորից բացւում են, տեսնել են ուզում. մէկը կամաց կամաց հեռացնում է թըմբրութիւնը: Ո՞վ է դա:

Ծառերի ետեւից դուրս եկաւ մի հերարձակ աղջիկ: Սարսափելի է նա: Վարդավառ չկայ նրա համար. գզգզուած շորեր, չոր ու սեւացած դէմք, բաց ոտներ: Ալուշ է. նա ման չէ գալիս, այլ քարշ է ընկնում: Նրան զարմացնում է ամէն մի առարկայ, որ երեւում է նրա առաջ:

Մէհրին լռել է, Գայիանէն սթափւում է եւ իր աչքերը չէ հեռացնում այդ տարօրինակ արարածից: Ահա նա կանգ առաւ սափորի մօտ: Զարմացա՛ծ է: Ոսկորացած ձեռքերով շօշափում է, եւ յանկարծ լսւում է մի մռնչոց: Ծիծա՞ղ է դա: Այո՛, նրա նիհար շրթունքները յետ են գնացել, բացել են լայն բերանը եւ սպիտակ ատամները սպաղում են: Նա ետ է քաշւում, բայց նորից մօտենում է եւ նորից տնտղում է իրը: Հասկացաւ որ սափոր է...

Մի քանի աղջիկներ նոյնպէս տեսել են այդ խեղճին, նստել են մօտիկ տեղ եւ նայում են. զուարճութիւն

է դա, որովհետեւ ամէնքը ժպտում են: Իսկ աղջիկը չէ նկատում նրանց: Նա կաթ-կաթ թափեց սափորի ջուրը, մի կողմ դցեց ծաղիկները: Յանկարծ մի ճնշուած հեծեծանք, որ աւելի ոռնոցի էր նման, դուրս թռաւ նրա կրծքից:

Երկու քայլ հեռացաւ, ընկաւ ծնկների վրայ, ինչ որ բան է որոնում. մատներով ճանկռտում է հողը եւ ածում է իր ծոցի մէջ: Այժմ նա լուռ չէ. բայց արդեօք երգո՞ւմ է այդ նուաղած, խռպոտ ձայնը, թէ՞ ինչ որ տարօրինակ ծէս է կատարում: Վերջացնելով այդ գործն էլ, նա նորից մօտենում է աղբիւրին. մի ձեռքով ջուր է վերցնում, մօտեցնում է բերանին. եւ դառն հեծեծանքները դուրս են թափւում այդ բերանից... Նա լաց էր լինում...

Գայիանէն վեր թռաւ տեղից: Չէր կարելի իմանալ թէ ի՞նչ էր նրան հարկադրողը — այդ լա՞ցը, թէ՞ այդ խեղճին նայող աղջիկների բարձրաձայն ծիծաղը, մի անողորմ ծիծաղ, որ սարսուռ տարածեց լացողի մէջ եւ դողացրեց նրան: Գայիանէն վազեց, գնաց աղբիւրի մօտ: Թշուառութիւնը մօտիկից աւելի ցաւացրեց նրա սիրտը, իսկոյն հալածեց նրա դէմքից այս օրուայ բոլոր ուրախութեան հետքերը:

— Ո՞վ ես դու, հարցրեց նա:

Աղջիկը նրան չարժանացրեց իր պատասխանին. անշարժ կանգնած էր, եւ նրա մարած աչքերը ինչ որ բան էին որոնում աղբիւրի ջրի վրայ:

— Քեզ եմ ասում, խեղճ աղջիկ, ո՞վ ես, ինչո՞ւ ես այդպէս, նորից հարցրեց Գայիանէն եւ մատով հրեց նրա ուսը:

Խօսքերը անպատասխան մնացին, իսկ մատը հարկադրեց ապուշին դուրս գալ այդ ընդարմացած դրութիւնից. նա նայեց Գայիանէին եւ նրա աչքերի մէջ վառվեց կատաղութիւն: Բայց Գայիանէն չքաշուեց այդ հայեացքից:

— Չե՞ս լսում, նորից հարցրեց նա:

Ապուշը ցած նայեց:

— Ասա՛, ես կը լսեմ քեզ. ասա՛, գուցէ ցաւիդ ճար անենք...

Այս անգամ վտիտ ու սեւացած դէմքի վրայ երեւացին ծամածռութիւններ, որոնք արտայայտում էին կատարեալ արհամարհանք... Նա, ուրեմն, լսում էր, խուլ չէր: Իսկ եթէ խելագար էր, այժմ գտնւում էր այն րոպէական դրութեան մէջ, երբ մթագնած խելքը ազատւում է կապանքներից եւ սկսում է հասկանալ:

— Դու ինձ ճանաչո՞ւմ ես:

Սա մի հարց էր, որ միւսների հետ առաջարկուեց պատահաբար: Վերջապէ՛ս... Աղջիկը ըմբռնեց այդ հարցը եւ գլուխը այնպէս շարժեց, որ կարելի էր հասկանալ թէ ճանաչում է:

— Բայց ինչո՞ւ չես խօսում...

Նա խուլ կերպով մռնչաց.

— Կորի՛ր...

— Աչքդ հանե՞լ եմ:

— Դու... բախտաւոր ես:

— Դրա համար էլ ատո՞ւմ ես:

— Երկնքի կրակը բոլոր բախտաւորների վրայ:

Նա շուտ յոգնեց եւ նոյն բութ, փայտացած դրութեան մէջ ընկաւ: Ի՜նչպէս սարսափելի էին նրա հառաչանքները, որոնք անընդհատ դուրս էին գալիս այդ քայքայուած ու խեղճ կազմուածքից: Նա մեքենաբար վեր կացաւ, գլուխը կախ հեռացաւ եւ ոչ ոքին էլ չնայեց: Աղջիկները, որոնք լուռ նայում էին այդ տեսարանին, ազատ շունչ քաշեցին: Սկսուեց մի խուլ քրթմնջոց. ամէն մէկը իր տպաւորութիւնն էր հաղորդում ընկերուհուն: Բայց Գայիանէն լուռ էր, մելամաղձոտ:

Անգութ հարուածը իջել էր այն ժամանակ, երբ ամէն ինչ սիրուն եւ գեղեցիկ էր երեւում այս աշխար-

հում։ Անէծքը չանթահար արաւ նրան։ Բախտաւո՛ր… եւ մի՞թէ, ճշմարիտ, բախտը միայն օրհնութեան, միայն ժպիտների է արժանի. մի՞թէ նրան չէ կարելի ատել եւ անիծել… Գայիանէն այժմ ամաչում էր… ամաչում էր այդ աղջկանից, այդ ողբալի ցնցոտիներից եւ այդ ցաւագար վտիտ մարմնից, որ կրում էր իր մէջ մի սարսափելի վիշտ։ — Բայց ի՞նչ էր այդ վշտի անունը։

— Նա նստեց, քրթմնջաց աղջիկներից մէկը։

Դժբախտը նստեց ջուխտակ ծառերի տակ եւ նայում էր նրանց տերեւներին։

— Խօսում է… աւելցրեց մի ուրիշը։

Գայիանէն ձեռքով նշան արաւ որ լռեն, եւ ինքը սկսեց լարուած ուշադրութեամբ լսել։ Տարածուեցին կոպիտ ձայներ։ Նա ասում էր.

— Ամօթ չմնաց… երեսս սեւ է, պլոկեցին տարան… եւ մի հատ ժանիք չունէի… պատառ—պատառ կանէի…

Տիրեց մեռելային լռութիւն. միայն քամու խուլ ու թեթեւ սօսափիւնն էր, որ կարծես թէ պատասխանում էր անօգնական խեղճին։ Կարծես տերեւներն էին նրա խօսակիցները. եւ երբ քամին անցաւ ու տերեւները անշարժացան, նա շարունակեց.

— Ի՞նչ ես ամէն երեկոյ կանչում տերեւների միջից՝ «սպանի՛ր»… Սեւ հողն էլ քեզ դադար չէ տալիս… Տեսայ սպանուած վարազը. լա՛ւ էին նրա ժանիքները… Ինձ տային, մի հատն էլ բաւական է… մէկը — մեծ, սուր ու պատառոտող….

Վայրկեան չանցած՝ խօսքերի տեղ նրա բերանից դուրս էր թռչում սարսափելի քրքիջ։ Մի վայրկեան եւս, — եւ տերեւները իրանց սօսափիւնով խլացրին նրա ձայնը։

Մի աղջիկ էր մօտենում Գայիանէին։ Նա քայլում էր մեծ զգուշութեամբ, ահով, աշխատում էր ձայն ու

ծպտուն չհանել։ Նա արտասանեց խորհրդաւոր, հազիւ լսելի ձայնով.

— Խե՛ղճ… Նա միշտ խօսում է վարազի մասին. կարծես վարազի վրայ էլ գժուած է։

Գայիանէն նորից նշան արաւ որ լռեն։ Բայց այլեւս ոչինչ չլսուեց։ Աղջիկը խայթուածի պէս յանկարծ վեր թռաւ եւ երեսը դարձրեց դէպի սարը։ Քամին խաղում էր նրա ցնցոտիների, խճճուած ու անկարգ թափուած մազերի հետ. զգզգուած թշուառութիւնը մի վայրկեան էլ անշարժացաւ երեկոյեան կիսամթութեան մէջ եւ ապա սկսեց արագ քայլերով հեռանալ…

Նրան հետեւում էին աղջիկների պլշած հայեացքները։ Եւ Գայիանէն դեռ չէր կորցրել հեռացողին, երբ նրա ականջում հնչեց Մէհրիի ձայնը, որ հարցնում էր թէ երկա՞ր պիտի մի խենթ գրաւէ նրա ուշադրութիւնը։

— Նա խե՞նթ է, հարցրեց Գայիանէն, նայելով իր դայեակին։

— Չե՞ս տեսնում։

— Դու ճանաչո՞ւմ ես։

Մէհրին մի քանի բառեր ծամծմեց իր բերանում, որպէս թէ պատասխանեց։ Ուղիղ խօսել չէր ուզում։ Եւ երբ Գայիանէն շատ բռնադատեց, նա փոխելով խօսքը, ասաց.

— Բոլորովին մթնեց… Այժմ խօսք չպիտի լինի. տուն ենք գնում։

Նա ճանապարհուեց, եւ Գայիանէն ու միւս աղջիկները հետեւեցին նրան։

Ընկուզենու տակ աւելացել էին չորս մարդիկ։ Դրանց ուղարկել էր Մէլիքի կինը, որ սաստիկ անհանգիստ էր իր աղջկայ վերաբերմամբ։ Մանասը դեռ չէր վերջացրել մի ինչ որ պատմութիւն, որի մէջ յաճախ յիշւում էր մի Սիւլէյման—Բէկի անունը։

— Եւ այսպէս, Բէկ, Վարանդան չոքած է մի դահճի առաջ, ասաց նա: — Աստուծու առաջ ուխտ ենք արել, որ գերեզման չմտնենք, մինչեւ որ չխմենք այդ չարագործի արիւնը: Եւ մեր երկինքը խուլ չէ, այնտեղ նստած Աստուածը լսում է, տեսնում է: Վա՜յ նրան, ո՛վ մեր լացով կ՚ուրախանայ... Երբ մտնում ես գիւղը, մի՛ կարծիր, Ջալալ—Բէկ, թէ նա միշտ այդպէս տխուր ու տրտում նստած էր իր տեղը: Ո՛չ. նա այժմ է միայն գլուխը դրել մի գազանի ոտի տակ... Եթէ Միւլէյման Բէկը գայլ է, մենք շներ ենք: Շատ եմ տեսել, ինչպէս են շները պատառոտում գայլին: Ո՛վ կարող է, թո՛ղ իմ խօսքը հասցնէ այդ գազանին: Զուր է նա կատաղում. զուր է չարչարում մարդկանց, որպէս զի մենք ձեռքից թողնենք մեր գործը: Ասացէ՛ք նրան որ Մանասն ու իր դժերը չեն ընկճուի, եթէ նոյն իսկ մենակ իրանք մնան երկնքի տակ:

Նա վերջացրեց, հեծաւ իր ձին եւ ասաց.

— Այժմ գնանք. ես ձեզ կը տանեմ մինչեւ գիւղը:

— Ուրեմն ես աւելո՞րդ եմ, հարցրեց Ջալալը:

— Շատ լաւ ասացիր, Բէկ: Ես հաստատ գիտեմ, որ Գայիանէն քեզ հետ կրակի մէջն էլ կը գնայ: Բարի՛ ճանապարհ, իմ բարեւները տարէ՛ք Մէլիքի կնոջը...

Մտրակը շառաչեց, ձին թռաւ: Մի ակնթարթում փոքրիկ ձիաւորը անյայտացաւ մթութեան մէջ:

— Նա էլ գնաց դէպի այն կողմը, ուր խենթ աղջիկն էր գնում, ասաց Գայիանէն իր դայեակին:

Բայց Մէհրին չպատասխանեց: Ամէնքը ճանապարհ ընկան: Եւ Գայիանէն մօտեցաւ իր մի ընկերուհուն:

— Մի՞թէ խենթը չէ վախենում, հարցրեց նա:

— Խենթը չէ վախենում. ուրիշներն են խենթից վախենում:

— Բայց ես չվախեցայ, Սառա՛. ա՜յնպէս խեղճ աղջիկ էր. ես ամաչում էի նրանից:

— Ամաչո՞ւմ էիր...

— Այն խօսքերը... Նա դժբախտ է, մենք բախտաւոր:

— Դա ամօթ չէ:

— Բայց ես ամաչում էի... Հիմա էլ ամաչում եմ, որովհետեւ նա հիմա էլ աչքիս առաջն է:

Մէհրին մօտեցաւ եւ կծու կերպով ասաց.

— Դու երեխայ ես... ահա ինչու ես ամաչում:

Ինչ որ լինի, ես ուզում եմ մի անգամ էլ տեսնել նրան:

— Եւ չես տեսնի... Նա կորած է ծմակներում:

Այլեւս խօսք չեղաւ: Ճանապարհը կարճ էր, մութը գնալով թանձրանում էր: Հեռուից փայլփլեցին գիւղի ճրագները: Ի՞նչ էր տանում Մէլիքի աղջիկը: Այլեւս ժպիտ չկար նրա շրթունքների վրայ:

Թշուառ աղջիկը այդ երեկոյ բաց չէր թողնում նրան, տանջում էր անդադար...

Գ.

Մեր նկարագրածը 1732 թուականի Վարդավառն էր. մի թուական, որ շատ նշանաւոր էր մանաւանդ Վարանդայի Աւետարանոց գիւղի համար:

Այդ ժամանակ Ղարաբաղը, ինչպէս եւ համարեա ամբողջ Անդրկովկասը, գտնըւում էր Օսմանեան տիրապետութեան տակ: Թիւրքերը բոլորովին նոր նուաճողներ էին Ղարաբաղի կողմերում: Մի քանի տարի էր, որ Պարսկաստանը դարձել էր ներքին խռովութիւնների բոյն. եւ, օգտուելով այդ հանգամանքից, Թիւրքերը գրաւել էին ամբողջ Ատրպատականը, Երեւանը, Վրաստանը, մինչեւ Շամախի: Պարսիկները դիմադրելու ոյժ եւ ժամանակ չունէին. բայց նրանց փոխարէն նուաճողների դէմ զէնք բարձրացրին լեռնցի Հայերը: Սիւնիքում Դաւիթ—Բէկը եւ Ղարաբաղում հինգ Հայ Մէլիքները արինահեղ պատերազմներ մղեցին, երկար

ժամանակ յաղթող հանդիսացան, բայց չկարողացան պահպանել իրերի նախկին դրութիւնը, այսինքն Պարսից տիրապետութիւնը:

Սակայն ի՞նչպէս էր, որ Հայերը գերադասում էին Պարսից տիրապետութիւնը Օսմանեան տիրապետութիւնից:

Այստեղ կար մի մեծ խորհուրդ:

1699 թուականի գարնանը Սիւնիքի եւ Ղարաբաղի լեռներում յայտնուեց մի զարմանալի, խորհրդաւոր մարդ: Նա ճանապարհորդում էր ծածուկ: Հաւաքեց երկրի կիսանկախ տէրերին, Հայ Մէլիքներին եւ Իշխաններին ու նրանց յայտնեց իր ո՛վ լինելը:

Ճանաչեցին նրան: Օտարական, անծանօթ մէկը չէր, այլ նոյն այս երկրից, ամէնքին յայտնի իշխանական մի տոհմից: Եւ նա իր անուան հետ բաց արաւ ժողովի առաջ մի վսեմ, մի սուրբ ծրագիր — հայրենիքի ազատութիւնը: Ինքը ոգեւորուած էր այդ մեծ գաղափարով եւ նրա համար կատարել էր մի երկար, դժուար ճանապարհորդութիւն: Եւ այնպիսի պարզ, գեղեցիկ կերպով բացատրեց նա իր ծրագիրը, որ լեռնեցի Հայ իշխողները վարակուեցին նրա ոգեւորութեամբ, միացան, սկսեցին գործել:

Խորհրդաւոր ճանապարհորդը Իսրայէլ Օրին էր:

Ուղիղ քսան տարի առաջ նա հեռացել էր այս երկրից, հեռացել էր ու անյայտացել: Մօտիկ հարազատներն անգամ արդէն ընդ միշտ կորած էին համարում իրանց Իսրայէլին, երբ նա յանկարծ երեւան եկաւ հայրենի լեռներում իբրեւ մի ստատիկ չտարող, կարճ ժամանակ ունեցող հիւր:

Բարեկամների եւ ազգականների կարօտը չէր բերել նրան այստեղ, այլ այն վիթխարի գործը, որ ամբողջովին նրա ստեղծածն էր:

Քսան տարի նա ապրել էր Եւրոպայում: Ու պատմեց Հայ Մէլիքներին եւ Իշխաններին, որ այդտեղ

կայ քրիստոնէութեան գաղափար, որ յանուն այդ գաղափարի ինքը դիմել է քրիստոնեայ իշխողներին ու սրանք խոստացել են իրանց զօրքերով ազատել Հայաստանը Պարսկական լուծից: Նա ցոյց տուեց եւ այդ հեռաւոր, անծանօթ բարերարների պատկերները: Ազատութիւնը, որ այդպէս անակնկալ կերպով բախում էր Հայի դուռը, ոգեւորեց ամէնքին: Եւ մի ամիս հազիւ անցած՝ Իսրայէլ Օրին գնում էր նորից Եւրոպա, տանելով իր հետ Մէլիքների լիազօրութիւնը, տանելով եւ նրանց պատգամաւոր Մինաս Վարդապետին:

Նա գնում էր նորից բանակցութիւններ սկսելու, գործը կազմակերպելու: Դժուարութիւնների հանդիպեց: Անցան տարիներ, Ղարաբաղը եւ Սիւնիքը սպասում էին, իսկ Օրին հեռաստանից յոյսեր էր ուղարկում: Նա բանակցութիւններ սկսեց եւ Պետրոս Մեծի հետ: Ռուսաստանի այդ հռչակաւոր բարենորոգիչը առանձին հաճութեամբ վերաբերուեց Հայ պատգամաւորներին եւ խոստացաւ նրան իր աջակցութիւնը:

Անցան էլի տարիներ, քաղաքական հանգամանքները արգելքներ էին դնում գործի առաջ եւ Պետրոս Մեծի խոստացած արշաւանքը ուշանում էր: Օրին մեծ փառքով դեսպան ուղարկուեց Պարսկաստան: Նա անցաւ Շամախու վրայով, նորից տեսնուեց Հայ Մէլիքների հետ, նորից վառեց յոյսը նրանց մէջ: Պարսկաստանից վերադառնալիս էլ նա դարձեալ ոգեւորեց ազատութեան սպասող Հայերին: Բայց այդ անխոնջ, եռանդուն գործիչը չհասաւ իր նպատակին: Ճանապարհի կէսին, Աստրախանում, նա մեռաւ 1711 թուականին:

Մեռաւ Օրին, բայց չմեռաւ նրա գործը: Ղարաբաղի Մէլիքները շարունակեցին յարաբերութիւնները Պետրոսի հետ: Կայսրի խոստումները, խրախուսանքները միշտ վառ էին պահում ազատութեան կրակը լեռներում: Ղարաբաղը դարձաւ ապստամբութեան բոյն Հայերը պատրաստում էին, անհամբեր սպասում էին

թէ ե՛րբ Հիւսիսի Թագաւորը իր զօրքերով կուգայ իրանց օգնելու:

Հասաւ, վերջապէս, եւ այդ ցանկալի ժամը:

1722 թուին, ճիշտ այն ժամանակ, երբ Պարսկաստանը ներքին երկպառակութիւններից կատարեալ քայքայման էր հասել, Կասպից Ծովի վրայ երեւացին Ռուսաց նաւերը, որոնք գրաւեցին Դերբենդը: Գալիս էին ազատարարները. ինքը, Պետրոսն էլ, եկաւ Դերբենդ: Հայերը եւ Վրացիները բանակ էին կազմել Գանձակի մօտ եւ սպասում էին Ռուսներին: Բայց Պետրոս Մեծը հարկադրուած եղաւ վերադառնալ Ռուսաստան եւ միայն մի փոքրաթիւ բանակ թողեց Անդրկովկասում, որ Հայերի ու Վրացիների օգնութեամբ նուաճեց Կասպից Ծովի վրայ Բագուն, Գիլանը եւ Մազանդարանը: Ահա այդ արշաւանքին Օսմանցիները պատասխանեցին գրաւելով Երեւան, Գանձակ եւ Ղարաբաղ: Հայերը տեսնում էին, որ իրանց փայփայած յոյսերին մեծ վտանգ էր սպառնում: Հեշտ էր թօթափել քայքայուող Պարսկաստանի լուծը, բայց հեշտ չէր ազատուել Օսմանեան տիրապետութիւնից, որ աւելի զօրեղ էր, աւելի ծանր: Ուստի Ղարաբաղի եւ Սիւնիքի լեռներում բորբոքուեց պատերազմը Թիւրքերի դէմ: Դաւիթ– Բէկը մինչեւ վերջին շունչը փառաւոր յաղթութիւններ էր տանում: Իսկ երբ նա մեռաւ եւ Սիւնիքն անցաւ Օսմանցիների ձեռքը, Սարը—Մուստաֆա Փաշան 40 հազար զօրքով յարձակուեց Ղարաբաղի վրայ: Ութ օր կատաղի կռիւ էր մղւում նրա եւ տեղացի Հայերի մէջ. յաղթութիւնը Հայերի կողմն էր, բայց Օսմանցիներն էլ յամառ էին եւ աշխատում էին հասնել իրանց նպատակին: Սկսուեց մի երկարատեւ մրցութիւն երկու կողմերի մէջ: Հայերը նորից պատգամաւորութիւն ուղարկեցին Ռուսաստան. այդ ժամանակ Պետրոս Մեծը մեռած էր, իսկ նրա քաղաքական ծրագիրը արդէն մոռացութեան էր տրւում: 1726 թուականին հայ պատգամա-

ւորները վերադարձան Ղարաբաղ, բերելով Ռուսաց արքունիքի բարեհաճութիւնը եւ խրախուսանքը:

Սակայն օգնութիւնը ուշանում էր: Նա երբեք չեկաւ: Իսկ փոքրիկ Ղարաբաղը հետզհետէ ուժասպառ էր դառնում անհաւասար հերոսական կռւի մէջ: Թիւրքաց ահագին բանակը, վերջապէս, կոտրեց մի բուռն քաջերի յամառութիւնը եւ Ղարաբաղը, դրսից ոչինչ օգնութիւն չստանալով, գլուխ իջեցրեց Օսմանեան սրի առաջ: Սարը—Մուստաֆա Փաշան բնակութիւն հաստատեց Գանձակում, իսկ իր զօրքերի մեծ մասը ցրուեց նուաճած երկրի զանազան մասերում:

Այդ յամառ կռիւների մէջ անուն հանեց մանաւանդ Վարանդայի տիրող Մէլիք—Յուսէինը: Այս մարդը երբեք չհաշտուեց այն մտքի հետ, թէ իր գեղեցիկ երկիրը պիտի Օսմանեան Սուլթանին հարկատու լինի:

Նոյն իսկ այն ժամանակ, երբ Ղարաբաղը ճարահատեալ հնազանդութիւն յայտնեց Մուստաֆա Փաշային, Վարանդայի տէրը համաձայնուեց ընդունել նոր կարգերը միայն այն պայմանով, որ Օսմանցիների իշխանութիւնը պայմանական լինի եւ ոչինչ հարկ չստացուի: Նրա յամառութիւնը միացած էր քաջութեան հետ: Սարը—Մուստաֆա Փաշան մի կերպ վերջացրեց այդ վէճը, երբ կարողացաւ ստանալ Մէլիք—Յուսէինից մի այլ զիջում. վերջինս թոյլ էր տալիս, որ Օսմանեան մի փոքրիկ զօրաբաժին հաստատուի Վարանդայում: Թիւրք հրամանատարը խոհեմութիւն համարեց չգրգռել անվեհեր իշխանին եւ սպասում էր աճող հանգամանքների:

Այդպէս մտածում էր Մէլիք—Յուսէինը: Նրա յամառութիւնը խիստ դատապարտում էր նրա աներորդին, Դիզակի Մէլիք—Աւանը: Սա սոսկ քաջութիւնը բաւական չէր համարում մի երկիր կառավարելու համար. պէտք էր եւ խելք, հեռատեսութիւն: Կռւի մղել թշնամու դէմ — դա սրբազան պարտք է. բայց պատե-

ռազմել թէ թշնամու եւ թէ հանգամանքների հետ — դա շատ դժուար, անհնարին բան է: Մէլիք—Յուսէֆինը համաձայնուեց, եւ սպասում էր, ինչպէս եւ Թիւրք փաշան, թէ ի՛նչ կը բերի հանգամանքները:

Վարանդայի դժբախտութիւնն էր, որ կատարուեց Փաշայի սպասածը: Մէլիք—Յուսէֆինին չէր վիճակուած տեսնել թշնամու տիրապետութեան վերջը: Այն ժամանակ, երբ սկսւում է մեր պատմութիւնը, նա մեռած էր: Մօտ երկու տարի էր անցել այդ օրից, բայց Վարանդան դեռ լաւ յիշում էր թէ ի՛նչ սարսափելի հարուած էր այդ մեծ կորուստը:

Եւ իրաւ, երկրի բախտը, կարծես, գնաց Մէլիքի հետ սեւ հողի տակ: Ամենամեծ աղէտն այն էր, որ Մէլիք—Յուսէֆինը չունէր չափահաս ժառանգ: Նրա զաւակների մէջ անդրանիկը աղջիկ էր — Գայիանէն. իսկ տղաներից մէկը, Յովսէփը, մի թոյլ եւ խեղճ երեխայ էր. մնում էր երրորդը, Շահնազարը, բայց նա դեռ շատ էր փոքր:

Ինքը, Մէլիք—Յուսէֆինը, զգում էր մահուան անկողնի մէջ թէ ո՛րքան ծանր դրութեան մէջ է թողնում Վարանդան: Այդ պատճառով նա յանձնեց իր կնոջը, Աննա—Խաթունին, վառ պահել Մէլիքական օճախը մինչեւ որ երեխաները կը հասնեն: Ամէնից շատ նա խօսում էր Գայիանէի մասին, որին ամէնից շատ էր սիրում: Նա պատուիրեց որ լաւ պահեն իր Գայիանէին, թոյլ չտան որ նա մաշուի իր հօր մահուան պատճառով: Եւ իբրեւ լաւ միջոց, առաջարկեց անտես չանել Խաչէնի Մէլիքի ցանկութիւնը: Վաղուց Վարանդայի եւ Խաչէնի մէջ տեղի ունէր խնամախօսութեան նման մի բան. բայց Մէլիք—Յուսէֆինը առանձին ուշադրութիւն չէր դարձնում այդ միջնորդութիւնների, թախանձանքների վրայ. նա դեռ ուզում էր սպասել, ուզում էր տեսնել թէ ինչպիսի տղամարդ կը դառնայ Ջալալը: Նա կամենում էր իր սիրելի աղջիկը տալ մի այնպիսի տղա-

մարդի, որը ամէն կողմից արժանի լինի այդ հրեշտակին եւ այն տանը, ուր նա էր մեծացել:

Այժմ մեռնողի առաջ կար մի այլ մեծ հարց: Վարանդան առժամանակ որբ ու անտէր էր մնում, մինչդեռ կար ահագին գործ — Թիւրքաց լուծը: Ընդհարումը սպասւում էր ամէն տարի: Ի՞նչ վախճան կ՚ունենար նա — Աստուած միայն գիտէր: Բայց Վարանդան եթէ չկարողանար այդ գործի մէջ մեծ դեր կատարել, գոնէ չպիտի ետ մնար իր հարեւան երկիրներից. դա Մէլիք—Յուսէֆինի հաստատ ցանկութիւնն էր: Պէտք էր, ուրեմն, ոյժ տալ նրան. եւ այդ պատճառով պէտք էր նըրան կապել հարեւան Մէլիքութիւնների հետ: Հարաւի կողմից Վարանդան արդէն կապուած էր Դիզակի հետ. Դիզակի Մէլիքի քոյրը Մէլիք—Յուսէֆինի կինն էր: Հիւսիսից Վարանդան Խաչէնի սահմանակիցն էր. պէտք էր կապ հաստատել Խաչէնի Մէլիքի հետ: Եւ ահա այդ կապը պիտի լինէր Գայիանէն՝ դառնալով Խաչէնի հարս:

Երկար ժամանակ Մէլիք—Յուսէֆինը քննել ու կշռել էր այդ հանգամանքը եւ հասաւ այն եզրակացութեան, որ իր հայրական սիրտը Գայիանէի ապագայ բախտի դէմ որ եւէ յանցանք չէր գործում, ընդունելով որ Խաչէնցի երիտասարդը դառնայ իր տան փեսան: Գայիանէն անկասկած արժանի էր աւելի լաւ փեսայի. բայց շատ խստապահանջ լինել այսպիսի հանգամանքներում անկարելի էր. հարկաւոր էր եւ քիչ զոհողութիւն: Չէ՞ որ Վարանդան իրաւունք ունէր սպասելու, որ իր աղջիկը իր սեփական բախտից մի մասը զոհէ իր հայրենիքի օգտին:

Մէլիքը այդ բոլոր մտքերը յայտնեց իր կնոջը, հասկացրեց, որ ինքը միայն այդքանն է կարողանում անել իր երկրի եւ իր տան երջանկութեան համար: Վերջը աւելցրեց.

— Բայց ինչ որ էլ լինի, սովորեցրու ամէնքին չմոռանալ մեր օճախը: Ամէն ինչ Աստուծոյ կամքովն է կատարւում. բայց Աստուծոյ կամքն է եւ այն, որ չպէտք է քնել, չպէտք է խեղճ մնալ: Լաւ մահը վատ կեանքից սիրուն է. արդար, բայց խիստ ու անողոք պէտք է լինել, ապրել ժողովրդի հետ եւ ժողովրդի համար:

Մի քանի օրից յետոյ այդ կրակոտ, յանդուգն իշխողը գնում էր գերեզման...

Դա առաջին հարուածն էր, որին իսկոյն հետեւեց երկրորդը, նոյնպէս սարսափելին: Սարը—Մուստաֆա Փաշան ազատ շունչ քաշեց:

Այլեւս հարկաւոր չէր Վարանդայի վերաբերմամբ հետեւել կեղծաւոր բարեհաճութեան քաղաքականութեանը, որի նպատակն էր չգրգռել անհնազանդ գազանին: Փաշան իր մատների վրայ համրում էր թէ որքան օգուտներ է տալիս այդ մահը: Ամէնից մեծը, ի հարկէ, այն էր որ Ղարաբաղի հինգ Մէլիքութիւնների սերտ պաշտպանողական շղթան պատռուեց. Վարանդան մի բաց դուռն էր, որով կարելի էր հեշտ ներս մտնել եւ պառակտել, բաժան—բաժան անել երկրի ոյժերը, զրկել նրանց համախմբուելու կարողութիւնից: Դուռը բաց էր, եւ Փաշան շտապեց ներս մտնել, քանի յարմար ժամանակն էր: Վարանդայում աւելացան Օսմանեան զօրաբաժինները. նրանք սկսեցին հարկ հաւաքել:

Դիմադրութեան ոչ մի նշան չէր երեւում: Բայց Փաշան չէր հաւատում այդ հնազանդութեան. զգուշութիւնը հարկադրում էր նրան ենթադրել թէ պատրաստւում է մի ապստամբութիւն: Առաջին պայմանն էր՝ մի երկաթէ ձեռք ուղարկել այնտեղ, մի ձեռք, որ կարողանար ճնշել, խեղդել ամէն մի ապստամբական միտք:

Այդպիսի մի մարդ կար նրա բանակում եւ կոչւում էր Սուլէյման—Բէկ: Փաշան նրան յանձնեց Վարանդայի կառավարութիւնը: Բէկը մի զօրաբաժնի գլուխն անցած՝ մեծ հանդէսով մտաւ Վարանդա եւ բնակութիւն հաստատեց Աւետարանոց գիւղում, ուղիղ Մէլիք—Յուսէինի տան դիմաց:

Բայց յաղթողների բոլոր այդ ցոյցերը յուզմունք չառաջացրին: Ժողովուրդը անտարբեր էր, արդէն հաշտուել էր նոր դրութեան հետ: Նա տեսնում էր որ ժամանակները փոխուեցին: Բարձրից, Մէլիքների տներից, շարժում չէ սկսւում, իսկ թէ ի՞նչպէս եղաւ որ այնքան յամառ դիմադրութիւնից յետոյ Ղարաբաղը յանկարծ քնեց ու համաձայնութիւն տուեց, — դա մի հանելուկ էր, որը ոչ ոք չէր էլ փորձում լուծել: Եւ մինչդեռ դուրսը այդպէս հանդարտ էր ու անշշուկ, ահա ինչ տեղի ունեցաւ Աւետարանոցի ապարանքում:

Աննա—Խաթունը դեռ արտասուք էր թափում Մէլիք—Յուսէինի դատարկ մնացած սենեակում, երբ լուր հասաւ թէ Թիւրքաց մի մեծ զօրաբաժին է գալիս Գանձակից եւ ուղղակի դիմում է դէպի Աւետարանոց: Սարսափելի վշտի մէջ Մէլիքի այրին մի հատ մխիթարութիւն էր գտնում — վառ պահել հանգուցեալի յիշատակը, սրբութեամբ կատարել նրա վերջին կտակը: Անտանելի էր իրականութիւնը սգի մէջ թաղուած այրու համար. նա կը խեղդուէր, եթէ չհաւատար որ ինքը պիտի շարունակէ մեռածի գործը: Սիրտը շրջապատող սեւերի մէջ գտել էր մի հաւատ, որին երկրպագում էր մոլեռանդութեամբ. նա սիրում էր ընդունել, որ գերեզմանը Մէլիք—Յուսէինի համար լոկ մի կայարան էր, ուր նա պիտի կերպարանափոխուէր: Այդտեղից նա անցել է մի աշխարհ, որ շատ մօտ է Վարանդային, եւ ահա այդ աշխարհից նայում է, դիտում թէ ինչպէս են կատարւում իր խրատները: Աննա—Խաթունը սրտով տեսնում էր նրան, զգում էր որ նա երբեք, նոյն իսկ մի ժամ էլ աչքաթող չէ անում իր տունը, իր երկիրը. ուստի տանջւում էր իրան որ կարողանայ ճշտութեամբ

կատարել նրա ասածները։ Այդպէս միայն կարելի էր գրաւել Թանկագին մեռելի սիրտը եւ կապել նրան այս տան հետ։

Եւ ահա չարագուշակ լուր — գալիս են Թուրքերը։ Մէլիքի այրին մոռացաւ իր արտասուքները, իսկոյն մարդ ուղարկեց իր եղբօր ետեւից, իսկ ինքը մի ամբողջ գիշեր կեղեքում էր իր ուղեղը այն հրային հարցով թէ ի՛նչ պէտք է անել։ Որքան եւ սրտոտ լինէր Դիզակի Մէլիքի քոյրը, բայց իբրեւ կին մարդ՝ կռւի գործերի մասին հասկացողութիւն չունէր։ Եւ երբ եկաւ Մէլիք Աւանը, տանջուած, գունատուած քոյրը վազեց նրա առաջ, մի ակնթարթում պատմեց թէ իրողութիւնը եւ թէ իրան տանջող մտքերը։

Դիզակի տէրը սառնասիրտ, ծանր մտածող մարդ էր։ Բայց այս անգամ իր քրոջ աչքին անհոգի եւ անգութ մի մարդ երեւաց, երբ հանգիստ լսեց այդ խօսքերը և իր դէմքի վրայ ոչինչ փոփոխութիւն չցոյց տուեց։ Աննա—Խաթունը վշտի, արտասուքների լեզուով էր խօսում· Վարանդան անուանեց որբերի երկիր։ Սգաւորը ուզում է, որ ամբողջ աշխարհը տեղից վեր կենայ եւ միայն սգաւորի ցաւը ողբայ։ Բայց Մէլիք—Աւանը ո՛չ զարմացաւ, ո՛չ վիշտ յայտնեց, այլ բոլորովին պարզ եւ անխռով ձայնով պատասխանեց·

— Դա շատ բնական է··· Անխելք կը լինէր Մուստաֆա—Փաշան, եթէ ձեռքից թողնէր այս յարմար միջոցը։

— Աւա՛ղ, հառաչեց քոյրը։

Մէլիքը նորից կրկնեց իր ասածները։

— Ինչո՞ւ չես ասում ամէնքին, որ գնան, ջուրը թափուեն։

— Թող թափուեն··· Ես ոչ ոքի ձեռքից չեմ բռնի։

Այդ պատասխանը յուսահատական էր այրու համար եւ նա այլեւս ասելու խօսք չգտաւ։ Այն ժամանակ Մէլիք—Աւանը շարունակեց·

— Լացը, արտասուքը ոչինչ չեն շինի··· Ուզում ես որ քեզ չուտեն, պիտի խելօք լինես· իսկ խելօք կը լինես միայն այն ժամանակ, երբ կը հասկանաս թէ ինչ է թշնամին։

Նա բացատրեց որ ամբողջ Ղարաբաղը ահագին կորուստ ունեցաւ։ Ոչինչ անել չէ կարելի։ Թշնամին եկել է եւ պիտի գայ, ուրիշ կերպ չէ կարող լինել։

— Կարո՞ղ ես կանգնեցնել հեղեղը, որ գալիս է սարից եւ որի առաջ կանգնեցրած պատ չկայ։ Մեր պատը պատռուել է, եւ մենք ոչինչ չենք կարող անել։

— Բայց ի՞նչ կը լինի մեր օրը։

— Չգիտեմ, գուցէ եւ շատ վատ։ Պէտք է նորից պատ շինել։ Թշնամու դէմ կռւում են դրսում· այդտեղ կրակ են կտրում, մեռնում են որ չթողնեն թշնամուն մօտենալ տանը։ Բայց ի՞նչ կարելի է անել, երբ նա արդէն մտել է տուն եւ նստել է օճախի կողքին։

Եւ նա բոլորովին հերքեց դիմադրելու միտքը։ Առանց ցաւակցութեան, առանց խղճահարուելու ասաց որ ժողովուրդը պիտի տանջուի։ Ուրիշ ճար չկայ, ամէն մէկը պիտի հասկանայ որ վատ փորձը աւելի ազդու կը լինի, որ մեծ զգուշութիւն է հարկաւոր։ Օրը օրին նման չէ· լինում է փոթորկալից օր, լինում է եւ պարզ ու գեղեցիկ օր։ Պէտք է սպասել որ մեզ համար էլ կուգայ լաւ օր· վաղ կը լինի դա թէ ուշ — միայն Աստուած գիտէ։

Եւ երբ նա հեռացաւ Աւետարանոցից, Մէլիքի կինը զգաց որ ինքը եւ իր որբացած տունը բոլորովին ճղակոտոր են դարձած, ուժասպառ են եւ անօգնական։ Այո՛, թէեւ բան չէր Մէլիք—Յուսէինի ժառանգութիւնը···

Օրեր, շաբաթներ անցան։ Երկնքի տակ տեղի ունեցան շատ փոփոխութիւններ։ Փորձանքների ժամանակն էր· նրանք լոյս էին ընկնում ամէն օր եւ ոչ ոք չի գիտէր թէ ի՛նչ կը լինի միւս օրը։ Մէլիքի տունն էլ

շատ հարուածներ ստացաւ. նրան արհամարհեցին, անպատուեցին: Բայց Մէլիքի կինը, այնու ամենայնիւ, ջուրն ընկնել եւ խեղդուել չուզեց, ինչպէս ուզում էր դժբախտութեան առաջին րոպէներում: Օր օրի վրայ նա սովորեց գնալ ճակատագրի հետ, տեսնել եւ լռել. սովորեց ընդունել հարուածները եւ պահել նրանց իր սրտի մէջ...

Դ.

Եւ սովորեցնողը Սիւլէյման Բէկն էր:

Մուստաֆա Փաշայի բանակում դա յայտնի էր իբրեւ ճշմարիտ, կրակոտ Մուսլիման եւ իբրեւ վերին աստիճանի յաջողակ կռուող: Նա կրում էր իր մէջ մի հաւատափոխի բոլոր արժանաւորութիւնները: Սիրիայի ծովափնեայ մի գիւղում էին մնացել նրա ծնողները, որոնք քրիստոնեաներ էին: Անչափահաս պատանի էր, երբ խլուեց հայրական տանից, որովհետեւ գիւղը եկած մի Թիւրք Պէյ հէնց որ տեսաւ նրան, իսկոյն վճռեց որ մեղք է, եթէ շուն կեավուրները այսպիսի տղային կեավուր պահեն:

Փոքրահասակ գերին մեծացաւ Ստամպուլի մի նեղ փողոցում ապրող Իւլէմայի տանը եւ այնուհետեւ ուղարկուեց զօրանոց՝ մարգարէի փոխանորդին եւ Ալլահի շուքին ծառայելու համար: Նա յանդուգն, անվախ մի զինուոր էր, ինչպէս սարսափելի ենիչէրիները, մանկութիւնից իսլամացրած այդ քրիստոնեաները: Բայց Սիւլէյմանը առանց ձիու ապրել չէր կարող, ուստի մտաւ հեծելազօրքի մէջ: Առաջին տարին ծագեց ենիչէրիների սովորական ապստամբութիւններից մէկը. նա միացաւ ապստամբներին եւ գտնւում էր առաջին շարքերում, որոնք խորտակեցին Սուլթանի պալատի դռները եւ պահանջեցին որ իսկոյն իրանց յանձնուի մեծ վէզիրի գլուխը: Այդ պահանջը կատարուեց, բայց ապստամբութեան գլխաւորները դահճի ձեռքը մատնուեցին: Դրանց մէջ էր եւ Սիւլէյմանը. այնքան յանդուգն էր նա, որ նոյն իսկ մտել էր Սուլթանի կանանոցը, ուր եւ կալանաւորուել էր: Բայց այդ կատաղի գլուխը չկտրուեց. ծերունի Իւլէման, որ չէր մոռացել իր հոգեզաւակին, բախշիշով ազատեց նրան եւ փախցրեց մայրաքաղաքից:

Մի քանի տարի նա թափառեց Ալբանիայի լեռներում, ուր մի մեծ աւազակային խմբի անդամ էր. ապա անցաւ Յունական կղզիները, բայց այդտեղ էլ նրա արկածախնդիր հոգին բաւականութիւն չ՚ստացաւ: Նա գնաց Եգիպտոս, այնտեղից անցաւ Դամասկոս եւ նորից մտաւ զօրքերի շարքը:

Կարճ միջոցում լաւ անուն հանեց Սիրիայի անապատներում եւ Քրդստանի լեռներում կատարած արշաւանքների ժամանակ: Պատմութիւնների առարկայ դարձան նրա արկածները, քաջագործութիւնները, մանաւանդ այն անգթութիւնը, որ նա ցոյց էր տալիս թշնամիներին կոտորելու ժամանակ: Նա ստացաւ հարիւրապետի աստիճան եւ ուղարկուեց Բէյրութ: Այդտեղ, իր հայրենի երկրում, նա ցոյց տուեց իր նախկին ազգակիցներին, քրիստոնեայ Սիրիացիներին, թէ ի՛նչ բան է իսլամացած քրիստոնեան: Տանջուողները այն աստիճան սաստիկ հառաչանքներ արձակեցին, որ Սիւլէյման—Բէկը ետ կանչուեց: Այժմ սկսուել էին պարսկական պատերազմները՝ բաց անելով նրա արկածախնդրութիւնների համար լայն ասպարէզ: Յաղթական զօրքերի հետ նա հասաւ Ատրպատական, ուր Մուստաֆա Փաշան ճանկեց նրան եւ պահեց իր մօտ:

Ահա թէ ի՛նչ անցեալ ունէր այն մարդը, որին յանձնուած էր Վարանդան:

Իր նոր պաշտօնը նա սկսեց շատ բարեյաջող հանգամանքների մէջ: Դեռ չէր տեսել իրան յանձնած սիրուն երկրի բոլոր կողմերը, երբ տեղի ունեցան մի քա-

նի դէպքեր․ կարծես դրանց սարքողները այն հրեշտակներն էին, որոնց երկրպագում էր Բէկը եւ որոնց հովանաւորութիւնն էր խնդրում իր աղօթքների մէջ…

Սիւնիքի սարերում թափառում էր զիլանցի քրդերի Սիւննի ցեղը, որի սիրած արհեստը, ի հարկէ, աւազակութիւնն էր։ Թիւրք—պարսկական պատերազմների ժամանակ առաջ էր քաշուել իսլամական ուղղափառութեան հարցը․ կռւում էին ոչ միայն երկու ազգեր, այլ եւ մահմեդական երկու աղանդներ — Սիւննի եւ Շիա։ Յաղթանակը Սիւննիներին էր պատկանում․ եւ Զիլանցիները, որոնք պարսից տիրապետութեան ժամանակ բաւականանում էին աւազակութեան համեստ չափերով, այժմ, Օսմանեան տիրապետութիւնը երկրի ամէն կողմերում հաստատուելուց յետոյ, երես առան։ Նըրանք այս անգամ էլ մեծ քանակութեամբ յարձակուեցին Վարանդայի արեւմտեան մասի հայ գիւղերի վրայ եւ ասպատակեցին։

Վարանդան վաղուց սովորել էր այդ բռնութիւններին․ Նրա արեւելեան մասը Արաքսի հովտում ապրող թափառականների սահմանակից էր․ այդտեղ էլ անպակաս էին յանկարծակի աւարառութիւնները։ Մէլիքները չկարողացան արմատախիլ անել ժողովրդական այդ մեծ ցաւը․ միակ միջոցը, որ գործադրում էին ասպատակների դէմ, անձնապաշտպանութիւնն էր։ «Ակն ընդ ական» — ահա այն օրէնքը, որ միակ հասկանալին էր վայրենութեան, բռնութիւնների այս աշխարհում։

Եւ երկար ժամանակ այդ օրէնքը այնպէս արմատացել էր ժողովրդի մէջ, որ երբ տեղի էր ունենում որ եւ է ասպատակութիւն, իսկոյն գիւղերը ինքնաբերաբար չսպասելով հրաւէրների, ձիաւոր եւ հետեւակ խմբեր էին հանում իրանց միջից, ուղարկում էին ասպատակների ետեւից, որպէս զի պատժեն նրանց եւ ետ խլեն կողոպուտը։

Այս անգամ Զիլանցիների յանդգնութիւնը անօրինակ էր։ Քիչ էր մնում, որ նրանք հասնէին Աւետարանոցի սահմաններին։ Եւ այս անգամ Հայերն էլ սովորականից շատ էին գրգռուած։ Ասպատակութեան լուրի հետ միաժամանակ Աւետարանոց հասաւ եւ այն լուրը, որ Մէլիքենց Մանասը բազմաթիւ գիւղացիների գլուխ անցած՝ թռել է ասպատակների ետեւից։ Սիւլէյման Բէկն էլ իսկոյն թռաւ Հայերի ետեւից, տանելով իր հետ ձիաւորների մի խումբ, որը ինքն անձամբ կազմել էր Գանձակի բանակում գտնուող Քրդերից, Զէյբէկներից եւ Զէրքէզներից։ Դա այն խումբն էր, որ հէնց առաջին օրից ահ էր տարածել Աւետարանոցի վրայ․ սարսափելի էր մանաւանդ այն, որ Սիւլէյման—Բէկը այդ բաշի—բօզուկների կամքին չէր դիպչում եւ պահպանում էր նրանց ինչպէս իր աջ թեւը։

Մի օր անցած՝ Վարանդայի լեռներում դանդաղ կերպով սկսեց տարածուել մի անսովոր պատմութիւն։ Սիւլէյման—Բէկը հրամայել էր իր ձիաւորներին յարձակուել Հայերի վրայ, որոնք վերադառնում էին արշաւանքից՝ ետ խլած ապրանքների հետ։ Հայերը շշկլուեցին, երբ տեսան որ երկրի կառավարիչը ասպատակների կողմն է, եւ փախան։ Բայց մի փոքրիկ խումբ Մէլիքենց Մանասի առաջնորդութեամբ, զատուեց փախչողներից եւ ընդհարուեց Բէկի մարդկանց հետ։ Բախումը շատ սաստիկ էր։ Բայց վերջը երկու կողմերն էլ, ծանր կորուստ կրելով, ետ քաշուեցին։ Բէկի մարդկանցից սպանուել եւ վիրաւորուել էին տասն եւ հինգ մարդ։ Կողոպուտի մեծ մասը դարձեալ մնաց Զիլանցիների ձեռքում։

Բէկը դժգոհ վերադարձաւ Աւետարանոց։ Այդտեղ կանչեց գիւղի ծերունիներին, կայծ—կրակ թափեց նըրանց գլխին եւ պահանջեց որ գիւղը իրան յանձնէ Մանասին ու նրա խումբը։ Եղելութիւնը նա ձեւակերպեց այսպէս։ Վարանդան ապստամբում է Փադիշահի դէմ,

համարձակւում է սպաննել նրա զինուորներին, ուստի
գլխի կրէ իր արժանի պատիժը: Այդ գործի մէջ ամե-
նանշանաւոր հանգամանքն այն էր, որ Մանասը երկար
տարիներ ապրել էր Մէլիք—Յուսէինի տանը, այդ տան
անդամներից մէկն էր դարձել, եւ հէնց այդ պատճառով
էլ կոչւում էր Մէլիքենց Մանաս: Նշանակում էր, որ
Մէլիքի տունն է ապստամբութեան գլուխ կանգնել:

Գիւղի տանուտէրը Բէկի կողմից գնաց Աննա—Խա-
թունի մօտ եւ պահանջեց որ «աւազակը» — այդպէս էր
նա անուանում Մանասին — յանձնուի Բէկին. հակա-
ռակ դէպքում... Մնացածը չէր ասել Բէկը, բայց ա-
ւելցրել էր, որ ինքը գիտէ թէ ինչ կ՚անէ հակառակ
դէպքում:

Մէլիքի այրին դեռ չէր կարողացել մի բան հասկա-
նալ, դեռ դէպքերը նրան այս վճռից այն վճռին էին
տանում: Եւ յանկարծ — նրա ամբողջ տունը դէմ առ
դէմ կանգնած էր աղէտի դիմաց: Առաջին միտքը, որ
շարժուեց նրա գլխում տխուր պատգամը լսելուց յե-
տոյ, պաշտպանութիւն էր, պինդ ամրանալը:

Զգուշութիւններ ձեռք առնուեցին. շրջապարիսպը
ամուր էր, պէտք էր հսկել, պինդ կողպել ամէն ծակ ու
ծուկ: Բայց դա, ի հարկէ, մի թշուառ մխիթարութիւն
էր. որսը թաղնըւում էր մի բարակ տերեւի ետեւում,
բայց մի՞թէ որսորդն էլ այնքան խեղճ էր, որ կանգնէր
այս արգելքի առաջ: Երկար կը լինէր Աննա—Խաթունի
տանջանքը, եթէ նրան անծանօթ մնար մի զգացմունք.
դա բոլոր ստրուկների բնազդն է, որ սովորեցնում է
մեղմացնել բռնութիւնը նրա սիրած անբարոյական
միջոցներով: Եւ Մէլիքի կինը — որտեղից որտեղ —
փաթաթուեց այդ մտքին մի եռանդով, որ միայն զո-
հերին է յատուկ: Նա ինքն էլ մարդ ուղարկեց Բէկի
մօտ, հրաժարուեց Մանասից, ասաց որ ինքը չէ էլ ու-
զում ճանաչել այդ աւազակին. իրան Բէկին է մնում
բռնել աւազակին, խաղաղացնել երկիրը: Իսկ Մէլիքի

տունը խորասուզուած է սուգերի մէջ, անպաշտպան է,
չգիտէ թէ ի՛նչ է կատարւում դրսում: Նրա համար
բաւական են իր սեփական ցաւերը:

Մնացածը լրացրեց կեղծիքը: Կեղծիք — դա ծանր
ու անտանելի ցաւ է շիտակ եւ անարատ բնաւորութիւն-
ների համար: Բայց բռնութիւնը եւ նրա զոհերը չէին
ապրի միմեանց կողքին, եթէ երկուստեք չիմանային
խաբել միեանց: Շինծու բարեացակամութիւն, ծիծաղ՝
իբրեւ դիմակ արտասուքները ծածկելու համար —
այդպէս են նրանք հաշտըւում միեանց հետ: Մէլիքի
այրին գիտէր, որ գերեզմանի խորքից իրան է նայում
մի քաջ, յանդուգն մարդ: Բայց ի՞նչ արած: Ոյժը յաղ-
թում է, կոտրում է:

Մի քանի օրուայ մէջ այրին խեղդեց իր սիրտը եւ
սկսեց նոյն իսկ ընծաներով շահել բորբոքուած Մուս-
լիմանի սիրտը: Գոնէ այս տեսակ գործերով նա ցոյց
էր տալիս, որ Մէլիքի տունը երբեք ընդդէմ չէ որ ամ-
բողջ այս աշխարհը Փադիշահին պատկանէ...

Մէլիք—Աւանը կատարեալ հաւանութիւն տուեց իր
քրոջ արածներին: Նա ինքն էլ մէջ ընկաւ, հանգստա-
ցրեց Բէկին, եւ ապա լուրջ կերպով ասաց.

— Այսուհետեւ դժուար չէ. դու, Աննա, սովորում,
ես...

Իսկ դէպքերը շարունակում էին իրանց աղէտալի
ընթացքը: Շուտով Ատրպատականից լուր եկաւ, որ
Պարսկաստանում էլ յայտնուել է մի նշանաւոր աւա-
զակ, որ երեւելի քաջագործութիւններ է անում: Դա
Նադիրն էր, որին ապագայում վիճակուած էր նստել
Իրանի գահի վրայ: Բայց այժմ այդ անունը — Նա-
դիր — մի դրօշակ էր, որի շուրջը խմբւում էին Պարս-
կաստանի բոլոր պատերազմող ոյժերը:

Նադիրը ոչ միայն կողոպտում էր, այլ եւ մեծ յա-
ջողութեամբ կանոնաւոր կռիւ էր մղում Թիւրք զօրքե-
րի հետ: Մուստաֆա Փաշան, հաղորդելով այս տեղե-

կութիւնը Սիւլէյման–Բէկին, յանձնարարում էր նրան զգոյշ լինել, մանաւանդ աչքից չթողնել Դիզակն ու Վարանդան: «Երբեք չպիտի մոռանաս — գրում էր Փաշան — որ կեավուրների համակրութիւնը անիծուած Շիաների կողմն է, մենք այդ շների համար ժամանակաւոր տէրեր ենք: Վարանդան ու Դիզակը այնքան մօտ են Արաքսին, որ հեշտութեամբ կարող են ձեռք մեկնել Պարսիկ աւազակապետին»:

Դրանք խօսքեր էին, որոնք աւելի կրակեցին Վարանդայի կառավարիչին: Բայց Փաշայից աւելի՝ Բէկին գրգռում էր Մանասը, որ հաստատուել էր ծմակներում եւ այլեւս չէր ուզում վերադառնալ իր խաղաղ պարապմունքներին: Նադիրի եւ Մանասի աւազակութիւնների մէջ Սիւլէյման—Բէկը գտնում էր՝ եթէ ոչ ուղղակի կապ, գոնէ նմանութիւն:

Այստեղ էլ մի բուռն Հայերն էին տանջում Թիւրքերին, որովհետեւ կատարելապէս անմատչելի էին Քիրսի լեռնային կիրճերում եւ մութ անտառներում: Նրանք չէին փախչում, չէին թաքնւում, այլ ամենայանդուգն կռիւներ էին վարում, այնպէս որ Սիւլէյման Բէկը մի քանի անգամ ջարդուած տեսաւ այն զօրաբաժինները, որոնց ինքն էր ուղարկում աւազակների դէմ:

Իսկ մի անգամ ինքը անձամբ տարաւ զինուորներին: Նա նոր չպիտի սովորէր յանդուգն արշաւանքներին: Զինուորները մագլցում էին սեպացած ժայռերի վրայ, իջնում էին մութ անդունդները: Բայց եւ այնպէս, ոչինչ յաջողութիւն: Գլխիկոր վերադարձան Աւետարանոց:

Այդ օրը համբերութեան բաժակը բոլորովին լցուել էր. Բէկը թողեց լեռներն ու ժայռերը եւ իր ամբողջ կատաղութիւնը դարձրեց Վարանդայի ժողովրդի դէմ: Անմեղ մարդիկ չկային այդ երկրում. ամէնքը մեղաւոր էին ոչ միայն այն պատճառով, որ այդպիսի յանդուգն աւազակներ են հանում իրանց միջից, այլ եւ

այն պատճառով, որ նրանցն էր այս գեղեցիկ, առատ աշխարհը:

Ամենից առաջ հալածանքների ենթարկուեցին Մանասի ընկերակիցների ծնողներն ու մօտիկ ազգականները. բայց շուտով նոյն դառնութիւնները ճաշակեցին եւ այնպիսիները, որոնք չէին էլ ճանաչում աւազակներին: Ամէն տեղ տարածուեց այրող կրակը. չմնաց այնպիսի մի խուլ անկիւն, որ չի զգար մորմոք: Բէկը թռչում էր գիւղից գիւղ, որպէս զի ապշեցնէ ամէնքին իր ահարկու ոյժով: Օսմանեան զինուորը դարձաւ երկրի լիազօր տէրը. ոչ ոք չէր համարձակւում գանգատ բարձրացնել, որովհետեւ գանգատուել առանց վկայի, նշանակում էր վիզը դնել օղակի մէջ, իսկ մուսուլմանի դէմ վկայել կարող էր միմիայն մուսուլմանը:

Կարծես բաւական չէին Օսմանեան զինուորները, եւ ահա նրանց գործին մասնակցելու համար Սիւնեաց երկրից հրաւիրեցին Ջիլանցի քրդերը: Նրանցից կազմուել էին ձիաւոր խմբեր, որոնք որպէս թէ ծառայում էին Փադիշահին: Այդ վայրենիները երեւում էին ամէն տեղ. մարախի պէս տարածուել էին գիւղերում, ծծում էին բնակիչներին: Առատ աւարի լուրը քաշում, բերում էր նոր եւ նոր խմբեր, որոնք փոխարինում էին կշտացածներին:

Բայց տնտեսական հարստահարութիւնը դեռ թշուառութեան ծայրը չէ. մարդը սովորում է ապրել մուրացիկի նման եւ շատ գոհ է լինում, եթէ գոնէ այդպէս կարողանայ հանգստութիւն գտնել: Այդ երջանկութիւնից էլ զրկուած էր Վարանդան: Նրա երկնքի տակ յաճախ լսւում էին հեծեծանքներ. դրանք դուրս էին գալիս անպատուած կանանց եւ աղջիկների կրծքից:

Ոչինչ չէր մնում. կրօն, եկեղեցի, ընտանեկան պատիւ, — ամէն ինչ անարգուած էր, ոտի տակ տուած: Այդպէս էր ուզում Սիւլէյման—Բէկը, այդքա–

նը հարկաւոր էր նրան որ ոչնչացնէ այդ հարուստ երկրի նիւթական անկախութիւնը, կտրէ նրա հպարտ մէջքը եւ պատրաստէ ստրուկների մի միջավայր, ուր անհնազանդութեան, հակառակութեան ամէն մի միտք պիտի ոչնչանար: Եւ նա, կարծես, հասնում էր այդ նպատակին: Տարի չանցած՝ Վարանդան անապատի տեսք էր ստացել: Գիւղերը աննկատելի կերպով դատարկւում էին. մարդիկ փախչում էին այդ դժոխքից:

Դրանք թոյլերն էին եւ շուտ յուսահատուողները: Մնում էր ժողովուրդի այն մասը, որ յօժար է տանջուել իր քաղցր հողի վրայ: Նա նստած էր եւ զարմանալի օրինակներ էր ցոյց տալիս: Նա դիմանում էր. ամէն ինչ տեսնում էր, բայց դթութիւն հայցել, սողալ տանջողի ոտների տակ չը գիտէր: Լեռնցին պահուել էր այդ տեսակ մարդկանց մէջ: Սիւլէյման—Բէկը կարծում էր թէ երկաթի ձեռքերի մէջ մրզուող ժողովուրդը վերջ ի վերջոյ կը յուսահատուի եւ կը գնայ սարերը, ինքն իր ձեռքով կը բռնէ աւազակներին. Նա այդպէս էլ պահանջում էր, խոստանալով պարգեւներ, հովանաւորութիւն:

Ոչ ոք, սակայն, չշարժուեց իր տեղից: Ընդհակառակն, ժողովուրդը իր տառապանքների մէջ մխիթարութիւն էր գտնում, երբ մի-մի լսում էր թէ ինչպէս Մանասը պատժում է երկրի արնախում թշնամիներին: Հոգ չէր, եթէ նրա սպանած մի մարդու փոխարէն տուժում էին տասնեակ անմեղներ: Վրէժը, որքան եւ թոյլ լինէր ու աննշան, զովացնում էր տապակող սրտերը:

Միմեանց դէմ կանգնած էին երկու ախոյաններ. մէկը ուժեղ, կատաղի եւ դիշատիչ, միւսը արդէն ըլլկուած, վիզը ճկած եւ անգութ հարուածներից շշկլուած:

Վերջինս, խեղճը, շշնջալով պատմում էր թէ ինչպէս աշխարհը դեռ բոլորովին չէ փչացել, որովհետեւ

դեռ կարելի է հարիւր հարուածին պատասխանել գոնէ մի հարուածով:

Մանասի գործերը մի-մի ահագին քաջութիւն էին համարւում. ժողովուրդը առասպելական սիրուն գոյներով էր զարդարում իր հերոսին:

Այսքան արհաւիրքների մէջ միայն Մէլիքի տունն էր անխռով մնում: Աւետարանոցի ամենաբարձր տեղում կանգնած այդ ահագին շինութիւնը, կարծես, աշխատում էր կուչ գալ, աննկատելի մնալ, մոռացնել տալ իր գոյութիւնը: Եւ իրաւ, Բէկը բոլորովին աչքաթող էր արել նրան...

Ե.

Հէնց այդ հանգամանքն էր, որ խօսակցութեան առարկայ էր դարձել երկու կանանց մէջ Վարդավառից երկու օր անց, կէսօրից յետոյ: Ամառնային օրուայ այն ժամն էր, երբ ամէն ինչ թուլացած անշարժանում է արեգակի այրող ճառագայթների տակ, երբ ճանճն անգամ տզզոց չէ հանում:

Երեւի տօթը չէր, որ հարկադրում էր երկու կանանց խօսել կամացուկ, համարեա շշնջալով: Տօթը մընացել էր սենեակներում, իսկ նրանց այդ տեղից դուրս էր հանել այն շուքը, որ ամէն օր այդ պահին արձակում էր Մէլիքի տունը իր հիւսիսային կողքին կպած մի ցածրիկ կտուրի վրայ: Երբեմն հիւսիսից մի մեղմ քամի էր հասնում այդ հովանոցին, եւ մենաւոր խօսակիցները խորին բաւականութեամբ ծծում էին նրա զովութիւնը:

Ոչինչ չէր արգիլում նրանց մեղմ զրոյցը: Տան հաստ ու ամուր շրջապարիսպը խնամքով առանձնացնում էր նրանց դրսի աշխարհից. Նոյն իսկ հիւսիսային մեծ դռների մօտ, շուքում պառկած ահագին շունը դէպի նրանց էր դարձրել իր կիսախուփ աչքերը եւ

կարծես հասկացնում էր որ ինքն էլ իր միջոցներն է գործադրում, որպէս զի այդ խօսակցութիւնը համեստ եւ անընդհատ լինի:

Խօսողներից մէկը խոշոր կազմուածքի տէր մի կին էր: Վայելուչ զգեստը, ազնիւ ձեւերը առաջին անգամից թելադրում էին տեսնողին, որ դա Աննա—Խաթունն է: Բայց կար եւ մի պերճախօս վկայ, որ այդ մասին ոչինչ կասկած չէր թողնում. դա դառն վիշտն էր, որ տարածուած էր նրա ամբողջ դէմքի վրայ եւ հաղորդում էր լեռնային պարթեւ կազմուածքի խոշոր դիմագծերին մի ցաւեցնող, կարեկցութիւն շարժող արտայայտութիւն:

Եւ այդ մարմնացած վիշտը այնպիսի լրջութեամբ էր զբաղուած իր խօսակցի հետ, որ կարծես եկել էր րոպէն, երբ պիտի վճռուէր ամբողջ տան, նոյն իսկ ամբողջ գաւառի վիճակը:

Միւսը ամբողջովին սեւերի մէջ էր, մի գոյն, որ կրօնաւորների սեփականութիւնն է: Եւ իրաւ, նա կոյս էր. մէկը այն կոյսերից, որոնց բնակութեան եւ մշտական աղօթքների տեղը Աւետարանոցի կուսանոցն էր, մի փոքրիկ եկեղեցի, որ շինուած էր բարձր ժայռի վրայ, Մէլիքի տան հարաւային կողմում:

Տարիքով այդ կոյսը շատ մեծ էր Մէլիքի կնոջից. նրա սեւ գլխաշորի տակից երեւում էին թանի պէս սպիտակ մազերը: Նրան կոչում էին Հեղինէ:

Վանական կեանքը երկար տարիների ընթացքում շտկել ու հարթել էր նրա փոքրիկ ու գունատ դէմքը, որի վրայ կեանքի բոլոր հանգամանքների մէջ անշարժ էր մնում հեզ եւ անխռով բարեպաշտութեան կնիքը: Այդ դէմքը ամէն տեղ լուռ ու մունջ քարոզում էր խունկի եւ պաղատանքների աշխարհի իմաստութիւնները — սեփական անձի նուաստացում, հլու հնազանդութիւն ճակատագրի կամքին եւ սառն ատելութիւն դէպի աշխարհային զուարճութիւնները: Այդ էր պատճառը

որ նա բոլոր վշտահարների սփոփիչն էր, բոլոր փըշրուած սրտերի յուսատուն:

Բայց միայն տարիներն ու պաշտօնը չէին նրան այդքան հեղինակութիւն տալիս: Նա էլ ազնուական ծագում ունէր. Վարանդայի Մէլիքների տոհմից էր, եւ Մէլիք—Յուսէինի կինը նրա մէջ տեսնում էր նաեւ այդ տոհմի աւագ ներկայացուցիչներից մէկին: Նեղն ընկած տղամարդիկն էին դիմում նրա սառն, բայց հանդստացնող խորհուրդներին, ո՞ւր մնաց մի կին, որի վրայ ծանրացած էին այնքան հոգսեր:

Աննա—Խաթունը ամէն օր տեսնում էր նրան իր մօտ, ականջ էր դնում նրա առածներին եւ մխիթարութիւն էր գտնում: Բայց այս անգամ խօսակցութիւնը ուրիշ կերպարանք ունէր եւ Հեղինէն, կարծես, մոռացել էր իր գրքերը, որոնցից այնքան սիրում էր վկայութիւններ, ամբողջ պատմութիւններ բերել:

— Ո՛չ, մեծ անզգուշութիւն էր, արտասանեց նա, սառն, նոյն իսկ անողորմ խստութեամբ:

Նա նորից վերադառնում էր այն առարկային, որ այդ օրը բաւական յուզել էր երկուսին: Աննա—Խաթունը նորից սկսեց պաշտպանուել: Նա վախում էր այդ դառն վճռից, ուզում էր որ հերքուած լինի Հեղինէի այն միտքը թէ ինքը կարող է սխալ կերպով կարգադրել իր տան գործերը:

— Ես երեխայ չեմ, ասաց նա, հետզհետէ տաքանալով: — Գայիանէին ես, ի հարկէ, բաց չէի թողնի, եթէ այդ Բէկը այն օրը մեր գիւղում լինէր: Աստուած ողորմութիւն արաւ իմ խեղճ որբին: Շաբաթներով Գայիանէն սպասում էր Վարդավառին: Իսկ վերջին շաբաթը... Դու լաւ չես տեսել նրան, ուստի չես հաւատայ, եթէ ասեմ որ գիշերները արթուն էր մնում եւ աղօթքներ էր կարդում... նա, որ մինչեւ այժմ չէ իմացել թէ ինչ է անքնութիւնը: Նա համարեա ծոմ էր պահում, — կուսական մի ուխտ... Եւ այդ բոլորը այն

յուսով թէ երկինքը ցոյց կտայ նրա բախտը: Քանի՛ անգամ — խե՛ղճ երեխայ — իմ վզին փաթաթուեց, համոզում էր, որ այս տարի չարգիլեմ Հարսնաղբիւրի ձորը գնալ: Անցեալ տարի սգաւոր էինք, իսկ հիմա՞:

Այրին խորը հառաչեց, այդ հարցին միջանկեալ պատասխան տուեց թէ սուգը միշտ կայ, եւ ապա շարունակեց առաջուայ եղանակով.

— Իմ սիրտը տակն ու վրայ էր դառնում... Ո՛չ, ես, ո՛չ դու եւ ոչ մի ուրիշը այս տան մէջ մինչեւ այսօր չենք համարձակուել խօսել նրա մօտ թէ ի՛նչ վտանգ է սպառնում մի սիրուն եղնիկին, որ ընկնում է գազանների աշխարհը: Ի հարկէ, նա պիտի իմանար, որ եղնիկը ինքն է, իսկ գազանները մեր այժմեան տէրերն են... Դա կը լինէր մի անգութ հարուած, որ կը փշրէր նրա սիրտը: Ե՛ս եմ ճանաչում թէ ի՛նչ սիրտ է դա: Կիսատ—պռատ ակնարկներ, վախ եւ զգուշութիւն քարոզող շշուկներ — ահա ինչ կար մեր ձեռքում: Բայց երեխան մի որոշ բան չէր հասկանում այդ բոլորից... Դժուար, նոյն իսկ անհնարին բան է, որ մի անմեղ ու միամիտ արարած հասկանայ եւ հաւատայ թէ աշխարհում ա՛յնքան դաժան, ա՛յնքան զարհուրելի մարդեր կան... Նա ուզում էր Վարդավառ գնալ. եւ ո՞վ կարող էր արգիլել որ նա իմանայ իր բախտը, մանաւանդ այն օրից, երբ նրան էլ յայտնի դարձաւ, որ Խաչէնցին մեր փեսան է: Ես խոստացայ թոյլ տալ. եւ ի՞նչ հրաշք: Ուրբաթ երեկոյեան Բէկը գնաց Ամարաս, տանելով իր հետ մարդակեր ձիաւորին. դրանցից մի հատ էլ չէր մնացել Աւետարանոցում: Դու գիտե՞ս թէ ինչու նա այնպիսի պատրաստութեամբ գնաց...

— Գիտեմ, պատասխանեց Հեղինէն.— այսօր սարսափելի լուրեր հասան Սօս գիւղից. Բէկը խեղդում է ամբողջ ժողովուրդը: Եւ այդքան դժբախտութիւնը մի աղջկայ պատճառով:

— Այո՛, բայց մեղադրել ժողովուրդը անգթութիւն կը լինէր: Նա դիմացել էր ամէն տեսակ ցաւերի, բայց չկարողացաւ տանել, երբ օրը ցերեկով մի զինուոր դուրս քաշեց մի աղջկան իր հօր տանից... Ինչ եւ իցէ, Կիրակին լուսացաւ: Դեռ արեգակ չկար, դեռ Լուսաստղը բոլորովին չէր անհետացել երկնքում, իսկ Գայիանէն պատրաստ էր: Հագել էր ամենալաւ շորերը, զարդարուել էր. տեսնէիր նրան, կասէիր թէ մի աղջիկ է դա, որ պատրաստուած է պսակի գնալու... Ես մայր եմ, բայց դու էլ կասէիր՝ թո՛ղ գնայ: Նա չէր խօսում. նա պարտաւոր էր անխօս գնալ աղբիւրի մօտ, անխօս հաւաքել առաւօտեան ցօղը եւ ածել բախտի սափորի մէջ: Ես օգուտ քաղեցի այդ անխօսութիւնից եւ մարդ ուղարկեցի տանուտէրի մօտ. երբ նրանից լուր ստացայ թէ Բէկը դեռ չէ վերադարձել, Մէհրիին նշան արի, որ կարող է գնալ Գայիանէի հետ: Իսկ ինքս ամբողջ օրը հսկում էի այստեղ: Թշուառը շուտ է հնարներ գտնում. ես գիտէի թէ ի՛նչ պիտի անեմ, եթէ յանկարծ մեզ տանջողը գար... Եւ փառք Աստուծոյ, նա չեկաւ, այս օր էլ դեռ չկայ: Կէսօրից յետոյ ես Ջալալին ուղարկեցի դէպի Հարսնաղբիւր, իսկ երեկոյեան, երբ ամէնքը տանն էին, ես մտածում էի եւ ասում, որքան զզուելի է խեղճ մարդը... Նապաստակը վախկոտ է, բայց գոնէ հանգիստ քնում է, երբ թշնամին չկայ: Իսկ մենք դողում ենք ամէն ժամանակ, որովհետեւ կասկածները օձերի նման կուտուած են մեր մէջ: Ո՞վ գիտէ, գուցէ Օսմանցիներից ոչ մէկն էլ վատ միտք չունի մեր մասին... Բայց մենք բաւական չենք համարում մեր հաստ պատերն ու փականքները:

Մի՞թէ այսքանն էլ բաւական չէր արդարանալու համար: Աննա—Խաթունը այս հարցն էր տալիս, նայելով իր դատաւորի աչքերին: Բայց ալեզարդ կոյսը գըլխով բացասական նշան արաւ: Նա, այնու ամենայնիւ, չէր հաւանում:

— Փորձանքը ո՛չ օր է ճանաչում, ո՛չ գիշեր, պատասխանեց նա իր սովորական հեզութեամբ. — փորձանքը գալիս է ամէն ժամ, բայց մանաւանդ այն ժամանակ, երբ դու նրան չես սպասում: Բէկը գնացել էր, ասում ես: Շատ լա՛ւ: Իսկ Մանա՞սը: Եթէ Բէկն իմանայ, որ նա էլ եղել է այստեղ...

— Ոչինչ չի իմանայ, ասաց այրին եւ ձեռքով մի շարժում գործեց, որ ցոյց էր տալիս թէ այդ կողմից ինքն ապահով է: — Մանասը եղել է իրիկնապահին եւ ոչ ոք նրան չէ տեսել:

— Տեսել են այնքան աղջիկները:

— Նրանք ծպուտ չեն հանի:

— Աստուած տայ: Բայց մի՛ մոռանար թէ ի՛նչ ժամանակներում ենք ապրում: Նեռը ծնւում է. այժմ թուփն էլ, խոտն էլ, քարն էլ լրտեսում են: Մի բերանը չէ կարողանում գաղտնիք պահել, ի՞նչպէս կը պահեն տասը, քսան բերանները... Ես գիտեմ, որ այժմ ամբողջ գիւղը պատմում է թէ ինչպէս եկաւ Մէլիքենց Մանասը, ինչեր ասաց...

Դա բոլորովին ուրիշ հանգամանք էր. Աննա-Խաթունը չէր էլ մտածել թէ կարող է այդպիսի բան պատահել: Նա շփոթուեց, պատասխան գտնել չկարողացաւ: Այո՛, Բէկը խնայել չը գիտէր, երբ գործը վերաբերում էր Մանասին:

Տիրած ծանր լռութեան մէջ Հեղինէն, նորից ապացուցուած համարելով իր մեղադրանքը, էլի կրկնեց.

— Սխալ բան էր... դու չը պիտի ուղարկէիր:

— Սխալ չկար... յանկարծ մի բուռն շեշտով արտասանեց Մէլիքի այրին, եւ նրա տխուր աչքերի մէջ ցոլաց ինքնապաշտպանութեան եռանդը:

Նա ոչ մի զիջում չէր ուզում անել այն կէտի մէջ թէ ինքն իր տան դժբախտութեան կարող է նպաստել նոյն իսկ անգիտակցաբար:

— Ի՞նչ սխալ է, շարունակեց նա. — Թո՛ղ իմանայ, թո՛ղ կատաղէ: Գիտե՞ս ես ի՛նչ կ՚ասեմ: Մանասը եկել էր մեր աղջիկներին պահպանելու, որովհետեւ Վարանդայում ո՛չ մի կին, ո՛չ մի աղջիկ ապահով չէ քրդերի, թիւրքերի եւ հազար ու մի ուրիշ տեսակ շների ձեռքից: Ահա՛ ինչ կ՚ասեմ:

Կինը պարտութիւն չգիտէ, երբ պաշտպանում է իր պատիւը: Մէլիքի այրին մի ակնթարթում բոլորովին այլակերպուեց. նրա աչքերը կրակոտ էին եւ յաղթութիւն էին քարոզում: Բայց նա մոռացել էր թէ ե՛րբ է խօսում եւ ո՛ւմ մասին: Հեղինէն շտապեց վերականգնել իրական ճշմարտութիւնը եւ ասաց.

— Այո՛, ո՞վ չգիտէ, որ այդպէս է: Դու կ՚ասես անօրէնին, չէ՞: Բայց նա քեզ չի հարցնի, որովհետեւ անօրէն է... Մանասը պաշտպանում է մեզ զանազան շներից. իսկ դրանցից մէկն էլ ինքն է, Բէկը. ուրեմն այն, ինչ որ պաշտպանութիւն է մեզ համար, յանցանք է նրա աչքում: Շներին, գայլերին եւ ուրիշ պատառողներին ատելի է պաշտպանութեան միտքը, նրանք մի բան գիտեն — ո՛վ խլում է նրանց պատառը, յանցաւոր է եւ պիտի դղզուի...

Բայց այդ առարկութիւնը աւելի եւս բորբոքեց Աննա-Խաթունին: Ինչո՞ւ է այդպէս: Ինչո՞ւ պիտի պատառը չը բողոքէ իրան կլանող բերանի դէմ:

— Եւ վերջապէս, այս ի՞նչ ցաւ է, բացականչեց նա, մոռանալով որ խօսակցութիւնը ամբողջ ժամանակ ցած ձայնով էր կատարւում: — Ամբողջ գիւղը այնպէս չէ վախում, ինչպէս մենք. բոլոր նորահարսերն ու աղջիկները դուրս գնացին, իսկ մենք — մենք այդ իրաւունքն էլ չունենք...

— Մի՞ թէ զարմանում ես եւ կարծում ես թէ ուրիշ հատեց Հեղինէն եւ իր ծանր հայեացքով երկու անգամ չափեց իր խօսակցին, հասկացնելով թէ ինքը չէր սպա-

սում այդքան միամտութիւն մի կնոջից, որին մի ամբողջ երկիր է յանձնուած։

— Մի՞թէ վարմանում ես եւ կարծում ես թէ ուրիշ կերպ կարող էր լինել։ Վարանդայում հազար աղջիկներ կան, որոնք միմեանց նման են, բայց Մէլիքի աղջիկը մի հատ է եւ ոչ ոքի նման չէ։ Ժողովուրդը Մէլիքից ցած է, ժողովուրդը պիտի ցած լինի եւ նրա աղջկանից, նրա ամբողջ ընտանիքից։ Սա Աստուծու օրէնքն է. եւ նայի՛ր, աշխարհը ուրիշ պատուիրան չէ էլ ճանաչում։ Թագաւորները վէճ են ունենում իրար մէջ, բայց նրանք մենակ չեն գնում միմեանց դէմ կռուելու. դա նրանց ժողովուրդների պարտքն է. արիւն թափողը, հազար ու մի զրկանք կրողը հարկատուներն են։ Եթէ ժողովուրդը հարկ է տալիս որ իշխանաւորը իր փառքի համեմատ ապրէ, նոյն ժողովուրդը պարտաւոր է իր վրայ վերցնել այն բոլոր տանջանքները, որ բերում է օտարերկրեայ յաղթողը... Լսե՞լ ես այն հէքեաթը, որ պատմում է թէ ինչպէս մի հրէշ դեւ օրական եօթն աղջիկ էր կլանում, բայց էլի գոհ չէր, որովհետեւ իր ուզածը Թագաւորի աղջիկն էր։ Եւ ի՞նչ։ Թագաւորի աղջկան տուին, բայց միայն այն ժամանակ, երբ ամբողջ երկրում այլեւս մի հատ աղջիկ չէր մնացել՝ անկուշտ բերանը գցելու համար։ Կարգն այս է։ Այժմ, երբ մեր երկրում լոյս է ընկել նոյնպիսի հրէշ, ժողովուրդը նոյնը պիտի անէ...

Նա կանգ առաւ, որովհետեւ նրան այնպէս թուաց թէ Մէլիքի այրին պարզ չէ հասկանում այդ խօսքերը։

— Հասկանո՞ւմ ես, ասաց նա։

Աննա—Խաթունը լաւ էր հասկանում. այժմ նա լսում էր կոյսին հանդիստ կերպով, նոյն իսկ բաւականութեամբ։

— Կրկնում եմ, աշխարհ չէ կարող դուրս գալ աստուածային օրէնքներից։ Բայց օրէնքները միմիայն ժողովրդի համար չեն գրուած, եւ աշխարհի վրայ ոչ ոք

մեղաւոր չի լինի, թէ ինքդ գնաս եւ քո յօժար կամքով հրէշի բերանն ընկնես։ Դու գիտես, որ մեր երկրի պատիւը քո տանն է դրած. այստեղից է դուրս գալիս ժողովուրդի ուրախութիւնն ու դառնութիւնը։ Շատ զգոյշ պիտի լինի այս տունը... Ծառի ամենաբարձր ճիւղի ծայրում հասած պտուղը շատ գրաւիչ է լինում. կարծում են թէ չունեն ցած ճիւղերի պտուղները։ Դա, իհարկէ, ճիշտ չէ. ցած ճիւղերի վրայ եղածները շատ անգամ աւելի գեղեցիկ եւ համեղ են լինում։ Բայց ինչո՞ւ աչքը միշտ վերեւն է նայում եւ ախորժակը ամենից շատ գրգռողը վերեւինն է։ — Որովհետեւ նա բարձր է ամէնքից, անմատչելի է։ Այսպէս է եւ քո տունը։ Բարձր ես, ուրեմն եւ ախորժելի ես։ Եւ որպէսզի ամէն մի պատահածի բերանը չընկնես, պիտի պինդ պահուես քո բարձրութեան վրայ, աւելի անմատչելի դառնաս։

Պատասխան չեղաւ. բարձր ճիւղի պտուղը լռութիւն պահպանեց։

Կարճ միջոցից յետոյ կոյսը էլի խօսեց։ Եթէ բաւական չէ այսքանը, նա կը բերէ ուրիշ օրինակներ, ուրիշ խօսքերով կ'ապացուցանէ թէ ինքը լաւ է հասկանում աշխարհի օրէնքները։ Թո՛ղ Աննա—Խաթունը լաւ իմանայ, որ ինքը, այդ կոյսը, թէեւ մազերը սպիտակացրել է աշխարհից հեռու, վանքի պատերի մէջ, բայց տեսել ու լսել է շատ բան, կարդացել է աւելի շատ, եւ երկար մտածել է կարդացածի վրայ։

Բայց աւելորդ էին այդ բացատրութիւնները։ Մէլիքի այրին արդէն զինաթափ էր դարձել։ Գիտէր որ շատ ճիշտ է ծառի եւ հասած պտղի օրինակը։ Եւ յայտնեց իր շնորհակալութիւնը, աւելացնելով որ մահկանացու մարդը առանց սխալների չէ, մանաւանդ երբ մենակ է, իսկ ժամանակը այսքան չար։

— Եղածը եղել է պրծել, հառաչեց նա. — այսուհետեւ Աստուած է մեր յոյսը։

— Անպատճառ, հաստատ կերպով արտասանեց Հեղինէն. — Աստուծու փէշը երբեք չը պէտք է բաց թողնել:

Այժմ նա, իր մեղադրանքը հաստատելուց յետոյ, փոխեց իր դերը եւ սկսեց սիրտ տալ իր խօսակցին:

— Երկար չեն քո նեղութեան օրերը: Գայիանէն այստեղ հիւր է եւ երբ դուրս կը գնայ այս տանից, դու ազատուած կը լինես ահագին ցաւերից:

Եւ նա խօսք սկսեց հարսանիքի մասին: Ինչո՞ւ չեն վերջացնում, ինչո՞ւ են այսքան յետաձգում:

Նա, իբրեւ Մէլիքի տան մօտիկ բարեկամ, լաւ գիտէր բոլոր հանգամանքները: Կէս տարի առաջ, բարեկենդանի առաջին օրերում, տեղի ունեցաւ Գայիանէի եւ Ջալալի նշանադրութիւնը:

Այդքան անշուք ու խեղճ հանդէս չէր տեսել նոյն իսկ վերջին աղքատի խրճիթը Աւետարանոցում: Դրսից եկել էին միայն փեսացուն, նրա մայրը եւ Մէլիք—Աւանը: Քահանան օրհնեց մատանին, Աննա—Խաթունը արտասուք թափելով ընդունեց շնորհաւորութիւնները եւ համբուրեց իր փեսայի ճակատը:

Մէլիք—Աւանի կարգադրութեամբ էր նշանադրութիւնը այնքան լուռ ու մունջ, համարեա տխուր: Նա չէր թոյլ տուել, որ Խաչէնի Մէլիքը գայ իր որդու ուրախութեան, որպէս զի աղմուկ չլինի եւ Սուլէյման Բէկը ոչինչ չիմանայ: Անշուք, աղքատիկ նշանադրութիւնը մի նոր ցաւ դարձաւ Աննա—Խաթունի համար: Բայց ի՞նչ կարող էր անել:

Հարսնախօսութեան պայմանների վրայ վէճ չեղաւ: Աննա—Խաթունը չէր զրկի Գայիանէին, հօր սիրած ու պաշտած աղջկան. ինչպէս վայել էր Վարանդայի Մէլիքին, նա առատ, նոյն իսկ չափազանց առատ բաժինք նշանակեց: Իր կողմից Ջալալի մայրը պատասխանեց նոյնպիսի առատաձեռնութեամբ: Կարգ էր, որ փեսան իր աներոջը մի յայտնի տուրք պիտի տար եւ

ապա պսակուէր: Այդ տուրքը միեւնոյն ժամանակ ցոյց էր տալիս թէ փեսան ի՛նչպէս է գնահատում իր նշանածին: Խաչէնի Մէլիքի կինը այնպիսի մի գումար առաջարկեց, որ Աննա—Խաթունը միանգամայն գոհ մնաց: Գայիանէին շատ բարձր էին գնահատում. այդպիսի գին չկար Մէլիքների ընտանեկան աւանդութիւնների մէջ:

Բայց հարսանիքը յետաձգուեց, որովհետեւ հարսնախօսութեան մի այլ պայմանը հեշտ չէր կատարել: Խաչէնում այդ ժամանակ խռովութիւններ էին ըսկսուել Մէլիք—Գրիգորի եւ նրա կրտսեր եղբօր մէջ: Վերջինս պահանջում էր Խաչէնի մի նշանաւոր մասը եւ սպառնում էր վէճը կռուի հասցնել, եթէ իր եղբայրը յօժար կամքով չտայ իր ուզածը: Այդ նպատակով էլ նա յարաբերութիւն էր սկսել Վրաց մի յայտնի ազնուականի հետ, որ մեծ նշանակութիւն ունէր Վրաց արքունիքում: Ղարաբաղի մնացած Մէլիքները սաստիկ հակառակ էին Մելիքի եղբօրը, որ բացարձակ անիրաւութիւն էր գործում եւ ձգտում էր խլել Մէլիք—Գրիգորից Խաչէնի իշխանութիւնը:

Նրանք կարող կը լինէին զսպել այդ ըմբոստին, եթէ Մէլիք—Աւանը չը նախատեսնէր թէ ինչ վտանգ կայ այդ կողմից: Նա նկատել էր, որ Մէլիքի եղբայրը ուզում է բարեկամանալ Օսմանցիների հետ. իսկ դա մի նոր աղէտ կը դառնար Ղարաբաղի համար: Թէեւ Օսմանեան տիրապետութիւնը տարածուած էր ամէն տեղ, բայց Հայերից ոչ ոք դեռ չէր փորձել անցնել նրանց կողմը եւ Սարը—Մուստաֆա Փաշան իզուր էր աշխատում աջակցութիւն որոնել զանազան կողմերի Հայերի մէջ:

Խոհեմութիւնը պահանջում էր չդրգռել անբաւական տարրերը: Այդ պատճառով գերակշիռ հանդիսացաւ երկու եղբայրներին հաշտեցնելու միտքը. Մէլիքները այդ գործը յանձնեցին Երիցմանկանց վանքի

Ներսէս Կաթողիկոսին: Իրերի այդ դրութեան մէջ Աննա—Խաթունը չէր կարող անտես առնել այն հանգամանքը, որ Մէլիք—Գրիգորը գուցէ հարկադրուած կը լինի կամ կատարել իր եղբօր պահանջը կամ, պաշտպանելով իր իրաւունքը, ներքին երկպառակութիւնների մատնել Խաչէնը:

Երկու դէպքում էլ անկատար էր մնում Մէլիք—Յուսէֆնի կտակը. երկու դէպքում էլ Գայիանէի հարսանիքը չէր կարող պաշտպանողական կապ հաստատել Վարանդայի եւ Խաչէնի մէջ: Ուստի Աննա—Խաթունը պայման դրեց, որ հարսանիքը կատարուի միայն այն ժամանակ, երբ վերջնական հաշտութիւն կը կայանայ երկու եղբայրների մէջ:

— Շո՞ւտ կը լինի այդ հաշտութիւնը, հարցրեց Հեղինէն:

— Յայտնի չէ, գոնէ Ջալալը չէ հասկանում թէ ինչեր են կատարւում: Նէրսէս Կաթողիկոսը, ինչպէս երեւում է, շատ չէ շտապում: Ինչպէս ասում են, նա իր հաշիւներն ունի: Եւ դա շատ հաւանական է:

— Հաշիւնե՞ր:

— Այո՛: Ինձ ասացին որ նա աշխատում է իր քրոջ աղջկան դարձնել Խաչէնի Մէլիքի հարս:

— Այսինքն Գայիանէի տե՞ղը:

— Ի հարկէ: Այդ բանը գիտեն շատերը, որոնց թւում եւ Մէլիքը:

— Ջալալն է՞լ գիտէ:

— Հաստատ չեմ կարող ասել: Պէտք է խոստովանեմ որ նրա սիրտն այստեղ է, այդ պատճառով էլ չափազանց շուտ—շուտ է գալիս մեր տունը: Եթէ ծեծես էլ, մեր տանից չի հեռանայ:

— Եւ Գայիանէն էլ ի հարկէ...

— Աւելորդ է ասել: Հարցրո՛ւ Մէհրիին թէ ինչե՛ր են տեղի ունեցել Վարդավառի օրը: Երբ նա պատմում էր, իմ արտասունքները թափւում էին: Է՛հ... ջահիլութեան օրերում որբացած... հօր փայփայանքը չկայ... եւ օտար երիտասարդն է... նրա ուրախութիւնը:

Մայրը այստեղ է՛լ չկարողացաւ պահել իր արտասունքները: Հեղինէն բռնեց նրա ձեռքը, սկսեց մեղմ խօսքերով մխիթարել: Աստուած ողորմած է... Նա չի թողնի, Մէլիքի փոխարէն նա ինքն է այժմ որբի հայրը: Արտասունքը արտասունք կը բերի... Ինչո՞ւ սուգ խառնել երկու նշանածների ուրախութեան մէջ...

— Ի՞նչ անեմ, հառաչեց այրին: — Մի օր, միայն մի օր խեղճ որբս ուրախացաւ, եւ մենք ամէնքս հաւատացած ենք, որ այդ ուրախութիւնից դժբախտութիւն պիտի դուրս գայ... Մի՞թէ այդքան օտարոտի, այդքան հազուագիւտ բան է եղել ուրախութիւնը իմ երեխաների համար...

Կոյսը հասկացաւ որ դժուար է, անհնարին է պատասխանել այդ հարցին, ուստի փոխեց խօսքը եւ իր կողմից հարցրեց.

— Իսկ եթէ Ջալալը կամենայ տանել իր հարսին, չսպասելով, թէ երբ կը վերջանայ տան վէճերը, դու ի՞նչ կասես...

— Նա խօսքի մէջ մի-մի հասկացնել է ուզում այդպիսի բան: Բայց Մէլիք—Յուսէֆինի աղջիկը դեռ մայր ունի, դեռ այնքան չէ անբախտացել, որ անտէրութիւնից ընկնի մի տուն, ուր կռիւ ու հայհոյանք է տիրում:

— Բայց այդ պատմութիւնը վերջ չի ունենայ: Գոնէ պէտք է ասել, որ Ներսէս Կաթողիկոսի փոխարէն մի այլ միջնորդ նշանակուի:

— Ո՞վ պիտի ասէ, ե՞ս, վրդովուած բացականչեց Աննա—Խաթունը: — Այդ էր պակաս որ ես սկսէի շտապեցնել, հնարներ գտնել թէ ի՛նչ է... շուտ յաջողուի մի գործ, որից օգտւում են միայն Խաչէնցիները: Ի՞նչ կ'ասեն Խաչէնցիները: Կ'ասեն Վարանդան վախում է,

չէ կարողանում պահել մի աղջիկ, աղաչում է, որ շուտ տանեն, ազատեն նրան: Այս կը լինի նրանց խօսքը... Իսկ ես չեմ թողնի, որ իմ աղջիկը իբրեւ ողորմութիւն գնայ մի օտար երկիր. աղաչելով ուզել են, աղաչելով էլ պիտի տանեն: Ի՞նչ կ'անէ Ներսէս Կաթողիկոսը: Նա, ի հարկէ, չէ մոռացել, որ Մելիք—Յուսէփնը մի անգամ ասել էր նրա ճակատին. «Քանի կայ Եսայի Կաթողիկոսը, դուք ամէնքդ ոչինչ էք»: Այժմ նա կ'անէ թէ այդ մարդու կինը իր դէմ հնարներ է գործ դնում, որպէս զի Ջալալը չուզէ իր քրոջ աղջկան... Սա մեծ ամօթ է ինձ եւ իմ ժողովրդի համար...

— Շատ ճշմարիտ է, բայց մոռնո՞ւմ ես Մեհրաբի տունը...

Այդ տանն էր բնակւում Սիւլէյման—Բէկը: Այս անգամ Հեղինէի խօսքը տպաւորութիւն չգործեց: Աննա—Խաթունը կրակ կտրածի նման ասաց.

— Ես կը պահեմ իմ երեխային... Նա պատի ծակից դուրս եկած չէ: Յիշո՞ւմ ես քո ասածը: Մենք ծառի կատարին բուսած պտուղ ենք... ամէն մի պատահած մարդ, լինի նա Խաչէնցի, թէ մի ուրիշ երկրից, չէ կարող հեշտութեամբ մօտենալ այդ պտղին:

Այդ միջոցին կտուրի վրայ երեւաց մի փոքրահասակ, վտիտ տղայ: Նա սաստիկ կաղում էր եւ հազիւ էր կարողանում տանել իր թեւի տակ դրած մեծ գիրքը: Աննա—Խաթունը եւ Հեղինէն ուշադրութիւն չդարձրին նրա վրայ եւ շարունակեցին իրանց խօսակցութիւնը: Կաղլիկ տղան էլ նրանց չարժանացրեց իր ուշադրութեան. հասնելով Հեղինէին, նստեց նրա ծնկան մօտ եւ իսկոյն բաց արաւ իր գիրքը: Մի ակնթարթում ընթերցանութիւնը կլանեց նրան, չնայած որ նրա ականջների մօտ հնչում էր երկու կանանց շշուկը:

— Բայց ի՞նչ է լինելու մեր վերջը, հարցրեց Հեղինէն:

Աննա—Խաթունը վեր քաշեց ուսերը, մի պատասխան տուեց, որ կատարեալ անյայտութիւն եւ յուսահատութիւն էր:

— Ի՞նչ է անում Մելիք—Աւանը:

— Ոչինչ:

— Եւ չէ՞ խօսում...

— Խօսում է, բայց շատ քիչ: Երկու, երեք բառ կասէ, ի՛նչպէս ուզում ես հասկացիր: Վերջին ժամանակներում ես համարեա չեմ ճանաչում իմ եղբօրը: Անդադար դէս ու դէն է քշում իր ձին. մի օր Գիւլիստան, միւս օրը Ջրաբերդ, այնտեղից Գանձակ...

— Գանձակ է՞լ է գնում:

— Այո՛, Փաշան նրա հետ բարեկամ է:

Հեղինէն ժպտաց եւ ասաց.

— Էլ ինչո՞ւ ենք շատ մտածում: Սիւլէյման—Բէկը, ինչ որ էլ լինի, չի համարձակուի վատութիւն անել նրա քրոջը:

— Ընդհակառակը, ինքը, Աւանն է, որ միշտ ինձ զգուշացնում է, ասում է որ չը պէտք է հաւատալ Թիւրքին: Երեւում է, որ խեղճ եղբայրս հալւում մաշւում է մի մտքից: Թէ ի՛նչ գիտէ նա ինչո՛ւ այդքան սակաւախօս է դարձել, նոյն իսկ կոշտ ու կոպիտ — ոչ ոք չէ հասկանում: Տանն էլ նա այդպէս է. նոյն իսկ երեխաների հետ այնպէս չէ վարւում, ինչպէս առաջ: Ես, ճշմարիտն ասած, նրանից լաւ բան չեմ սպասում, նա ինձ մտատանջութիւն է պատճառում իր գաղտնի հոգսերով...

— Բայց հօ տեսնո՞ւմ է թէ ինչեր են կատարւում մեզ մօտ:

— Ամէն ինչ գիտէ: Դու կարծում ես թէ Դիզակը շա՞տ լաւ դրութեան մէջ է... Սիւլէյման—Բէկը այնտեղ էլ է հասցնում իր թաթը: Բայց Աւանը անտարբեր է եւ իր երկրի վերաբերմամբ: «Դա բնական է» — ուրիշ պատասխան նա չունի, երբ լսում եւ տեսնում է մի նոր

դժբախտութիւն... Ի՛նչ ուզում է՝ թող անի, միայն թէ ինքը ողջ լինի: Ես վախում եմ... Հողմերը սարեր են խորտակում. ի՞նչ կը լինի վաղ օրը, եթէ նրա գլխուն էլ մի բան գայ: Միակ նա է մնացել...

— Ի՞նչ մտքեր ես անում, — տհաճութեամբ պատասխանեց Հեղինէն: — Ուրիշ բան չկայ. նա երեւի, կորցրել է յոյսը, եւ այդ պատճառով տխուր ու տրտում է: Մտածի՛ր, հե՞շտ բան է... Ղարաբաղը ընկաւ, այլեւս վերկենալու յոյս չկայ: «Հովիւը զարկեցին եւ ոչխարները փախան»... կատարւում է Սուրբ Գրքի խօսքը:

— Երանի՛ մեզ, երանի՛ մեզանից յետոյ եկողներին, լացակումած հառաչեց այրին: — Յովսէ՛փ, ի՞նչ լաւ օրեր են գալիս քեզ համար...

Վերջին խօսքերը նա ուղղեց կոյսի մօտ նստած տղային, որ իր որդին էր: Հեղինէն միայն այդ ժամանակ ուշադրութիւն դարձրեց փոքրիկի վրայ եւ ձեռքը դնելով նրա ուսին, մի բան ասաց:

Երեխան — դա հասակ առած երեխայ էր — բաժանուեց իր գրքից եւ բարձրացրեց իր մարած աչքերը, մի անտարբեր եւ թոյլ հայեացք գցեց իր մօր վրայ եւ ապա վիզը ծռեց ու գլխով դրական պատասխանի նշան արաւ: Նա յայտնում էր, որ պատրաստել է իր դասը: Այդ ժամանակ երկու կանայք ընդհատեցին իրանց խօսակցութիւնը, եւ լռութեան մէջ երեխան սկսեց թոյլ ու հիւանդոտ ձայնով կարդալ:

Աննա—Խաթունը անգրագէտ էր եւ ոչինչ չէր հասկանում Յովսէփի կարդացածից: Բայց եւ այդպէս, նա էլ խորին ուշադրութեամբ ականջ էր դնում, միեւնոյն ժամանակ աչքը չէր հեռացնում երեխայից: Շատ անգամ էր նա այդպէս լուռ ու մունջ մտածել իր անդրանիկ արու զաւակի մասին, բայց այսօր, մանաւանդ այնպիսի խօսակցութիւնից յետոյ, մի առանձին հոգս էր պատճառում նրան այդ երեխայի ապագայ բախտը:

Ի՞նչ կը լինի նա: Օրէնքով նրան էր պատկանում Վարանդայի Մէլիքութիւնը: Բայց նայողը ի՞նչպէս կը հաւատար թէ դա երեխայ չէ, այլ տասն եւ վեց տարին անցկացրած մի պատանի: Այդ հասակում լեռնցին տղամարդի յատկութիւններ է ստանում. դնում է ծմակը, գիշերներ է անցկացնում դրսում, կարող է մի տուն կառավարել: Իսկ Յովսէփը... կարծես ժամանակը ոչինչ չէր աւելացնում նրա վրայ: Նա նոյնն է, ինչ որ էր առաջ: Սիւլէյման—Բէկի կառավարութեան ժամանակամիջոցը ոչինչ հետք չէր թողել. եւ չէր կարող թողնել, քանի որ նա տանից չէր դուրս գալիս, ապրում էր իր մեկուսացած անկիւնում: Այդպէս էր նա եւ Մէլիք Յուսէինի ժամանակ:

Բնական արատը, մի ոտի կարճութիւնը, որ հարկադրում էր սաստիկ կաղալ, կարծես ամաչեցնում էր նրան. եւ մարդկանց հասարակութիւնից փախած՝ նա մի առանձին աշխարհ էր գտել իր համար: Դա գիրքն էր, որի վրայ դասեր էր առնում կոյս Հեղինէից: Ուսումն էլ դժուարութեամբ էր նրան մատչելի դառնում: Ամբողջ տարիներ նա եռանդով, կատարեալ ինքնամոռացութեամբ նուիրուած էր գրքերին: Հեղինէն, որ Աւետարանոցի եւ նրա շրջակայ գիւղերի համար երկար տարիներ վարժուհու պաշտօն էր կատարել իր վանքում, չէր յիշում մի այլ աշակերտ, որ այդքան դժուարութեամբ սովորած լինէր կարդալը: Եւ պէտք էր առանձին եռանդով գործադրել մանկավարժական բոլոր իմաստութիւնները, որպէս զի կարելի լինէր մտցնել այդ փոքրիկ, բայց կարծր գլխի մէջ գիտութեան սերմերը: Մէլիք—Յուսէինը ընդունում էր, որ գիտութեան առաջ ամէնքը հաւասար են եւ որ իր որդու միսն էլ պատկանում է Հեղինէին, իսկ իրան մնում է ոսկորը:

Կուսանոցի փոքրիկ խուցը, ուր անցաւ Յովսէփի աշակերտութեան առաջին տարին, ականատես էր թէ ինչպէս Հեղինէն ամենայն բարեխղճութեամբ, չմոռա-

նալով որեւէ մանրամասնութիւն, ծեծում եւ տանջում էր երեխային, որ չարութիւն չէր անում եւ մեղաւոր էր միայն նրանով, որ դժուար էր հասկանում իր դասերը: Եւ սակայն ծեծը նրան առաջ չէր տանում: Տարիներ անցան. երեխան դանդաղ կերպով յառաջդիմում էր, որքան թոյլ էին տալիս իր սահմանափակ ընդունակութիւնները:

Եւ որովհետեւ ծեծը շարունակւում էր, ուշադրութիւն չդարձնելով նրա ջանասիրութեան վրայ, ուստի նրա մէջ հաստատուեց մի խորին անտարբերութիւն դէպի ամէն մի բռնութիւն, ամէն մի տանջանք:

Նա կարող էր տանել աւելի խիստ պատիժներ, այնպիսիները, որոնք չկային կոյսի ծրագրին մէջ, իսկ ձանձրանալ նրանցից, հեռացնել իր մարմնի ցաւող մասերը հարուածների տակից — դա անհնարին էր նրա համար, չկար նրա բնութեան մէջ: Այդ դանդաղկոտութեան, այդ անտարբերութեան մէջ նա խուրացնում էր հաստատ գիտութիւն. ինչ որ այնպիսի դժուարութեամբ մատչելի էր դառնում նրան, այլեւս չէր մոռացւում: Տարիներ շարունակուեցին նրա տանջանքները, բայց տարիներից յետոյ նա ամենալաւ գրագէտն էր գիւղում: Հեղինէն դէն դրեց ծեծը այն ժամանակ, երբ Ցովսէփը զրկուեց հօրից: Միեւնոյն բախտին ենթարկուեց եւ կուսանոցը, որի համար Մէլիք—Ցուսէինը մի խնամատար հայր էր: Հեղինէն իբրեւ կուսանոցի մայրապետ, որբացած անուանեց իրան եւ իր դառն արտասունքները խառնեց Աննա—Խաթունի արտասունքների հետ: Վշտի այդպիսի արտայայտութիւն դեռ երբեք չէր ցոյց տուել պառաւ մայրապետը:

Եւ այնուհետեւ, երբ արտասունքները տեղի տուին հանգուցեալի հոգու փրկութեան համար կատարուող աղօթքներին, Ցովսէփը Հեղինէի առաջ այլեւս աշակերտ չէր, այլ հոյակապ իշխանի անօգնական որբ, որին պէտք էր խնամել եւ պահպանել, թէեւ վարժապետական իմաստութիւնը երբեք չէր դադարում քարոզել, որ չէ կարելի խելք եւ մարդկութիւն սովորեցնել առանց ծեծի ու տանջանքների:

Այժմ էլ, երբ վերջացաւ ընթերցանութիւնը, նա հաճութեամբ, առանց չարանալու, ուղղեց իր աշակերտի սխալները եւ սկսեց հարցեր տալ: Ցովսէփը, խրախուսուելով նրա գլխի շարժումներից, որոնք հաւանութիւն էին յայտնում, պատասխանում էր անսխալ:

Գովեց եւ մայրը: Դրանից աւել վարձատրութիւն չէր կարող լինել խեղճ երեխայի համար. այդ էր վըկայում նրա ընկճուած, վախկոտ դէմքը, որի վրայ յանկարծ փայլեց հոգեկան բաւականութիւն, մի երեւոյթ, որ շատ քիչ էին նշմարում նրան շրջապատողները:

Դասը շատ լաւ վերջացաւ: Այնուհետեւ Ցովսէփի համար միեւնոյն էր թէ ինչ կ'ասեն իր մասին: Եւ նա իր սովորական անտարբերութեան մատնուեց, կուչ եկաւ, ինքն իր մէջ ամփոփուեց, երբ նրա մայրը նորոգեց ընդհատուած խօսակցութիւնը:

— Ժամանակը իր դժբախտ որդիներն է ծնեցնում, ասաց Աննա—Խաթունը. — Վարանդային այժմ հէնց այն է պակասում, որ մի այսպիսի երեխայ լինի Մէլիքի ժառանգը: Երեւակայիր մի երկիր, որի յոյսը Ցովսէփն է...

— Ոչ ոք յոյս չէ դրել նրա վրայ, պատասխանեց կոյսը ծիծաղելով. —ամէնքը գիտեն, որ նա այս աշխարհից չէ, ուստի ասում են. Մէլիք—Ցուսէինը վարդապետներից փախչում էր, բայց վարդապետացու ժառանգ թողեց»:

— Ցաւն այն է, որ նա վարդապետ էլ չէ կարող դառնալ:

Աննա—Խաթունի այս խօսքերը դեռ չէին վերջացել, երբ երեխան յանկարծ սկսեց վեր կենալու ջանքեր անել: Հեղինէն օգնեց. նա, ոտի կանգնելով, մի ակըն-

թարթում գրկեց իր ահագին գիրքը եւ երեսը դարձրեց երկու խօսակիցներից․ Նա հեռանում էր՝ իր ոյժերից վեր ճիգեր թափելով, որ իր կարճլիկ ոտը գործէ արագութեամբ․ բայց այդ աշխատութիւնը շփոթեցնում էր նրան եւ նա աւելի եւս սաստիկ էր օրօրւում, ծռւում էր այս եւ այն կողքի վրայ։

Այրին եւ Հեղինէն բոլորովին անտարբեր մնացին․ ոչ ոք չուզեց անգամ կասկածել թէ գուցէ երեխայի ինքնասիրութիւնը վիրաւորուած է եւ նա բողոքում է այդ խօսքերի դէմ։ Ամբողջ տան շուրջը չկար մէկը, որ ենթադրէր թէ նրա մէջ կայ ինքնասիրութիւն․ ոչ միայն հարազատ մայրը, այլ եւ տան ծառաները սովոր էին կոպտութեամբ վարուել նրա հետ, ընտրութիւն չանել նրան ուղղած խօսքերի մէջ... Դա մի մոռացուած, երեսի վրայ գցած փոքրիկ մարդ էր։

Օրը վերջանում էր։ Հսկայական ստուերները արագ ծածկում էին լեռնային երկիրը։ Աւետարանոցը լուռ էր․ երեկոյեան զովութիւնը նրա մէջ կենդանութիւն չը տարածեց։ Այստեղ քիչ մարդիկ էին մնացել․ ամբողջ գիւղը գտնւում էր կալերում, ուր աշխատում էր անընդհատ, թէեւ հաստատ չը գիտէր թէ ո՛ւմ համար է աշխատում։

Դեռ երկար լսւում էին մէլիքի կնոջ գանգատները։ Սիրտը, որի մէջ բոյն է դնում վիշտը, մի անհուն ծով է, եւ որքան նրա տէրը աշխատում է դուրս թափել փրփրած, կատաղած ալիքները, այնքան աւելի է ըզգում, որ իր լեզուն խօսելու շատ բան ունի։ Հեղինէն վերջ տուեց այդ գանգատներին, յայտնելով որ տուն վերադառնալու ժամանակն է։

— Մենք էլ ապահով չենք, ասաց նա ոտքի կանգնելով․— անօրէնները, ի հարկէ, չեն մոռանայ մեր վանքն էլ... Ուր որ նայում ես, զգուշութիւն է հարկաւոր։ Իսկ ես ո՛րքան նստեցի այստեղ։

Ապա, մի ընդհանուր եզրակացութիւն անելով այդ օրուայ խօսակցութիւնից, նա յանձնարարեց Աննա-խաթունին աւելի խիստ հսկողութիւն, խնդրեց մտածել միայն Գայիանէի մասին։

— Կիրակի օրուայ դէպքերը... Ես չեմ մոռանում ... Իմ պարտքը կը լինի օր ու գիշեր երեսս քարերին քսել եւ աղաչել... Աստուած գուցէ եւ խղճալու է մեզ...

Աննա-խաթունը լուռ ու մտախոհ գնաց նրա ետեւից։ Բակում, սրահի սիւների ետեւից, դուրս եկաւ Գայիանէն։ Նա, կարծես, սպասում էր կոյսին, կարծես մի բան պիտի ասէր նրան։ Սիրուն աչքերի մէջ բորբոքւում էր մի պերճախօս հարցասիրութիւն․ բայց աղջիկը լուռ էր, սպասում էր, որ ինքը, կոյսը խօսք սկսէ։

Եւ Հեղինէն կանգ առաւ։ Առաջին անգամից կարելի էր իմանալ թէ որքան շատ էր նա սիրում մէլիքի աղջկան։ Նա՝ քաղցր ժպիտը բերանին, նշանով կանչեց աղջկան, երկու ձեռքով բռնեց նրա գլուխը եւ, հանդարտ համբուրելով ճակատը, ասաց․

— Մեր խօսակցութիւնը շատ երկարեցաւ, եւ ես ուշացայ․ գնա՛ տուն, իսկ քո դասը կը մնայ առաւօտեան...

Այդ խօսքերը այնքան անսպասելի էին, որ Գայիանէն, հակառակ իր սովորութեան, չհամբուրեց իր վարժուհու ձեռքը...

Զ․

Աւետարանոցի հարաւ-արեւելեան ծայրում, ուր գիւղը վերջանում էր, թողնելով իր եւ գետակի ձորի մէջ մի երկար ու նեղ դաշտավայր, երեւում էր մի բոլորովին քայքայուած փոքրիկ շինութիւն։ Նա տան նմանութիւն չունէր, չէր շինուած մշտական բնակութեան համար․ առանձնացած էր, թեքուած դէպի ձորի

կողմը: Եւ եթէ գիւղից դէպի այդ կողմը գնում էր մի բաւական բանուկ ճանապարհ, որ ոլորւում էր խիտ կածուկների մէջ, դրա պատճառն այն էր, որ խղճուկ շինութեան կողքին բարձրացած էր գիւղի աղբանոցի ահագին թումբը:

Երբեւէ մի անյայտ ժամանակ գիւղացիներից մէկը կառուցել էր այդ շինութիւնը հովիւների համար եւ, երեւի, կածուկներով պատած զառիվայրը մի տեղ էր, ուր գիշերում էին նրա հօտերը: Այժմ փարախից ոչ մի հետք չէր մնացել, իսկ հողաշէն տնակը ոչնչանալու վրայ էր:

Երեք կողերով նա խրուել էր աղբանոցի մէջ, բայց այդ յենարանների օգնութեամբ էլ հազիւ էր կարողանում դիմանալ իր ծռուած կտուրի ծանրութեան. միայն առջեւից, գետակին նայող կողմից, ունէր ճիպոտներից հիւսած մի պատ, որ սակայն սկզբից կիսատ էր մնացել, չէր հասել առաստաղին: Շէնքի հնութեան վկայ էր եւ այն, որ ճիպոտները փոշիանալու վրայ էին եւ կամաց կամաց թափւում էին, բաց անելով նոր եւ նոր ծակեր:

Ձմեռը ոչինչ արգելք չէր այդ պատը, եւ ձիւնը ներս էր թափւում ու կուտակւում: Այդ ժամանակը տնակը, ի հարկէ, բոլորովին ամայի էր: Բայց երբ դադարում էին գարնան հեղեղները եւ ամառուայ չոր եղանակը կամաց կամաց իր իրաւունքների մէջ էր մտնում, գալիս էր եւ տնակի բնակիչը:

Բարձրահասակ վայրի բոյսերի մէջ, որոնք սիրում էին փարթամ հասակ քաշել աղբանոցի ստորոտներում, երեւում էր մի պառաւ կին, որ բնակութիւն էր հաստատում հողէ ծածկի տակ մինչեւ աշնան առաջին ամսի վերջը, մինչեւ այն ժամանակ, երբ բոլոր զեռունները, ինչպէս ասում է ժողովուրդը, ծակ են մտնում, այսինքն ձմեռուայ բնակարանների մէջ են թագնւում: Այդ ժամանակ պառաւն էլ թողնում էր իր

ամարանոցը եւ անյայտանում էր, որպէս զի մի տաք անկիւն մուրայ Սեստարանոցում կամ շրջակայ գիւղերից մէկում:

Դա անտուն անտէր արարածներից մէկն էր, ապրում էր երկնքի թռչունների պէս. ո՛չ վարում էր, ո՛չ հնձում, բայց մի կտոր հաց ունէր — մէկը այն մարդկանցից, որոնց մոռանում է մահը եւ որոնք ապրում են ամէն տեսակ նեղութիւնների մէջ ու, կարծես, ծանր հանգամանքներից են ոյժ ու կենսունակութիւն քաղում իրանց համար:

Ցերեկները պառաւը քիչ էր այցելում իր անօրինակ բնակարանը: Այդ ժամանակ մի փոքրիկ աղջիկ, որի մարմինը հազիւ էր ծածկում կեղտոտ, անթիւ կարկատաններով պատած մի շապիկը, սկսում էր թաւալուել աղբանոցի բարձր լանջերի վրայ: Նա պառաւի անբաժան ընկերն էր:

Ո՞վ էր դա: Ինքը պառաւը ասում էր թէ իր աղջըկայ թոռն է, որբացել է վեց ամսական հասակում, այն օրից մնում է իր մեծ տատի մօտ եւ այլեւս մի ուրիշ բան չունի այս աշխարհում: Բայց թէ ո՛րտեղից էր ինքը՝ այդ մեծ տատը, ո՛ւր էր մնացել նրա տունը, այդ մասին հաստատ բան յայտնի չէր:

Եւ ոչ ոք էլ մանրամասն հարց ու փորձ չէր արել: Ի՞նչ կարիք կար: Ամէն տեղ յայտնի էր, որ Փէրին — այսպէս էր պառաւի անունը — ձրիակեր մուրացկան չէ, այլ, ընդհակառակն, հարկաւոր մարդ է: Նա հաց ստանում էր իր արած ծառայութեան փոխարէն:

Ի՞նչ էր նրա արածը:

Նստել հիւանդի կողքին, լուռ ու մունջ նայել, դրստել նրա բարձը, ծածկել ճակատը, զարմանալի տոկունութեամբ քշել ճանճերը. ցաւալի ձայնով շըշընջալ տանեցիների հետ, երբ հիւանդի դրութիւնը անյուսալի էր դառնում, ախ ու վախ անել եւ դրա հետ ծեծել իր ծնկները իբրեւ մեռնողի ամենամօտիկ

ազգական․ այս — երբ մահը տանում էր իր զոհին — ամբողջ օրերով սուգ կանչել, լացացնել ո՛չ միայն ազգականներին, այլ եւ օտարներին։ Սրանք էին Փէրիի պարապմունքները։

Ուրախութեան հետ նա գործ չունէր։ Այնտեղ, ուր կատարւում էր կամ հարսանիք, կամ կնունք, կամ հասարակ խնջոյք, Փէրին չէր երեւում եւ եթէ հազարից մի անգամ երեւար էլ, մի կտոր հաց կը խնդրէր մուրացկանի նման եւ իսկոյն կը հեռանար, չկարողանալով շնորհաւորել, բարի ցանկութիւններ յայտնել։ Սգատուն... այդտեղ նա տէր էր։ Ղեկավարում էր, բարկանում էր, հրամաններ էր տալիս, երբեմն նոյն իսկ նեղանում էր ու հեռանում։ Իր բաժին հացն ու եփուածքը նա սգատանից չէր խնդրում, այլ ուղղակի պահանջում էր։

Ամէն ժամանակ, ի հարկէ, սգատուն չէր լինում․ բայց Փէրին պարապ մնալ չէր սիրում։ Համարեա օր չէր լինի, որ նա չգար հանգստարանը․ իսկ այդտեղ օր չէր լինի, որ կանանցից մէկը չայցելէր իր համար թանկագին գերեզմանը, որպէս զի խօսէ նրա հետ, հառաչանք եւ ողբ թափէ նրա քարերի վրայ։ Փէրին, շատ անգամ առանց հրաւէրի, մօտենում էր լացող կնոջը, խլացնում էր նրա ձայնը իր խռպոտ հեծկլտանքներով... Ի՜նչ այրող խօսքեր էին թափւում նրա բերանից, ի՛նչ երգեր էր նա հիւսում։ Սգաւորը ինքն իրան կեղեքում էր, իսկ պառաւը իւղ էր ածում նրան այրող կրակի վրայ։ Եւ երբ գալիս էր ժամանակը, նա վերջ էր դնում արտասունքներին, բռնում էր սգաւորի թեւից ու տանում էր դէպի տուն։ Այժմ նա սփոփում էր՝ գովելով հանգուցեալին։ Նրա համար լաւ էր ամէն մի մարդ, որ պառկած էր հողի տակ, ամէն մէկին հերոսացնում էր, ամէն մէկին անուանում էր թագաւոր, լուսնեակ, առիւծ... Քիչ չէր պատահում եւ այն, որ նրան որոնում էին գիւղի մէջ. տանը մենակ մնացած մի որեւէ սգաւոր խնդրում էր գալ եւ լացացնել իրան։

Այսպէս էր ապրում փլուած տնակի ամարային բնակչուհին։ Մահուան երգչուհին էր նա, եւ — ամէնքն էին խոստովանում — տաղանդաւոր երգչուհին։ Այդ տխուր պաշտօնը նրան չէր հեռացնում մարդկանցից․ նրա հետ հաշտուել էին, ինչպէս հաշտւում են գերեզմանի հետ։

Երեկոյ էր։ Պառաւը այսօր շուտ էր տուն վերադարձել եւ նստած էր իր տնակի առաջ։ Նրա գոգում պառկած էր կիսամերկ երեխան․ իսկ երկու քայլ հեռու, պատի պէս ցցուած զառիվայրի տակ, վշշում էր գետակը․ Նրա փոքրիկ ալիքները ծփծփւում էին վերջալոյսի կարմիր գոյների մէջ, որոնք թափւում էին երկու դարաւոր կաղնիների արանքով։ Ամառային երեկոն իր բոլոր հմայքներով հանդարտ իջնում էր եւ ամենից առաջ սկսել էր կախարդել այն մեծ ձորը, որ լայնասիրտ բնութիւնը բացել էր այս փոքրիկ գետի համար։ Նրա միւս ափը բարձրանում էր, կազմում անտառապատ բլուրների մի շղթայ։ Այդտեղից, ծմակի միջից, տարածուել էին չինական երեկոյի մեղեդիները․ բառաչում էին կովերը, մկրկում էին այծերը, հաչում էին նրանց պահապան շները, կանչում էր հովիւը։ Իսկ այս կողմին, դատարկ տնակի մէջ, ծղրիդը սկսել էր իր գիշերային երգը։

• Փէրին լուռ ու մենակ էր այդ կախարդական ձայների, երգերի, սօսափիւնների մէջ։ Նա նայում էր երեխային, նայում էր եւ իր չորս կողմը ու դանդաղ, շատ դանդաղ կերպով, կարծես օրինակ վերցնելով անուշ քամու տակ կանգնած բոյսերից, օրօրում էր, որպէս զի օրօրէ իր գոգում ընկած խեղճ երեխային։ Երբեմն նա տանում էր իր ոսկորոտ մատները, խրում էր փոքրիկի խճճուած մազերի մէջ եւ սկսում էր կամաց կամաց քորել։ Դա գգուանք էր․ եւ երեխան, որ սովոր էր ամէն երեկոյ այդպէս քուն մտնել, արդէն բաց ու խուփ էր անում իր աչքերը։ Տատը երբեմն մռռում էր

ինչ որ տխուր, շատ տխուր եղանակ — չէ՞ որ նա ուրախ բան չը գիտէր — եւ նրա այդ խեղդուած սուգը խառնըւում էր ջրի ու տերեւների թեթեւ աղմուկի հետ, կորչում էր ձորի խորշերում:

Ահա նա լռեց. երեխան քնել է: Ծղրիդը աւելի բարձըր ձայնով է երգում, կարծես կանչում է տնակի բընակչուհուն: Բայց պառաւը դեռ մի շատ կարճլիկ երեկոյ ունի աստղերի տակ:

Քնած երեխան անխռովելի տաքութիւն է տարածում նրա գոգում, սակայն նա անշարժ է, կարծես քարացած: Նրա աչքս է եւ ամբողջ էութիւնը. սկսած չոր չիւղից մինչեւ ամեհի սարերը օրուայ այդ պահին, կարծես, զգալու ընդունակութիւն են ստանում, բայց իսկոյն քարանում են հիացմունքից ու այդպէս դիտում են գիշերուայ խորհրդաւոր ընթացքը: Թըւում էր թէ պառաւն էլ այդ կախարդուած առարկաներից մէկն է... Ահա մի ուրիշ հրաշք էլ կաշկանդեց այդ կախարդուածներին. երկնքի արեւմտեան անկիւնում շողշողաց լուսնի բարակ մանգաղը. նա նայեց իւրաքանչիւր տերեւի ետեւից եւ ինչպէս էր ժպտում...

Միժամանակ ձորի մէջ երեւան եկաւ եւ մի այլ առարկայ, բայց շարժուն եւ ոչ թէ կախարդուած:

Նա ստուերի նման սլացաւ, անցաւ գետակը. նա գալիս էր դէպի պառաւի բնակարանը: Փէրին ո՛չ մի շարժում չգործեց, թէեւ տեսաւ եկողին: Իսկոյն հասկացաւ որ դա մարդ է. իսկ մարդը, ինչ էլ լինէր, չէր կարող վնասել անտուն, անտէր պառաւին: Եկողը բարձրացաւ ձորից եւ իսկոյն նստեց Փէրիի կողքին: Այդ ժամանակ միայն իմացաւ պառաւը որ իր հիւրը մի գլխաբաց աղջիկ է:

— Չե՞ս վախում, հարցրեց նա:

Այդպէս կորած անկիւնում գիշերողը չէր կարող վախկոտներից լինել: Պառաւը այդ ուզեց հասկացնել՝ երկու անգամ թօթուելով իր ուսերը:

— Չե՞ս վախում... ես վախեցնող եմ... Երեխաները փախչում են իմ առջեւից, որովհետեւ ես սարսափելի եմ...

Այդ խօսքերին հետեւեց մի վայրենի, անմիտ ծիծաղ, խելացնորի ծիծաղ, որ սարսուռ է ազդում: Դա նոյն աղջիկն էր, որ այնքան զարմացրեց Գայիանէին Վարդավառի օրը:

— Ինչո՞ւ չես վախում, հը՞, բացականչեց նա, բռնելով պառաւի թեւը. — դու էլ ինձ նման ես, հա՞...

— Ես քեզ չեմ ճանաչում, վերջապէս պատասխանեց Փէրին:

— Ճանաչում ես... Պլոկուած, խայտառակուած մի աղջիկ կայ... այդ ես եմ...

Նա յանկարծ փոխեց խօսքը, ձեռքը տարաւ իր ծոցը եւ մի բուռը պտուղներ հանելով, ածեց քնած երեխայի գոգը:

— Քեզ համար է...

Նրա ձայնը այժմ խուլ էր եւ դողդոջուն: Ծմակից էր քաղել պտուղները: Մի քանի բուռ էլ հանեց եւ շարունակեց.

— Ես էլի կը բերեմ:

Ապա մի վայրկեան կանգ առաւ, կարծես ուզում էր խօսքեր գտնել: Ձեռքը քսեց ճակատին եւ արտասանեց մի խեղճ աղաչաւոր ձայնով.

— Ինձ համար մի երգ ասա, մի սուգ, որ այս գիշերից էլ սեւ լինի... Դու լաւերը գիտես, ընտրի՛ր ամենից խիստը, որովհետեւ ես լաց լինել եմ ուզում:

Փէրին իսկոյն պատրաստուեց: Նրա գլուխն սկսեց ծանր կերպով տատանուել. դա նշան էր որ գալիս են արտասուքները: Բայց նա չը գիտէր թէ ո՛վ է իրան այցելողը, ինչ վիշտ ունի եւ որտեղից պիտի սկսել:

— Սկսի՛ր այն տեղից, ուր կանգնած է նշանած աղջիկը, ասաց տարաժամ այցելուն. — ասա՛, որ այդ աղջիկը անբախտ էր, որովհետեւ շատ երջանիկ էր...

Գիտե՞ս դու, տեսե՞լ ես… Սեւ բեխերը ոլորող մի երիտասարդ գալիս էր այն տունը, ուր այդ աղջիկն էր ապրում իր մօր հետ: Նազլու… աղջկայ անունը… այդ ես եմ: Մարիամ… մայրս… Մի երեկոյ… սե՛ւ, սե՛ւ երեկոյ էր… Նազլուին տեսնելու էին գնում ո՛չ թէ թուխ բեխերով երիտասարդը, այլ երկու դեւեր, որոնց մեր կողմի մարդիկ, կեղծաւորները, Թիւրք են անուանում: Ես որբ եմ… Գոնէ ատամներս սուր լինէին… Ինչո՞վ պատռեմ, ինչո՞վ ծուատեմ նրանց… Ա՜հ, իմ միսը պղծեցին նրանք եւ ես չկարողացայ նրանց միսը թել–թել քաշել: Յետոյ միայն, երբ անցել էր սեւ գիշերը, ես տեսայ մի վարազ, որ ունէր սուր ժանիքներ… Լա՛ւ ատամներ… Բայց մենք չունենք…

Նորից էլի այդ ժանիքները խառնեցին նրա խելքը. նորից նրա պատմութիւնը դարձաւ անկապ:

Փէրին հազիւ էր կարողանում մի բան հասկանալ այդ խառնափնթոր պատմուածքից: Նա իմացաւ, որ այդ գիշերը Նազլուի տանը կատարուել էր մէկը այն գազանութիւններից, որոնք այնքան սովորական էին դարձել վերջին ժամանակները: Բայց ոչ նշանած աղջիկը, ոչ նրա մայրը չէին կարողացել անյայտութեան քօղ գցել այդ դժբախտութեան վրայ: Մայրը փախել էր իր փեսայի տունից: Փեսան եկել էր եւ կռիւը նրա ու երկու գազանների մէջ շուտ կը վերջանար ու լաւ կը լինէր այդ տան պատուի համար, եթէ հարեւան տանը քնած զինուորները եւ նշանած երիտասարդը ընկաւ իրանց ընկերներին եւ նշանած երիտասարդը ընկաւ տան չէմքում. զինուորի սուրը շատ խոր էր մտել նրա կրծքի մէջ:

— Արեգակը ծագեց, թռչունները երգեցին, — ասում էր Նազլուն իր խառն պատմուածքների մէջ. — էլի լաւ էր աշխարհը… Միայն մեր տանը մահ եւ խայտառակութիւն: Եկան, շատերը հաւաքուեցին եւ լաց էին լինում միայն նրա համար, տղամարդի համար: Իսկ

ինձ վրայ մի կաթիլ էլ չգցեցին: Նրան թաղեցին, իսկ ինձ… Ես մնացի… Եւ ինձ, Տէ՛ր Աստուած, մեռած չեն համարում…

Վերջին խօսքերը դարձեալ զրգռեցին նրա սարսափելի քրքիջը. նրա ձայնը էլի խեղդւում էր վայրենի կատաղութիւնից…

Բաւական էր: Պառաւը արձակեց իր սրտի կապերը:

Սկզբում դեռ խեղդուած ու մեղմ էին նրա հեծկլտանքները, կարծես նա շարունակում էր օրօր կարդալ իր անբախտ որբիկին: Բայց ինչպէս կրակը մահն է գալիս դալար ճիւղերի տակ եւ յանկարծ բռնկւում է, երբ չոր, այրեցող նիւթեր է գտնում, այնպէս էլ պառաւի ձայնը բարձրացաւ, երբ հասաւ դէպքերը պատմելու րոպէն:

Ողբերը ուժգին հոսանքով դուրս էին թռչում, գալարւում էին խաղաղ օդի մէջ, ոռնում էին, խրխնում: Ծա՜նր, շատ ծանր էին նրանք, դէպի բարձր չէին գընում, այլ ընկնում էին թշուառ հողի վրայ, քարշ էին ընկնում լալով, հառաչելով… Նա միայն սեւ բեխերը ոլորող երիտասարդին չէր ողբում, որ գերեզմանի մէջ է. ցաւում, խորովւում էր նշանած աղջկայ համար, անիծում էր դեւերին, գթութիւն էր հայցում: Մարդիկ անգութ են, գոնէ երկինքն օգնէր… Մի՞թէ նա էլ չէ տեսնում, որ երկրի վրայ թափառողը չափահաս աղջիկ է, անպատիւ, անտէր, խայտառակ… Նրանից փախչում են, ինչպէս սեւ ժանտախտից եւ չկայ մէկը, որ զովացնէ նրա տապակուած շրթունքները: Մարդիկ սովորեցին իրանց քոյրերի եւ երեխաների խայտառակութեան… Եւ զոհերը շատ են ամէն տեղ. նրանք խեղդւում են ամօթի մէջ…

Մթութեան միջից մի ամբողջ թաղուած աշխարհ նայում էր այս խեղճ տնակին, լսում էր այս թունալից հառաչները: Հեռուից, ծմակների ծոցից, բուն սկսեց ձայնակցել պառաւին… Կաղնիները այժմ ի՛նչպէս ծա-

նըր ու տխուր կերպով են օրօրում իրանց տերեւները, կասես նրանք էլ են սուգ անում:

Իսկ Նազլուն կպել է պառաւի կողքին եւ չէ համարձակւում շարժուել: Երջանի՛կ է նա. անձայն արտասուքները հեղեղի նման թափւում են նրա աչքերից:

— Ախ, լա՜ւ է... ի՜նչքան լաւ... բացականչում է նա ամէն անգամ, երբ պառաւը ընդմիջում է ողբը՝ շունչ քաշելու համար:

Նրա մէջ կատարւում էր մի զարմանալի փոփոխութիւն. շշկլուած գլուխը թեթեւանում էր, այնտեղ մի տեսակ թարմացնող պարզութիւն էր վառւում: Նա հանգստանում էր: Թւում էր, թէ Փէրին զգում է այդ եւ հէնց դրա համար է, որ ձանձրանալ չը գիտէ:

Նրա վրայ մի առանձին ոգեւորութիւն էր եկել. կարծես այստեղ, ուր սիրում էր նա մենակ ապրել, ուր ջրերն ու տերեւները օր ու գիշեր խուլ պայքար են մղում իրանց մեղմ քրթմնջիւններով, — այստեղ նրա սիրտը աւելի զգացուած, աւելի կրակոտ է դարձել: Նա նայում էր իր գրկում հանգստացած փոքր երեխային եւ հասկանում էր, թէ ինչո՛ւ է նրա քունն այնքան քաղցր. փոքրիկ դժբախտն էլ ծծում է այս արտասուքների, այս հեծեծանքների դառնութիւնը... ամենալաւ քաղցրութիւնը ցաւերի աշխարհի մէջ...

Լուսինն անցաւ, կարծես նրան յանկարծ կլանեց մի սեւ վիշապ: Մութ է, աստղերն են այժմ, որ ճաճանչում են վերեւում: Ծղրիդը դադարեցրել է իր երգը: Փէրին վեր է կենում, ներս է տանում երեխային: Նազլուն նրա հետ է:

— Ի՞նչ դառաւ յետոյ, հարցրեց պառաւը, երբ հեկեկանքները դադարեցին եւ նա խօսելու կարողութիւն ստացաւ:

Եւ Նազլուն սկսեց հանդարտ ձայնով.

— Նոյն օրը տարան իմ մօրը եւ նշանածիս հօրը: Դատաստան պիտի լինէր. դրսում, կալի մէջ, սպաննըւել էր մի թիւրք եւ դեռ մենք մեղապարտ էինք... Իբրեւ թէ խայտառակութիւն չէր, որ կատարուեց այդ գիշերը, այլ սարքած դաւադրութիւն... Մայրս ինձ ազատելու համար չէր վազել, օգնութեան կանչել, այլ զինուորներին սպաննել տալու համար... Եւ մեղաւորը մենք ենք... Օ՜, էլի լաց լինել եմ ուզում...

Հեկեկանքները խեղդեցին նրան: Փէրին շտապով փաթաթեց երեխային ինչ որ փալասների մէջ, որ պահում էր իրան յայտնի անկիւնում, եւ նստեց: Լաց էր խնդրում աղջիկը եւ նա այս անգամ էլ չմերժեց. Նա մերժել չը գիտէր: Թանձր խաւարի մէջ նրանք չէին տեսնում միմեանց. Նազլուն շօշափելով գտաւ նրան, տարածուեց հողի վրայ եւ այս անգամ գլուխը դրեց նրա ծնկանը: Այսպէս հեշտ էր արտասուք թափել...

Աստղերը ծանր յառաջանում էին իրանց գիշերային ճանապարհին, զովութիւնը գնալով սաստկանում էր: Փէրին լռեց, բայց աղջիկը ընկած էր անշարժ: Նա քընել էր...

«Խե՜ղճ»... մի քանի անգամ շշնջաց պառաւը, բայց սիրտ չարաւ շարժել իր ծունկը, խանգարել այդ խոր քունը:

Իսկ երբ քունը սկսեց իրան էլ յաղթահարել, այն ժամանակ նա ամենայն զգուշութեամբ վերցրեց այդ գլուխը, դրեց իր կողքին, չոր հողի վրայ, իսկ ինքը կուչ եկաւ երեխայի մօտ:

Բայց այս երեկոն սկիզբն էր:

Նազլուն սովորեց. ոչինչ չէր կարող հեռացնել նրան այն մխիթարութիւնից, որ տալիս էր այդ քայքայուած տնակը: Եւ աղբանոցի մենաւոր բնակչուհին հակառակ չէր այդ այցելութիւններին: Նրանք սովորում էին միմեանց. երկու սիրտ ձորի գլխին միացնում էին ողբի երեկոները, որոնք դառն արտասուքներից յետոյ բերում էին անվրդով քուն: Նազլուն կամաց կամաց խելքի էր գալիս: Ի՞նչն էր այդ հրաշքի պատճա-

ռը. արդեօք զովացնող արտասուքները, պառաւի մտերմութիւնը, խաղաղ քունը, թէ՞ դեռատի ձորը իր գիշերային սքանչելի համերգներով:

Ցերեկները աղջիկը շարունակում էր թափառել կալերի մօտ, ծմակներում, ուր պտուղներ էր հաւաքում պառաւի եւ նրա երեխայի համար: Բայց կատաղութեան րոպէական բռնկումները այժմ համեմատաբար քիչ էին երեւում եւ այժմ նրան աւելի յաճախ կարելի էր տեսնել գիւղում: Փէրին այնքան մտերմացել էր, որ կարողանում էր խօսեցնել նրան: Նոյն իսկ տկլոր Մարթան — փոքրիկ աղջիկը — չէր վախենում նրանից, մեկնում էր նրան իր փոքր ձեռքերը, իսկ մի անգամ մտաւ նրա գոգը եւ այնքան լաւ զգաց իրան այդտեղ, որ նայեց նրա դէմքին, մատով մի քանի անգամ հրեց նրա ծնօտը, միանգամից արտասանեց իր բոլոր իմացած բառերը եւ վերջը, հրճուանքի ծայրագոյն աստիճանին հասնելով, բաց արաւ իր ահագին բերանն ու ծիծաղեց...

Առաւօտները, նախ քան միմեանցից բաժանուելը, Փէրին ու Նազլուն նստում էին տնակի առաջ, այնտեղ, ուր առաջին երեկոն Նազլուն պատմեց իր ցաւը: Կաղնիների թանձր շուքը երկարացնում էր հանդստութեան ժամերը:

Բայց մի օր Փէրին սովորական ժամից էլ երկար նստեց. շուքը վերջանում էր, իսկ նա տեղից չէր շարժւում: Այդ օրը Մարթան մի հազուադէպ երեւոյթ էր ներկայացնում: Նա բարձրացել էր աղբանոցի լանջի վրայ եւ, երեւի, զգալով որ երբեք այդքան բարձր չէր գնացել, մի շարք ուրախութիւններ էր կատարում. կանչում էր իր բարակ ու սուր ձայնով, խօսում ու վիճում էր մէկի հետ, որին երեւակայում էր օդի մէջ կանգնած, թաւալւում էր փափուկ աղբի վրայ եւ անդադար ծիծաղում էր: Տխուր ու անձայն ծիծաղով հեռուից նրա ուրախութեան մասնակցում էր պառաւը,

որին վաղուց հմայել էր այդ տեսարանը: Մարթան ա՛յդքան ուրախ եւ կայտառ...

Մինչեւ այժմ գիտէր տատը, որ իր արհեստը թոյն է թափել խեղճ երեխայի մէջ: Երբ ինքը նստում էր սուգ կանչելու, Մարթան հեռանում էր, կարծես գիտէր, որ չէ կարելի խանգարել տատին: Նա չէր մօտենում ուրիշ երեխաներին, իսկ եթէ սրանք գնում էին նրա մօտ, րոպէ չանցած նա այնքան էր նեղւում, որ սկսում էր լաց լինել: Նա սիրում էր մենակութիւն, խաղում էր հանդարտ, առանց աղմուկի: Բայց այսօր նա բոլորովին փոխուել է:

Մի՞թէ պատճառը Նազլուն էր: Փէրին մի-մի նայում էր իր առջեւը նստած աղջկան, բայց չէր համարձակւում այդ հարցը տալ նրան: Նազլուն լուռ էր, երեսը դարձրել էր դէպի ձորը:

Նրա աչքերը առաջ էլ կատարում էր այս ձորի համար մի անսովոր բան:

Ինչ որ տեղից վաղէվաղ ձորը մտան երեք տղաներ: Թւում էր թէ նրանք խաղում էին, բայց շուտով յայտնի դարձաւ, որ նրանց մէջ սկսուել է կռիւ: Մէկը բաժանուեց եւ սկսեց փախչել, իսկ միւս երկուսը միաբանուած էին նրա դէմ. եւ նախ քան փախչողը կարողացաւ մի քիչ հեռանալ, լախտի հարուածները թափուեցին նրա մէջքին:

Անգութ էին այդ հարուածները. փախչողը, չնայած որ չաղ էր ու դանդաղաշարժ, մի յուսահատական թռիչք գործեց եւ անցաւ գետակի վրայով: Բայց երբ տեսաւ որ ջուրն էլ չկանգնեցրեց հալածողներին, հաւաքեց իր վերջին ոյժերը եւ սարսափահար վազեց ուղիղ դէպի աղբանոցը: Ուրիշ ճանապարհ չէր գտնում. մինչեւ անգամ չնկատեց երկու կանանց, որոնք կարող էին իր պաշտպանը լինել: Գլուխ վերցրած՝ նա սկսեց վազել դէպի բարձր: Կարմրած դէմքի վրայ նկատւում էր սարսափելի զայրոյթ. բարկութիւնից

Նա կծոտում էր իր շրթունքները, հազիւ էր պահում լացը:

Հալածողները կանգ առան ձորի գլխին. այժմ նրանք եւ ծիծաղում էին, եւ փախցնում էին նրան իրանց աղաղակներով:

— Եռաեւից Մելիքի որդուն է նման, ասաց Փէրին. — կարծես Տաճնազարն է:

Նազլուն համարեա չլսեց այդ խօսքերը:

Նրան յափշտակել էին փախչողի տանջանքները: Խե՛ղճ տղայ. ամէն չարչարանք յանձն էր առնում, միայն թէ կարողանայ շուտ բարձրանալ աղբանոցի գլուխը եւ ազատուել: Քրտինքը ծլլում էր նրա դէմքից, ծնկները ծալլւում էին, իսկ աղբանոցի փխրուն լանջերը չէին թոյլ տալիս, որ ազատ փախչէ. նրա ոտները սահում էին, յետ ու յետ էին գնում: Այդ ժամանակ նա գործի դրեց իր ձեռքերն էլ. չորեքթաթ տալով բարձրացաւ: Ո՛րքան վախկոտ էր...

Այդ տանջանքների մէջ տղան տեսաւ Մարթային եւ կանգ առաւ: Երեխան չէր էլ նկատում անծանօթ տղային, այնքան յափշտակուած էր իր երեւակայական ախոյեանով, որի հետ վիճում էր շարունակ:

— Նա է... Տաճնազարն է, հաստատապէս ասաց Փէրին:

— Խե՛ղճ, բացականչեց Նազլուն. — տե՛ս ինչպէս է ուզում ձեռքը մէջքին քսել. երեւի ցաւում են ծեծած տեղերը...

Ենթադրութիւնը ճիշտ էր. Տաճնազարը շփում էր իր թիկունքը, որ ջարդուածի նման էր: Ցաւը սաստկացաւ եւ նա սկսեց խուլ կերպով ոռնալ:

— Խե՛ղճ, նորից արտասանեց Նազլուն:

Բայց «խեղճը» մի սարսափելի բան արաւ: Յանկարծ հեռացրեց ձեռքը ցաւեցնող տեղերից եւ ոռնալով յարձակուեց Մարթայի վրայ: Մի ակնթարթում բռնեց նրա մազերից եւ ցած գլորեց նրան:

Միայն մի սրտապատառ ճիչ կարողացաւ արձակել Մարթան եւ գլխի վրայ ցած գնաց:

Փէրին խայթուածի նման վեր թռաւ, բայց սարսափը իսկոյն կաշկանդեց նրա լեզուն ու ոտները: Ձեռքերը տարածեց օդի մէջ, կարծես ուզում էր հեռուից գրկել գլորուող երեխային:

— Մարթա... Մար... գոռաց նա սարսափելի ձայնով, եւ ձեռքերով խփեց իր գլխին:

Այդպէս չէր Նազլուն. սակայն որքան եւ արագ վազեց նա, դարձեալ չկարողացաւ օգնել. երեխան գլորուեց մի քարի եւ ապա, մորթած հաւի պէս, ընկաւ բարձրահասակ բոյսերի մէջ:

Նրան վերցրեց Նազլուն, եւ առաջին բանը, որ ընկաւ նրա աչքին, արիւնն էր, որ հոսում էր խճճուած մազերի միջից: Մի ցուրտ դարդանդ վազեց նրա միջով... նա կատաղեց: Իսկ Փէրին հազիւ կարողացաւ երկու քայլ փոխել, խլեց երեխային նրա ձեռքերից ու սեղմեց իր կրծքին...

Մահուան խեղճ երգիչը գլուխ էր կորցրել. նա էլ այժմ չը գիտէր թէ ի՛նչ անէ, ինչպէս չգիտէին հարիւրաւոր մայրեր եւ տատեր, որոնց ինքն էր խրատում, հասկացնում, մխիթարում...

Իսկ Տաճնազա՞րը: Զարմանալի էր. մինչդեռ նրան հալածողները, տեսնելով երեխայի ցած ընկնելը, փախան, ձորը մտան, նա կանգնած էր իր տեղը եւ անշարժ դիտում էր իր կատարած չարագործութիւնը: Կարծես կիսամեռ երեխան բաւականութիւն էր պատճառում նրան:

— Մեռնո՛ւմ է, ճչաց Փէրին եւ մի քանի անգամ կանչեց Նազլուին:

Բայց աղջիկը փախաւ, չուզեց տեսնել թէ ինչպէս են մեռնում: Փախաւ դէպի բարձր, դէպի այնտեղ, ուր կանգնած էր Տաճնազարը: Չարագործը նոր հասկացաւ Նազլուի դիտաւորութիւնը, փորձեց փախչել, բայց վա-

խը բոլորովին կաշկանդեց նրան եւ մի ակնթարթում նա աղջկայ ձեռքն էր:

Առաջին վայրկեանում Նազլուն ոչինչ չարաւ, միայն սկսեց դէպի ցած քարշ տալ նրան:

— Թո՛ղ, գոռում էր բռնուածը մի կատաղի ձայնով, որ ցոյց էր տալիս թէ ո՛րքան յանդուգն է նա:

Եւ երբ տեսաւ որ ուշադրութիւն չեն դարձնում գոռոցների վրայ, սկսեց սարսափելի հայհոյանքներ թափել: Սովորաբար նա այս զէնքով էր փախուստ դարձնում խեղճ, աղքատ կանանց, երբ կամենում էր ցոյց տալ նրանց իր քաջութիւնը: Բայց այս անգամ այս միջոցն էլ չօգնեց: Ընդհակառակն, Նազլուն յետ դարձաւ եւ, բռնելով նրա ականջը, խորին զզուանքով քաշեց:

— Այս դու արիր, փչացած, ասաց նա, ցոյց տալով երեխային, եւ աւելացրեց.

— Եթէ Մարթան մեռնի, դու այստեղից կենդանի չես հեռանայ:

— Շատ լաւ արի, բղաւեց Շահնազարը լացողի ձայնով. հապա ինչո՞ւ էին ինձ հալածում... Ես կրակ էի ընկել եւ սիրտս հովացրի:

Զարագործութեան նպատակը սարսուռ ազդեց Նազլուին. եւ մի լաւ ապտակ իջեցնելով նրա կարմրած ու լիքը դէմքին, աղջիկը փչչաց միմեանց սեղմած ատամների միջով.

— Զզուելի լա՛կոտ... ես քեզ կը խեղդեմ, եթէ երեխան...

Սարսափելի էին նրա աչքերը. կատաղութիւնից կապտած շրթունքները կծկւում էին: Շահնազարը վախեց եւ գործի դրեց իր վերջին զէնքը:

— Թո՛ղ ինձ, ես Մէլիքի տղան եմ, ասաց նա հպարտութեամբ:

Դա աւելի վատ յանցանք էր: Նազլուն նորից խփեց նրան եւ աւելի անգթաբար քարշ տուեց իր ետեւից:

— Գիտեմ, միամի՛տ եղիր, խօսեց նա դողալով, եւ եթէ քո հայրը Մէլիքից վեց աստիճան էլ բարձր լինի, դու իմ ձեռքից չես պրծի...

Այդ խօսքերից յետոյ Մէլիքի տղան սկսեց լաց լինել: Լաց եղաւ եւ Մարթան: Ի՞նչպէս էր Փէրին հասկացել, որ ջուր պէտք է տակել: Հէնց առաջին անգամից ջուրը հրաշք գործեց: Երեխան բաց արաւ աչքերը, սկսեց դողալ: Բախտը օգնում էր Շահնազարին: Բայց այդ միջոցին ձորից դուրս եկան նրան հալածողները եւ խնդրեցին որ չարագործին դատաստանը իրանց յանձնեն:

— Մենք կիմանանք... ասաց մէկը, — դա միշտ այդպէս է:

— Վախկո՛տ, գոչեց միւսը խորին արհամարհանքով:

Փէրին չը գիտէր էլ թէ ինչ են անում իրան շրջապատողները: Բաւական էր որ Մարթան շունչ էր քաշում եւ տատը կամաց կամաց հանդստանում էր. մինչեւ անգամ սկսեց կամացուկ սուդ ասել...

Բայց Նազլուն ուրիշ կերպ էր հասկանում: Զարագործութիւնը զզուելի պատճառաբանութիւն ունէր: Մի՞թէ Աստուած Մարթաներին ստեղծում է այն մտքով, որ բախտաւորները տանջեն նրանց, երբ իրանք տանջւում են իրանց նմաններից: Ո՛չ, այդպիսի օրէնք չկայ եւ չէ կարելի արձակել այդպիսի յանցաւորին: Բայց ի՞նչ անել: Երկու տղաները շարունակում էին իրանց պահանջը, իսկ յանցաւորը խղճալի ձայնով աղաչում էր, որ իրան ազատեն նրանցից:

—Նրանք երկու հոգի են, ինձ կը սպաննեն, կանչում էր Մէլիքի տղան եւ խոշոր արտասունքներ էր թափում:

Դա ճիշտ էր. ուստի տղաներից մէկը յայտնեց Նազլուին, որ ինքը կը հեռանայ, տուն կը գնայ, թողնելով իր ընկերին: Շահնազարը այդ առաջարկութիւ-

նըն էլ չընդունեց: Այժմ նա մի գլուխ խնդրում էր, որ իրան տանեն իր մօր մօտ:

— Դա դրսումն է հաւի ճուտ, հեգնութեամբ ասաց նոյն տղան, — խակ իրանց տանը առիւծ է դառնում: Չհաւատա՛ս. այնտեղ ինքը կը սկսէ քեզ խեղդել: Կը կանչէ ծառաներին...

— Ես սրան կը տանեմ ուղիղ իր մօր մօտ, ասաց Նազլուն:

— Մայրը որդուն է պաշտպանում:

— Հիմա՞ էլ կը պաշտպանէ:

— Ամէն ժամանակ պաշտպանում է...

— Օ՛, դա զարհուրելի կը լինի... Տեսնենք: Բախտաւորներին ցոյց կուտամ թէ ի՞նչ է նրանց պտուղը...

Փէրին էլ համաձայն էր, որ պէտք է Մարթային տանել, ցոյց տալ Մէլիքի կնոջը:

— Ես կ՚ասեմ, որ այս արիւնը զուր չի անցնի... Թէեւ խեղճ ենք, բայց արիւն է սա... Թո՛ղ հատուցում տայ...

Աղքատը գիտէ իր իրաւունքի տեղը. գիտէ որ իր արիւնը գին ունի եւ այդ գինը պահանջելու համար նա կարող է նոյն իսկ Թագաւորի մօտ գնալ: Փէրին արդար կարգ էր համարում, որ Մարթան չը զրկուի իր արեան գնից:

Քիչ անցած՝ նրանք ճանապարհ ընկան: Նազլուն գնում էր առջեւից, տանելով Շահնազարին, իսկ Փէրին խառնել էր Մարթային: Երեխան ուշադրութիւն չէր դարձնում նրա քաղցր պաղատանքների վրայ եւ ձայն չէր հանում: Նա շարունակ դողում էր, ինչպէս մի ծիտ, որին նոր էին ազատել բազէի ճանկերից...

Է.

Գայիանէն յաջողութիւն չունեցաւ եւ Հեղինէի մօտ: Պառաւ կոյսը սկզբում քաղցր էր խօսում, բայց երբ Գայիանէն վերջացրեց իր պատմութիւնը խեղճ, խելագար աղջկայ մասին, նա կուտեց իր սպիտակ յօնքերը, յանդիմանեց եւ մի երկար ու խիստ խրատ կարդաց:

Աշխարհը առանց խեղճերի չէ լինում: Անբախտ մարդիկ նրա համար են ծնւում, որ բախտաւորները տեսնեն ու փառք տան Աստուծուն: Տեսե՞լ է Գայիանէն, որ թոնրում թխած հացերը միատեսակ լինեն: Ո՛չ, մէկը շատ լաւ է լինում, միւսը քիչ լաւ, երրորդը այրւում է, անպէտքանում, չորրորդի կէսն է միայն դուրս գալիս: Աշխարհն էլ մի թոնիր է: Բայց ի՞նչ գործ ունի Գայիանէն՝ թէ ո՛վ ի՛նչպէս է: Դա մեծերի բանն է: Նրանք կը տեսնեն, ողորմութիւն կտան, ինչպէս հրամայել է Աստուած: Մոռանում է Գայիանէն, որ ամէն ինչ Աստուծու կամքով է կատարւում: Բայց մանաւանդ մոռանում է, որ ինքը մի աղջիկ է, պիտի ապրի իբրեւ աղջիկ:

— Ի՞նչ է աղջիկը:

Այսպէս հարց էր տալիս Գայիանէն մի օր իր դայեակին: Մէհրին ծիծաղեց, բայց աղջիկը հասկացրեց, որ ծիծաղեցնելու համար չէր հարցնում: Արեւը ցոյց էր տալիս, որ վաղուց վերջացել է առաւօտեան ժամասացութիւնը, ուրեմն կոյսը շուտով կուգար: Եւ սակայն Գայիանէն կիսատ թողեց իր դասը, որ պատրաստում էր, փակեց գիրքը եւ նորից կրկնեց հարցը.

— Ի՞նչ է աղջիկը, ասա՛, Մէհրի:

— Աղջիկը... դա մի կարմիր խնձոր է, որին նախշում են եւ ուղարկում են մի լաւ, շատ լաւ տղամարդի...

— Կարմիր խնձոր... լաւ խօսք է... էլ ուրիշ ոչի՞նչ:

— Ոչինչ: Նրան հոտոտում են, պահում են սնտուկի մէջ եւ նա մնում է կարմիր, սիրուն, աչքի լոյս:

— Բայց գիտե՞ս, Մէհրի, որ կարմիր խնձորը մի միտք ունի իր մէջ...

— Էլի՛ միտք... Բաւական է, ո՛րքան միտք արաւ իմ կարմիր խնձորը, մեռնիմ նրա սիրուն թշերին...

— Չէ՛, չէ՛, այդ չէ:

— Հապա ի՞նչ է:

— Կարմիր խնձորը նկարել է ուզում:

Պառաւը ոչինչ չհասկացաւ:

— Չգիտե՞ս ինչ է նկարելը... ծիծաղելով հարցրեց Գայիանէն եւ բաց անելով իր կողքին դրած մեծ Աւետարանը, ցոյց տուեց նրա մէջ նկարած գոյնզգոյն պատկերները:

— Հա՛, դրանցից եկեղեցում էլ կան, պատասխանեց պառաւը ջերմեռանդութեամբ եւ երեսին խաչ հանեց:

— Կան, ես մոռացայ այնտեղից սկսել... Ահա ասում եմ՝ նկարել, ինչպէս այս պատկերներն են նկարել:

— Յետո՞յ:

— Գեղեցիկ բան է, չէ՞:

— Սուրբ բան է...

— Ես շատ եմ սիրում: Մի քանի օր է, ես նայում եմ, նայում եւ սիրտս շատ է ուզում վերցնել ու նկարել: Դժուար է, ի՛նչ խօսք... Բայց ես գիտեմ, որ անկարելի չէ. օրինակ՝ ինչո՞ւ ես չեմ կարող օրինակել այս պատկերը:

— Ինչո՞ւ չես անում:

— Ամենից առաջ հարկաւոր են գոյներ: Մեր տանը մի քանի տեսակ կան, բայց դրանք քիչ են: Երկրորդ...

Նա կանգ առաւ, չէր վստահանում շարունակել:

— Ի՞նչ, հարցրեց դայեակը:

— Ես օրինակել չեմ ուզում, այլ նայել ու այնպէս նկարել: Տեսնում եմ, օրինակ, քեզ եւ նկարում եմ քո պատկերը գոյն—գոյն թանաքներով...

— Դու, ուրեմն, սուրբի պատկեր չես նկարում...

Մէհրիի այս խօսքերը արտայայտում էին մի տեսակ երկիւղ: Գայիանէն էլ երկիւղ զգաց, ուստի պատասխանեց դժուարութեամբ, համարեա ամաչելով.

— Ոչ, ես ուզում եմ նկարել կենդանի մարդկանց...

— Դա մեղք է:

— Մե՛ղք...

— Այո՛... Կենդանի մարդկանց պատկերները չեն գնում եկեղեցում եւ գրքերի մէջ...

Գայիանէն կանգ առաւ, մտածութեան մէջ ընկաւ: Բայց յանկարծ գտաւ ելքը:

— Կը հարցնեմ մայր Հեղինէից, եթէ կարելի լինի...

— Բոլորովին չհարցնես: Նա կը բարկանայ. նա ինքն էլ քեզ կ'ասէ, որ պատկերը սուրբի պատկեր պիտի լինի... Մնացածը սատանայական է:

— Սատանայակա՞ն... բացականչեց աղջիկը, լայն բաց անելով իր աչքերը:

Նա ապշած էր, բոլորովին չէր հասկանում այդ նոր բանը:

— Այո՛, մի՞թէ չես հասկանում, որ ինչ որ Աստուծունը չէ, սատանայինն է պատկանում:

— Բայց ես ո՛չ եկեղեցու համար եմ ուզում նկարել, ո՛չ էլ գրքի համար:

— Հապա ո՞ւմ համար:

— Ինձ, քեզ, մայրիկի, Յովսէփի եւ ուրիշների համար: Կը նայենք, կը տեսնենք:

— Եւ ի՞նչ:

— Ա՛խ, Մէհրի... Գեղեցիկ բանը ինչի՞ համար է... Ինչո՞ւ դու գովում ես Սանդուխտին, որ այնպիսի գեղեցիկ ծաղիկներով գործեր է գործում: Գիտե՞ս, գոյներ չկան: Օրինակ, ես ուզում եմ մի գոյն, որ այն մեր տեսած աղջկայ դէմքը նկարէր...

— Էլի՞ նա։

— Միտքս ասում է, որ միայն նրան կարող եմ լաւ նկարել։ Այժմ էլ նա աչքիս առջեւն է։

— Ա՛խ, Գայիանէ, դու կարող ես մարդ սպաննել, յանկարծ բացականչեց Մէհրին մի այնպիսի խիստ եղանակով, որ մինչեւ այդ անծանօթ էր Գայիանէին։ Այդ ձայնի մէջ դայեակը խառնել էր բարկութիւնը դառն գանգատի հետ։

— Ի՞նչ ես քեզ համար ցաւ շինել այն դժին...

Աղջիկն շտապեց հանգստացնել պառաւին. նա ծիծաղեց ու նրա գիրկն ընկաւ։

— Ցա՛ւ, ասաց նա։ — Ես ցաւ չունիմ... Ես... կարմիր խնձոր եմ։ Բայց տե՛ս, Մէհրի։ Ես շատ փորձեր արի եւ ոչ մէկն էլ չյաջողուեց։ Չեմ հաւանում։ Սրանք բոլորովին այն չեն, ինչ ես եմ ուզում։ Զարմանալի՛ է...

Այդ խօսքերի հետ նա համարեա դողալով բաց արաւ մի քանի կտոր թղթեր, որոնց վրայ երեւում էր մի մարդու նկար, ապա խորին երկիւղածութեամբ նայեց Մէհրիին, ինչպէս նայում է աշակերտը, որ իր ստեղծագործութիւնը հանում է խստապահանջ ուսուցչի հայեացքի առաջ։ Եւ կարմրելով, շփոթուած, նա շարունակեց թոթովել.

— Զարմանալի՛ է. քանի գրիչը չեմ վերցրած, ինձ թըւում է թէ ամէն ինչ կարող եմ շատ հեշտ նկարել։

Պառաւի դէմքը ցուրտ էր, անհրապոյր։ Նա չուզեց էլ երկար նայել, միայն նրա շրթունքի վրայ անցաւ մի թեթեւ շարժում, որ հեգնութիւն էր արտայայտում։ Աղջիկը հառաչեց եւ խորտակուած ձայնով ասաց...

— Անյաջող է, մայրիկն էլ է ասում... Նա էլ կըրկնեց քո խօսքերը։

Մէհրին, լսելով որ Մէլիքի կինն էլ համաձայն է իր հետ, հպարտացաւ եւ, դէն հրելով թղթերը, պատասխանեց.

— Ասում էի... Յիմարութիւններ են։

Նա չիմացաւ թէ ինչ խիստ հարուած տուեց իր սանիկին սրտին։ Ու չհասկցաւ եւ այն՝ թէ ինչո՛ւ Գայիանէն յանկարծ բորբոքուեց, ինչո՛ւ արտասունքը սրբելով, հաւաքեց իր թղթերը, միեւնոյն ժամանակ կարծես ինքն իր հետ խօսելով, ասաց.

— Դու է՞լ, Մէհրի... դու է՞լ կարգին խօսք չունես։ Շատ լաւ։ Ամէնքն ուզում են ինձ յուսահատեցնել, բայց ես չեմ յուսահատուի. ես գիտեմ որ կարող եմ... Օր ու գիշեր մտածել եմ... իմ սիրտը կպել է, եւ ես կը սովորեմ։

— Ա՛հ, ինչպէս է հառաչում, ասաց Մէհրին խիստ ղըլջացած. — կարծես թէ աշխարհը կը քանդուի... Թո՛ղ այդ բաները, ցաւդ տանեմ. ես լաւ խօսք ունեմ քեզ համար, այն էլ ի՛նչ խօսք...

Եւ երբ Գայիանէն բարձրացրեց իր խոնաւ աչքերը, նա ծիծաղելով արտասանեց.

— Ես ասացի...

— Ի՞նչ ասացիր։

— Առաջ հարցրո՛ւ թէ ո՞ւմ։ Ասացի նրան։

Դայեակի խորհրդաւոր, փորձիչ հայեացքի առաջ աղջիկը կարմրեց, ինչպէս յանցանքի տեղը բռնուած մի երեխայ։ Իսկոյն հասկանալի դարձաւ թէ ո՛վ է «նա»։

— Յիշո՞ւմ ես՝ ի՛նչ պատուիրեցիր ինձ Հարսնաղբիւրի մօտ... Դու գիտես թէ ո՛ւր է նրա աստղը, դու չուզեցիր որ նա յուսահատուած գնայ, եթէ վիճակը...

— Դա խոստովանանք էր, վրդովուած ձայնով թոթովեց Գայիանէն։

— Այո՛... իմ երեխան սուտ չէ խօսում։ Բայց ի՞նչ ծածկեմ մեղքս... Չպահեցի խոստովանանքդ։

— Ինչո՞ւ. մի՞ թէ վիճակը...

— Վիճակը խօսեց, շատ լաւ խօսեց, եւ ես պիտի լռէի։ Բայց ների՛ր։ Մէհրին չկարողացաւ լուռ մնալ. նրա սիրտը կը ճաքէր, եթէ յարմար միջոց չը գտնէր եւ

չը յայտնէր «նրան» որ զուր ենթադրութիւններ չանէ, զուր չը տանջէ իրան այն հարցով, թէ որքան իմաստուն է վիճակը: Ինչո՞ւ հազար ու մի միտք անել, երբ իմ լեզուն կարող էր հաստատուն ասել, երբ նրա որոնածը իմ ձեռքի մէջ էր···

Աղջիկը այլեւս չբողոքեց: Նա, ուրեմն, համաձայն էր:

— Քո ասածները նա լսեց, ի հարկէ, մեծ ուրախութեամբ, բայց քեզ պէս կարմրեց, քեզ պէս շըփոթուեց. առաջին անգամ չկարողացաւ խօսել, քեզ պէս ամաչում էր: Երկուսդ նման էք, ինչպէս միջից կիսած մի նուռ: Նա շուտով հասկացաւ, որ Գայիանէն իր Մէհրիից ծածուկ բան չունի եւ, վերջապէս նայեց իմ դէմքին:

Պառաւն աշխատում էր շատ համ ու հոտ մտցնել իր պատմութեան մէջ, խօսում էր դանդաղ, իսկ երիտասարդի պատասխանը յայտնելուց առաջ կանգ առաւ: Նրա աչքերը կուլ գնացին այն կնճիռների մէջ, որ կազմեց ժպիտը, խորին հիացմունքի յայտարարը:

Գայիանէն մի կողմ էր թեքել իր դէմքը, իսկ աջ ձեռքը բարձրացրել էր, պահում էր դէմքի մօտ, կարծես պատրաստըւում էր պաշտպանել նրա քնքուշ կաշին մի ջերմութիւնից, որ սկսել էր այրել նրան:

— Այս խօսքերն ասաց. «Հաւատում եմ. բայց ասա Գայիանէին, որ գոհ չը լինի իր սրտից. նա քիչ բան գիտէ, շատ քիչ. եթէ գտնէ մի ժամ, մի րոպէ հասկանալ թէ ինչե՛ր է տանում իմ սիրտը, ինձ մենակ չէր ուղարկի Խաչէն: Այնտեղ ես չեմ ապրում, իսկ այստեղ սպասում եմ թէ կ՚ապրեմ»: Այսպէս ասաց ու գնաց:

Աղջկայ ձեռքը հանդարտ իջաւ դէմքի վրայ: Երեւում էր, որ Մէհրիի հաղորդած կրակը արհամարհեց ամէն մի արգելք եւ տեղ հասաւ:

— Ահա ինչե՛ր կան քեզ համար, աչքի՛ս լոյս ապրի՛ր, վայելի՛ր, բախտաւոր եղիր, աշխարհը քեզ պիտի

նայէ նախանձով, բայց դեռ դու ես — անմե՛ղ երեխայ — աչք դնում աշխարհին եւ ուզում ես իմանալ թէ ի՛նչ կայ այնտեղ: Ոչինչ չկայ, ոչինչ: Ամէն ինչ շատ է ցած ընկած, շատ է դատարկ. ոչ ոք արժանի չէ, որ դու նրան նայես··· Նկարել ես ուզում. նայի՛ր թէ ի՛նչ կայ առջեւդ, տե՛ս ի՛նչն է քեզ վայել: Նկարի՛ր Խաչէնացուն···

— Ինչ ասացի՞ր, ապշած բացականչեց Գայիանէն:

Նա յանկարծակիի եկածի նման էր: Բայց մի վայրկեանում հասկացաւ դայեակի միտքը:

— Մի՛ ասիր այդպիսի բան, դու սրբապղծութիւն ես կատարում, ասաց նա մի կրակոտ ջերմեռանդութեամբ: — Գիտե՞ս թէ եղել է մէկը, որ հնարած լինի ա՛յնպիսի գոյներ··· Ո՞վ է սրել այն գրիչը, որ կարողանայ գլուխ բերել այդպիսի մի յանդուգն միտք: Ես ծոցի քսակ էի ուզում գործել նրա համար: Շատ բան գիտեմ ասեղնագործութիւնից, չէ՞:

— Օ՛, ոսկի են մատներդ, դու մի հատն ես մեր երկրում:

— Մի գուլպի. ես սկսեցի, բայց տեսայ որ ոչինչ չը գիտեմ, չը գիտեմ մի բան, որ արժանի լինէր նրան: Եւ դէն գցեցի··· Ի՞նչ եմ ես որ նրան վայել մի գործ կարողանամ ստեղծել մտքիս մէջ: Այդ անկարելի է: Չէ՞ որ նա···

Եւ բռնելով պառաւի գլուխը, բերանը մօտեցրեց նրա ականջին ու վերջացրեց մի զմայլմունքով, որ հընչաց.

— Նա ամենագեղեցիկն է երկնքի տակ···

Մէհրին սկսեց համբոյրներ դրոշմել նրա ճակատին: Ոգեւորուեց, տաքացաւ եւ նա:

— Բայց մի բան ինձ զարմանալի է թւում, — աւելացրեց Գայիանէն, ազատուելով նրա գգուանքներից — ինչո՞ւ նա միշտ այստեղ չէ լինում:

Նրանք նայեցին իրար: Մէհրին խղճահարուեց, հասկացաւ, թէ ինչն է մտատանջութիւն պատճառում ջահիլ աղջկան: Այո՛, հասկանալի է. ուրիշ ի՞նչ ցանկութիւն կարող է ունենալ մի նշանած աղջիկ, որ աշխարհի մէջ միայն իր փեսային է տեսնում: Աստուծու գործերը այդպէս հրաշալի են. Խաչէնցին, տասը սարերի ետեւից, եկել է եւ մի հատ օրհնած մատանին այսպէս կապել է երկուսին: Բայց Աստուած համբերութիւն էլ է հրամայել... Կանաչ—կարմիր պսակը հեռու չէ...

— Ո՛չ, ես այդ չեմ ասում, ընդհատեց Գայիանէն. — եթէ նա այստեղ լինէր, մենք դուրս կը գայինք տանից: Գեղեցի՛կ է մեր երկիրը, բայց լցուած է վախով: Ամառն անցնում է, շուտով Աստուածածին կը լինի, բայց ի՞նչ ենք տեսել... Կանաչները դեղնեցին, ծաղիկները թառամեցին. երկար սպասեցին մեզ, չիմացան որ մենք վախում ենք: Մի՞թէ նա այդ չէ հասկանում. մի՞թէ չգիտէ, որ եթէ ինքը այստեղ լինի, մենք չենք վախենայ...

Միամի՛տ աղաւնակ... Նա երեխայի հասկացողութիւն ունէր դրսի մասին: Եւ Մէհրին երբեք չէր էլ համարձակուել հասկացնել ամէն բան:

Անզօր էր նրա լեզուն, ինչպէս եւ ամէն մի լեզու ամբողջ տան մէջ: Այդ տկարութիւնը նա նորից փաթաթեց գգուանքների մէջ, սկսեց կամաց կամաց հեռացնել աղունակին դրսի աշխարհից: Այո, անցե՛լ են ազատութեան օրերը... Գայիանէն այժմ ազատ աղջիկ չէ, որ դուրս գնայ ու ներս մտնէ, երբ կը կամենայ: Ո՛չ, հարսնացուների համար սահմանուած են խիստ օրէնքներ. պէտք է թաքնուել, չերեւալ մարդկանց աչքին: Հարսնացուի տեղը պուճախն է, իսկ գործը՝ լուռ սպասելը...

Նորից Գայիանէն զգաց, որ դայեակը ծռում է իր լեզուն. Նորից նա հասկացաւ, որ պատճառները հնարած են: Բայց այս անգամ էլ նա մի բան չասաց որ հասկացնէր թէ ինքը միամիտ երեխայ չէ, այլ վերջ դրեց խօսակցութեան ու դուրս գնաց, արտասանելով քթի տակ.

— Կարմիր խնձոր...

Ամառուայ օրը տաքացել էր: Աղջիկը նստեց փոքրիկ պատշգամբի շուքում: Ներքեւի յարկի մեծ սրահում լսում էին վիճաբանութիւններ: Աննա—Խաթունը գիւղացիներուն հարց ու փորձ էր անում տնտեսական գործերի մասին:

Բազմաթիւ դառն գանգատների մէջ նա աշխատում էր անցկացնել իր միտքը — որ մարդիկ չմոռանան Մէլիքի տունը եւ հնար գտնեն հողային տուրքերի գոնէ մի մասը տալու: Բայց հակաճառողները այնպիսի զօրեղ փաստեր ունէին, որ այրին հետզհետէ կորցնում էր համոզելու կարողութիւնը:

Գիւղացիներուց ոչ ոք չէր ուրանում, որ վերջին տարիները Մէլիքի տունը բոլորովին մոռացուածի պէս է, որ նա զրկուել է իր հասոյթներից: Ո՞վ չէ հասկանում, որ Մէլիքի հարստութիւնը գիւղացիների տուած տասանորդն է: Մարդ չկայ, որ մոռացած լինի թէ Մէլիքն է երկրի տէրը, հասարակաց հայրը: Բայց եւ երբեք չէ եղել, որ գիւղացին քաղցած մնայ, երբ Մէլիքի հորերը լիքն էին:

— Գիտէ Սուրբ Գրիգորիսը, վկայ է Սուրբ Ղեւոնդիկը, որ մեղքը մերը չէ, — ասում էր մի յաղթանդամ ծերունի: — Մեզանում շունչ չէ մնացել: Լսել ենք ստրկութիւն, գերութիւն, լսել ենք հին—հին պատմութիւններ սովի, ժանտախտի, մարախի մասին, բայց այսպիսի դրութիւն երբե՛ք, երբե՛ք չէ եղել մեր աստղերի տակ: Երկինքը չէ վնասել մեր արտերն ու անդաստանները, բայց մենք տկլոր ենք, մեր չապիկն անգամ մեզ չէ պատկանում: Օր ու գիշեր, չարունակ, անընդհատ, մեզ պլոկում են, — սա չափազանցութիւն

չէ։ Դու պէտք է տեսնես թէ ի՛նչ ամեհի գազաններ են լոյս ընկնում մեր գիւղերում. կշտացնել նրանց անկարելի է դարձել, որովհետեւ մեր տների մէջ այլեւս չկայ մի նուիրական պուճախ, ուր կարելի լինի մի բան թաքցնել։ Եւ մենք տուն էլ չունինք. տները պատկանում են զինուորներին, իսկ մենք նրանց ծառաներն ենք. ի՞նչ ծառաներ, անասունն էլ լաւ է մեզանից, որովհետեւ չէ հասկանում, իսկ երբ շատ է տանջւում, ընկնում է ու սատկում։ Գոնէ զինուորներին հանէին մեր տներից, պահէին մի առանձին տեղ եւ մեզ հարկադրէին կերակրել նրանց։ Ո՛չ, ամէն մի տան նստացրել են եւ նրանք կտրում են մեր կոկորդը բութ դանակով. չեն սպաննում, այլ պահում են կիսամեռ, որ լաւ խորովեն մեր տան մէջ, մեր կրակի վրայ։ Վերջապէս, մեր ցաւերը մեր սարերից էլ բարձրացան. էլ ո՞ւր գնան...

Քանի այսպիսի մրմունջներ էին լսւում Մէլիքի սրահում։ Աննա—Խաթունը չէր էլ փորձում սփոփել գանգատաւորներին, սփոփել նոյն իսկ մութ բառերով, նոյն իսկ այն յաւիտենական խօսքերով՝ թէ Աստուած ողորմած է։ Ի՞նչ հարկաւորութիւն կար։ Այլեւս գոյութիւն չունէր մի սփոփանք, որ ազդէր, ինչպէս այլեւս արտասունք չէր քամում կատաղութեան ծայրին հասած թշուառութիւնը։ Ո՛չ մի պերճախօսութիւն, ո՛չ մի ողբ չէր կարող հասկացնել տալ այնպիսի մի բան, որ յայտնի չը լինէր այրուած, մոխիր դարձած սրտերին։ Եւ Մէլիքի այրին աշխատում էր չարծարծել այդ մոխիրների տակ թաղուած կայծերը, ընդհակառակն, ջանք էր գործ դնում, որ խօսակցութեան նիւթը մնայ նոյնը — տնտեսական գործերը։

Յաջողութիւն նա, ի հարկէ, չունեցաւ։ Մերկ ժողովուրդը մերկ ժայռ է, ի՞նչ կարելի է տանել։ Մընում էր մխիթարուել միայն նրանով, որ գոնէ անվնաս է Մէլիք—Յուսէինի թողած մեծ տնտեսութիւնը, որ

մինչեւ այժմ բաւարարութիւն էր տալիս տան բազմաթիւ պահանջներին։ Զարմանալի էր, որ արհաւիրքների, կողոպուտների այդ տարիներում մի առանձին բախտ հովանաւորում էր այդ տնտեսութիւնը. նոյն իսկ գազանները չէին պատառում մի հատ ոչխար կամ կով։

Բայց Վարանդայում տեւական ոչինչ չկար։ Աննա—Խաթունի առաջ կանգնած էր օրհասական այն հարցը՝ թէ մինչեւ ե՞րբ կը շարունակուի այդ բարօրութիւնը եւ արդեօք ժամանակ չէ՞, որ նրա տանն էլ հասնէ կողոպտելու հերթը...

Գայիանէն համարեա ոչինչ ուշադրութիւն չէր դարձնում այդ խօսակցութիւնների վրայ, թէեւ դրանք երբեմն ընդունում էին աղմուկի ձեւ։ Նրա միտքը նորից գրաւել էին լեռների կոյտերը, որոնք անկարգ ցրուած էին Աւետարանոցի հարաւային կողմում։ Կային եւ հարթավայրերի տեսարաններ, որոնք տարածուած էին դէպի հիւսիս եւ արեւելք, բայց դրանց այրել ու դեղնացրել էր արեւը. այդտեղ էին արտերը, որոնց տէրերը արիւն—արտասունք էին թափում Աննա Խաթունի մօտ, արտեր, որոնք այժմ արեգակի տակ վհատութիւն ու մեռելութիւն էին քարոզում։

Ուրիշ բան էին հարաւային լեռները. միայն նրանց հսկայ լանջերի վրայ փռուած կուսական անտառներն էին, որ անտես էին անում երկնքի կրակը եւ շարունակում էին փայլեցնել նրա տակ իրանց հրաշալի կանաչները։ Այդտեղ էր Մանասը։ Նրանից գանգատներ չէին լսւում. նրա գործը լաւ էր այդ զարհուրելի բարձրութիւնների վրայ, ծառաստանների մութ խորշերում։

Ի՞նչ տարօրինակ հակադրութիւններ է սիրում երկիրը. մշակուած արտերում հեծեծանքներ են լսւում, թէեւ այդտեղից է գալիս հացը, մարդու երջանկու-

թեան աղբիւրը· իսկ այնտեղ, ուր ոչինչ չէ տնկըւում մարդու ձեռքով, ուր վայրի գազանները պատռում են, արիւն են լափում, այնտեղ մարդու գանգատը չէ լըսւում: Ինչո՞ւ է այսպէս...

Արեգակը բարձրանում էր· հարցը մնում էր հարց: Գիւղացիների մեծ մասը հեռացել էր, սրահում մնացել էին երեք հոգի, որոնք դեռ խօսում էին Աննա—Խաթունի հետ:

Յանկարծ դրանք էլ լռեցին: Բացուեցին դրսի մեծ դռները, Շահնազարը կատաղած ներս ընկաւ, իր ետեւից քարշ տալով գզգզուած աղջկան, որ, այնու ամենայնիւ, պինդ բռնած էր պահում նրա փէշերը: Յետոյ երեւաց Պառաւ Փէրին՝ երկու ձեռքով գրկած երեխային, վշտահար, արտասունք թափելով: Աղմուկը սաստկացաւ, երբ դուռը նորից փակուեց: Շահնազարը մռնչում էր, ոստոստում, բարկութիւնից պատռուել էր ուզում:

Առաջին վայրկեանում Գայիանէն չէր հաւատում իր աչքերին եւ դեռ հարցնում էր՝ նա՞ է արդեօք:

Ապա տեղից վեր թռաւ եւ ցած վազեց:

Ը.

Տեսարանը փոխուած էր, երբ նա հասաւ բակը:

Շահնազարը արդէն բոլորովին ազատ էր: Մայրը տեսնելով նրա դրութիւնը, բարկացաւ, մի ակնթարթում խլեց Նազլուի ձեռքից նրա փէշերը եւ կոպիտ կերպով դէն հրեց այդ աղքատ աղջկան: Դա առիթ էր, որ Շահնազարի կատաղութիւնը կրկնապատկուի: Եւ նա բղաւում էր, լաց էր լինում, սոսկալի հայհոյանքներ էր թափում, մեծ մեծ քարեր էր փորձում վերցնել, որպէս զի ջարդէ մարդկանց:

Նրա կատաղութիւնը ամբողջովին Նազլուի դէմ էր· Փէրին զգացել էր նոր վտանգ եւ գտել էր ամենից

ապահով անկիւն, թագնուելով Աննա—Խաթունի կողքին: Գիւղացիները, որոնց միացաւ եւ Մէլիքի ծառան, աշխատում էին խանգարել Շահնազարին, խլում էին նրա ձեռքից քարերն ու փայտերը: Աննա—Խաթունն էլ օգնում էր, բայց նրա բարկութիւնը, յորդորները, նոյն իսկ աղաչանքները չօգնեցին: Ամէն մի դիմադրութիւն աւելի բորբոքում էր նրան: Նազլուն քաշուել էր սրահի ծայրը, յենուել էր պատին, ձայն չէր հանում· Նա պաշտպանւում էր իբրեւ մի յոգնած գայլ, որին արդէն շրջապատել են չարացած շները· պաշտպանւում էր իր կատաղի հայեացքներով, երբեմն նաեւ սպառնական դիրք բռնելով դէպի յարձակուողը:

Իսկ Գայիանէ՞ն: Նա էլ փորձեց հանգստացնել իր եղբօրը: Մի քանի անգամ գնաց դէպի նրան, յայտնեց որ ինքը նրա կողմն է, կծու խօսքեր ասաց Նազլուին:

Նա չէր կեղծում: Շահնազարը ամբողջ տան սիրելին էր· ինչ որ էլ լինէր, նա էր այդ տան տէրը, նրա ապագայի յոյսը· Մէլիք—Յուսէինը ուրիշ որդի չունէր, որ լաւ լինէր թէ Յովսէփից եւ թէ Շահնազարից:

Բայց կատաղութիւնը այնպէս էր կուրացրել չար տղային, որ նա նոյն իսկ իր քրոջը չճանաչեց, մինչեւ անգամ նրա դէմ դարձրեց եռոտանի կասկարան, որ ճանկել էր թոնրատանը եւ ուզում էր խփել Նազլուի գլխին:

Տեսնելով այդ բանը, ծառան զօռով խտտեց նրան, ուշադրութիւն չդարձնելով այն հարուածներին, որոնք սկսեցին թափուել իր գլխին, ու հեռացրեց տանից: Պարիսպների ետեւից էլ գալիս էր Շահնազարի բղաւոցը: Հէնց որ բակում քիչ հանգստութիւն տիրեց, Աննա Խաթունը եւ Նազլուն դիմաւորեցին միմեանց կոշտ հարցերով·

— Ի՞նչ արիր, հարցրեց առաջինը:

— Ինչո՞ւ խլեցիր, ասաց միւսը:

— Դու իմ տանը... իմ երեխային...

— Հոյակապ տուն է, արժէ որ նրա մէջ լինի մի այդպիսի տանու առիւծ:

— Դու ծաղրում է՞լ ես… Ճանաչո՞ւմ ես:

— Ճանապարհին գիտէի որ գնում եմ Մէլիքի կնոջ մօտ:

— Իսկ դու ի՞նչ ես… Դու քա՞նի գլուխ ունես, քաղցա՛ծ գէժ, որ բռնում ես Մէլիքի տղային ու ձեռք ես բարձրացնում նրա վրայ:

— Իրաւունք չունէի հա՞…

— Ո՛չ մի հարկատու իրաւունք չունի:

Նազլուն լուռ գնաց դէպի Փէրին եւ ասաց նրան.

— Այստե՞ղ էինք մենք դատաստանի գալիս:

Պառաւը չլսեց այդ խօսքերը: Մարթան նորից փակել էր իր աչքերը եւ նորից Փէրին չէր հասկանում թէ որտեղ է ինքը:

— Փա՛կ աչքեր, շարունակեց Նազլուն. — ո՞ր քունն է դա, մի՞թէ երկարը…

Ու նորից դիմեց Մէլիքի կնոջը.

— Ես գնում էի, հեռանում էի քեզանից, բայց ո՞վ գիտէ, գուցէ երկարն է երեխայի քունը. եւ չեմ հեռանայ, այնքան անողորմ եմ: Լսի՛ր: Երկու տղայ ծեծում էին քո որդուն: Նա փախաւ, այդ քաջութիւնից — կարող ես փառք տալ Աստուծուն — շատ ունի: Փախչողի առաջ ամէն ինչ ճանապարհ է եւ այս անգամ քո որդու ճանապարհը աղբանոցն էր: Այդ ճանապարհին… ո՛չ, ճանապարհին չէր, այլ բաւական հեռու, ընկած էր այս երեխան, որին Աստուած մի շապիկ է միայն տուել: Նա ծիծաղում էր ինքն իր համար. արեւ կար, զով կար, ջուրը գնում էր, ծառերը օրօրւում էին — ինչո՞ւ ուրախ չը լինէր: Տղադ տեսաւ նրան եւ ի՞նչ արաւ. ասա՛, եթէ նրան ճանաչում ես… Օ՛, դու լռո՞ւմ ես ուրեմն լսի՛ր: Ցած գլորեց երեխային աղբանոցի գլխից: Հեշտ էր այդ բանը, ինչպէս հեշտ է մատով ճանճ ջարդելը: Երեխան ընկաւ քարի վրայ, գլուխը պատռեց:

Նա վերին աստիճանի զգուշաւորութեամբ վերցրեց Մարթայի գլխին դցած շորի կտորը. Երեւան եկան թուխ գանգուրները, որոնց մէջ դեռ չէր չորացել արիւնը:

Աննա—Խաթունը, որքան եւ գրգռուած էր, չը կարողացաւ երկար նայել այդ ցաւալի տեսարանին, որ ներկայացնում էր փոքրիկ գլուխը: Իսկ Գայիանէն մօտ վազեց, կռացաւ երեխայի վրայ, իր մատները քսեց նրա ճակատին եւ մի քանի փաղաքշական խօսքեր ասաց: Անմխիթար Փէրին, այնու ամենայնիւ, մրմընջում էր.

— Աչքերը չէ բաց անում… չէ՛…

— Բայց դա բոլորը չէ, շարունակեց Նազլուն տիրած լռութեան մէջ: — Որքա՛ն թեթեւութիւն կը լինէր թէ երկրի եւ թէ երկնքի համար, եթէ յանցաւորը, յանցանք գործելուց յետոյ, կարողանար գոնէ երկու հատ արտասունք կաթեցնել, զղջման արտասունք: Քո տղան չէ զղջում, գիտէ, որ լաւ բան է արել եւ շատ լաւ բան. նա չէ ծածկում, որ իրան ծեծողների վրէժը հանեց այս մանուկից: Սրա գլուխը ջարդուեց, որպէս զի քո տղայի սիրտը հովանայ… Այժմ դատաստա՛ն արա…

Խիստ, անգութ պահանջ էր: Նազլուն այդ րոպէին հպարտ էր, արհամարհող եւ մի առանձին բաւականութիւն ու հանդստութիւն էր գտնում մեղադրողի դերի մէջ: Այս բախտաւոր կնոջ եւ ամբողջ այս բախտաւոր տան ճակատին շպրտելով այդպիսի ստոր ոճրագործութեան մեղադրանքը, նա մի քանի քայլ ետ գնաց եւ լուռ դիտում էր թէ ի՞նչ կը լինի հետեւանքը:

Երբեք Մէլիքի դուռը այսպիսի դանդատ չէր եկել: Նա ճիշտ էր, անհերքելի. Աննա—Խաթունը պատրաստ էր ասելու, թէ այո՛, ո՞վ է պնդում, որ դա վատ բան չէր, անգթութիւն չէր. ի՞նչ մեղ ունէր խեղճ երեխան… Բայց նա չխօսեց:

Նրա սիրտը սկզբից էր տակնուվրայ եղել. Նրա մէջ խօսում էր մի մօր ինքնասիրութիւնը, մանաւանդ իրա-

կանութեան այն կողմը, որ այդպիսի դժբախտ ժամանակներում դարձեալ Մէլիքի չար ու անգութ զաւակն է իր հօր օջախի սիւնը: Հպատակը արդարութիւն է հայցում, լալով խնդրում է ուշադրութիւն, ողորմութիւն: Իսկ այստե՞ղ: Այնպիսի խօսքեր են լսում, որոնց չէ կարող կուլ տալ նոյն իսկ այդ աղջկայ հաւասարակից մարդը: Դա յանդգնութիւն է, դա մի նոր ապացոյց է, որ նոյն իսկ մուրացկանները մոռացել են իշխանական տան պատիւը:

Արդեօք այս աններեւութիւնը ուրիշից չէ՞ ներշնչուած: Մէլիքի այրին մի վայրկեան կարծեց թէ թիւրքերն են այսքան կատաղեցրել մուրացկաններին. չէ՞ որ նրանք Մէլիքի ընտանիքը նուաստացնելու համար միջոց չեն խնայում...

Կարծես միեւնոյն մտքերն էր անում եւ Գայիանէն: Նա նայեց Նազլուի դէմքին եւ դրդուած ձայնով արտասանեց

— Բայց եւ այնպէս, դու իրաւունք չունէիր ծեծել մեր երեխային:

— Մայր ու աղջիկ միմեանց վկայ են, պատասխանեց Նազլուն, նորից առաջ գալով: — Վերջացնենք: Ի՛նչ որ եղաւ, անցել է պրծել: Այժմ մի բա՛ն ասացէք, եւ ես կը գնամ: Տեսնում եմ որ տանու առիւծը մեծ յարգանքի մէջ է այստեղ. ամէն ինչ պաշտում է նրան: Նրան մեծացնում էք, որ Մէլիք դառնայ, հա՞...

Դարձեալ նա կծեց, դարձեալ Մէլիքի այրին կրակ ընկաւ: Նա էլ գործադրեց նոյն հեգնական եղանակը եւ ասաց.

— Ասենք թէ այդպէս է, դու համաձայն չե՞ս...

— Դուք ինձանից համաձայնութիւն չէք հարցնի, բայց կը պահանջէք, որ աղօթք անեմ մեր իշխանի համար: Դա իմ պարտքն է. կը խնդրեմ որ երկինքը հազարներով թափէ Մարթաներին մեր երկիրը: Նրանք բախտաւոր չեն լինի, եւ հարկաւոր էլ չէ որ լինեն, միայն թէ Մէլիքը միշտ հովացնէ իր սիրտը:

— Անամօ՛թ... շշնջաց այրին խորին զզուանքով:

Բայց նրան եւ միւս լսողներին շամփրեց աղջկայ սուր քրքիջը:

— Անամօ՛թ, կրկնեց նա եւ, զսպելով իր սարսափելի ծիծաղը, գլուխը կախ արաւ ու շարունակեց. — դա շատ թոյլ խօսք է, դա իմ ամբողջ անունը չէ: Ինձ վրայ չկայ միս, որ ամաչել, կարմրել իմանայ. Համաբի՛ր որ ես դուրս եմ եկել գերեզմանից, ուր իմ ոսկորները սկսել էին փտել. դուրս եմ եկել, մեռած եմ, մարդկանց շարքից ջնջուած... Քեզ ի՞նչ օգուտ... Եկել եմ որ ասեմ... մի՞թէ իմ անամօթութիւնը կը մոռացնէ այս բանը...

Նա նորից ցոյց տուեց երեխային:

— Սո՛ւրբ Ղեւոնդիկ, համբերութի՛ւն տուր, աղաղակեց Աննա—Խաթունը, անօգնականի պէս նայելով իր շուրջը: — Ի՞նչ անեմ:

Այդ հարցը նա տալիս էր ներկայ եղողներին: Բայց ոչ ոք չը գիտէր թէ ի՛նչ պիտի անէ նա: Գիւղացիներից մէկը հեռացել էր, մնացած երկուսը կանգնել էին հեռու եւ զարմացած նայում էին:

Զարմացած էր եւ Գայիանէն: Ինչե՞ր է ասում այս աղջիկը: Եւ ո՞վ է ասում թէ նա խենթ է: Տե՛ս ի՛նչպէս նորից նրա աչքերի մէջ ցոլաց վրդովմունքի արտայայտութիւնը. տե՛ս, նա էլի մի քայլ առաւ դէպի առաջ եւ էլի բացաւ իր բերանը:

— Այդ հարցին ես պատասխան կուտամ, ասաց նա: — Ինչ անե՞լ: Քեզնից չեն պահանջում որ սարեր վերցնես ու տեղափոխես: Նայի՛ր երեխային: Մօր արգանդըն է մեծացրել նրան, ցաւելով լոյս աշխարհ է բերել, տալով նրան կարմիր արիւն եւ ո՜րքան կարմիր: Քո տղան հանեց այդ արիւնը, որ քեզ ցոյց տայ թէ փոխո, հացի կարօտ, աղբերի վրայ թաւալուող մարմնի մէջ էլ վազում է արիւն: Մի՛ դատիր այժմեան տեսքով. այժմ արիւնը չորանում է, սեւացել է: Եթէ քո որդուն ծեծողներն էլ քիչ արիւն հանէին նրա շաղ, բամբակի մէջ

պահած, հարիւր ձեռքով դգուած մարմնից, այն ժամանակ դու չէիր կարող հաստատել թէ քո որդին աւելի կարմիր արիւն ունի: Հաւատա՛ ինձ, այդ երեխան զարմանալի կարմիր արեան տէր է. ինքս տեսայ, մի քիչ էլ եթէ մոյգ լինէր, այլեւս կարմիր չէր ասուի, այլ թուխ... Այժմ է՞լ չես իմանում թէ ի՛նչ պէտք է անել...

Նա լռեց, բայց նրա բարակ ու սուր շրթունքների վրայ նստած հեգնական ժպիտը շարունակում էր նոյն հարցը. մի՞թէ չես հասկանում...

Աննա—Մաթունի համբերութիւնը սպառուեց: Այդքան էլ աներեւութի՛ւն...

— Ո՞վ ես, ի՞նձ ես ուզում, աղաղակեց նա:

Նայլուն շարունակ ժպտում էր:

— Եթէ այդ օձի լեզուն չպահես, ես այս րոպէին կ'ուղարկեմ քեզ... Թիւրքերի մօտ... Անամօ՛թ...

Նա ինքն էլ զգաց թէ չափազանցութիւն էր այդ սպառնալիքը, որ արտասանուեց մի առանձին պարզութեամբ, առանձին խիստ շեշտով: Դա ցոյց էր տալիս, որ նա հասել է յուսահատութեան ծայրին:

Բայց ո՛րքան մեծ եղաւ նրա զարմանքը, երբ Նայլուն կատարեալ անտարբերութեամբ լսեց այդ սպառնալիքը, մինչեւ անգամ չթողեց իր ժպիտը, որ այժմ աւելի թունալից էր եւ արտայայտում էր լիովին դիւական հեգնութիւն: Նա պատասխանեց նոյն սոսկալի սառնութեամբ.

— Ես նրանց մօտ եղել եմ... Սա ամօթ է, բայց մի ամօթ, որ մեր ամբողջ երկրի վրայ է ընկած: Դեւերը, որոնց ամէնքը — կեղծաւորնե՛ր — մարդ, Թիւրք են անուանում, սարսափելի են նրանց համար, որոնք չեն սպասում նրանց... ձեզ համար... Ինչո՞ւ ես ուղարկում Թիւրքերի մօտ. ուղարկելը աւելորդ նեղութիւն է: Այս հաստ պատերից դուրս ամէն ինչ նրանց ձեռքումն է: Այնտեղ, ուր վերջանում են ձեր դռները, սկսւում է մեր՝ անամօթների աշխարհը, մի բաց ու

արձակ տեղ, ուր մի շիւղ անգամ չկայ, որ մենք վերցնենք ու կոխենք մեր տէրերի աչքը: Իսկ այստեղ հաստ պատեր, աշտարակներ, ահագին փականքներ... Այստեղ դուք մտածում էք, հսկում էք օր ու գիշեր, վախում էք. իսկ դրսում... մենք այրւում ենք, գիտենք որ մի կտոր քար, մի երկաթ չի վերկենայ մեզ պաշտպանելու... Գիտենք որ մեզանից բարձր երկինք, կայ, որին մեր ձայները չեն էլ հասնում:

Բարկացած ժամանակ այրին մի կատարեալ տղամարդ էր: Նրա աչքերը բորբոքուեցին, ճակատի վրայ կուտուեցին սպառնալից կնճիռներ:

— Լեզուդ պապանձուի... ճչաց նա մի սարսափելի ձայնով եւ գնաց դէպի Նայլուն:

— Դո՛ւրս, աներե՛ս բոզ... գոռաց նա եւ մեկնեց իր ձեռքերը, կարծես ուզում էր ճանկերով պատռել նրա դէմքը:

Րոպէն վճռական էր: Գայիանէն մի ցնցում զգաց եւ առաջ վազեց: Մի աներեւակայելի կարճ միջոցում նրա մէջ հարց ծագեց թէ ո՛ւմ օգնել:

Նա մօտեցաւ իր մօրը, նրան էր ուզում բռնել, օգնում էր սարսափելի աղջկան: Բայց այդ միջոցին մի ուրիշը բռնեց նրան ու ետ քաշեց:

Կոյս Հեղինէն էր դա, որ մի ակնթարթում կանգնեց Մէլիքի կնոջ եւ նրա ախոյեանի մէջտեղ:

Պառաւ վանականի վրայ չէր մնացել սովորական հեզութիւնը: Նրա դէմքը թխպած էր, իսկ կիտած յօնքերը, միմեանց սեղմած կնճռոտ շրթունքները ցոյց էին տալիս որ նա, ինչպէս ասում են, հանել էր իր փշերը: Աննա—Մաթունը ետ գնաց, բայց կատաղի յուզմունքը նրան չէր թողնում, կցկտուր մրմունջներ էր հանում:

— Օ՛, երեսը... Տէր Աստուած... այդպիսի երե՛ս...

Ապա Հեղինէն նայեց Նայլուին: Սա տհաճութեամբ շուռ տուեց իր դէմքը եւ սկսեց դանդաղ քայլերով հեռանալ: Բայց Հեղինէն էլ քայլեց նրա հետ:

— Որբի համար դատաստան չկայ… այս աշխարհը կը քանդուի, բացականչեց Նաղլուն։

Յետոյ, դառնալով դէպի Հեղինէն, նայեց նրան, կարծես ուզում էր ճանաչել, եւ աւելացրեց.

— Սա է՛ր… Այն առաւօտը, երբ ես սրտաճաք, պատռտուած փախչում էի, Աստուծու խաչը երեւաց աչքիս. ի՜նչպէս լաւ էր նայում նա, կանչում էր ինձ… Վազեցի վանքը. սա էր որ ինձ դուրս արաւ եւ ասաց որ կորչեմ այդ տեղերից, որովհետեւ կարող եմ նրանց վնասել… այսինքն բոլոր բախտաւորներին… Պ՛ինդ պահուեցէք, բախտաւորնե՛ր, չքսուէք դժբախտներին…

Հեղինէն հասաւ նրան, մի քանի անգամ բռունցքով խփեց նրա գլուխը ետեւից։ Իսկ նա ետ էլ չնայեց, այլ արագացրեց քայլերը եւ շտապով հեռացաւ։ Դռները նրա ետեւից փակեց ինքը, Հեղինէն։

— Ես զարմանում եմ քո խելքի վրայ, — ասաց նա, վերադառնալով Աննա—Խաթունի մօտ։

Յանդիմանութիւնը անխնայ պիտի լինէր։ Բայց նա յանկարծ կտրեց իր խօսքը եւ, մօտենալով Գայիանէին, որ դեռ պլշած նայում էր դռներին, կարծես դեռ տեսնում էր աղջկան, քաշեց նրա թեւը եւ հրամայեց գնալ տուն։ Այս անգամ էլ չմոռացուեցին սովորական յանդիմանութիւնները թէ նա խառնւում է ամէն գործի մէջ, մոռանում է որ ինքը աղջիկ է, մի ժամանակաւոր աւանդ այս տան մէջ։ Յետոյ կոյսը գնաց Փէրիի մօտ, նրան էլ յանդիմանեց, հասկացրեց որ աշխարհը չէր քանդուի, եթէ երեխայի գլուխը քիչ էլ աւել պատռուէր։

Փէրին այժմ նստած էր հողի վրայ եւ լաց չէր լինում, որովհետեւ Մարթան մի-մի բաց էր անում իր աչքերը։ Ոչինչ, կանցնի, պէտք է լուանալ արիւնը, դեղ դնել վէրքի վրայ։ Թո՛ղ այժմ Փէրին գնայ խոհանոց, մի կտոր բան տայ երեխային, մնացածը կը կարգադրէ ինքը, կոյսը։

Թէ՛ Փէրին եւ թէ Գայիանէն կատարեցին նրա պատուէրները։ Եւ միայն այդ ժամանակ նա շարունակեց իր կիսատ թողած խօսքը։

— Այո՛, շատ եմ զարմանում. օձիքդ դրել ես մի լիրբ մուրացկանի ձեռքում, խօսում, վիճում ես, կարծես նրա ընկերն ես։ Ճանաչո՞ւմ ես՝ ով է նա։ Անօրէնները պղծել են նրան եւ այդ օրից նա դէն է գցել ամօթը…

Այրին զայրոյթից խօսել չկարողացաւ. նա միայն տխուր կերպով շարժեց գլուխը, կարծես ասում էր կոյսին. «Հե՛շտ է ասելը»։

Բայց ի՞նչ դժուարութիւն կար. հօ տե՞սաւ Աննա Խաթունը թէ ինչպէս շուտ վերջացաւ ամէն բան։ Ժամանակները այնպէս չեն, որ դեռ ամէն մէկին ականջ դնես, խօսք հասկցնես։ Գլուխ պահելու ժամանակներ են. ո՛վ խեղճ է, հեշտ մոլորուող, նրա գլուխը կ՚ուտեն ագռաւներն անգամ…

— Չեմ ուզում որ անէծք լինի, — վերջապէս ասաց այրին։ — Իմ տունը կը քանդեն այդ ագռաւների կռանչոցները։

Հեղինէն խօսք չունէր դրա դէմ։ Կղերը նախապաշարմունքների հզօր պաշտպանն էր. նա ինքն էլ հաւատում էր դրանց եւ վաւերացնում էր իր գրքերի խօսքով։ Իսկ Աւետարանոցի միանձնուհին կատարեալ ֆանատիկոսութեան էր հասցրել իր հաւատը նախապաշարմունքների վերաբերմամբ։ Ուստի նա հաստատեց Մէլիքի կնոջ ենթադրութիւնները։ Այո՛, անէծքը չորացնող է։ Գրքերը լիքն են անէծքի գործած աւերմունքների նկարագրութիւններով։ Անէծքի սկիզբը Աստուած դրեց, երբ Ադամն ու Եւան մեղանչեցին։ Եւ հէնց ա՛յդ է պատճառը, որ եկեղեցու պաշտօնեան աշխարհի հզօր իշխաններին տապալում, ոչնչացնում է իր անէծքով։ Դա մի զէնք է, որից սարսափում են երկինքն ու երկիրը։

Եւ կոյսը երկար բացատրում էր այդ բանը, ցոյց էր տալիս թէ ի՛նչպէս Աննա—Խաթունը կարող է ազատ պահել իր տունը ամբոխի անէծքներից:

Իրիկնադէմին Մէլիքի դռներից դուրս եկաւ Փէրին: Այժմ նա յուսահատ չէր. լիուլի վարձատրութիւն էր ստացել եւ Մարթան էլ լաւ էր: Երեխային առաջին անգամից դժուար էր ճանաչել. նրան հագցրել էին նոր շորեր: Տատի գրկում հանգիստ պառկած, նա շուտ շուտ բաց էր անում իր անկենդան աչքերը, տխուր ու թոյլ կերպով ժպտում էր եւ բռնելով իր նոր շապիկը, ցոյց էր տալիս տատին:

— Հա՛, հա՛, քոնն է մատաղդ լինեմ, քոնն է, տեսնո՞ւմ ես ի՛նչ լաւն է, — ամէն անգամ կրկնում էր տատը եւ աւելացնում.

— Հիմա մենք յաճախ կը գնանք Մէլիքի տունը, ամէն օր կը գնանք, եթէ կամենանք:

Երեխան աւելի ուրախանում էր, իսկ մի—մի այնքան սաստկանում էր նրա հիացմունքը, որ մոռանում էր իր թուլութիւնը, թեւը մօտեցնում էր բերանին եւ համբուրում էր նոր շորը: Փէրին կանգ էր առնում, որ լաւ համբուրէ նրա ճակատը եւ արտասունքն աչքերին՝ արտասանում էր.

— Խելօ՛ք երեխայ... խելքի՛դ մատաղ...

Ու շարունակում էր քալել դէպի իր տնակը:

Այս անգամ սովորականից շատ երկարեց Փէրիի եւ Նազլուի երեկոն աստղերի տակ: Բայց անհամեմատ շատ երկար էր այն երեկոն, որ անցկացրեց Գայիանէն: Քունը չէր մօտենում նրա աչքերին, որովհետեւ դրանց առջեւ բացւում էր նոր աշխարհ — իրական աշխարհը, որ ապրում էր, շունչ էր քաշում Մէլիքի փառաւոր ամրոցի շուրջը...

Թ.

Օգոստոսի կէսին սարերում արդէն աշուն է: Գալիս են ցուրտ գիշերներ եւ ցած են քշում խաշնարած ժողովուրդը, որ նոր էր բարձրացել գագաթների վրայ, որպէս զի չը զրկէ իր հօտերը այնտեղի փափուկ կանաչներից, հրաշալի ջրերից:

Գիշեր էր, հարաւի մութ գիշերներից մէկը:

Լեռնային Վարանդան ո՛չ մի տեղ այդ ժամանակ այնքան անհարկու չէ, ինչպէս Տումի գիւղի շրջականերում:

Քիրսի շղթան, ո՛չ մի տեղ չբաժանուելով իր կուսական անծայր անտառներից, այստեղ կտրատւում է, ներկայացնում վայրենի պարի տեսարան. աջ ու ձախ, դէպի ամէն կողմ, դցում է ոտներ, ճիւղեր, բազուկներ, թիկունքներ ու լանջեր, կուտակելով այդ բոլորը ահռելի ձորերի մի աներեւակայելի խառնուրդի մէջ այնպէս, ինչպէս սիրելի է եղել իր սանձարձակ քմահաճութեան:

Ցերեկն անգամ, երբ պարզ երկնքի մէջտեղը մեխուած արեգակը ողողում է ամէն ինչ լոյսի եւ ջերմութեան մէջ, այս կողմերում բռնացած է անլոյս թագաւորութիւնը. Նա թանձր ստուերներ է խիտ անտառների մէջ, կիսամթութիւն է անթիւ ծուռ ու մուռ խորշերում, կատարեալ խաւար է նեղ, անողորմ կերպով սեղմուած կիրճերում: Եւ երբ անցնում է լուսատուն, բոլոր բաց եւ ծածկուած անկիւններից յաղթական հոսանքով դուրս է սողում մութի թագաւորութիւնը, արագ կազմըւում է, խտանում, տարածւում է ու կլանում բոլոր լեռնային տխրանները, կախ է ընկնում երկնքից եւ սովորականից առաջ վառում է նրա անհամար ճրագները...

Այսպէս է լեռնային քաօսի գիշերը...

Արեւմուտքը դեռ բոլորովին չէր ընկղմուել համատարած խաւարի մէջ. այնտեղ դեռ կար վերջալոյսի ա—

ղոտ, մահամերձ շառաւիղը, որ հազիւ նշմարելի ցոլքեր էր տարածում երկնքի ծայրում եւ նրա մի կտորը պահպանում էր խաւարի կլանող անդունդներից: Այդ մարող լոյսերի մէջ ցցուել էր Դիզափայտի վիթխարի մարմինը:

Դա Բիրսի արքանեակը չէ. տիրապէս անջատուել է, նստել լեռնաստանի մէջ եւ ոչ մի հսկայ այս կողմերում չէ հասնում նրա բարձրութեան: Իր փառահեղ առանձնութիւնը նա միայն ամպերով չէ զգում, որոնց այնքան սիրում է փաթաթել իր ժայռոտ կատարներին. նա որոշում է եւ իր արտաքինով: Ատում է անտառը. դրա փոխարէն նա շռայլութեան հասնող առատութեամբ զարդարում է իր մարմինը կանաչ, ծայրայեղ կանաչ խոտերով եւ ամէն գոյներ ցոլացնող ծաղիկներով: Դիզափայտ — դա երկրից մինչեւ երկինք բարձրացած մի անհուն ծաղկանոց է...

Նրա արեւելեան լանջերից բաւական հեռու, այնտեղ, ուր չքանում է ծաղիկների ծածկոցը եւ անտառները նորից խլում են հողը ու աստիճանաբար ցած են գնում, դէպի Տումիի գետակը, մի թեք ու ընդարձակ դաշտավայրի վրայ, երեւում էին կրակներ:

Բոցերի մի մեծ խումբ էին դրանք, ցրուած զանազան կողմերում եւ հեռուից սիրուն տեսարան էին ներկայացնում: Մինչդեռ մէկը յանկարծ բռնկւում էր, բարձրանում, միւսը նուաղում էր, ցած ընկնում, երբեմն նոյն իսկ անհետանում: Եւ այսպէս փոփոխաբար: Կրակը անդադար լափում էր չոր նիւթերը եւ անդադար նոր ու նոր պաշարներ էր պահանջում իր գալարուն լեզուների համար:

Հովուական այդ խարոյկների շուրջը գիշեր էր անցկացնում Թափառական քրդերի ոչ այնքան խոշոր մի հատուած: Երեք գիշեր էր, որ նա այսպիսի հրավառութիւն էր սարքում երկնքի տակ: Նա վերջացրել էր իր գործը սարերում եւ այժմ դանդաղ կերպով ցած էր գնում դէպի իր ձմեռանոցը:

Խարոյկների մօտ երեւում էին թաղիքէ բազմաթիւ վրաններ, որոնց տակ ամբողջ Թափառական համայնքը ընկղմուած էր խոր քնի մէջ: Դրսում այդ քնի պահապաններն էին մի քանի հատ շներ, որոնք, երես առնելով համատարած անտէրութիւնից, մեծ վստահութեամբ որոնում էին ոսկորներ, իրանց տէրերի թողած պատառները:

Այդպէս չէր վրաններից քիչ հեռու, ձորի լանջերի վրայ: Այնտեղ պահապան էին ահագին գամփռները, որոնք պատառների ետեւից չէին ընկած, այլ անկաշառ պահապանի աչալրջութեամբ՝ դրաւել էին այն բոլոր անցքերը, որոնք շրջապատող մութ աշխարհից այստեղ կարող էին բերել թշնամիներին: Իսկ այդտեղ խմբուած էր համայնքի ամբողջ հարստութիւնը — ոչխարի ու տաւարի հօտեր, ձիերի մի մեծ երամակ: Սրանք վաղուց վերջացրել էին արածելը եւ այժմ հանգստանում էին, կարծես խորին ուշադրութեամբ ականջ էին դընում թէ ինչեր է խօսում մութ գիշերը:

Նոյնպէս ուշադիր, նոյնպէս զգոյշ էին եւ հովիւները՝ թէ քնածները եւ թէ նրանք, որոնք հերթով արթուն պիտի մնային: Իւրաքանչիւր խշրտոց, իւրաքանչիւր կասկածելի ձայն, որ խորին լռութեան մէջ բարձրանում էր որեւէ խորհրդաւոր քայլի գլորած փոքրիկ քարից, հարկադրում էր նրանց գլուխ բարձրացնել, նայել եւ ականջ սրել:

Այդպիսի ձայներով ու շշուկներով էր հովիւը ճանաչում իր անհաշտ եւ աներես թշնամիներին: Գիտէր նա որ թափառականների ետեւից անխուսափելի, որպէս ճակատագիր, գնում է երկնային պատիժը: Այդ պատիժը գայլերն են, որոնք անքուն եւ անխոնջ, հետազօտում են ամէն մի ափ հողը, որպէս զի ձեռքից չփախցնեն յարմար ժամը, երբ կարելի կը լինի կամ յանդուգն յարձակում գործել կամ թէ գողի պէս յափշտակել որսը: Եւ ամէն անգամ, երբ գիշերը իր անհասկանալի շշիւններով փորձում էր պահապանների

արժանութիւնը, թէ չորքոտանի պահապանները եւ թէ նրանց տէրերը գիտէին որ շրջակայ բարձրութիւնների գլխից այժմ նայում են բազմաթիւ աչքեր, որոնք վառ ճրագների են նման:

Բայց այս գիշեր չորքոտանի գիշատիչները չէին վարվռում այն բարձրութիւնների վրայ, որոնք հիւսիս-արեւելեան կողմից նայում էին Դիղաւիայտի լանջերին: Գայլերը չքացել էին, երեւի մի բան գիտէին:

Եւ իրաւ, միայն նրանց աչքերն էին կարող որոշել, որ այդտեղ ինչ որ մարդիկ էին գտնւում, շարժւում էին պապանձուած, կատուի անձայն քայլերով:

Ամէնից բարձր տեղում, մի ժայռոտ խութի վրայ, երկու մարդ պառկած էին եւ դիտում էին աստղերը: Դրանք էին միայն, որ խօսում էին, բայց այդ խօսակցութիւնը աւելի բարձր չէր, քան օդի ամենահեզ հոսանքը, որ երբեմն խաղացնում էր խոտի թերթերը: Երեւի այդ էր պատճառը որ նրանք շատ մօտիկ էին պառկած, համարեա միմեանց կպած:

Նրանց խօսքը աստղերի ճանապարհի մասին էր:

Զափում, որոշում էր այն տարածութիւնը, որ անցնում էին գիշերուայ այդ պայծառ աչքերը: Եւ երբ երկուսի կարծիքները համաձայնում էին միմեանց հետ, խօսքը ընդհատւում էր, իւրաքանչիւրը նայում էր երկնքին:

Աստղերը այս գիշեր դանդաղաշարժ էին երեւում. մանաւանդ ծանր էր մի խմբի ընթացքը արեւելքից դէպի երկնքի մէջտեղը, ուր ընկած էր Յարդգողի ճանապարհը:

Պառկածներից մէկը կորցրեց իր համբերութիւնը եւ նստեց: Ցածրում ամէն ինչ հանդարտացել էր, կարծես գետակն անգամ քնաթաթախ ձայն էր հանում: Խարոյկները մարելու վրայ էին. այլեւս ոտքի կանգնած մարդ չէր մնացել, որ փայտ մատակարարէր. վրանները հազիւ էին նշմարւում նրանց թոյլ լոյսերի շրջանում: Մեռելութիւնը համատարած էր:

— Ժամանակ է, տէ՛րտէր, ասաց նստածը:

Նա, որ պիտի տէրտէր լինէր, լուռ վերկացաւ եւ մի խօսք փնթփնթաց:

— Շուտով այնտեղ կրակ չի մնայ եւ մենք չենք իմանայ դէպի ո՛ւր գնանք:

Պատասխանը համոզիչ էր: Տէրտէրը ոտքի կանգնեց իր ընկերի հետ միասին:

— Սկսի՛ր այս կողմից, — ասաց վերջինս. — սկսի՛ր Թագաւորի գերեզմանի մօտից:

Տումի գիւղից բարձր, սարի գլխին, գտնւում էր մի հնադարեան գերեզման, — միապաղաղ եւ խոշոր մի քար, որի վրայ գիր ու յիշատակութիւն չկար: Բայց ժողովուրդը չէր մոռացել թէ ինչ է դա. նա գիտէր որ քարի տակ թաղուածը մի թագաւոր է, որի անունն է Գագիկ: Այդ գերեզմանի մօտից պիտի սկսէր քահանան:

Սակայն նա չէր շտապում: Ձեռքը կոխեց ծոցի մէջ, գտաւ փոքրիկ տուփը, դուրս հանեց, նորից դրեց տեղը: Յետոյ չոքեց մի ծնկան վրայ եւ սկսեց իր տրեխների վրայ պնդացնել թարմ ճիւղից ոլորած կապը, որի օգնութեամբ լեռնցին հեշտ կարողանում էր ցած գնալ չոր զառիվայրերով՝ առանց սահելու եւ ընկնելու:

— Շո՛ւտ, տէ՛րտէր, օրը բացուեց, ասաց քահանայի ընկերը մի ձայնով, որ վկայում էր թէ նա ի՛սկ որ շատ էր շտապում:

— Համբերի՛ր, օ՛րհնած, վերջապէս խօսեց քահանան: Ինձ միշտ սովորեցրել են չը շտապել եւ ասել են որ դա յաջողութեան մեծ կէսն է:

— Խօսքի ժամանակ չէ, տնա՛շէն, մենք ուշանում ենք:

Քահանան՝ փոխանակ պատասխանելու՝ նորից հանեց փոքրիկ տուփը:

— Օրհնեա՛լ լինի իմ ծուխը, ասաց նա: — Փոքր է, տուն-տեղ չունի, մկրտութիւն ու պսակ չէ կատար-

ում, բայց մեղքեր քաւել գիտէ։ Իմ ծխի մէջ դու առաջինն ես, Մա՛նաս, քեզանից էլ կը սկսեմ։

Եւ նա մի խիստ ձայնով աւելացրեց.

— Վերցրո՛ւ փախալդ։

Մանասը իսկոյն վերցրեց։

— Ասա՛՝ մեղայ Աստուծու։

— Մեղայ Աստուծու։

— Բաւական է։

Նա երկու մատով տուփից հանեց հաղորդութիւնը եւ դնելով Մանասի բերանում, ասաց.

— Աստուած ընդունելի անէ։ Քո մեղքերը այնքան ծանր են, որ հազիւ այս գիշեր քաւես։

Նա սլացաւ դէպի ցած, չիմանալով թէ իր կատարած խորհուրդը ինչ տպաւորութիւն թողեց իր ընկերի վրայ։

Իսկ այդ տպաւորութիւնը զարմանալի էր, մինչեւ այժմ անծանօթ։

Մանասը իր կեանքում մի առանձին եկեղեցասիրութիւն չէր ցոյց տուել։ Նա մէկն էր այն գիւղացիներից, որոնք եկեղեցու մօտով անցնելիս եւ ժամերգութիւնը լսելիս միայն խաչ են հանում երեսներին եւ դրանով վերջացրած են համարում իրանց պարտաւորութիւնները։ Եկեղեցու պաշտօնեաների վերաբերմամբ նա, իբրեւ ժողովրդի մարդ, սաստիկ նախապաշարուած էր։ Նա գիտէր որ եկեղեցին սրբութիւն է, որ իւրաքանչիւր հայ քրիստոնեայ երեք անգամ լինում է այնտեղ — ծնուած ժամանակը, պսակուելիս եւ մեռնելուց յետոյ. բայց կատարելապէս հաւատում էր որ քահանայի կամ վարդապետի պատահելը դժբախտութեան նշան է, որ դեւերը եւ սատանաները ամէնից շատ սիրում են նրանց կերպարանքն ընդունել։

Այժմ ի՞նչպէս էր որ նրա խորհրդակիցը, նրա կողքին պառկածը մի քահանայ էր. ի՞նչպէս էր որ նա ինքն էր շտապեցնում այդ քահանային։

Պատճառը պարզ էր. այդ քահանան էլ նրա ընկերն էր։

Նա վաղուց թողել էր խունկն ու բուրվառը, եւ նրա ծուխը ծմակներում բոյն դրած աւազակներն էին։ Դեռ ցերեկ էր, երբ նա յայտնեց որ գիշերը, որոշ ժամին, ինքը պիտի հաղորդէ բոլոր տղերանց։ Մանասը տուեց իր կատարեալ համաձայնութիւնը։ Եւ այժմ, երբ նա ինքը եղաւ տէրտէրի ծխի մէջ առաջինը, որից պէտք էր սկսել, հասկանալի դարձաւ թէ ինչ բան է եղել եկեղեցու խորհուրդը։

Բնութեան այս ահաւոր բարձրութեան գլխին, կէս գիշերային ժամին, ընկեր քահանայի մատները մի թեթեւ յուզմունք, սրբազան մի երկիւղ դցեցին նրա մէջ։ Կարծես սիրտը դողաց. թըւում էր թէ աստղերը այժմ այնքան հեռու չեն եւ ամէն մի թուփ, ամէն մի խոտ հարցեր է տալիս։ Մե՛ղք։

Պարզամիտ լեռնցու մէջ այս խօսքը այժմ մի անսովոր խիստ արձագանգ տուեց։ Արդեօք Մանասը մեղաւո՞ր է։ Այս էին, կարծես, հարցնում ամէնքը։

Մեղաւո՞ր։ Գիտէր նա, որ եթէ այդ ժամին Սիւլէյման—Բէկը կանգնած լինէր իր կողքին, առանց տատանուելու իսկոյն կ՚սպանէր. այո՛, մեղաւոր է, աւազակ է։ Նա գիտէր որ ինքը մեղաւոր է, գաղան տիրողի հասկացողութիւնների առաջ։ Եւ միայն ինքը չէր այդպէս. մահապարտ մեղաւոր էր ամէն մէկը, որ չէր հպատակւում տիրող անօրէնութեան։ Դա արդէն հասկանալի էր երկու կողմին՝ թէ բռնակալներին եւ թէ նրանց անլեզու զոհերին։ Բայց ի՞նչ են ասում իր եկեղեցին, իր Աստուածը. չէ՞ որ նրանք այժմ տեսնում են, գիտեն ամէն ինչ։ Իսկ ի՞նչ կ՚անէ նրանց պաշտող ժողովուրդը, երբ վաղը վերջացած կը լինի գործը։ Արդեօք հաշտ կը լինի՞ Մանասի հետ, թէ կանիծէ նրան էլ, նրա գործն էլ։

Բայց ի՞նչ գործ էր դա։

Թափառականների այն համայնքը, որ իջեւանել էր ցածրում, այժմ քնած գազանների մի վոհմակ էր: Արեան ծարաւը երբեք չէր յագենում նրա մէջ. երբեք նա չէր իմացել թէ ինչ է խնայելը, ինչ է ուրիշի կեանքը, սեփականութիւնը:

Իսկ այն ժամանակից, երբ այս լեռների վրայ տարածուեց Օսմանեան օրէնքը, ցեղապետ Հասանը դարձաւ զարհուրելի անուն. չէր կարելի ասել թէ բորենիի, վագրի անունը այնքան սարսափ էր ազդում, որքան Հասանը, թէեւ դա մարդու անուն էր: Նրան շոյում, փայփայում էին Թիւրքերը. հեռու չէր այն ժամանակը, երբ, ինչպէս ասում էր այդ չէյխը, ամբողջ գաւառը հպատակուած կը լինի իրան եւ հարկ կը տայ ո՛չ միայն Թագաւորին, այլեւ իրան: Նա յաճախ գնում էր Աւետարանոց եւ վերադառնում էր աւելի կատաղած, աւելի անգութ դարձած:

Գաղտնիք չէր որ Սուլէյման-Բէկը նրան շարժում էր, բորբոքում: Բայց ի՞նչ էին ուզում այդ երկու գազանները. չէ՞ որ Հայերը հլու հպատակ էին, տալիս էին ինչ որ ունէին:

Այդ հարցը շատ լաւ պարզում էր Տէր—Սողոմոնը՝ Մանասի ընկեր քահանան: Նա փախստական էր, Զանգեզուրի Խնձորեսք գիւղից: Նրա պատմութիւնները Մանասը լսում էր յափշտակուած:

Իրերի դրութիւնը միեւնոյնն էր բոլոր կողմերում:

Քրդերի ահագին բազմութիւն ապրում էր եւ Սիւնեաց աշխարհում: Դաւիթ—Բէկի մահից յետոյ Թիւրքերը, տիրելով երկրին, արձակեցին Քրդերի սանձը: Ի՞նչ միտք ունէր այս անգթութիւնը: Պէտք էր քանդել, ոչնչացնել ամէն ինչ, պէտք էր արիւն եւ արտասունք տարածել ամէն տեղ, որպէս զի հասկացուի թէ Փադիշահի ոյժը զարհուրելի է, անխախտելի:

Եւ ի՞նչ: Չորս տարի է անցել Դաւիթ—Բէկի մահից եւ ամբողջ Սիւնիքը մահացել է սարսափից: Երկիւղը — դա ստրուկներին անասնացնելու ամենալաւ

միջոցն է: Եւ միայն անասնացած ստրուկներն էին կարող չորս տարուայ մէջ մոռնալ Դաւիթ—Բէկին, մոռանալ նրա գործը:

Բայց այդ դեռ ոչինչ: Անասնութիւնը այն աստիճանին հասաւ, որ երբ Դաւիթ—Բէկի հերոսներից մէկը, Մխիթար սպարապետը, հաւաքեց երկրի ցրուած ոյժերն ու սկսեց հալածել թշնամիներին՝ նորից պարզելով ազատութեան դրօշակը, ինքը ժողովուրդը, այդ սարսափահար ստրուկը, բռնեց այդ մարդուն, կտրեց նրա յանդուգն գլուխը եւ տարաւ Թաւրիզի Փաշայի մօտ:

Տէր—Սողոմոնը ներկայ էր ստրուկների այդ եղեռնագործութեան: Ո՛չ աղաչանքները, ո՛չ խրատները, ո՛չ եկեղեցականի անէծքները, ո՛չ նոյն իսկ խաչն ու աւետարանը — ոչինչ չկարողացաւ ազդել փչացած արեան վրայ, որ վազում էր այդ մարդկանց երակներում: Մարդիկ, որոնք ցած ու ստոր կերպով թափել էին այդ առիւծի արիւնը, երբ նա քնած էր, պատրաստ էին թափել եւ իրանց քահանայի արիւնը: Տէր—Սողոմոնը փախաւ եւ տարիներ անցկացրեց աստանդական, չկամենալով վերադառնալ իր անարժան հօտի մօտ:

Սիւնեաց աշխարհը կորած էր. այնպիսի մի ժողովուրդ ինքն էր փորել իր գերեզմանը:

Մնում էր միայն Ղարաբաղը. եւ ահա այդտեղ էլ գործ էին դնում նոյն միջոցը: Իր թափառումների ժամանակ Տէր—Սողոմոնն իմացել էր որ Վարանդայի լեռներում բոյն են դրել մի բուռն գժեր եւ եկել էր նրանց մօտ, հովւում էր այդ փոքրիկ ծուխը:

Բայց միայն այդ հանգամանքը չէր, որ թելադրել էր մի բուռն գժերին սկսել այս գիշերային գործը: Նոյն այդ Հասանն էր, որ մի տարի առաջ յարձակուել էր Հայ գիւղերի վրայ եւ տարել էր մեծ աւար: Մենք տեսանք թէ ինչպէս Մանասը ընկաւ նրա ետեւից, ետ խլեց աւարը, բայց Սուլէյման-Բէկը անցաւ Ջիլանցիների կողմը եւ օգնեց, որ նրանք կրկին խլեն աւարը ու

տանեն ։ Կռուի մէջ կոտորուել էին բաւական մարդիկ․ հարիւրաւոր ընտանիքներ աղքատացել էին, ինքը, Մանասը, փախստական էր դարձել, իսկ Սիւլէյման Բէկը այն օրուանից աւելի բացուել էր եւ դարձել երկրի հոգեհան հրեշտակը ։

Այրուած սիրտը վրէժ էր պահանջում ։ Ահա ինչո՛ւ այն գիշեր սարի գլխից Ջիլանցիների վրաններին գայլեր չէին նայում, այլ զինուած մարդիկ ։

Ամբողջ երեք օր Մանասը պատրաստել էր իր մարդկանց ։ Ամէն բանի մէջ գործադրում էր Տէր-Սողոմոնի ծրագիրը ։ Նա էր մտցրել այսքան կարգ, զգուշութիւն ։ Նա էր նախատեսել ամէն մի դէպք, որ կարող էր խանգարել գիշերային յարձակումը ։ Եւ ահա այժմ, երբ ժամը հասել էր եւ նա գնաց միւս տղաներին էլ հաղորդելու, այս լուռ ու խորհրդաւոր ժամին, Մանասը զգաց այն, ինչ որ մինչեւ այժմ անծանօթ էր նրա սրտին ։

Նա վախ կամ զղջում չէր զգում․ նա անձնուրացութիւն էր, որ գնում էր զոհուելու եւ միայն այն էր ուզում հասկանալ թէ ի՞նչպէս կ՚ընդունուի այդ զոհը վերեւում, աստղերի աշխարհում, եւ ներքեւում, վրդովուած մարդկութեան մէջ ։

Յանկարծ նա ցնցուեց ։ Կարծես մի ահագին հարուած էր այն ձայնը, որ մթութեան մէջ կորած մի հեռաւոր անկիւնից հասաւ նրա ականջին ։

Դա մի առաձգական, գազանային ձայն էր, տկլդբում խռպոտ եւ թանձր․ յետոյ նա բարձր, սուր ու բարակ ելեւէջներ արաւ եւ տարածուեց հեռո՛ւ, հեռո՛ւ, ծմակների վրայ ։ Գիշերային բնութիւնը իր լռութեամբ հնազանդութիւն էր յայտնում այդ աղերսախառն ու միեւնոյն ժամանակ սպառնալից, կատաղի հրաւէրին ։

Ոռնում էր գայլը ։ Նա, կարծես, հասկացնում էր, որ եթէ Մանասը ուշանայ, ինքը կը գնայ դէպի ձորը, ուր այնքան մտացուներ կան, կը փորձէ պատռել իրան

հանդիպողներին եւ, եթէ չյաջողուի էլ գազանային որսը, մեծ աղմուկ կը գցէ շների եւ հովիւների մէջ ։

Մանասը հասկացաւ որ այդպէս է ։ Եւ թողնելով բոլոր մտքերը խուլթի գլխին, շտապով երեսին խաչ հանեց ու կորաւ խաւարի մէջ․․․

Իսկ երկնքի աստղերը, որոնց յայտնի չեն երկրի հոգսերն ու վշտերը, դանդաղ ու չափաւոր ընթացքով առաջ էին գնում ։ Ո՞ւր էր վերջանում նրանց ճանապարհը ։ Այդ գիտէր միայն մի բան, որ սկսուեց երկրի վրայ ։ Բնութեան մէջ տեղի էր ունենում մի մեղմ փոփոխութիւն ։

Կարծես մի ինչ որ նոր դրութիւն էր գալիս, հասնում էր չը շտապելով, որպէս թէ սպասելով իր հերթին ։ Ո՞րտեղից էր այն հրաշալի զովութիւնը, որ իջաւ սարերի վրայ եւ սկսեց մրսեցնել ։ Կարծես ինչ որ անյայտ դռներ լայն բացուեցին եւ այնտեղից դուրս եկաւ մի կենդանարար շունչ, որ ընկաւ օդի մէջ, հաղորդեց նրան թարմութիւն եւ թեթեւութիւն ։

Գիշերուայ կապանքները թուլանում էին․ խաւարասէր թռչունները, ծանր թափահարելով իրանց թեւերը, շատ պտոյտներ էին գործում, երեւի վերջացրած էին համարում գիշերային ճանապարհորդութիւնը եւ այժմ մօտենում էին իրանց բոյներին ։ Համատարած թուխ գոյնը նօսրանում էր ։ Լուսաբացի կարապետները թռչում էին միմեանց ետեւից․ ինքը, լոյսը, շատ հեռու չէր․․․

Ցամր, բայց հաստատ, քայլերով, չը շտապելով, բայց եւ ոչ ետ մնալով, սարի լանջն ի վար գնում էին մարդիկ ։ Ամէնքին ղեկավարում էր վերին աստիճանի լարուած ուշադրութիւնը ։ Քայլը չափուած էր, բոլորովին անձայն ։ Նոյն իսկ թփերի մէջ քնած վախկոտ կենդանիները չիմացան, որ իրանց մօտով անցնում են մարդիկ եւ դրանցից ամէն մէկը ձեռքին բռնած ունի մի հրացան ։ Ամէն ինչ օգնում էր իջնողներին, ամէն ինչ

ծածկում էր այդ շարժողութիւնը, խաբում էր, քօղարկում:

Ետեւում մնացին մեծ ու փոքրիկ ձորերը, փոսերը, թումբերը: Մնում էր մի պառլվեր եւս, եւ այնուհետեւ ծուռ ու մուռ քարափին էր, որ պայտաձեւ կիսաշրջան էր տալիս, սեղմելով գետակի ձորը: Այստեղից շատ մօտ էին վրանները, որոնց առաջ հազիւ պլպլում էին խարոյկները, կարծես նրանց էլ կաշկանդել էր քնի թմրութիւնը, որ այնքան սաստկանում է լուսաբացից առաջ:

Գետի փրփրած ալիքները կլանեցին մի քանի քարեր, որոնք վերեւից ընկան: Մարդիկ հասել էին նշանակուած տեղը, այժմ աւելորդ էր զգուշութիւնը: Րոպէ չանցած՝ սրտպղացին կայծակներ, հարիւրաւոր թնդիւններ լսուեցին: Ծուխը չերեւաց, մութը դեռ թանձր էր ձորի մէջ: Հարիւրաւոր արձագանգներ դէս ու դէն վազեցին մեռած ծմակներում, տարածեցին դղրդոց, սկսեցին ճօթռոտել նրանց խուլ ծոցերը, կարծես կտրատում էին դարաւոր բուները, հսկայ ճիւղերը: Միաժամանակ շները ահռելի աղմուկ բարձրացրին, որի հետ շուտով խառնուեց կոտորուող մարդկանց վայնասունը: Լեռնային վեհափառ լռութեան անկիւնը մի ակնթարթում դժոխքի փոխուեց: Կարծես պատռուեց գետի ձորը եւ անհամար դեւեր ծածկեցին շրջակաները: Հրացանաձգութիւնը գնալով սաստկանում էր: Մարդ ու անասուն խառնուել էին, արիւնահեղութիւնը անգութ էր, անխնայ…

Եւ երբ արեգակը երեւաց Տողի հսկայատիպ սարի գլխին, ծառերի երկարաձիգ շուքերը, աջ ու ձախ շերտեր գցեցին մարդկային վրէժի զարհուրելի պատկերի վրայ:

Դաշտավայրը, ուր այդ գիշեր մարդիկ էին ապրում, այժմ ներկայացնում էր մահ եւ ոչնչութիւն: Վրաններից մնացել էին մոխրի կոյտեր. դրանց մօտ,

դրանցից հեռու, խոտերի մէջ, ծառերի տակ, փռուած էին դիակներ եւ անշարժ քարացած աչքերով նայում էին ծիծաղկոտ, գեղեցիկ երկնքին, նայում էին զարմացած, ապշած:

Դարձեալ փափուկ ու սիրուն էր վաղորդեան աշխարհը. մահը անցել էր, եւ այստեղի մշտական բնակիչները դարձեալ շարժւում էին, ձայն էին հանում, վայելում էին կեանքի բարիքները: Ոչ ոք չէր հասկանում թէ ինչ պատահեց եւ ինչո՛ւ. ոչ ոք չը գիտէր թէ արդեօք ազատուեցի՞ն մարդիկ գիշերային կոտորածից:

Կեանքը տարաւ իր հուժկու հոսանքը դիակների վրայով. մօտիկ մի ծառի վրայ մի ինչ որ ժիր թռչուն տաքացած անդադար երգում էր իր առաւօտեան մեղեդին…

Բայց հրանօթը դեռ չէր լռել: Նա այժմ թնդում էր բարձրերում, հիւսիսային լեռների լանջերում: Այդտեղ դեռ շարունակւում էր կռիւը: Մանասը իր մարդկանցով ետ էր քաշւում. այժմ նրա դիմաց կանգնած էին թիւրք զինուորները: Դրանք Տումի գիւղում ապրողներն էին:

Հրացանների ձայնը այնտեղ չէր հասել. բայց շուտով մի քուրդ վազեց գիւղը եւ սարսափելի բաներ պատմեց հարիւրապետին: Թիւրքերը օգնութեան վազեցին, բայց այլեւս ուշ էր: Ամէն ինչ վերջացնելով, Մանասը նահանջում էր: Նա թոյլ չը տուեց որ թիւրքերը մի քայլ մօտենան, որեւէ յաջողութիւն ձեռք բերեն: Տոկուն եւ անխռով, ինչպէս շրջապատի ժայռերը, յարձակուողները քայլ առ քայլ ետ էին քաշւում, դիմելով միշտ դէպի բարձր եւ բարձր…

Հրացանների աղմկալից պայքարը հեռանում էր դանդաղ կերպով: Նա թուլացաւ, նա ուշ վերջացաւ: Արեգակը շատ էր բարձրացել, այրում էր, երբ օդի մէջ չքացաւ վառօդի ծխի վերջին քուլան: Նորից ամէն

ինչ մատնուեց լռութեան։ Հայերը անցան սարի միւս կողմը։ Ուրախ էին նրանք, բարձր ձայնով խօսում էին, ծիծաղում, համբուրում էին միմեանց։

Այդ ժամին նրանք չգիտէին թէ ինչ են թողել ճանապարհին։

Բարձր ու լերկ զառիվայրի վրայ, երկու վտիտ թփերի մէջ, ընկած էր մի տղամարդ։ Նրա մի ոտը ջարդուած էր եւ արիւնը լճակ էր կազմել մանր խճերի մէջ։ Ներքեւում, քարերի վրայ, երեւում էին արիւնոտ հետքեր. վիրաւորը երկար տեղ էր քարշ ընկել, բայց այստեղ նրա ոյժը սպառուել էր։

Ի զուր նա երեսի վրայ ընկած փորսող էր տալիս, ի զուր նրա մատները ճանկռում էին հողն ու քարերը. առաջ գնալ նա այլեւս չկարողացաւ. կարծես սարեր էին դարսել նրա մէջքի վրայ եւ նա ուշաթափուած՝ ընկաւ ու անշարժացաւ։

Անցան րոպէներ։ Վիրաւորը բաց արաւ աչքերը, նորից սարսափելի ջանքեր գործ դրեց, խուլ հառաչանքներով աղմկեց շրջակայքը։ Նա միայն կարողացաւ շուռ գալ մէջքի վրայ եւ նորից ուշաթափուեց։ Մօտիկ տեղով անցնող նապաստակը տեսաւ նրան եւ սարսափահար փախաւ դէպի ցած։ Ներքեւից պատահական մի քամի եկաւ, շարժեց թփերի տերեւները, քսուեց նրա դէմքին ու թռաւ, անյայտացաւ։ Նրա զովութիւնը բացեց արնաքամ մարդու աչքերը։ Մթնած խելքը չկարողացաւ մի բան հասկանալ. ամէն ինչ — սար, ձոր, երկինք, արեգակ խառն էին, շարժւում էին, փախչում էին դէպի ինչ որ կողմ։ Բերանը հնոց էր դարձել, այրւում էր. լեզուն չէր շարժւում, իսկ աչքերի կոպերը ծանր էին, անշարժ, որպէս փայտի տախտակներ։

Վերջին անգամ նա մի թոյլ շարժողութիւն գործեց, բերանը բաց արաւ։ Վերջին անգամ մի ցաւալի, օրհասական աղաղակ դուրս թռաւ նրանից եւ արեգակը սկսեց խաշել նրա բաց դէմքը...

Երկու ժամ անցած՝ մի խոր ձորի մէջ, որ բաւական հեռու էր մեր նկարագրած տեղերից, երեւացին երկու հետեւակ մարդիկ։

Դուրս գալով ծառերի միջից, նրանք իջան այն փոքրիկ կածանի վրայ, որ գալիս էր վերեւից, կտրում ձորը, անցնում բլուրների լանջերով. Նրա կողքին, մոշի թփերի տակ, հոսում էր փոքրիկ աղբիւրը։ Երկուսն էլ մօտեցան, երկուսն էլ խմեցին։ Ապա միմեանց բարի ճանապարհ մաղթելով, բաժանուեցին։

Մէկը գնաց դէպի հարաւ։ Նա լուր էր տանում Մէլիք—Աւանի Տող բերդը։ Իսկ միւսը բռնեց նրան հակառակ ուղղութիւն եւ սկսեց արագ քայլել դէպի սարերը։

Ժ.

Համարեա միաժամանակ երկու հակառակ կողմերից Աւետարանոց մտան երկու սուրհանդակներ։

Մէկը աղբիւրի մօտ մեր տեսած հետեւակ գիւղացին էր։ Այժմ նա հանել էր չուխան, փափախը դրել էր թեւի տակ. նշանակում էր որ նա թեթեւանալու պէտք էր զգում, որպէս զի շուտ չյոգնէ։ Լեռնցու հաստատ քայլերով նա անցաւ գիւղի արեւելեան ծայրից, իր ձեռքի փայտով պաշտպանուելով շներից, որոնք մի ակընթարթում նկատել էին անծանօթ մարդուն ու ընկել էին նրա ետեւից։

Նրան տեսան շատերը, բայց նա ցոյց տուեց որ իր ճանապարհորդութիւնը այս գիւղում չպիտի վերջանար, մի րոպէում հասաւ հիւսիսային լանջիվայրին, կանգ չառաւ գիւղի վերջում եւ շարունակեց իր ճանապարհը դէպի հիւսիս. կարելի էր կարծել որ նա գնում է մի ուրիշ գիւղ եւ շտապում է ժամանակին տեղ հասնել։

Բայց երբ բաւական հեռացել էր գիւղից, դուրս եկաւ ճանապարհի վերի մասը եւ, թեքվելով դէպի ձախ, գնաց դէպի լեռնային բարձրաւանդակի գլուխը։ Այդ-

տեղ նա նորից երեսը դարձրեց դէպի Աւետարանոցի կողմը եւ սկսեց այս անգամ հանդարտ եւ զգոյշ քայլել, շուռ շուռ նայելով իր չորս կողմը, կարծես աշխատելով որ ոչ ոք չնկատէ իրան: Բարձրաւանդակը երկար շղթայի նման ձգւում էր դէպի հարաւ եւ վերջանում էր գիւղի մէջ բարձր ու լերկ ժայռերով, որոնց գլխին շինուած էր Մէլիքի տունը: Գիւղացին, ուրեմն, գնում էր այդ տունը:

Միւս սուրհանդակը այդքան զգուշութիւնների կարիք չունէր: Նրա տանջուած ձին կանգ առաւ նոր շինուած մի մեծ տան առաջ, որ բարձրացած էր գիւղական խրճիթների մէջ, ժայռի արեւելեան ստորոտի մօտ, երեսը դարձրած դէպի Մէլիքի տունը: Առաջին խօսքը, որ նա լսեց բակը մտնելիս, այն էր թէ Բէկը առաւօտեան նամազից յետոյ գնացել էր որսի:

Սակայն նա զուր չէր այնքան շտապել: Աւետարանոցում մի ժամ առաջ յայտնի դարձաւ, որ պատահել է ինչ որ սարսափելի բան: Սուրհանդակը, իբրեւ հարազատ Թիւրք, չէր կարողացել անխօս մնալ ճանապարհին. իր կատաղութիւնը չէր ծածկել ամէն անգամ, երբ հանդիպել էր գեաւուրին եւ սուրբ պարտք էր համարել սպառնալիք կարդալ ամէնքին: Իրողութիւնը նա չէր պատմել. նրա կցկտուր խօսքերը բերուեցին գիւղը եւ այդտեղ հաւաքուեցին միասին:

Ճշմարիտ էր, սուրհանդակը աղէտալի լուր էր բերում: Այդ հաստատեց ծերունիների անժամանակ ժողովը, որ գումարուեց եկեղեցու դռների առաջ: Զանազան ծայրերից մարդիկ գնում էին դէպի այդտեղ, հարիւր ու մի ենթադրութիւններ անելով: Ամէն մի կասկած վերացրեց տանուտէր Ամէդը, որ դուրս եկաւ Բէկի դռներից եւ իր ձին քշեց դէպի արեւմուտք: Անտարակոյս նա տանում էր Բէկին այն լուրը, որ բերել էր սուրհանդակը. շատերին էր յայտնի որ Բէկը որս է անում արեւմտեան բարձրութիւնների անտառներում:

Գիւղը կամաց կամաց տակն ու վրայ էր դառնում: Այլեւս անկիւն չկար, ուր չը լսուէր փսփսոց ինչ որ վերահաս վտանգի մասին: Բայց ի՞նչ վտանգ էր: Անյայտութիւնը աւելի սաստկացնում էր տագնապը: Եկեղեցու դրան ժողովը ստուարանում էր, խօսակցութիւնը տաքանում էր, բազմաթիւ ենթադրութիւնների մէջ անյայտ վտանգը հրէշաւոր կերպարանք էր ընդունում:

Մէկն առաջարկեց մարդ ուղարկել Մէլիքի տունը. գուցէ այնտեղ մի բան գիտեն: Բայց այդ միտքը չընդունուեց:

— Հարկաւոր չէ, ասաց մէկը. — ժամանակը չար է, ո՛վ գիտէ թէ ի՛նչ դուրս կը գայ դրանից: Ինքը, Մէլիքի կինը, միշտ այն է ասում, որ իր անունն անգամ չը տան գիւղի մէջ…

— Երեւի թաքնուել է ուզում:

— Ուրիշ ի՞նչ կարող է անել մի կին, մէջ ընկաւ երրորդը: — Մեծ բան է եթէ նա կարողանայ պահել իր գլուխը:

— Եւ իր աղջկայ գլուխը, աւելացրեց միւսը, վեր կենալով իր տեղից ու առաջ գալով: — Լսեցի՞ք՝ ինչ սատանայ է եկել մեր գիւղը:

Ոչ ոք չպատասխանեց: Երեւում էր, որ ամէնքն էին իմացել, երեւում էր եւ այն, որ ոչ ոք սիրտ չունէր այդ սատանայի մասին խօսելու:

— Փորձանք փորձանքի ետեւից… Մեր վերջը եկել է…

— Հա՛, ճշմարիտ է, հաստատեց այդ յուսահատական խօսքերն ասողի մօտ նստածը եւ նայեց նրա տխուր, մռայլ դէմքին:

— Բայց ինչո՞ւ Մէլիքի կինը չէ փախչում:

— Նա իր ժողովրդից հեռանալ չէ կարող. եւ ո՞ւր գնայ… ո՞րտեղ է լաւ, ո՞րտեղ է հանգիստ:

— Գոնէ փախցնէր աղջկան…

— Մենք էլ աղջիկներ ունենք, չէ՞: Իմ տանը չորս հատ կան:

Այսպէս խօսողը մի աղքատ մարդ էր։ Նրա ողորմելի շորերը ցոյց էին տալիս որ նա, իրաւ, չորս աղջկայ հայր է։

Վէճ սկսուեց աղջիկները փախցնելու մասին։ Մի քանիսները պնդում էին, որ Մէլիքի աղջիկն էլ այս երկրի աղջիկներից մէկն է, իսկ շատերը այն կարծիքի էին, որ նրա բանը ուրիշ է, նա մի հատ է եւ պիտի միւս աղջիկների նման չը լինի։

— Է՛հ, ինչե՞ր էք խօսում, բացականչեց մի բարակ ձայն։ — Ամէնքս էլ միեւնոյն ենք։ Երբ օձը բարձրանում է ծառի վրայ եւ գլուխը տանում է դէպի թռչունի բոյնը՝ թէ ճտերը եւ թէ նրանց հայրն ու մայրը քարանում են, կապւում, շարժուել ու փախչել չեն կարողանում. իսկ օձը կլանում է նրանց։ Մենք ամէնքս թռչունների դրութեան մէջ ենք. օձը կապել է մեր ոտները, թէ չէ՝ փախչիլը դժուար չէ։

Վէճին վերջ տուեց այդ օրինակը. լսուեցին անճար հառաչանքներ...

Այդ ժամանակ եկաւ ծերունի քահանան եւ սկսեց պատմել թէ ինչպէս են ջնջուել Քուրդ Հասանն ու նրա ցեղը։ Հետեւակ սուրհանդակը Մէլիքի տանից գնացել էր քահանայի մօտ եւ նրան էլ հաղորդել էր իր բերած լուրը։

Պատմութիւնը սարսափելի տպաւորութիւն գործեց ամբոխի վրայ։ Տիրեց մեռելային լռութիւն. իւրաքանչիւրը խորհրդածում էր իր հետ, կշռում եւ դատում էր թէ ինչ կը լինի այսուհետեւ։

— Այժմ կը սկսուեն, — տխուր ձայնով ասաց քահանան, — աւելի խիստ կը սկսուեն մեր տանջանքները։ Մանասը արաւ, իսկ ո՞վ է պատասխանատուն։ Ի հարկէ մենք...

Լռութիւնը շարունակուեց եւ այս անգամ։

— Մանասը սարերում է, իր գլուխը լաւ է պահում. բայց չէ հասկանում, որ այսքան ժողովուրդը

անմեղ է եւ պիտի տանջուի իր պատճառով... Դա անաստուածութիւն է...

Այդ խօսքերը յուսահատութիւն չը տարածեցին։ Ամբոխը, որ սովորաբար սիրում է ողբալ իր դրութիւնը եւ պահանջում է, որ ամէնքը մասնակցեն իր ողբերին, այժմ տարօրինակ, նոյն իսկ անտեղի համարեց քահանայի սեւ գուշակութիւնները։ Մի մարդ համարձակուեց թոյլ, ամչկոտ ձայնով գովել Մանասին։

— Հասանը չկա՛յ...

Ո՛րքան անկեղծ, իսկական մանկական հրճուանք կար այդ բացականչութեան մէջ։ Նա բացաւ եւ միւսների լեզուն։ Սկսեցին խօսել, եւ զարմա՛նք... ամէնքն էլ մի տեսակ էին խօսում։

Ճնշուած, ահաբեկուած ամբոխը, որ քիչ առաջ իր սրտի հառաչանքներով հաստատում էր թէ ինքը օձի շունչից կաշկանդուած թռչուն է, տաքացաւ, շարժուեց. դէմքի վրայ կենդանութիւն երեւաց, աչքերի մէջ փայլեց բաւարարութիւն ստացած մարդու գոհունակութիւնը։ Խօսքը, դատողութիւնը շուտով ընդհատուեց. մարդիկ նստեցրին քահանային, իրանք տեղաւորուեցին նրա շուրջը, ինչպէս ոչխարների հօտը պառկում է հովուի շուրջը, որ լսէ նրա սրինգը։ Նորից պատմել էին տալիս Մանասի արածները, լսում էին խորին ուշադրութեամբ։

Վե՛րջապէս դատաստան եղաւ. վե՛րջապէս արդարութիւնը յաղթանակ տարաւ... Վրդովուած հոգին, այրուած սիրտը համակուեց վրէժի զգացմունքով, որ խեղդեց, ոչնչացրեց ամէն երկչոտութիւն... Կարծես այնուհետեւ հեշտ էր մեռնել, կարծես այնուհետեւ այնքան դառն չէին լինի տանջանքները։

— Երկիրը կը հանգստանայ, փա՛ռք Աստուծու, կոչեցին բազմաթիւ բերաններ...

Կը հանգստանա՛յ... Դա չափազանցութիւն էր, դա երազ էր։ Կը հանգստանայ... Իսկ նա՞...

Գիւղը մտան որսորդները: Առջեւից վազում էր մի մարդ, չրջապատուած բարակներով: Շները յոգնած չէին, կախ չէին արել իրանց լեզուները, կարծես նոր էին որսի գնում: Յետոյ իր սեւ նժոյգի վրայ գալիս էր Սիւլէյման—Բէկը, իսկ նրան հեռուից հետեւում էին մօտ տասը ձիաւորներ. երեք հոգի տանում էին բազէները, որոնք անհանգիստ թրթռում էին նրանց ձեռքերի վրայ եւ թեւթեւ աղմուկ էին տարածում իրանց ոտներին կապած բոժոժներով: Ոչինչ չէր մոռացուած, իշխանական որսի բոլոր պատրաստութիւնները տեսնուած էին, բայց երեւում էր, որ որսորդները բախտ չէին ունեցել: Միայն երկու ձիաների թամբերից կախ էին ընկած մի քանի հատ կաքաւներ: Ուրիշ որս չկար:

Արդեօք այդ անյաջողութի՞ւնն էր պատճառ, թէ՝ տասնապետ Ահմէդի տարած լուրը, բայց Բէկը այժմ սովորականից աւելի մռայլ ու դժգոհ էր երեւում:

Երկու պատճառներն էլ, երեւի, ազդել էին: Արեւելքում որսը իշխանական փառքի մեծ նշաններից մէկն է: Աւետարանոցը վաղուց սովոր էր այդ նշանին: Մէլիքների որսորդական հանդէսներից շատերը այնքան շքեղ էին, որ չէին մոռացուել. նրանց պատմութիւնը անցել էր որդւոց որդի: Ի՞նչ խնջոյքներ էին կազմըւում մանաւանդ ձմեռը, երբ ամբողջ գիւղը պարապ էր լինում:

Ժողովուրդը գնում էր տեսնելու որսորդների հարուածների յաջողութիւնը: Մէլիքի տան մեծ սրահում օրերով ցոյց էին հանւում այդ հարուածները. վարազներ, ահագին եղնիկներ, լեռնային այծեր, երբեմն նոյն իսկ անտառների թագաւոր արջը, թափուած էին լինում սրահի մէջ. ամէն մէկը ցոյց էր տալիս թէ ինչ դիրքի մէջ ինչպիսի հարուածից է սպանուել: Երբեմն որսը այնքան առատ էր լինում, որ գիւղի կէսը բաժին էր տանում...

Այժմ այդպիսի բաները աւանդութիւնների կարգն էին անցել. ժողովուրդը հեռուից էր նայում Սիւլէյ-

ման—Բէկի որսերին, որոնք յաճախ էին տեղի ունենում: Բէկը թէեւ գիտէր, որ դեաւուրները շներից էլ պիղծ են, բայց, իբրեւ իշխանաւոր, հարկ էր համարում ցոյց տալ իր ձեռքի յաջողութեան նշանները իր անհաւատ հպատակներին:

Սովորաբար, երբ նա վերադառնում էր որսից, երկու ձիաւորներ, որոնք տանում էին որսած կենդանիները, գիւղը մտնելուն պէս հանդարտ էին գնում. առջեւից անցնում էր մի այլ ձիաւոր, որ հանդիպած դեաւուրին հրամայում էր «մուռտառ» չանել»: Եւ իրաւ, ամէն մէկը պարտաւոր էր հեռու պահուել, չը դիպչիլ որսին, որպէս զի չպղծէ նրան: Մեղք չէր միայն նայելը:

Իսկ այսօր ամէնքը շտապով անցան: Բէկը իր աչքերը դարձրեց դէպի եկեղեցու կողմը. այնտեղ հաւաքուածները արդէն ոտքի վրայ էին, սկսեցին մինչեւ գետին խոնարհուել եւ ողջոյններ տալ, որոնց պատասխանելը արժան չը համարեց գոռոզ, ինքնակալ մուսլիմանը:

Սիրխական արեգակը անջնջելի հետքեր էր թողել նրա խոշոր դէմքի վրայ: Նա համարեա թուխ էր, ներկայացնում էր այրուած անապատների բարեկազմ, խոշոր տղամարդութեան տիպը: Խնամքով ածիլած կլոր ծնօտը, լիքը այտերը, դէր շրթունքները, որոնց վրայ իջել էին շատ հաստ, երկար ու սրածայր պեխերը, նրա տեստափակ քիթը իր լայն ծակերով առաջին անգամ տեսնողի մէջ գործում էին մի խիստ տպաւորութիւն, որ շուտ չէր մոռացւում:

Բայց այդ մարդու ամբողջ ոյժը, եռանդը, ամբողջ հոգեկան կարողութիւնը յատնագործըւում էին դէմքի վերին մասերում. մի զոյգ թուխ աչքեր եւ նրանց վրայ հաստ, նոյնպէս թուխ յօնքեր — այստեղ էր Վարանդայի պատիժը. այստեղ էր նստած Սիւլէյման—Բէկը: Դէմքի ընդհանուր թուխ ֆօնի վրայ մի ուրիշ գո՞յն, որ

թխութեան հակապատկերն է, սարսափելի պսպղումներ էր անում. դա աչքերի սպիտակուցն էր:

Երբ անհանգիստ էին այդ աչքերը, նրանց բոյների մէջ պտտւում էին արագութեամբ, սպիտակուցը փայլատակումներ էր անում, ահաւոր փայլատակումներ: Իսկ երբ նրանց վրայ լինում էին հաստ յօնքերը կամ, աւելի ճիշտ ասած՝ յօնքը, որովհետեւ նրա յօնքերը չէին բաժանւում միմեանցից, այլ, ընդհակառակն, աւելի հաստ գծով միանում էին քթի վերջաւորութեան վրայ, — այդ ժամանակ սիրիացին ներկայացնում էր կէս գիշերային մի փոթորկի, որ ընկնում է սեւաթոյր ամպերից: Ո՜րքան կորով, յանդուգն, գազանային վայրենութիւն էին ցոյց տալիս դէմքի այդ երկու մասերը — աչքերը եւ յօնքերը:

Կարծես միայն այդ ընդունակութիւնն ունէին նրանք. կա՞ր այդ դէմքի համար ուրախ, մեղմ, թախծալի, ցաւագար արտայայտութիւն — դժուար էր ասել: Ամբողջ հասակն էլ համապատասխանում էր այն տպաւորութեան, որ թողնում էր դէմքը. դա մի ուղիղ, հպարտ, միջակ մարմին էր, որի հաստութիւնն ու բարձրութիւնը շատ վայելուչ ներդաշնակութիւն էին կազմում: Մանաւանդ լաւ էր բէկը իր ձիու վրայ, որ Ղարաբաղի ազնուազոյն տեսակից էր եւ այժմ խրոխտ քայլեր էր անում:

Ամբոխը այրական բարեկազմութեան, պարթեւ ու վայրենի գեղեցկութեան երկրպագուն է, մանաւանդ երբ այդ գեղեցկութիւնը ներկայացնում է խստապարանոց իշխանութիւն, անողոք ոյժ, կտրուկ հրաման:

Որքան եւ Սիւլէյման—Բէկի կազմուածքը օտար լինէր լեռնային երկնքի համար, որքան եւ տեղական հասկացողութիւններին հակառակ լինէր այդ թուխ մարդու գեղեցկութիւնը, բայց այդ պողպատը, այդ կայծեր արձակող բնաւորութիւնը սարսափի հետ միասին տարածում էր եւ մի այլ տեսակ զգացմունք, որ միայն հիացմունքից կարող է յառաջանալ: Բռնութիւ-

նը տեւողական է լինում մանաւանդ այն ժամանակ, երբ բռնակալը հեգնութիւն չէ պատճառում իր անկանոն կազմուածքով, իր բնական պակասութիւններով: Սիւլէյման—Բէկը այդ կողմից շատ բախտաւոր էր...

Նա իջաւ ձիուց եւ մտաւ տուն: Դա մի ընդարձակ շինութիւն էր, որ նոր էր վերջացրել Բէկը՝ տալով նրան թիւրք ազնուականի պահանջած բոլոր յարմարութիւնները: Այդ տունն էլ ցոյց պիտի տար տեղացիներին, որ Օսմանեան տիրապետութիւնը հաստատ է նըստած եւ չէ էլ մտածում թէ կարող է մի օր հեռանալ այդտեղից: Մնում էր որ գիւղի մէջ բարձրանայ եւ Մուսլիմանների կոթողը՝ մզկիթի մինարէն:

Դրա մասին էլ մտածում էր Բէկը: Օսմանցիները սովորութիւն չունէին նոր նուաճած երկրում իսկոյն մզկիթ կառուցանել. առաջին անգամ նրանք բաւականանում էին քրիստոնեաների եկեղեցիները մզկիթի վերածելով: Բէկը մտածում էր միեւնոյնն անել Աւետարանոցի եկեղեցու հետ. գեաւուրների համար բաւական էր եւ կուսանոցը, որ շինուած էր ժառի գլխին, Մէլիքի տանից ցած:

Տան մէջ իսկոյն նկատելի եղաւ իրարանցում: Բէկը արդէն ունէր գործողութեան ծրագիր: Կանչեց սուրհանդակին, նորից հարց ու փորձ արաւ: Հարկաւոր էին զօրքեր. Նա իսկոյն հրամաններ ուղարկեց մերձակայ գիւղերը եւ ապա դուրս եկաւ բակը, ուր արդէն փռուած էին գորգեր եւ փափուկ օթոցներ: Նա չոքեց նամազի. իսկ երբ վերջացրեց, նստեց բարձի վրայ եւ ղալեան պահանջեց:

Այդ միջոցին հանդարտ քայլերով մօտ եկաւ մի բարձրահասակ եւ շատ բարակ թիւրք: Հագուստը ցոյց էր տալիս, որ նա զինուոր չէ, այլ պատկանում է վաճառական դասակարգին. իսկ շարժողութիւններից երեւում էր, որ հասարակ վաճառական չէ: Մահմեդական աշխարհի ամենանուրբ քաղաքավարական ձեւերով նա ողջոյն տուեց. խոնարհելով մինչեւ գետին, աջ ձեռ-

քը դիպցրեց գօտին եւ ապա դրեց իր բերանի ու ճակատի վրայ: Յետոյ մի քանի քայլ առաջ գնալով, նորից խոնարհուեց եւ այս անգամ մատների ծայրով բռնեց Բէկի զգեստի քղանցքը եւ համբուրեց:

Դա ամենաբարձր պատիւն էր, որ հասարակ մարդը տալիս էր իշխանութեան ներկայացուցիչին, հասկացնելով որ ինքը նրա առաջ հող ու մոխիր է: Այդ ծառայական ծէսից յետոյ նա նորից վերադարձաւ իր տեղը, փոքրաւորի պէս կանգնեց գորգի ծայրում:

Բէկը նրան ճանաչում էր: Երեք օր առաջ նա հասել էր Աւետարանոց, բերելով իր հետ յանձնարարականներ Կ. Պոլսից: Նրա անունն էր Քէօսա—Մուխտար: Իր կողմից պատշաճաւոր քաղաքավարութեամբ պատասխանելով ողջոյններին, Բէկը հրաւիրեց նրան նստել եւ առաջարկեց իր նարգիլէն:

— Շնորհք չափազանց մեծ է, էֆէնդի, խօսեց Քէօսան. — ծառադ, հաւատացի՛ր, այդքանին արժանի չէ: Ինձ համար արդէն մեծ բախտ է քեզ մօտ նստելը...

Շողոքորթութիւնը անկեղծ էր երեւում, այնքան այդ մարդը կարողանում էր լաւ գործածել իր խոնարհ, մեղմ ձայնը: Բէկը իսկոյն ընկաւ այդ ձայնի իշխանութեան տակ եւ նորից կրկնեց իր առաջարկութիւնը: Այդ ժամանակ միայն նա վերցրեց նարգիլէն իբրեւ մի սրբութիւն, փոխեց իր կերպարանքը, դարձաւ հիացած, այս աշխարհից վերացած մի մարդ եւ սկսեց ծծել երկար խողովակի ծայրը:

Դա չորացած, ձգուած մի կաղմուածք էր, որին արդէն կռացրել էր ժամանակը: Երկար ու նեղ դէմքի վրայ մազ չէր երեւում. կաշին կարծես այրուած էր եռացող ջրի մէջ: Այտերի դուրս ցցուած ոսկորները վկայում էին, որ այդ մարմինը կաշիով եւ չոր ջղերով ծածկուած մի կմախք է. կար մի առանձին արտայայտութիւն այդ կմախքի ամբողջ էութեան մէջ, որ յայտնում էր թէ դա հարէմների խորքում հեշտասիրութեան մաշուած մի զոհ է: Դուրսը ընկած էր եւ նրա

նեղլիկ ճակատը. դրա եւ այտերի մէջ խոր էին ընկել երկու ոսկորոտ փոսեր, որոնց բաժանողը տափակ քիթն էր. փոսերի յատակից նայում էին մի ջուխտ աչքեր, որոնց մէջ դեռ պլպլում էր աղօտ, մարող լոյսը:

Կարծես ընդհանուր աւերմունքից ազատ էին մնացել միայն շրթունքները, որոնք համեմատաբար հաստլիկ էին, կարմրած, չէին կարողանում ծածկել դեղնած ու նօսր ատամների երկու շարքը: Նրանք ցոյց էին տալիս, որ այդ մարդու մէջ փորձել էին միանալ խափշիկ եւ մօնղօլ ցեղերը, բայց դուրս էր եկել մի վաղաժամանակ թառամած խառնուրդը:

— Այսօրուայ որսը անյաջո՞ղ էր, էֆէնդի, ասաց նա, վերջացնելով նարգիլէի ծխակատարութիւնը:

— Անյաջող, պատասխանեց նա իր թանձր կոկորդային ձայնով: — Զարմանալի էր. կարծես անտառի բոլոր բնակիչները խօսք էին տուել մեր առաջը դուրս չը գալ:

— Լսեցի, այո՛: Երեւում է, որսը դժուար է այստեղ...

Բէկը ժպտաց իր հաստ պեխերի տակ եւ մի առանձին եղանակով, որ բարեհաճ հովանաւորութեան նշան էր, հարցրեց.

— Քո որսն է՞լ վատ էր...

Նա խօսում էր մի արարածի հետ, որի արհեստը կարօտ էր իր նման իշխանաւորների խնամքին ու հոգատարութեան:

Կ. Պոլսին էր այդ տեսակ առեւտրականներ ուղարկում ամէն տեղ, ուր կային Օսմանեան զօրքեր:

Կ. Պոլիսը բաւական չէր համարում, որ այնքան երկիրներ իր իշխանութեան տակ են մտնում, նա հաւաքում էր եւ այդ երկիրների մեղրն ու կարագը՝ իր բերանը քաղցրացնելու համար: Եւ իւրաքանչիւր Քէօսա Մուխտար հարկաւոր մարդ էր. նրանից լիանում էին թէ Ստամբուլի մեծամեծները, թէ զանազան երկիրների կառավարիչները եւ թէ զինուորները: Այս էր պատ-

ճառը, որ Սիւլէյման—Բէկը, չը նայած իր ներքին յուզմունքներին, աշխատում էր ուշադրութեամբ վերաբերուել իր այլանդակ հիւրին:

— Քո հովանու տակ աւելին հարկաւոր չէ, էֆէնդի, պատասխանեց Քէօսան: — Մեր զինուորները — Ալլահը նրանց երկար բազուկներ տայ — վատ չեն գործում:

— Եւ այժմ քանի՞սն ունես:

— Հեշտ չէ դրան պատասխանելը: Երբեմն լինում են քսանը, որոնք մի հատ էլ չարժեն: Լինում է եւ հակառակը. ճանկ է ընկնում մի հատ այնպիսին, որ հարիւրի գին ունի:

— Հիմա քեզ մօտ ո՞րն է — քսա՞նը, թէ մէկը:

Վաճառականի մէջ կասկած յարուցեց այդ հարցը: Նա պարտաւոր էր ոչ միայն շողոքորթութիւն իմանալ, այլեւ լինել սաստիկ խորամանկ: Խնդրելով Բէկի աջակցութիւնը, նա չպիտի թոյլ տար, որ համեղ կտորը ձրի ընկնի Բէկի բերանը: Եթէ իւրաքանչիւր զօրապետ, որի վիճակում գործ է տեսնում վաճառականը, լաւ պատառները կլանէ, այն ժամանակ ի՞նչ կը մնար Ստամբուլ ուղարկելու: Մուխտարը ասաց.

— Մի՞թէ իմ խօսքերը պարզ չեն, էֆէնդի: Եթէ այդպէս է, ես ուրիշ կերպ կը խօսեմ: Երեք օր առաջ, երբ գալիս էի այս կողմերը, ինձ հիացնում էին անտառները, սարերը: Ո՜րքան ծաղիկներ, ի՜նչ զովութիւն եւ ջրեր, ջրե՜ր... Գեղեցիկ է այս երկիրը: Եւ անհնարին է, որ այսպիսի տեղերում չը լինեն լերան եղնիկներ, սեւ ու կապոյտ աչքեր: Դրանց գտնելը դժուար չէ. պիղծ գեաւուրները, նզովեա՜ն նրանք, գիտեն լաւ թաքցնել, պահել: — Պէտք է քո հաճութիւնը լինի, որ դուրս բերուեն:

Նրա հաստ շրթունքների վրայ երեւացին աղաչաւոր ծալքեր, եւ նրա ամբողջ դէմքը ցանկութիւն, տենչանք էր յայտնում: Բէկի դէմքը յուսատու էր, կարծես ասում էր, որ ինքը միշտ պատրաստ է:

— Կարսի ճանապարհին ես մի հիանալի բան տեսայ, բացականչեց Մուխտարը, ձեռքը անցկացնելով շրթունքների վրայ, կարծես կամենալով սրբել նրանց խոնաւութիւնը: — Մի հիանալի՜ բան: Տանում էին երկու տղայ երեխաներ, քեզ պէս մեծերին վայել երեխաներ... Բոլորովին ծախուած, վերջացած ապրանք էր. կարծեմ Ստամբուլ չը հասնէ, Էրզրումում կամ Տրապիզոնում անպատճառ կը խլեն...

— Ո՞րտեղից էին տանում:

— Կարծեմ Գանձակի կողմերից. հաստատը չիմացայ: Եւ ի՞նչպէս էին գտել:

— Գուցէ ենիչէրիների համար...:

— Ո՛չ, երեխաները փափուկ, սիրուն էին. մեղք է նրանց զինուոր տալ: Ասում եմ որ քեզ պէս էֆէնդիներին վայել բաներ էին... Այնուհետեւ ես մտածում էի. մի՞թէ այն կողմերում, ուր Սիւլէյման—Բէկն է իշխում, չե՞ն լինի այսպիսի անգին դոհարներ...

— Կը լինեն, պէտք է միայն գտնել... Դա քո գործն է:

— Այո՛, եթէ բախտ լինի...

Այդ բացականչութիւնը զզուելի էր նոյն իսկ Սիւլէյման—Բէկի համար: Նա սառն կերպով պատասխանեց.

— Եթէ չը գտնես էլ, քո Մուրադ—Աղան քաղցած չի մնայ...

Բայց Քէօսան այդ խօսքերը իր համար նոր զէնք շինեց:

— Մի՞թէ, էֆէնդի, դու կարծում ես թէ իմ տէրը այդ չը գիտէ: Բայց նա ի՞նչ կարող է անել: Ի՞նչ անէ Մուրադ—Աղան, երբ յանկարծ փադիշահի «կըլար աղասին» պահանջում է այսքան եւ այսքան ապրանք: Այդ դեռ փադիշահը — թո՛ղ Ալլահը նրա մի օրը հազար դարձնէ: Ստամբուլում քանի՜ երեւելի փաշաներ կան, էֆէնդիներ, վաճառական պատուելիներ կան: Ամէնքը պահանջում են...

Բէկը ոչինչ չը գտաւ դրա դէմ խօսելու: Իսկ Մուխտարը շարունակեց շլացնել նրան.

— Մեծ մարդկանց գոհացնելը առհասարակ շատ դժուար է, էֆէնդի: Իսկ այժմ բոլորովին դժուարացել է: Քանի տարի է ահա, նրանց մէջ սովորութիւն է դարձել հեռուից, անծանօթ տեղերից բերել տալ: Սրանից մի քանի տարի առաջ ես տեսայ այսպիսի բան. Սինան փաշայի զօրքերը քանդել էին լեհական երկու գիւղ, կոտորել էին անհաւատներին: Ասում էին, որ այդտեղի կանայք շատ գեղեցիկ են: Ռիզա—փաշան, հօ ճանաչում ես, Բէ՛կ, — մեծ Ռիզա—փաշան, սադրազամի փեսան, սաստիկ ցանկանում էր այդտեղից մի կին ունենալ: Մեծ գումար էր առաջարկում մանաւանդ աղջկայ համար: Մուրադ—Աղան, իմ տէրը, չէր կարող անտես անել փաշայի բաղձանքը: Մարդ ուղարկեց, երկու թէ երեք ամսից յետոյ բերին մէկին: Ո՜րքան ճանապարհ էր անցել... Այսպէս է մեր գործը:

— Լա՞ւն էր, հարցրեց Բէկը:

— Եթէ ինձանից ես հարցնում, էֆէնդի, ես չեմ համարձակուի ասել վատ էր, եթէ Ռիզա—փաշան այդ չէ ասում: Ես չնչին մարդ եմ, ի՞նչպէս կ'ասեմ թէ ձեզ պէս երեւելիները չեն հասկանում... Աստուած հեռու պահէ ինձ այդ անխելքութիւնից: Բայց Մուրադ—Աղան ասում էր, թէ ինքը մի չէրքէզուհու մի հատ աչքը չէր փոխի այդ կնոջ հետ: Ասում էր որ դա մի հաստ ու կոպիտ գիւղացի կին էր: Սակայն փաշան շատ հաւանեց, որովհետեւ կինը շատ կատաղի էր. Նրա աչքերը լցուած էին կայծակներով: Մորթել էին նրա երեխային եւ նա այդ բանը չէր մոռանում, ինքն իրան սպաննել էր ուզում: Փաշան վերցրեց. եւ այն օրը, երբ նա կը մոռանայ երեխային, կը հանդարտուի, կը դառնայ մի սովորական կին, նրան դուրս կանեն հարեմից, որ գնայ լուացք անելու: Կատաղած հիւրին, ասում են, ուրիշ բան է լինում...

— Հը՛մ... Ստամբուլում լաւ են ապրում...

Սիւլէյման—Բէկի այս խօսքերի մէջ լսում էին նախանձ եւ գանգատ: Գէօսան շտապեց շահագործել դրանց.

— Հրամանքդ ճիշտ է, էֆէնդի: Աշխարհումս մի հատ Ստամբուլ կայ, աշխարհիս գոհարը մի հատ է: Մարգարէն իր ամենալաւ ծառաների համար է պատրաստել այդ գոհարը: Ո՞վ չը գիտէ որ դու էլ այդ ծառաներից ես: Այո՛, էֆէնդի, դու էլ կը լինես այնտեղ եւ ի՞նչպէս կը լինես: Քո ապարանքը ուրիշներից ցածր չի լինի, եւ դու Մուրադ—Աղայից պակաս հրամաններ չես ուղարկի: Եթէ հարցնես, կ'ասեմ որ ամէնքն են այսպէս խօսում: Ահա հերթը հասել է այս կողմերին: Կարսում ես նամակ ստացայ. ինքը, Մուրադ—Աղան, գրում է որ այժմ պահանջում են այս կողմի ապրանք եւ պատուիրում է ինձ, որ անյապաղ դիմեմ քո օգնութեան: Ես չը գիտեմ, էֆէնդի, թէ ինչո՛ւ է այսպէս գրուած. մարգարէն ինձ չէ տուել նուրբ խելք, մտքեր գուշակելու շնորհք. ես միայն մեծերի ծառան եմ: Բայց նոյն իսկ իմ մութ հասկացողութեան համար էլ պարզ է, որ Մուրադ—Աղան, ցոյց տալով ինձ քո դուռը, երբեք իմ մտքով չէր անցկացնի թէ պարտաւոր չէ քեզ շնորհակալութիւն անել: Եւ նա կարող է անել այնպիսի բան, որ միանգամայն վայել լինի քո անուան, քո փառքին: Հարկաւոր չէ որ ես յիշեցնեմ քեզ թէ փադիշահի «կըզլար աղասին» նրա հետ եղբօր պէս է. այդ դու ինձանից լաւ գիտես: Եւ եթէ Մուրադ—Աղան կամենայ քո մասին երկու երեք խօսք հասցնել փադիշահի կամ սադրազամի ականջին, դա կը լինի նրա համար մի շատ հեշտ բան:

Գազաններ որսալու համար այնքան ոյժ չեն գործադրում, որքան հնարագիտութիւն: Զարմանալի չէ, երբ ամեհի վագրին զսպողը շատ անգամ լինում է թոյլ, բայց ճարպիկ մարդը: Զարմանալի չէր, որ այժմ այս

վտիտ, չնչին մարդը բռնել էր Բէկի սրտի լարերը եւ գլորում էր նրան իր անտեսանելի ցանցի մէջ: Արխնըռուշտ սիրիացին պարզ տեսաւ իր օգուտը: Նա այնքան միամիտ չէր, որ չը հասկանար թէ Ալլահի հարազատ զաւակը պիտի վայելէ աշխարհի բոլոր բարիքները:

Եւ նրա առաջ միայն այժմ չէր բացւում Ստամբուլի կախարդական աշխարհը. իր բոլոր արկածախնդրութիւնների մէջ նա աչք դրած էր փառքի եւ հարստութեան: Նա հաւատացած էր, որ Քէօսա—Մուխտարի խօսքերի մէջ կայ ճշմարտութիւն: Հարեմները մահմեդական աշխարհի կառավարիչներն են. նրանց մէջ գործողներն են մարդկանց բարձրացնում եւ ցած գլորում: Այդ պատճառով նա մեծ հաճութեամբ լսեց իր խօսակցի հետեւեալը.

— Ծառադ իր սուրբ պարտքը կը համարէ դրել Մուրադ—Աղային, որ Սիւլէյման—Բէկի նման իշխան ես ո՛չ մի տեղ չեմ տեսել եւ որ նրա բարեբարութիւնները շատ մեծ են:

— Բայց...

Մուրադ—Աղայի գործակատարը այնպիսի ճարպիկներից էր, որոնք երկաթը տաք ժամանակն են ծեծում: Նա չը թողեց որ իր լեզուի արածը թուլանայ. ձեռքը խփեց իր կրծքին եւ զարմացած բացականչեց.

— Ի՞նչ ես հրամայում, էֆէնդի, ես փոքրաւոր եմ... Ասես, չասես, ինձ համար միեւնոյն է, գիտեմ ի՛նչ պիտի լինի հրամանդ. դու, ի հարկէ, կարօտ չես մեր բարեխօսութեան. դու մի թուր ունես, որ կը պատրաստէ քեզ համար ամէն ինչ... Բայց ես պարտաւոր եմ. թէկուզ էգուց ինձ կախել տաս այս ժայռից, ես էլի չեմ վախի, կը դրեմ...

Բէկը նորից ուզեց խօսել, բայց նա նորից ընդհատեց: Այժմ նա սկսեց աղաչել աւելի խոնարհ, աւելի տխուր եղանակով.

— Շնորհ արա, էֆէնդի, ես քո ոտները կը համբուրեմ. շնո՛րհ արա ծառայիդ եւ այս մասին այլեւս խօսք մի՛ ասա:

Նա տարաւ կատարեալ յաղթութիւն. Սիւլէյման Բէկը գլխով հաւանութեան նշան արաւ: Ապա պատմեց այդ օրը իրան հասած լուրը, բացատրեց թէ ինչ է ուզում ինքն անել: Ամբողջ ժամանակ Քէօսա—Մուխտարի դէմքը ծամածռութիւններ էր կատարում, արտայայտելով վիշտ, կատաղութիւն, սարսափ եւ աղաչանք:

— Ալլա՛հ, Ալլա՛հ, բացականչեց նա մի ողորմելի ձայնով, որ կրակ գցեց Բէկի մէջ: — Ծո՛ւն զեւուրը համարձակուել ձեռք բարձրացնել ուղղահաւատների վրա՛յ... Ստամբուլը, էֆէնդի, կը զարմանայ, կը քարանայ. մի տեղ լինի Սիւլէյման—Բէկը եւ այնտեղ մի հատ մուսլիման պղծուի՛... Ես չեմ հաւատում... Դու կը տեսնես, որ այդ լուրը սխալ է... Անկարելի է որ այստեղ այդպիսի բան պատահէ...

— Լուրը սխալ չէ, ասաց Բէկը րոպէական լռութիւնից յետոյ: — Եւ ես ցոյց կը տամ այդ շներին...

Նրա յօնքերը ցած գնացին, աչքերը փայլատակեցին. կատաղութիւնը բորբոքուեց, սկսեց եռ գալ: Քէօսան լռեց. նա իր անելիքն արել էր. կայծը մօտեցրել էր վառօդին եւ այժմ թոյլ տուեց որ փոթորիկը կատարեալ ազատութեամբ գործէ...

— Մինչեւ այժմ ես մտածում էի աւազակների մասին. որոշել էի նրանց ոչնչացնել: Բայց հիմա փոխում եմ այդ միտքը: Վաղը կը քանդեմ մի քանի գիւղեր... Ես ցոյց կուտամ թէ ինչ բան է մուսլիմանի արիւն թափելը: Ինչ որ կ՚ազատուի մեր սրերից, քեզ եմ տալիս... Հաւաքի՛ր...

Նա լռեց, աչքերը ցած ուղղեց. նրա շնչառութիւնը այժմ լսելի էր, կուրծքը նկատելի կերպով բարձրանում էր եւ ցածրանում: Քէօսան շնորհակալութիւն չը յայտ-

նեց։ Նա այժմ Մուրադ—Աղայի գործակատարը չէր, այլ մի վրդովուած միւսլիման։

— Հասկացա՜յ… բացականչեց նա մի զզուելի ձայնով, որ յատուկ է մատնիչներին։ — Ուրեմն այդ էր պատճառը, որ անհաւատները այսօր հաւաքուել էին իրանց եկեղեցու դուռը եւ լսում էին իրանց քահանայի պատմութիւնը… Հեռուից տեսայ… շատ բաւական էին, նոյնիսկ ուրախ։

Բէկը նայեց նրա դէմքին եւ ցոյց տուեց որ ինքն էլ հասկացաւ։

— Ես էլ տեսայ, ասաց նա։ — Վաղը, նախ քան մեր գնալը, այդ եկեղեցին փակուած կը լինի, իսկ շըները՝ բանտարկուած։ Ահմէ՛դ…

Տանապետը վազվըվազ մօտեցաւ եւ լսեց հրամանները…

— Ալլահի բարիքները օր ու գիշեր անձրեւի պէս քո գլխին թափուին, էֆէնդի. Ալլահը մեզ միշտ քո շուքում պահէ, քո մի օրը հազար դարձնէ, — մեղմ, աղօթքի ձայնով պատասխանեց Մուխտարը, երբ Ահմէդը հեռացաւ։ — Դու շնորհ արիր, մեզ ընծայելով թրից ազատուածներին։ Բայց ինչո՞ւ ես ազատում. հրամայի՛ր որ ամէնքին ջնջեն։ Միւսլիմանի սուրբ գործի համար ոչինչ չէ կարելի խնայել. թո՛ղ Մուրադ—Աղային այս անգամ ոչինչ չը հասնի, միայն թէ քո արդար բարկութիւնը լիուլի հատուցում ստանայ…

Եթէ Սիւլէյման—Բէկը բարձր շրջանի հարեմական փչացած կեանքին ծանօթ լինէր, իսկոյն կը նկատէր, որ իր հիւրը այդ րոպէին էլ առեւտուր է անում, որ նրա խօսքերը վաճառականի խորամանկութեամբ արտասանուեցին։ Վաճառականը վտանգի էր ենթարկում իր շահերը, կամենալով աւելի թեթեւ գնով պրծնել։ Եւ երբ տեսաւ որ Բէկը չը նկատեց իր յետին միտքը, այլ լուեց եւ մտածմունքի մէջ ընկաւ, նա գոհութեան մի թեթեւ ժպիտ հանեց իր հաստ շրթունքների վրայ եւ դրանով տօնեց իր այդ յաղթութիւնն էլ։

Ընթերցողը հասկացաւ թէ ի՛նչ արհեստ ունէր Քէօսա—Մուխտարը։ Նա գործակատար էր, որ Կ. Պոլսի խոշոր գերեվաճառներից մէկի, այն է՝ Մուրադ—Աղայի յանձնարարականներով ման էր գալիս զանազան կողմեր եւ «ապրանք» էր ուղարկում Կ Պոլիս մեծ վաճառանոցի համար։ Տեսանք թէ ի՛նչ ապրանք էր դա. կանայք, աղջիկներ, տղաներ, երիտասարդներ, մի խօսքով՝ մարդկութեան գեղեցիկ, առողջ ծաղիկները։ Նրանք ծախւում էին հրապարակում։

Գերեվաճառութիւնը այն ժամանակ բացարձակ էր. Կ. Պոլիսը այդ առեւտուրի ամենամեծ կենտրոնն էր, որ «ապրանք» էր մատակարարում մահմեդական աշխարհին՝ սկսած Բոսնիայից մինչեւ Արաբիա եւ Տրիպօլիսից մինչեւ Հնդկաստան։ Ահագին պետութեան բոլոր ծայրերից ամբողջ կարաւաններ էին գնում դէպի մայրաքաղաք։ Այդտեղ հաւաքւում էին աշխարհի չորս կողմից ամէն տեսակ հեծեծանքներ, արտասունքի ամբողջ գետեր։ Եւ այդ գետերից ուղղահաւատ միւսլիմանը վերցնում էր իր երկրաւոր դրախտի, իր հարեմների զարդարանքները։ Դրանից էր նա քաղում իր ըղձական երջանկութիւնը, իր վաւաշոտ հեշտասիրութեան բուռն կրքերը այդ դժբախտ մարմինների ծովի մէջ էր թաղում։ Վաճառողը գովում էր ապրանքը, աշխատում էր թանգ գնով ծախել։

Շուկան միշտ բանուկ էր. նրա դատարկ տեղերը լցնում էին Քէօսա—Մուխտարները, որոնք ման էին գալիս աշխարհի բոլոր կողմերը։ Խաղաղ ժամանակը, երբ չկար կողոպուտ, աւերում, նրանց բանը դժուարանում էր։ Իւրաքանչիւր տուն մի շարք միջոցներ գիտէր՝ իր անդամներին Կ. Պոլսի վաճառանոցից ազատելու համար։ Նա թագցնում էր ջահիլներին, այլանդակում էր նրանց դէմքը եւ, վերջապէս, ամէն զէնքերով կռւում էր առեւանգողների դէմ։ Ուրիշ բան էր կռիւը. զինուորները իրանք էին ապրանք գտնում եւ վաճառում էին չնչին գներով։

Հասկանալի է թէ ի՛նչու այնքան գոհ էր Քէօսա-Մուխտարը: Միւս օրը մի ամբողջ արշաւանք պիտի սկսուէր, որ նշանաւոր շահ էր խոստանում: Միեւնոյն ժամանակ նա հաշւում էր, որ մի հարուածով երկու նապաստակ սպաննեց: Եթէ Բէկը մի քիչ փորձուած մարդ լինէր եւ քիչ հաւատ ընծայէր իր լսած շողոքորթութիւններին ու Մուրադ—Աղայի հրաշագործ միջնորդութիւններին, այն ժամանակ հարկաւոր կը լինէր երկու քսակ ոսկիներն էլ տալ նրան: Իսկ այժմ... բաւական էր եւ մէկը: Մուխտարը հանեց իր ծոցից մի քսակ միայն, մօտեցաւ Բէկին, աւելի եւս ծալեց իր կոր մէջքը եւ նորից համբուրելով նրա զգեստի քղանցքը, ասաց.

— Մեզ համար կարգ է, որ քեզ պէս մեծ իշխանների դռնով չը համարձակուենք մտնել առանց նուէրի: Ծառադ լաւ գիտէ, որ դու, էֆէնդի, ոսկի գահերի ես արժան: Բայց այս անգամ նների՛ր: Սա մի չնչին նուէր է իմ տիրոջ կողմից: Մնացածը... վկայ է Ալլահը, նա չի մոռանայ:

Բէկը այդքանն էլ չէր սպասում. մի ագահ հայեացք գցեց քսակի վրայ, ապա նայեց Մուխտարին, գլխով հաւանութեան նշաններ արաւ եւ, տեսնելով որ նա նոյն քաղաքավարական ձեւերով հրաժեշտի ողջոյն է տալիս, ժպտաց, յաջողութիւն մաղթեց նրան:

— Յաջողութիւն եւ քեզ, էֆէնդի, հազար յաջողութիւն: Իմ ասելը աւելորդ է, որովհետեւ յաջողութիւնն է քո մայրը... Բայց ծառաները պարտաւոր են աղօթել: Մի բան էլ եմ խնդրում...

— Ի՞նչ կայ:

Մուխտարը մօտեցաւ եւ մի խորհրդաւոր եղանակով ասաց նրան.

— Բնական է որ երբ մտնում ես մի պարտէզ, ման ես գալիս, որ գտնես վարդերի թագաւորին: Այս ժայռի գլխին Մէլիքի տունն է: Այնտեղից տանել կարելի՞ է... Քո կամքը լինի:

— Ի՞նչ տանել:

— Այստեղ, զինուորների մօտ տեսայ աղային: Վատ չէր...

— Բէկը առանց տատանուելու պատասխանեց.

— Ո՛չ, այդ անկարելի է... Ինձ Մուստաֆա-Փաշան հրամայել է ձեռք չը տալ այդ տան: Նա բարեկամ է Մէլիքի կնոջ եղբօր հետ: Եւ բացի դրանից...

Նա քիչ կանգ առաւ, կարծես վճռում էր թէ կարելի՞ է այդ մարդուն յայտնել ամէն ինչ: Բայց յետոյ աւելացրեց.

— Նա մեզ հարկաւոր է...

— Զինուորացո՞ւ... Հասակն անց է: Միշտ գեաւուր կը մնայ:

— Ո՛չ, նա մեզ տեղեկութիւններ է հաղորդում:

Մուխտարը վերջին անգամ ողջոյն տուեց ու հեռացաւ:

Դրսում վաճառականի ագահութիւնը գրգռեց մի տեսարան: Տանուտէր Ահմէդը նստած էր ցանկապատի տակ, իսկ Շահնազարը խաղում էր նրա հետ: Մօտենում էր ետեւից, խփում էր եւ սաստիկ ծիծաղելով փախչում էր հեռու, ապա նորից վերադառնում, նորից սկսում: Նրա առողջ կազմուածքը, կարմիր թշերը ցոյց էին տալիս թէ ինչ զգալի հարուած հասցրեց Բէկը Մուրադ-Աղայի շահերին՝ պաշտպանելով այս աղային:

Գործակատարը ափսոսաց, բայց ինչ կարող էր անել: Նա տեսաւ թէ որպիսի համբերութեամբ է ծերունի զինուորը վերաբերւում Մէլիքի որդու չարութիւններին: Ահմէդը լուռ ու մունջ էր, չէր շարժւում, մինչեւ իսկ չէր նայում Շահնազարին. իր մէջքը նա դրել էր վերջինիս տրամադրութեան տակ, իսկ ինքը քարային անտարբերութեամբ նայում էր իր առջեւը, կարծես խոր մտածութիւնների մէջ էր: Տեսարանը, այո՛, ագահութիւն էր գրգռում, բայց միեւնոյն ժամանակ ցոյց էր տալիս, որ ագահութեան առարկան ճշմարիտ որ հարկաւոր էր Բէկին:

ԺԲ.

Տանջանքների մէջ գուցէ ո՛չ մէկը այնքան հոգեմաշ չէ, ինչպէս այն մարդու դրութիւնը, որ անդադար սպասում է մի ահաւոր դժբախտութեան: Սպասում է օրերով, ամիսներով, սպասում է մի զարմանալի յամառութեամբ, հնարաւորութիւն չունենալով ոչ մի ժամանակ՝ թէ ծիծաղի եւ թէ հառաչանքների մէջ, մոռանալ որ կայ այդ հարուածը, անխուսափելի է, պատրաստւում է ամէն ժամ, ամէն րոպէ:

Այդ դրութիւնը սպառել էր Աննա—Խաթունի համբերութիւնը, հոգեկան բոլոր ուժերը: Ո՛չ ոք, նոյն իսկ նրա հարազատ եղբայրը, չը գիտէր թէ ինչ է կատարւում այդ կնոջ մէջ, ինչ մորմոք է զգում մի մարդ, որ կաշկանդըւած է, նստած վառ ածուխների վրայ եւ սպասում է անթարթ աչքերով, լարած իր բոլոր զգայարանները:

Տեսնում էին որ նրա դէմքը օր օրի վրայ գունատւում է, որ աչքերի տակ խոր փոսեր են գոյանում, բայց չը գիտէին որ դրանք ներքին տագնապի թոյլ նշաններն էին: Մայրական սիրտը երբեք չէր դաւաճանում իր կոչման. նա պինդ փակել էր իր պատերի մէջ միայն իրան յայտնի զգացմունքը, տանջըւում էր լուռ, նահատակի համբերութեամբ:

Բայց նա էլ մարդ էր, նա էլ յոգնել գիտէր: Վերջին օրերում յաճախ էին գալիս այնպիսի րոպէներ, երբ նրան թըւում էր թէ Աստուծու ողորմութիւնը կը լինէր, եթէ միանգամից կատարուէր վերջանար այն, ինչ որ պիտի լինէր: Լաւ թէ վատ, — այդ միեւնոյն է: Նոյն իսկ վատն էլ կը գոհացնէր սիրտը, միայն թէ վերանար այն մերկ սուրը, որ կախուած էր սպասողի գլխին: Այո՛, երանի՜ նրանց, որոնք ստացել են իրանց բաժինը դժբախտութեան բաժակից եւ այլեւս չեն սպասում: Աննա—Խաթունն էլ ուզում էր այդպիսիներից մէկը լինել:

Բայց դա, ի հարկէ, մէկն էր այն բազմաթիւ սըխալներից, որոնք յատուկ են տանջուող սրտին: Մի սըխալ, որ միայն այն ժամանակ կանգնեց աչքի առաջ, երբ ներս մտաւ Մանասի սուրհանդակը:

Աւազակապետը կարեւոր էր համարել իսկոյն լուր հասցնել Մէլիքի կնոջը եւ Աւետարանոցի աւագներին իր յանդուգն քաջագործութեան մասին, որը պիտի հանէր բոլոր մարդկանց սրտերում ցցուած փուշը: Լրաբերը դեռ ճանապարհին գիտէր, որ իրան սպասում է Աննա—Խաթունի անկեղծ խնդակցութիւնը: Իսկ Մանասի գժերը սպասում էին թէ ինչ ընծաներ կ՚ուղարկէ Մէլիքի տուն, որովհետեւ հին կարգ էր Մէլիքների համար՝ երբեք առանց վարձատրութեան չը թողնել ամէն մի քաջութիւն, որից օգուտ ունէր երկիրը:

Այրին սկզբում զարմացաւ, ապշեց: Նա համարեա չէր հաւատում, հարցեր էր տալիս, մինչեւ անգամ երդուեցրեց լրաբերին: Գուցէ առժամանակ նա էլ հիացաւ, գուցէ նրա սրտի մէջ էլ անցաւ մի զովարար հոսանք: Բայց երբ վերջացաւ սարսափելի պատմութիւնը, տեղից վերկացաւ աւելի սարսափելի իրականութիւնը եւ ճնշեց նրան: Նա զգաց որ այժմ եկել հասել է այն ժամը, որին ինքը սպասում էր, որին երանի էր տալիս:

Դա մի դառն, յուսահատ ճշմարտութիւն էր, որին նա չը կարողացաւ նայել: Այժմ միայն նա հասկացաւ թէ ինչ վատ բան էր ուզում ինքը, այժմ պարզուեց թէ ինչ անհրապոյր դժոխային միտքն էր նա համարում Աստուծու ողորմութիւն: Ո՛չ, վառուած ածուխների վրայ կեանքն էլ կեանք է. իսկ իւրաքանչիւր կեանք լաւ է, քանի գոյութիւն ունի երկնքի տակ:

Նա սառն, համարեա թշնամական կերպով դարձաւ սուրհանդակին եւ ասաց.

— Ասում ես՝ Մանասը գոհ է, հա՞:

— Մի՞թէ դու գոհ չես, Մէլիքի կին, պատասխանեց նա:

— Ե՞ս...

— Ամէն օր մեր մարդկանց հալածում, տանջում են: Մի օր էլ մենք...

— Վրէժ է, խօսք չունեմ, մի անգութ վրէժ, որ միայն չափից դուրս կատաղած հակառակորդին է վայել: Յետո՞յ:

— Յետո՞յ, զարմացած կրկնեց սուրհանդակը: — Յետո՞յ ինչ...

— Այն, որ այդ վրէժը կը դառնայ մի նոր, աւելի ահաւոր վրէժխնդրութեան առարկայ: Ո՞վ պիտի այժմ կանգնեցնէ Թիւրքին, ո՞վ կը հասկացնէ նրան թէ հայերի վրէժը աշխարհի օրէնք էր, կատարուեց ու վերջացաւ եւ այսուհետեւ երկու կողմերը հաւասարապէս բաւարարութիւն են ստացել, ուստի այլեւս պէտք չէ միմեանց միս կրծել: Ո՞վ պիտի կատարէ այնպիսի դատաւորի պաշտօնը. ասա՛ ինձ, կա՞յ մէկը...

— Չը կայ, շփոթուած ձայնով պատասխանեց լրաբերը:

— Ուրեմն Մանասի գործը միայն այն լաւութիւնը կ'ունենայ, որ կը շտապեցնէ օրհասական ժամը, մի ժամ, երբ այս երկիրը բոլորովին քարուքանդ կը լինի... Մինչեւ այժմ շները առիթ էին որոնում. հիմա առիթը տուեց Մանասը: Բայց մի՞թէ դա լաւութիւն է...

— Նա ինձ չի հաւատայ, եթէ պատմեմ քո ասածները:

— Թո՛ղ հաւատայ... Թո՛ղ իմանայ որ գերիներին, ծառաներին, անպաշտպան ոչխարներին չէ տուած վրէժի իրաւունք: Նա պիտի հանդիստ թողնէ այս խեղճ մարդկանց, թոյլ տայ որ ամէն մէկը իր դժբախտ գլուխը պահէ, ինչպէս կարող է: Դա միակ բարերարութիւնն է, որ կարելի է անել այժմեան ժամանակ...

Սուրհանդակը շուռ տուեց իր դէմքը, ուզում էր հեռանալ:

— Սպասի՛ր, ասաց Աննա—Խաթունը. — չը մոռանաս ասել մանաւանդ այս խօսքերը: Ես շատ խնդրում եմ որ այսուհետեւ ինձ մօտ լրաբերներ չուղարկէ Մանասը: Ի՞նչ հարկ կայ: Ի՞նչ եմ ես: Ես էլ մի մարդ եմ, որ աշխատում է պահպանել իր գլուխը եւ ոչ միայն իրը, այլ եւ իր երեք երեխաներինը: Ինձ պէս մարդուն օգնութիւն կ'անէ Մանասը, եթէ ցոյց չը տայ թէ ինձ ճանաչում է... Վաղը կ'իմանան որ դու եկել ես այստեղ եւ...

Խօսքը նա կիսատ թողեց, հրամայեց լրաբերին հեռանալ ամենամեծ զգուշութեամբ, այնպէս որ ո՛չ մէկի ուշադրութիւնը չը գրաւէ: Չը մոռացաւ պատուիրել եւ այն, որ ճանապարհին մարդու հետ չը խօսէ:

Այսպէս Մէլիքի տունը բոլորովին մերժեց Մանասին: Աննա—Խաթունը, լաւ հասկանալով թէ ինչ է անում, կտրեց այն բոլոր յարաբերութիւնները, որոնք դեռ մնում էին այս տան եւ Մանասի մէջ: Կարո՞ղ էր ծմակի մարդը սպասել, որ իր ամենամեծ գործը առաջին անգամից կը դատապարտուի հէնց այն տանը, որին ինքը նուիրուած էր ամբողջ սրտով:

Զարմանալի էր նրա բախտը: Քանի որ մանր գործեր էր կատարում, ամէնքը ուրախանում էին, գոհ էին, թէեւ նրա վնասած մի մարդու փոխարէն վնասւում էին մի քանի Հայեր: Իսկ այժմ, երբ խոշոր էր նրա գործը, հետեւաբար եւ աւելի խոշոր վնաս պիտի պատճառէր երկրին, լսում էին դժգոհութեան ձայներ:

Ի՞նչու էր այդպէս:

Աննա—Խաթունը, կարծես, լսում էր այդպիսի հարց Մանասի բերանից, ուստի սուրհանդակի գնալուց յետոյ նա առանձնացաւ, խորհրդի հրաւիրեց իր միտքը: Եւ այն ժամանակ, երբ Բէօսա—Մուխտարը կատաղութեան բոց էր արծարծում խլամացած սիրխացու մէջ, նա այսպէս էր դատում.

Մի համաճարակ ախտ, դիցուք մի սեւ ժանտախտ, մօտեցել է մի երկրի եւ ուզում է անգթութիւններ գոր-

ծել այնտեղ։ Բայց նա կանգ է առնում սահմանի վրայ, դուրս է կանչում ամբողջ ժողովուրդը եւ առաջարկում է նրան պայմանաւորուել իր հետ։ Նրա անդառնալի վճիռն է՝ ջնջել ժողովրդի այս ինչ մասը. եւ այժմ դնում է պայման՝ կամ միանգամից կոտորել այդքան բազմութիւնը, մի կամ երկու օրում մի անհեղ հարուածով վերջացնել ամէն ինչ ու հեռանալ, կամ թէ գործել դանդաղ ու անշշուկ, մահացնել անհատներին առանձին առանձին, վերջացնել գործը ամիսների ընթացքում։ Ի՞նչ կ՚ասէ ժողովուրդը։ — Ի հարկէ, առանց տատանուելու, առանց երկար մտածելու կ՚ընդունէ վերջին պայմանը։ Հասկանալի է թէ ինչու։ Մարդու համար մի օրուայ կեանքն էլ մեծ գին ունի...

Այո՛, հզօր փաստեր ունէր ապրելու ցանկութիւնը։ Նա դէմ էր Մանասին, որովհետեւ աշխարհի իշխան էր եւ տիրաբար քարոզում էր թէ կեանքը կեանք է՝ թէկուզ առանց շապիկի, թէկուզ քաղցած, ամօթահար, վիզը ճկած։ Կար, ճիշտ է, եւ մի այլ փոքրիկ բան, որ այդ իշխանի թշնամին էր։ Նա սրտի մի նեղ ու աննշան խորշն էր. այնտեղ էր Մէլիք—Յուսէֆի վերջին ձայնը, այնտեղ ընկնում էր նրա հայեացքը միւս աշխարհից։

Չէր կարելի ասել թէ փոքրիկ խորշը բոլորովին մոռացութեան էր մատնուած. նա դեռ թրթռում էր, բայց մեղմ, համեստ ու հեզ էր։ Կոյս Հեղինէն նրա մէջ կաթեցրել էր ցուրտ ջուր եւ նա այլեւս չէր տաքանում, իսկ Սիւլէյման Բէկը վաւերացրել էր կոյսի գործը։ Եւ այդպէս լաւ էր. լաւ էր յետաձգելը, լաւ էր մի աւելորդ օր եւս անցկացնել այս աշխարհում։

Ահա վերջացաւ մի այդպիսի օր։ Ընտանիքը հանդարտ վերջացնում էր ընթրիքը։ Սեղանի վրայ տիրում էր խորին լռութիւն։ Այս երեկոյ ամէնքը համակուած էին մի տխրութեամբ։

Աննա—Խաթունը չէր խօսում, համարեա ուշադրութիւն չէր դարձնում իր մօտ նստածների վրայ,

դա դեռ հասկանալի էր, որովհետեւ ո՞վ էր նրա չափ մտածում։ Բայց ի՞նչ էր լռել Գայիանէն. մի՞թէ նրան էլ յուզում էին մօր մտքերը։ Մէհրին ոչինչ չէր հասկանում նրա թախծալի դէմքից, անշարժ շրթունքներից եւ հարցական հայեացքներ էր ուղղում թէ նրան եւ թէ մօրը, բայց ոչ մէկն էլ չէր պատասխանում այդ հարցումներին։

Պառաւի կողքին կուչ էր եկել Յովսէփը։ Անկարելի էր ասել, թէ սա այժմ միւսներից է վերցրել իր անտարբեր, տխրադէմ տրամադրութիւնը. ընդհակառակն, ուղիղ կը լինէր ենթադրել, որ միւսներն են այս անգամ համակերպուել նրա հոգեկան անփոփոխ դրութեան։ Միայն Շահնազարն էր, որ դարձեալ անհանգիստ էր ու չար. նա խառնում էր սփռոցի վրայ դրած իրերը, պահանջում էր մեծ բաժին, չարչարում էր իր մեծ եղբօրը չը թողնելով որ նա ուտէ այն, ինչ ինքը չէր ցանկանում։ Այդ բոլոր քմահաճութիւնները կատարւում էին անխափան։ Ոչ ոք սիրտ չունէր նրա հետ խօսելու, նրան խրատելու։

Շտապով ներս ընկաւ սպասաւոր կինը, սկսեց շտապով հաւաքել սփռոցը, կարծես ուզում էր փախցընել։ Եւ կարծես իր այդ տարօրինակ վարմունքը արդարացնելու համար էր որ նա կիսաձայնով ասաց.

— Դրսում ինչ որ տարօրինակ ձայներ են գալիս։

Ամէնքը, բացի Յովսէփից, մի ակնթարթում դուրս թռան։ Առաջնորդողը Աննա—Խաթունն էր, որ այսպիսի դէպքերում տղամարդի սիրտ ունէր։

Կարծես օդն էլ հասկանում է թէ ինչ է անսովոր դժբախտութիւնը։ Լսւում էին խառն ձայներ. հեռւում մի սուր ճիչ մարեց, շները կսկծալի հաչոց բարձրացրին եւ ապա տիրեց կարճ լռութիւն։

Այդ բոլորը կարող էր գիւղական առօրեայ աղմուկի մի կտորը լինել. բայց օդը ինչ որ չարագուշակ բան էր իրանից աւելացնում այդ ձայների վրայ։ Գիշերային խաւարի մէջ սիրտը բռնում էր օդից այդ առանձնայա—

տուկ նշանները եւ միանգամայն անսխալ գործում էր՝ փոխարինելով տեսողութեանը:

Բայց չանցած՝ մի այլ չարագուշակ ձայն տարածուեց, այս անգամ բոլորովին մօտիկ տեղ, տան բակում: Մէկը բաղխում էր դրսի դուռը:

Առաջին վայրկեանում Աննա—Խաթունը այնքան գլուխը կորցրեց, որ չը կարողացաւ այլեւս պահել այն հառաչանքը, որ այնքան ժամանակ փակել էր իր սրտի մէջ: Նա չիմացաւ որ Գայիանէն արդէն զողում է գիշերային ձայներից եւ բոլորովին պարզ կերպով մըրմընջաց մի սարսափելի բառ.

— Սկսուե՛ց...

Դա մի աղաղակ էր, որ դուրս էր թռչում ինքն ըստ ինքեան, անգիտակցաբար: Նորից կրկնուեց բաղխոցը: Ծառան վազեց դռների մօտ: Լսւում էր միայն նրա ձայնը. Նա հարց ու փորձ էր անում:

— Ո՞վ է, Թէոս, ի՞նչ է ուզում, կանչեց այրին:

Այդ անհամբերութիւնը ցոյց էր տալիս, որ նա արդէն պատրաստ է ամէն մի հարուածի դէմ գնալու: Թուլութիւնը չքացաւ, որովհետեւ վտանգը շատ մօտիկ էր երեւում: Բայց ծառան իսկոյն չը պատասխանեց: Բաւական առաջ գալով, նա հանդարտ ձայնով ասաց.

— Կոյս Հեղինէն խնդրում է բաց անել...

— Կոյս Հեղինէ՞ն... Դու լա՞ւ ես ճանաչում նրա ձայնը:

— Նա է, ասում է շատ հարկաւոր գործ կայ:

Տիրեց վայրկեանական լռութիւն: Դա հարկաւոր էր թուլասրտութեան վերջին նշոյլը ոչնչացնելու համար: Բակի մէջ հնչեց այդ կնոջ տիրական խրոխտ ձայնը.

— Բա՛ց արա.

Եւ ինքը ցած գնաց, հրամայելով Մէհրիին ու Գայիանէին որ ներս գնան:

— Չը վախէ՛ք, աւելացրեց նա ներքեւից.— գնացէ՛ք տուն: Թէոս, մի ճրա՛գ բեր:

Հեղինէն էր, այո՛, բայց մենակ չէր: Հէնց որ դըռների ահագին փեղկերից մէկը յետ գնաց ու մի նեղ ճեղք բացուեց, նա շտապով ներս մտցրեց երկու փաթաթուած կանանց, ապա ինքը մտաւ: Ծառան դուռը փակելուց յետոյ, կոյսի հրամանով ճրագը դրեց սրահում ու հեռացաւ: Այն ժամանակ Հեղինէն հարցրեց.

Ո՞ւր կարող ենք տեղաւորել սրանց:

Նա թոյլ չը տուեց որ Աննա—Խաթունը մի այլ հարց տայ, իմանայ որեւէ պատճառ: Խօսքը միմիայն թաքցնելու տեղի մասին էր:

Եւ այդպիսի մի տեղ գտնելը երկար չը տեւեց. դա մի փոքրիկ սենեակ էր, որ գտնըւում էր սրահի տակ եւ մի ժամանակ Մէլիքի բանտն էր: Ինքը Հեղինէն ներս տարաւ իր բերած կանանց, նրանց օգնութեամբ տեղ պատրաստեց մի կարճ միջոցում, իսկ Մէլիքի կինը պատուիրեց որ վերեւից անկողին ու կարպետներ բերեն:

Ամէն ինչ վերջացնելով, Հեղինէն ճրագը թողեց այնտեղ, ինքը դուրս եկաւ եւ դուռը կողպելով, բանալին յանձնեց Աննա—Խաթունին:

— Քեզ եմ տալիս, ասաց նա. լա՛ւ նայիր, շո՛ւտ շուտ տեղեկացիր թէ ինչ են ուզում: Բանալին ծառաների ձեռքը չը տաս. աշխարհը մեղքերով լեցուած է...

Նրանք սկսեցին աւելի հանդարտ ձայնով խօսել:

— Ուրեմն սկսուե՛ց, ասաց Աննա—Խաթունը:

Պառաւ կոյսը այժմ միայն բաց արաւ իր յուզուած սրտի դուռը: Նա պատասխանեց դառն կերպով.

— Վաղուց էր սկսուած. այժմ սկսածը սաստկացաւ...

— Ի՞նչ աղաղակներ էին...

— Չիմացա՞ր... Տէր—Մարութի տունը թալանուեց: Նրան բռնեցին տարան Բէկի մօտ, երեխաները այս

ու այն կողմ փախան։ Նրա մեծ աղջկան փախցրին... Տէ՛ր Աստուած...

Տասնապետ Ահմէդը յայտնի էր ամբողջ Աւետարանոցին։ Սովորաբար, երբ նա մենակ էր ման գալիս, ոչ ոք նրանից չէր վախենում։ Խաղաղ, նոյն իսկ բարեհոգի թւում էր Ահմէդը. նա ինքը դէմ չէր որ նոյն իսկ երեխաներն էլ ծիծաղեն իր վրայ, չարչարեն իրան։ Սիրում էր այդպիսի բաներ։ Բայց աւելի շատ սիրում էր կրկնել.

— Ինձ օնբաշի Ահմէդ կ՚ասեն։

Այդ բանը նա ցոյց էր տալիս այն ժամանակ, երբ Բէկի հրամաններն էր կատարում, այն էլ ոչ թէ մենակ, այլ Բէկի բաշիբօզուկների հետ միասին։ Այդ դէպքերում նա իսկ որ սարսափելի գլխուոր էր։ Սարսափելի էր մանաւանդ այժմ, երբ, աւելորդ համարելով մինչեւ առաւօտ յետաձգել Բէկի հրամանը, գնացել էր Տէր—Մարութին հասկացնելու, որ իրան օնբաշի Ահմէդ կ՚ասեն։

— Խե՛ղճ Տէր–Մարութ, մրմնջաց Աննա–Խաթունը։

Բայց ցաւակցութիւնը կարճ տեւեց։ Նա յիշեց ուրիշ բան եւ աւելացրեց.

— Բաւական բարձրից են սկսել։

— Այո՛, հաստատեց Հեղինէն։ — Ես հէնց այդ պատճառով շտապեցի փախցնել երկու կոյսերին։ Նրանք ամենից ջահիլներն են, իսկ մեր վանքը շատ էլ ամուր չէ։ Շրջապարիսպը, ճիշտ է, շատ պինդ է, բայց այս երեկոյ ինձ յանկարծ սկսեց վախեցնել նրա վերեւի, հիւսիսային մասը։ Այդ կողմում քարերը խախտուած են երեւում... Հիմա որ հանգստացայ։ Նրանք այստեղ ապահով են։

— Ապահո՞վ...

— Ի հարկէ... Այստեղ մտնելը հեշտ չէ։

— Ո՞վ պիտի արգելէ։

—- Պատերը, աշտարակները, դռները, կողպէքները։

Լո՛յս դառնայ Մէլիք—Յուսէինի հոգին... Քո տունը երկաթի սնդուկ է։

— Իսկ ի՞նչ կը լինի, եթէ գան եւ դրսից կանչեն որ բաց անենք այդ սնդուկը։

— Ո՞վ պիտի գայ։

— Հէնց նոյն օնբաշի Ահմէդը։

— Լուռ ու մունջ նստիր տեղդ, ոչինչ պատասխան մի տար։ Փառք Աստուծու, ի՞նչդ է պակաս։ Քառասուն օր էլ եթէ փակուած մնաս, պաշար կ՚ունենաս։

— Բայց վե՞րջը։

— Վե՞րջը մէկ է –– Աստուած։ Եթէ նա գրել է որ այս ամբողջ աշխարհը պիտի քանդուի, ոչ ոք չէ կարող մազի չափ դիմադրել այդ կարգադրութեան։ Սաղմոսն ասում է. «Եթէ Տէրը չէ շինում, զուր են աշխատում գործողները»։

Աննա—Խաթունը բաւականացաւ այդ բացատրութեամբ։ Ուր որ կար Աստուծու կամքը, այնտեղ ոչինչ էր մարդու խելքն ու դատողութիւնը։ Նա փառք տուեց այդ կամքին, ապա պատմեց Մանասի մասին, թէ ինչ էր ասել նրա սուրհանդակը եւ ինչ էր պատասխանել ինքը։

Կոյսը հաւանութիւն տուեց. խիստ դատապարտեց Մանասի արածը։ Նա էլ նոյնը կրկնեց, ինչ ասել էր Մէլիքի կինը։ Այժմ երկուսը բոլորովին համամիտ էին. նրանք, վերջապէս, միացան մի կէտի վրայ, թէեւ մինչեւ այդ հակառակ կողմերում էին կանգնած։ Հեղինէն գոհ էր։ Այդ երեւաց նրա խօսքերից, որոնց սովորաբար գործ էր ածում իբրեւ հրաժեշտի ողջոյն, երբ հեռանում էր անհոգ սրտով։

— Մեր մեղքերի համա՛ր է ասաց նա, ձեռքը թափ տալով, եւ քալեց դէպի դռները։

Ճանապարհին նա մի անգամ էլ յիշեցրեց Աննա Խաթունին իր նախկին պատուէրը կոյսերի մասին, նորից խնդրեց լաւ պահել նրանց, բանալին չը տալ ուրիշին։

— Մեղքերի ծով է մեր աշխարհը, իսկ նրանք ջահիլ են... Առհասարակ աշխատիր որ շատ մարդիկ չը մտնեն այստեղ:

Այրին խոստացաւ կատարել այդ բոլորը. Նրա ձայնը հաստատ էր, վճռական: Եւ միայն այդ ժամանակ Գայիանէն պոկ եկաւ իր տեղից ու մտաւ իր սենեակը:

ԺԳ.

Մօր հրամանը նա չէր կատարել... Սա առաջին անգամն էր:

Նա լաւ տեսաւ թէ ի՛նչպէս թագցրին երկու կոյսերին, լսեց իր մօր եւ Հեղինէի ամբողջ խօսակցութիւնը, ուշադրութիւն չը դարձնելով Մէհրիի թախանձանքների վրայ, մինչեւ իսկ երկու անգամ դէն հրելով նրան: Ի՞նչ կարող էր անել դայեակը. նա զարմացած էր այդ անօրինակ դիմադրութիւնից, ուրիշ իշխանութիւն էլ չունէր որ հարկադրէր: Եւ կա՞ր արդեօք այդպիսի իշխանութիւն:

Ջէթի ճրագը, որ դրած էր բարձր ճրագակալի վերայ, աժգոյն, կարմիր լոյս էր թափում զորգերով զարդարուած սենեակի մէջ: Նրա առաջ նստած էր Գայիանէն, լուռ, հայեացքը սեւեռած սենեակի դռներին: Մէհրին մի քանի անգամ փորձեց մօտենալ նրան, բայց ի՛նչ զարմանալի բան... այժմ նրան դէն էր հրում մի տարօրինակ, մինչեւ այժմ անծանօթ զգացմունք:

Կարծես մի ժամում նրանք օտարացել էին միմեանցից. կարծես այժմ միայն յայտնի դարձաւ որ մէկը Վարանդայի իշխանի աղջիկն է, իսկ միւսը մի խեղճ, անտոհմ գեղջկուհի, որ կեանքի կէսը անց էր կացրել այս տանը, ծառայել էր եւ փոխարէնը մի կտոր հաց կերել: Տարբերութիւնը շատ մեծ էր. նա այժմ ցոյց էր տալիս որ ծառային պատշաճ տեղը տիրուհուց հեռու լինելն է:

Ի՞նչպէս էր որ այս հանգամանքը այժմ միայն յայտնի դարձաւ, այսպէս յանկարծակի եւ այսքան պարզ: Ահով շրջապատուած հոգիները որոնում են միմեանց, կպչում են իրար, տաքացնում, փոխադարձ խրախոյսներ հաղորդում միմեանց: Անհասկանալի՛ երեւոյթ. հէնց այդպիսի ժամանակ, երբ դրսի աշխարհը սարսուռ էր զգում գիշերային յուսահատական ձայներից, տարիների մտերմութիւնը ոչնչանում էր դայեակի եւ սանիկի մէջ: Նրանք բաժանւում էին այս երկիւղալի րոպէին, մինչդեռ, երկար անցեալին նայելով, սանիկը հէնց այժմ պիտի սեղմուէր դայեակի կրծքին եւ հանգստութիւն պիտի որոնէր նրա փաղաքշանքների մէջ: Մէհրին շատ լաւ զգաց որ այժմ իր կուրծքն ու փաղաքշանքները ոչինչ են:

Երբեք նա այդպիսի դէմք չէր տեսել Գայիանէի վրայ: Դա այժմ տխրութեան հրեշտակը չէր, որին մի ժամանակ մխիթարում էր պառաւը: Շատ հեռու չէ դընացել այդ ժամանակը: Վշտի, սուգի այն սեւ օրերում, որոնք խեղդում էին այս տունը Մէլիք—Յուսէինի մահից յետոյ, նա մի կատարեալ հրեշտակ էր, ամբողջապէս թաթախուած հառաչանքների, արտասուքների մէջ: Անհայր որբը այն ժամանակ ուրիշ բան էր. իր տեսքով շարժում, քանդում էր մարդու սիրտը, արտասուք էր հանում նոյն իսկ օտարի աչքերից: Ոչ մի որբ նրա պէս չէր հասկացրել տեսնողին թէ ո՛րքան անգութ է մահը:

Իսկ ա՞յժմ: Դարձեալ գունատ է գեղեցիկ դէմքը, դարձեալ լուռ ու մտախոհ է նա, իսկ ամբողջ կազմուածքը չէ թաքցնում որ ընկել է ինչ որ սարսափելի ծանրութեան տակ: Բայց նմանութիւնը հէնց այդքանով էլ վերջանում էր: Կային նոր գծեր. դրանք նոր կերպարանք էին հաղորդել նրա դէմքին:

Վառուել էր մի ուրիշ լոյս հրաշալի աչքերի մէջ: Մեղմ ու հեզ, բայց դրաւիչ, թախծալի էին այդ նոր ճառագայթները. կարծես աստղերի շողերն էին դրանք,

որոնք ընկել էին աչքերի մէջ եւ չէին կարողանում դուրս գալ անյատակ խորութիւնից: Երբեք Գայիանէն այդպէս չէր նայել այս աշխարհին: Կարծես նա գտել էր մի նոր, ուրիշ աշխարհ. նրան էր նայում, զգում էր, մտածում, դատում: Ի՞նչ էր դա՝ այդ աշխարհը: Թւում էր թէ այնտեղից խօսում էին սրբերը. եւ խօսքը երկրաւոր չէր, այլ ինչ որ խորհրդաւոր ուխտի մասին էր: Թւում էր թէ հէնց այդ է պատճառը որ Գայիանէն այնքան անմատչելի էր երեւում, այնքան բարձր, ցուրտ:

Սէրը, այո՛, կոյր չէ. բայց նրա տեսածը շատ անգամ մութ է, ծածկուած ինչ որ նուրբ շղարշով, որ չէ ցոյց տալիս բոլոր խորութիւնները, բոլոր եռացող անկիւնները: Մէհրիի սէրը չէր տեսնում թէ ի՛նչ մեծ անբաւականութեամբ է համակուած Գայիանէի սէրը: Նա անբաւական էր ո՛չ միայն իր պառաւ դայեակից, այլեւ այն փոքրիկ աշխարհից, որ ամփոփուած էր Մէլիքի ամրոցում:

Փակուած միջավայրի, երկաթէ ապահով սնդուկի ծանրութիւնն էր նրա վրայ ընկած: Նա ուզում էր լայնարձակ տարածութիւն: Մինչդեռ ուրիշները դրսից գալիս էին այս ամրոցի մէջ՝ թագնուելու պատրաստուող ահեղ փոթորիկից, Գայիանէն ուզում էր դուրս գալ՝ ոչնչացնելով այդ բոլոր փականքները, բոլոր արգելքները:

Դուրս գալ... բայց ո՞ւր: Այնտեղ խաւար է, արհաւիրքներով լի. այնտեղ շատ են գազանները. վիշապներ, եօթն գլխանի ճիւաղներ սողում են, սպասում են, ամեհի են, անյաղթելի:

Ո՞ւր գնալ, ի՞նչպէս գնալ: Այստեղ Գայիանէն կանգ է առել, չը գիտէ: Այստեղ նա դողում է...

— Դու վախո՞ւմ ես, յանկարծ տարածուեց սենեակի լռութեան մէջ մի խոնարհ, ճնշուած շշուկ:

Նա բարձրացրեց գլուխը, նայեց: Խեղճ, բարեհոգի դայեակն էր դա, որ կուչ էր եկել պատի տակ, խո-

նարհ, աղերսաւոր, ոչնչացած: Նա դանդաղ կերպով շարժեց իր գլուխը. դրական պատասխան էր տալիս... Այո՛, վախում էր...

Ու Մէհրին շտապեց օգնութեան հասնել: Լեզուն գործի գցեց, էլի նոյն Մէհրին էր: Նորից հաւատաց իր խօսքի ուժին, նորից մտաւ իր պաշտօնի մէջ եւ իր նեցուկ դարձրեց անցեալը, իր ծառայութիւնները, իր երախտիքը: Թէեւ խօսում էր մի կերպ քաշուելով, մի տեսակ անվստահութեամբ, կարծես սպասում էր ամէն րոպէ թէ սանիկը կ'ընդհատէ, բայց պառաւական ձայնը հաստատ էր, անկեղծութեան, անձնուիրութեան եւ սիրոյ շեշտերով ամրացած:

— Թո՛ղ բարի հրեշտակները քեզ պահապան լինեն, թո՛ղ աջերն ու խաչերը քո թեւը, քո թիկունքը դառնան: Աղաչում եմ Ամարասի Սուրբ Գրիգորիսին, Դիզափայտի լուսաթաթախ նահատակներին, մեր Սուրբ Ղեւոնդիկին, մեր երկրի բոլոր խաչերն եմ կանչում եւ աղաչում, որ քո բոլոր ցաւերն ինձ տան: Թող ինձ վրայ ընկնի այն, ինչ որ քեզ պիտի հասնէ: Ես վերջացրել եմ ամէն բան, ոտս գերեզմանում եմ դրել. ուրախութեամբ, փառք տալով կը տանեմ քո բոլոր ցաւերը...

Այդ նախերգանքից յետոյ պառաւը փոխեց իր ձայնը եւ սովորական եղանակով շարունակեց.

— Ինչո՞ւ ես այդպէս, ինչո՞ւ ես իմ սիրտը արիւնով լցնում, Գայիանէ: Ի՛նչ եմ տեսնում. դու փոխուել ես, քեզ դժուար է ճանաչել: Դու վախում ես եւ լուռ ես մնում... Իսկ քո Մէհրին — քարանա՛յ Մէհրին — հարիւր ու մի մտքեր է անում այստեղ: Վախում ես... Բայց գիտե՞ս ինչեր կան ինձ մօտ քո վախը փարատելու համար: Օ՛, մի՛ վախիր. եթէ բաւական չեն քեզ հըրջապատողները, միտդ բեր թէ ո՛րքան հաստ ու ամուր պատերի մէջ ես նստած: Լսեցի՞ր կոյս Հեղինէի խօսքերը: Երկաթէ սնդո՛ւկ... Հե՞շտ է երկաթէ սնդուկը բաց անել: Բայց Հեղինէն չը գիտէ, որ այս երկաթէ սնդուկի մէջ դրած է մի ուրիշ, աւելի պինդ երկաթէ սնդուկ:

Դու էլ չը գիտես եւ չը պիտի իմանայիր, եթէ այդքան վախեցած չը լինէիր։ Ես կը պատմեմ այդ զարմանալի գաղտնիքը․ բայց դու էլ գաղտնի պահես։

Նա մօտեցաւ Գայիանէին, ձեռքը դրեց նրա ուսի վրայ եւ ցած ձայնով շարունակեց․

— Քո պապը իմաստուն էր… Իր ձեռքով շինել է տուել մի ստորերկրեայ սենեակ, մի զարմանալի թագստարան նեղ օրերի համար։ Ո՞րտեղ է նա, ի՞նչպէս են մտնում այնտեղ — երկնքի տակ միայն մէկին է յայտնի։ Ասում են որ շինողը, մի պանդուխտ պարսիկ, չէ դուրս եկել հողի տակից․ ասում են որ նա սպաննուել է այդտեղ, որպէս զի գաղտնիքը միայն պապդ իմանայ։ Նա մեռնելիս յայտնել է հօրդ, կարգ դնելով որ միայն Մէլիքն իմանայ թէ ուր է սենեակը եւ ինչպէս կարելի է այնտեղ գնալ։ Հայրդ, լուսահոգին, սրբութեամբ կատարեց այդ պատուէրը եւ ինքն էլ մօրդ յայտնեց իր իմացածը։ Այժմ մոռացուել է այդ բանը։ Բայց մի ժամանակ շատ տեսակ պատմութիւններ էին անում Մէլիքի դռանը։ Այն ժամանակ այսպէս չէր ձեր տունը․ պապդ կենդանի էր, օրական հարիւր եւ աւել մարդ էր մտնում այստեղ․ ես դեռ ջահիլ էի․ ի՞նչ լաւ կը լինէր, Տէ՛ր Աստուած, եթէ այն ժամանակ մեռնէի… Ասում էին թէ շատ հրաշալի է այդ սենեակը, թէ նա գտնւում է հիւսիսային դռների տակ․ մուտքը, ասում էին, պարսպի մէջ է եւ ծածկուած է քարուկրի պատով։ Մի նեղ ու երկար անցք սենեակից տանում է հեռու, հեռու, կտրելով թումբերի տարածութիւնը․ դա ջրի ճանապարհն է, միեւնոյն ժամանակ եւ փախչելու ճանապարհը։ Ոլոր-մոլոր պտոյտներ անելով հողի տակ, նա դուրս է գալիս մի ձորի մէջ, ուր հոսում է մի վըտակ։ Երկու ապառաժ սալեր կան ջրի ափին․ դրանց մէջտեղ երեւում է դռների նման մի նեղլիկ խոռոչ․ դա է, ասում էին, ճանապարհի վերջը…

— Դու տեսե՞լ ես, յանկարծ հարցրեց Գայիանէն։

Այդ հարցը ցոյց էր տալիս, որ նրան հետաքրքրում է պառաւի պատմութիւնը։ Եւ Մէհրին ուրախացաւ․ վերջապէս նրան յաջողուեց կտրել աղջկայ յամառութիւնը։

— Չէ՛, ցաւդ տանեմ, ասաց նա․ — ես չեմ տեսել, բայց տեսնողներն էլ, հաւատացի՛ր, ոչինչ չեն իմացել։ Ուրիշները հակառակն էին պնդում․ սենեակը, ասում էին, այդտեղ չէ, այլ փորուած է ժայռերի մէջ, կուսանոցի տակ։ Գետի ձորի կողմից կուսանոցի ժայռի վրայ երեւում է ինչ որ ծակ․ ասում էին թէ դա սենեակի պատուհանն է․ իսկ ջրի ճանապարհը սանդուխներով է, որոնք ահագին բարձրութիւնից ժայռի միջով իջնում են գետի վրայ… Այս պատմութիւնը հաստատում է որ ոչ ոք ոչինչ չը գիտէ…

— Զարմանալի է… ասաց Գայիանէն, նորից կախ անելով իր գլուխը։

— Եւ դու դեռ վախո՞ւմ ես, յաղթական ձայնով բացականչեց Մէհրին։ — Միամի՛տ երեխայ, դու կարծում ես թէ դու էլ նրանցից մէ՞կն ես, որոնք ապրում են դրսում, խրճիթների մէջ։ Ամէն անգամ, երբ սիրտդ վախ է զգում, իսկոյն միտդ բեր որ դու Մէլիքի աղջիկն ես, մեր ամէնքի ուրախութիւնը, մեր բախտը։ Եթէ երկրի վրայ եղածները քիչ լինեն, մեր աղօթքները, մեր պաղատանքները կը հասնեն երկնքին եւ նա չի թոյլ տայ, որ անբախտութիւնը մօտենայ քեզ։ Մի՛ վախիր, Գայիանէ, ուրախ պահիր սիրտդ, հանգիստ… Պահիր քեզ, իմացիր որ եթէ քո երեսի վարդերից մէկը թառամէ, Մէհրին չի ապրի, Մէհրին, քո շունը…

Խե՜ղճ պառաւ։ Երբեք նրա համար այսքան դժուար չէր եղել գրաւել իր սանիկի սիրտը։

Նրան անակնկալ կերպով խանգարեց Աննա-Խաթունի գալուստը։ Այրին զարմանք յայտնեց, որ Գայիանէն դեռ չէ քնել։ Զուր էր նա աշխատում ցոյց տալ, որ այժմ ինքը անհոգ է եւ հանգիստ․ նրան մատնում

էր ձայնը, որի մէջ անջնջելի էր մնացել մի դառն, խղճալի շեշտ:

— Ի՞նչ կայ որ չէք քնում: Ի՞նչ էիք խօսում, Մէհրի, հարցրեց նա այդ ձայնով:

Գայիանէն ընդհատեց իր շնչառութիւնը, սպասում էր թէ ինչ կը պատասխանէ դայեակը: Ո՛րքան գոհ մնաց նա, երբ պառաւը, ցածելով իր ձայնը եւ ջանք գործ դնելով որ չը յայտնէ իր հոգեկան դրութիւնը, ասաց.

— Ոչի՛նչ, Մէլիքի կին. սովորաբար, երբ երեխան քիչ վախեցած է լինում, ես պատմութիւններ եմ անում: Այժմ էլ...

— Նա վախեցա՞ծ է... Ես այդ գիտէի. նա երեխայ է եւ ծտի սիրտ ունի: Բայց ոչինչ չը կար, դատարկ բան էր... Ես էլ կարծում էի թէ վատ բան է պատահել գիւղում... Հեղինէն պատմեց... Նա պատժել էր իր երկու կոյսերին եւ փակեց նրանց մեր հին բանտին մէջ...

Սուտը, կարծես, այրեց նրա շրթունքները: Նա չը գիտէր որ Գայիանէն լսել է ամէն ինչ, բայց եւ այդպէս, որպիսի դժուարութեամբ արտասանեց այդ խօսքերը. կէսը կուլ տուեց, շտապում էր անցնել. եւ այլեւս յոյս չը դնելով խօսքերի վրայ, մօտեցաւ իր աղջըկան, սկսեց գգուել նրան, համբոյրներ դրոշմել նրա ճակատին: Գայիանէն սառն ու անտարբեր չը մնաց մայրական փաղաքշանքների տակ. նա մինչեւ անգամ ժպտաց, նայելով մօր դէմքին:

Բայց ի՛նչ ժպիտ էր դա... Նա խղճում էր իր մօրը, ինչպէս խղճում էր Մէհրիին, որ պապանձուել էր եւ դողում էր այն մտքից թէ Աննա—Խաթունը ամէն ինչ փչացրեց իր հնարած պատմութեամբ:

— Ինչո՞ւ ես վախում... դու ոչնչից եւ ոչ ոքից չը պիտի վախես, քանի կենդանի է քո մայրը, — ասում էր այրին, շոյելով նրա սիրուն ճակատը: — Դու չես վախի, դու այժմ չես վախում, այնպէս չէ՞:

Գայիանէն հաւանութեան նշան արաւ: Նորից նա խղճաց իր մօրը:

— Վախի դէմ ամենալաւ միջոցը քունն է: Վե՛ր կաց քնիր, այն ժամանակ որ դու իմ խելօք երեխան ես:

Աղջիկը շտապեց ցոյց տալ որ խելօք երեխայ է: Նա վերկացաւ, տախտից հանեց իր անկողինը, փռեց գորգերի վրայ: Եւ երբ ամէն ինչ վերջացրեց, շտապով հանեց իր շորերն ու անյայտացաւ վերմակի տակ:

— Դո՛ւ էլ քնիր, Մէ՛հրի, պատուիրեց մայրը եւ դուրս գալով սենեակից, դուռը կողպեց:

Մէհրին այժմ ամօթահար էր, լուռ: Նա համարեա դողաց, երբ Մէլիքի կնոջ հեռանալուն պէս Գայիանէն, չարաճճի երեխայի նման, մի ակնթարթում յետ դցեց վերմակի ծայրը, բաց արեց դէմքը, որ այդ րոպէին անողորմ ծիծաղկոտ էր, եւ ասաց.

—Ճրագը թո՛ղ մնայ. բարձրացրո՛ւ պատրոյգը:

Նա վեր կացաւ, երեսը դարձրեց դէպի լոյսը եւ թիկն տալով բարձին, հանեց իր մերկ թեւը, գլուխը դրեց ձեռքի վրայ: Պառաւը անխօս կատարեց նրա հրամանը: Ճրագի բոցը մեծացաւ, աւելի առատ լոյս թափեց սենեակի մէջ:

— Այժմ լաւ է... Վախի դէմ ամենից գեղեցիկ միջոցը լոյսն է:

Մէհրին նստեց իր անկողնի մէջ, չը հանելով իր շորերը: Նա էլ նայեց ճրագին, թեթեւ հոգոց արձակեց եւ գլուխը կախ արաւ: Նրան երկար նայում էր աղջիկը, կարծես նոր էր տեսնում:

— Դու չե՞ս խօսում, յանկարծ հարցրեց նա:

— Ի՞նչ խօսեմ, վշտալի ձայնով պատասխանեց Մէհրին:

Նա այժմ բոլորովին ուժաթափ էր դարձել:

— Խօսի՛ր, շարունակի՛ր... Սիրտ էիր տալիս որ չը վախենամ:

Դա հեգնութիւն էր: Դայեակը պատասխանի փոխարէն վեր քաշեց իր ուսերը:

— Ինձ մի անուն տուր, Մէհրի: Ի՞նչ անուն ունի նա, որ վախից սկսում է ուրիշին սիրտ տալ: Նա ինքը սաստիկ վախում է, հարկաւոր է որ նրան սիրտ տան, բայց չէ՛, նա ինքն է ուրիշին խրախուսում, որ չը վախենայ: Գիտե՞ս այդ անունը:

— Է՛հ, սեւանայ Մէհրիի ծնուած օրը… Մէհրին ոչինչ չը գիտէ…

Այլեւս խօսքեր չէին դուրս գալիս պառաւի բերանից, այլ հեծեծանքներ:

Գայիանէն ծիծաղեց եւ կախ ընկելով դէպի նրա կողմը, հանդարտ ձայնով արտասանեց.

— Ասա՛ ինձ մի խօսք եւ դու կը հասկանաս իմ բոլոր մտքերը:

Մէհրին մի ճնչուած, ողորմելի հայեացքով հարց տուեց նրան թէ դա ի՛նչ խօսք է:

— Մի կարճ խօսք: Դու պիտի ծածուկ պահես ա՛յն, ինչ կը լսես ինձանից: Խոստանո՞ւմ ես:

— Խոստանում եմ, — իսկոյն, առանց տատանուելու, պատասխանեց նա:

— Երդուի՛ր: Ծածուկ ամէնքից, հասկանո՞ւմ ես: Եթէ պինդ պահես երդումդ, իմ սիրտը կը տեսնես. թէ չէ՝ երբեք էլ չես տեսնի:

Ո՛րքան սիրուն էր սիրտ ցոյց տալու խոստումը, ա՛յնքան խիստ էր սպառնալիքը: Չը տեսնե՛լ նրա երեսը: Բարի դայեակի մէջ տարիների ընթացքում մայրական զգացմունք էր հաստատուել դէպի այդ աղջիկը: Եւ այդ զգացմունքը մանաւանդ այժմ, այս օտարոտի երեկոյին, ցանկանում էր տեսնել նրա սրտինը: Նա երդուեց բոլոր սուրբերի անունով:

ԺԴ.

— Հիմա խօսում եմ, Մէհրի: Բաց լինենք համարձակ, թէեւ ինձ չէք թոյլ տուել լինել համարձակ: Եւ, սակայն, արձակ համարձակ էի իմ մէջ. այս տախտակի տակ մի ամբողջ աշխարհ կայ, ուր ես բոլորովին ազատ եմ:

Նա ձեռքը դրեց իր կրծքի վրայ:

— Ա՛հ, գիտե՞ս այժմ ի՛նչ է ասում իմ այս ազատ աշխարհը: Նա ասում է որ դուք վախկոտներ էք… դու, մայրիկը, մայր Հեղինէն: Ո՛րքան վախկոտ: Դուք ինձնից ծածկում էիք… Բայց այժմ իզուր է, այժմ առանց ձեզ էլ ես գիտեմ, ամէն ինչ գիտեմ…

Մէհրին լայն բաց արաւ իր աչքերը: Նա ապշած էր: Եւ հազիւ կարողացաւ ասել.

— Ի՞նչ գիտես:

— Օ՜, շատ բան: Ես, օրինակ, գիտեմ որ մեր երկիրը այժմ մի դժոխք է: Գիտեմ որ Վարանդայի աղջիկները մի-մի Նազլուներ են: Յիշի՛ր, Մէհրի, Վարդավառի օրը, այն ժամանակ, երբ մենք բախտ էինք որոնում. երբ մենք ուրախութիւնից տրաքւում էինք, նա, խեղճ աղջիկը, ոռնում էր ծառերի տակ: Երկրորդ անգամ նրան տեսայ այստեղ, մեր բակում: Նրան վռնդեցին, որովհետեւ նրա լեզուից թո՛յն էր ծլլում: Ամէնքդ, դու էլ, խենթ էիք անուանում նրան: Եթէ անբախտութիւնը խենթութիւն է, նա, ուրեմն, ամենամեծ խենթն էր մեր երկրում: Նրա բերանից խօսքեր չէին թափւում, այլ կրակի կտորներ, բայց այրել չէին կարողանում — եւ ի՛նչպէս չը խենթանար: Նա տապակւում, գալարւում էր իր ցաւից, մարդիկ ծաղրում էին այդ պարը, երես էին դարձնում նրանից — կարո՞ղ էր նա չը խենթանալ: Խենթ էր, որովհետեւ աղաղակում էր… Բայց եթէ խելք ունենար, կը լռէր, չէ՞: Ա՛հ, այդ ի՛նչ, ի՞նչ խելք է… Այսօր լուռ ու մունջ

ման կը դար, ոչ ոք ոչինչ չէր իմանայ եւ նրա նշանածն էլ չէր սպանուի: Երջանիկ մարդ կը լինէր... Խե՛նթ Նազլու: Մի հատ մարդ կայ, որ անպատւութիւնը չէ ուզում տանել, որ կանչում է մարդկանց եւ Աստուծուն — եւ նա խենթ է: Այդպէս է մեր երկիրը... Դու, ի հարկէ, գիտես նրա պատմութիւնը:

Մէհրին յայտնեց որ չը գիտէ:

— Բայց ինչո՞ւ ծածկում էիր ինձանից. ինչո՞ւ գոնէ երկու խօսք չէիր ասում, երբ ես հարցնում էի թէ ինչ աղջիկ է...

— Որովհետեւ առհասարակ բոլոր այդպիսի թշուառների մասին դու ոչինչ չը պիտի իմանայիր:

— Օ՛, ի հարկէ... Մէլիքի աղջիկ եմ ես... Դու կարմիր խնձոր անուանեցիր այդ աղջկան, մայր Հեղինէն — ժամանակաւոր աւանդ տան մէջ, իսկ իմ մայրը — ծտի սիրտ ունեցող երեխայ, մի փոքրիկ երեխայ... Ի՞նչպէս Նազլուն չանուանէր ինձ բախտաւոր... Ի՞նչպէս կը լինի որ այդ բախտաւորը խօսէ, մտածէ թշուառների, տկլորների մասին... Բախտաւո՛ր...

Նրա բերանից դուրս թռաւ մի թոյլ ու կարճ ծիծաղ, որ թունալից սլաքներ տարածեց ամէն կողմ: Դըրանցից պաշտպանուելու համար էր որ Մէհրին ասաց.

— Ժամանակն է այդպէս, մեզ մի՛ մեղադրիր:

— Ժամանակը, այո՛: Լսի՛ր այժմ Նազլուի պատմութիւնը. դա ժամանակի պատմութիւնն է...

Եւ լսեց պառաւը: Նրան սարսուռ պատճառողը այդ պատմութիւնը չէր, որ սովորական կարելի էր համարել, այլ այն՝ որ այդ պատմութիւնը այդքան մանրամասն յայտնի է Գայիանէին:

— Նազլուները շատ են մեր մէջ, այսպէս վերջացրեց աղջիկը: — Բայց ինչո՞ւ այդպէս պլշել ես աչքերդ, ինչո՞ւ այդքան զարմացած ես: Հասկանում եմ քեզ, Մէհրի... Երէկ, անցեալ օրը, շաբաթներ, ամիսներ առաջ՝ դու այդպիսի պատմութիւններ էիր լսում,

բայց այսքան չէիր սարսափում: Թո՛ղ, ասում էիր դու, ինչ ուզում է լինի, միայն թէ իմ Գայիանէն չիմանայ: Եւ դու երջանիկ էիր, որ քո կարմիր խնձորը միամիտ է, անտեղեակ... Այժմ տեսնում ես որ մեր երկաթէ սնդուկն էլ չը կարողացաւ դիմանալ դրսի ձայներին. հառաչանքները ծակեցին եւ նրա պատերն ու ներս մըտան...

— Մի իմանա՛մ թէ ո՛վ պատմեց քեզ այդ բոլորը, լացախառն ձայնով արտասանեց Մէհրին:

— Գաղտնիք չը կայ. Փէրին...

— Լալկա՞նը: Պապանձուի՛ նրա լեզուն: Դրա համա՞ր էր որ մտաւ այստեղ: Ես նրան...

— Դու ոչինչ չես անի նրան, հրամայողական ձայնով ընդհատեց Գայիանէն: — Նա իր ողբերով մխիթարում է բոլոր Նազլուներին: Երկու օր է, չեմ տեսնում խեղճին: Երեւի գործ շատ ունի... Եթէ կարողանում ես, Մէհ՛րի, գտի՛ր մի քանի Փէրիներ էլ, որ գնան, ման գան ամէն տեղ: Օ՛, քանի՛ Փէրիներ են հարկաւոր Վարանդային...

Նրա ձայնը դողաց: Ո՛րքան վիշտ, ո՛րքան տխուր ելեւէջներ կային այդ քնքուշ, բարակ ձայնի մէջ: Յաղթելով այն խոչընդոտը, որ յանկարծ կանգնեցրեց լեզուն, աղջիկը շարունակեց.

— Բայց ո՛չ, դու այդ էլ չես անի... Ես քեզ չեմ մեղադրում, գիտեմ որ ոչ ոք չի անի: Մի բուռը ջուր ամէն մէկը կարող է վերցնել ու տալ տապկուողներին, բայց քանի՞սն են վերցնում: Մնում է որ այրուողը ինքը որոնէ ու գտնէ: Ես մի պատկեր էի ուզում նկարել: Վերեւից մէկը իմ սրտի մէջ կաթեցրել էր մի այդպիսի տենչանք: Եւ նա ինձ ցոյց էր տալիս Վարդավառի օրը տեսած աղջկան. այն ժամանակ աղջիկը ինձ համար մի խեղճ էր, որ քանդել էր իմ սիրտը, այն ժամանակ նա դեռ Նազլու չէր: Ո՛րպիսի սիրով, ո՛րպիսի յոյսերով սկսեցի այդ գործը: Նա ինձ հանգստութիւն էր տալիս, նա ասում էր իմ ականջին. «Մի՛ վախիր. այլեւս այն

աղջիկը չէ կարող քո դէմքին շպրտել «բախտաւոր» անունը»: Եւ երբ ես տեսայ, որ չեմ կարողանում իմ ուզածի պէս կատարել այդ գործը, երբ տեսայ որ մենակ եմ եւ շատ խակ, գնացի օգնութիւն, խորհուրդ որոնելու: Ոչ ոք մի հատ քաղցր խօսք չունէր ինձ համար: Վերջին յոյսս դու էիր, բայց դու էլ կրկնեցիր միեւնոյն խօսքերը՝ թէ ես երեխայ եմ, թէ աղջիկը չը պիտի այդպիսի բաներ իմանայ, որովհետեւ նա կարմիր խնձոր է միայն եւ ուրիշ ոչինչ. դու մինչեւ անգամ սատանաների անունով վախեցրիր ինձ: Չը գիտեմ ինչու այն օրը չասացի քեզ. «Բաւական է, վերջապէս, քիչ էլ ուրիշ խօսքեր սովորեցէք»: Զսպեցի, երեւի, այն պատճառով, որ չէի կարող խօսել առանց արտասուքների. իսկ ձեզ մօտ լաց լինել, կը նշանակէր ձեզանից էլ վախկոտ լինել, կը նշանակէր հաստատել, որ ես ճշմարիտ որ երեխայ եմ... Նոյն օրը, երբ դու ասացիր ինձ այդ խօսքերը, Վարդավառի դգդգուած աղջիկը դարձաւ Նազլու: Ես իմ գործը սկսեցի. մենակութեանս մէջ ինձ օգնում էին իմ արտասուքները. դրանք հրաշագործ էին, դրանց միջոցով մի ներքին ձայն սկսեց խօսել ինձ հետ, դարձաւ իմ ուսուցիչը, իմ ղեկավարը: Հասկացա՞յ. իմ նկարած պատկերը ձեզ համար չէր. դուք նրան չէք տեսնի, այլ...

Նորից մի ինչ որ ծանր բան արգիլեց նրան առաջ տանել իր խօսքը: Նա նստեց անկողնի մէջ. Նրա հաստ ծամը ուսի վրայով ընկաւ կրծքի վրայ, ծալուեց գոգի մէջ: Ձեռքը դնելով դայեակի թեւի վրայ, նա մի թեթեւ հոգոց հանեց, կարծես դրա հետ կուլ տուեց այն ծանրութիւնը, որ արգիլում էր խօսել, եւ ապա ասաց.

— Ես իմացայ թէ ո՛ւմ համար է պատկերը... Այսպէս վերջացաւ այդ գործը, Մէհրի:

Իր անունը լսելուն պէս պառաւը կարծես սթափուեց մի շշմեցնող տպաւորութիւնից եւ պատասխանեց.

— Ես չը գիտեմ թէ ինչ ասեմ քեզ, Գայիանէ, ես շուարած եմ, իմ խելքը կարծես գնում է...

— Ճշմարիտ, դու խօսել չես կարող. բայց զուր ես կարծում թէ քո խելքն է այդտեղ մեղաւոր: Ո՛չ, դու խօսքեր չունես, Մէհրի: Ի՞նչ պիտի ասես. չէ՞ որ ես գիտեմ քո բոլոր խօսքերը. տարիների ընթացքում դու միեւնոյն բառերն էիր կրկնում. բայց այժմ, այսուհետեւ, չես կարող նոյնը ասել, դու ինքդ կամաչես քո իմացածից: Ուրեմն կը մնայ որ դու լսես ինձ: Օ՛, հաւատացի՛ր, ոչ ոք ինձ չէ սովորեցրել, ոչ ոք չէ ցոյց տուել այն տեղը, ուր այժմ գտնըւում եմ ես: Խոստովանում եմ՝ կար մի բան, որ օգնում էր ինձ, մի բան որ այն էր միայն ասում թէ ես մենակ չեմ, առանց նեցուկի չեմ: Ի՞նչ էր դա: Անունը չը գիտեմ, բայց եթէ երազներ ասեմ, չեմ սխալուի: Երազներ: Դու երբ եւ իցէ բաց աչքերով տեսե՞լ ես երազ. երբ եւ իցէ պատահե՞լ է քեզ լինել մենակ, բոլորովին մենակ եւ զգալ, որ մէկը քեզ հետ է, ման է գալիս քեզ հետ, տեսնում է քեզ ամբողջովին, խօսում է, բայց ինքը մարմին չէ, երեւոյթ էլ չէ: Հապա ի՞նչ է, կը հարցնես դու: Չը գիտեմ, երեւի մի շունչ, գուցէ մի թեթեւ դողոց: Չը գիտեմ նաեւ թէ ինչպէս էր նա գալիս: Կար՞ող ես իմանալ թէ ամառային առաւօտի շունչը ի՞նչ ճանապարհով է գալիս եւ ուր է գտնըւում:

— Նա էր, որ սովորեցրեց ինձ մի քանի հրաշալի բաներ, — շարունակեց Գայիանէն մի վայրկեան լռելուց յետոյ. — սովորեցրեց թէ ատելի է այս վախկոտութիւնը, վատ ու անարժան բաներ են այս հաստ պատերը, երկաթի սնդուկները: Ո՛րքան անուշ, ո՛րքան արբեցնող էին նրա մեղմ թելադրութիւնները: Բայց մի՛ կարծիր թէ նա միայն շոյել, գուրգուրալ գիտէ: Նա ինձ ծաղրում, տանջում էր այսօր, այս երեկոյ: «Տե՛ս, տե՛ս», ասում էր նա եւ ինձ ամաչեցնում, երբ մայրիկը դատապարտում էր Մանասին, իսկ մայր Հեղինէն թագցնում էր իր կոյսերին այն պատճառով, որ վանքի պատերի մի քանի քարերը խախտուած են երեւում: «Տե՛ս, ասում էր, մեծերը, ուժեղները պինդ տեղեր են

որոնում, ուրեմն մօտ է սարսափելի փոթորիկը. դրանք անհատներ են, հինգ թէ տասը հոգի, եւ կը դառնեն»:
Եւ ապա հարցնում էր. «Իսկ ի՞նչ անեն հարիւրները, հազարները, ի՞նչ անեն նրանք դրսում, բաց ու արձակ դաշտի մէջ»... Նա ինձ տանջում էր, երբ դու պատմում էիր ստորերկրեայ սենեակի մասին: Սենեակը գեղեցիկ միջոց էր գազաններից ազատուելու համար: Եւ ես ասում էի ինձ տանջողին. «Ի՛նչու չէ, եթէ այդ ստորերկրեայ անցքերում տեղաւորուեն Վարանդայի բոլոր աղջիկները, ես էլ կը լինեմ նրանց հետ»: Բայց դա բոպէական պատրանք էր: Ինձ տանջողը ծիծաղեց ճրագի ետեւից: Հասկացայ թէ ի՛նչ է ասում նրա դառն ծիծաղը. բոլոր աղջիկները չեն տեղաւորուի... Իմ պապը, որքան էլ իմաստուն լինէր, երբեք չէր էլ մտածի այնքան լայնարձակ տեղ պատրաստել, որ իր երկրի բոլոր աղջիկներին թաքցնէ այնտեղ: Խե՛ղճ պապ: Եթէ նա այսօր կենդանի լինէր, Մէհրիի նման կ'ասէր. «Ինչո՞ւ ես վախենում, կարմի՛ր խնձոր, տե՛ս քեզ համար ինչ տեղ եմ պատրաստել»: Եւ նա նոյնպէս կը զայրանար, եթէ ես ասէի. «Տե՛ս, պա՛պիկ, ինձ պէս կարմիր խնձորներ շատ կան, ա՛հ, որքան շատ. չես խղճում նրանց»: Ահա՛, Մէհրի, այսքան զարմանալի է այն շունչը, իմ երազների այն աներեւոյթ հոգին: Ի՞նչ է ուզում նա: Արդեօք այն, որ ես թողնեմ այս երկաթի սնդուկները ու գնամ իմ քոյրերի մօ՞տ...

— Գայիանէ... Գայիանէ... ինչե՞ր ես ասում...

Մէհրին լաց էր լինում. նրա թեւը դողում էր Գայիանէի ձեռքի տակ: Բայց որքան փոխուել էր Մէլիքի աղջիկը: Նա այլեւս չը խղճահարուեց, նրա խօսքը հոսում էր աղբիւրի նման, դարձեալ դառն էր, լի անողորմ հեգնութեամբ:

— Սպասի՛ր, ասաց նա. — դեռ այստեղ եմ ես: Կարծում ես թէ այնքան հե՞շտ է այս պատերից դուրս գնալը: Ո՞ւր էր, եթէ ես ամէն ինչ հասկացած լինէի: Դա կը լինէր իմ տանջանքների վերջը: Մինչդեռ այժմ

միայն սկիզբն է. դեռ ամենադժուարը վանդուած առջեւս: Իմանալ որ մենակ փակուելը վատ է — դեռ շատ քիչ է: Յետո՞յ: Այդ «յետոն» է մութ, դժուար...

— Դու կը քանդես այս տունը, հարիւր տարուայ տունը, բացականչեց պառաւը հեծեծանքների մէջ:

— Կամա՛ց, Մէ՛հրի, մի՞թէ դու ուզում ես աղմուկ բարձրացնել...

— Ի՞նչ անեմ... սարսափում եմ քո լեզուից:

— Սարսափո՞ւմ ես...

Նա ծիծաղեց, եւ դէն հրելով նրա թեւը, երեսը դարձրեց, ասելով.

— Աւելորդ է, ուրեմն, շարունակելը: Մոռացի՛ր լսածդ, քնի՛ր, արտասունքներդ կը սրբէ բարձդ: Վերջացաւ. այսուհետեւ հանդիստ կը լինես:

Ծերութիւնը երկրորդ երեխայութիւն է: Որքան էլ ծանր լինէր այդ սպառնալիքը, սակայն Մէհրիի համար շատ էլ հեշտ չէր կանգնեցնել իր արտասունքները: Նա միայն այն ժամանակ լռեց, երբ տեսաւ որ Գայիանէն դարձեալ պառկել է իր տեղը:

— Չե՞ս խնայում մեզ, Գայիանէ, հարցրեց նա:

— Դուք էլ ինձ չէք խնայել:

— Բայց ո՞րն է մեր յանցանքը: Մի՞թէ այն, որ քո երջանկութիւնը, քո բախտն ենք պաշտել. թէ՞ այն, որ պատրաստ ենք քո բոլոր ցաւերը մեզ վրայ առնել: Ո՞րն է, ասա՛, աղաչում եմ: Վատ ենք մենք... բայց ո՞րն է լաւը...

— Ամէնից լաւը աղմուկ չը բարձրացնելն է: Իմացի՛ր, դրանով ինձ չես վախեցնի: Ոչ ոք ինձ չէ կարող այժմ հարկադրել կամ խրատել այնպէս, ինչպէս մինչեւ այժմ էր խրատում: Հօ գիտես, որ մի բարձր ժայռ է մեր տան հիմքը: Ամէն ժամանակ այդ ժայռը մահ ունի պատրաստած ամէն մէկի համար, ով կը կամենայ ցած գլորվել: Նա ինձ կ'օգնէ որ ցոյց տամ ձեզ թէ անցածը անցել է, այլեւս չի վերադառնայ: Իմ մէջ

միշտ կը գտնուի այնտեղից ընկնելու քաջութիւնը: Հասկանո՞ւմ ես:

— Դեռ ո՛չ բոլորովին: Դու ինքնագլուխ ես համարում քեզ: Բայց մոռանում ես, որ վաղը կը գայ քո տէրը եւ ձեռքիցդ բռնած կը տանէ քեզ:

Մի կարճ, շատ կարճ լռութիւն տիրեց: Գայիանէն նորից նստած էր. եւ այս անգամ նրա աչքերի մէջ մարեց հեգնութեան կծու կրակը: Պառաւը չէր հաւատում իր աչքերին. դարձեալ երեւան եկաւ չնորհալի Գայիանէն. դարձեալ այդ թարմ մարմնից, որ իր սքանչելի գծագրութիւնները այժմ մի հատ շալիկով էր վարագուրել, տարածուեց մեղմութեան, վայելչութեան բուրմունք:

— Այո՛, նա կարող է գալ, ասաց նա զուարթ ձայնով: — Եւ շա՜տ լաւ. ես սպասում եմ նրան:

Առաջին անգամն էր արտասանում մի այդպիսի խօսք: Սպասո՞ւմ է: Դա համարձակութիւն էր, վայել չէր մի նշանած աղջկան, որին օրէնքը հրամայում էր ծածկել կրծքի տակ իր բոլոր տենչանքները:

Այժմ Մէհրին չէր հաւատում իր ականջներին էլ: Անհնարին էր որ Գայիանէն ճիշդ հասկացած լինէր իր ասածի միտքը: Ուստի ասաց.

— Գիտե՞ս, իմ խօսքը Ջալալի մասին է...

Եւ ո՛րքան մեծացաւ նրա զարմանքը, երբ Գայիանէն հանդիստ կերպով հաստատեց այդ բանը.

— Այո՛, այո՛, Ջալալի...

Մինչեւ անգամ նշանածի անունն էլ տուեց... Հրաշալի էր այդ արտասանութիւնը, բայց համարձակութիւնն էլ այն աստիճան անօրինակ էր, որ Մէհրին զարմանքից իր մատը կծեց:

— Թո՛ղ գայ, շարունակեց նա, ուշադրութիւն չդարձնելով պառաւի զարմանքի վրայ: — Աշխատի՛ր հեռուից տեսնել նրան, Մէհրի, իմացիր թէ երբ նա կը մօտենայ գիւղին, բարձրացի՛ր թումբի գլուխը եւ նայիր տե՛ս, ինչպէս է գալիս:

— Ինչո՞ւ:

— Դու կը տեսնես մի հրաշալի ճանապարհ: Դա այն չէ, որ նրա ձիու ոտների տակ է փռուած: Ո՛չ, դա մի ուրիշ ճանապարհ է: Երանի՜ քեզ. եթէ ես էլ տեսնէի...

— Ի՞նչ է նշանակում դա:

— Ես քեզ ասում էի որ ինձ հետ ման եկողը, ինձ խօսացնողը նա, որ մերթ հիացնում է ինձ եւ մերթ տանջում, մի շունչ է, գուցէ մի ղօղոց: Ի՞նչպէս է նա գալիս... Այդ դու կ'իմանաս, երբ հեռուից կը տեսնես թէ ինչպէս է գալիս Խաչէնցին:

Նա նայեց դայեակին, տեսաւ նրա միամիտ, անհասկացող դէմքը: Եւ յանկարծ փաթաթուելով նրա վզին, ասաց մի բորբոքուած խանդով.

— Հասկացի՛ր, հասկացի՛ր, խե՛ղճ Մէհրի... Այդ շունչը, որ ինձ հետ է, նրանից է գալիս...

Ոչինչ չխօսեց Մէհրին. միայն խիստ կծկուեցին նրա բազուկները եւ նա պինդ սեղմեց իր գրկի մէջ այդ աղջկան, որին կարծես նոր էր գտնում: Բացուեց նրա սիրտը. երկա՜ր նրա թօշնած դէմքը քսում էր այդ փափուկ դէմքին, երկար նա ման էր ածում իր դողդոջուն շրթունքները սիրուն դիմագծերի վրայ, հոտոտում էր, մխիթարւում: Ջղջում, խանդաղատանք, խնդակցութիւն միասին ալեկոծում էին նրա սիրտը: Գայիանէն հազիւ կարողացաւ ազատուել այդ գորովալից գրկից: Նա խօսել էր ուզում եւ նրա շըրթունքները հրաշք էին գործում—

— Սիրում եմ նրան, ինչո՞ւ ծածկել, արտասանեց նա մի մաքուր, սրբազան ջերմեռանդութեամբ: — Այսօր իմ սրտի խորհուրդներն եմ քեզ յայտնում, Մէհրի. եւ ես յանցաւոր կը լինեմ նրա առաջ, եթէ չասեմ որ այդ խորհուրդների մէջ ամենից մեծը սէրն է...

Նրա կուրծքը ծանր կերպով բարձրացաւ, հազիւ լսելի մի հոգոց դուրս թռցրեց եւ ապա էլի ցածրացաւ: Նա երկու մատով հեռացրեց ճակտի վրայ ընկած մա—

դէրը եւ երկու աչքերը բարակ յօնքերի տակից յառեց ճրագի վրայ, որ այրւում էր աշխոյժով եւ կարծես մի առանձին հաճութեամբ էր կատարում իր ծառայութիւնը:

— Այո՛, սիրում եմ... վկայ է այս սիրտը, վկայ են Աստուծու այն բոլոր սրբազան գործերը, որոնք խորհուրդներ հասկանալ են կարող: Իմ անքուն գիշերներ, իմ երկար երազներ, դուք էլ վկայ էք: Սիրել, պաշտել — որքան խոր, ծածուկ, անլեզու բան է դա... Արդեօք կը հասկանա՞ս, Մէհրի: Ահագին տարածութիւն է բաժանում մեզ: Այստեղից Խաչէն... մի ամբողջ օրուայ ճանապարհ է դա: Սարեր ու ձորեր անթիւ են. ի՜նչ ահագին բարձրութիւններ, ի՜նչ ահագին խորութիւններ: Միակ ուղիղ, հարթ ճանապարհը երկինքն է, եւ այնտեղով է իմ սիրտը գնում դէպի նրան: Գիշերը աստղերն են իրանց ժպիտներով ուղեկցում, իսկ ցերեկը արեգակն է կանգնած, որ չէ այրում ճանապարհորդին, այլ տաքացնում է: Բայց միշտ պարզ ու ժպտուն չէ կապոյտ հարթութիւնը. եւ մութն ու մրրիկն էլ չեն կանգնեցնում ուխտաւոր ճանապարհորդին: Կայծակները շոյում են նրան, փոթորիկները նրա ուղեցոյցներն են: Նրա համար դժուարութիւն չէ ծնել աշխարհը. նա գնում է հիանալու եւ ո՞վ է կարող արգիլել նրան:

— Աստուած ինքն է տանում, Աստուած ինքն է օրհնում, մրմնջաց Մէհրին: — Մեռնե՛մ նրա մեծութեան... Բայց գիտե՞ս, Գայիանէ. նա էլ դէպի մեր կողմերն է գալիս, նա էլ ուխտաւոր է:

— Ինձ պէ՞ս... Երանի՛ քեզ, Մէ՛հրի, որ գիտես թէ ինձ պէս է: Ես չը գիտեմ, ես այդ չեմ զգում: Մի՞թէ նա էլ չէ զգում որ ես գնում եմ ու նայում: Նայում եմ հեռուից: Ի՞նչպէս են քո աչքերը, Մէ՛հրի: Նա ինձ ա՛յնքան բարձր, ա՛յնքան մեծ է երեւում: Ո՜րքան հեռու է նա մեզանից, հասարակ մարդկանցից: Եւ կարելի՞ է նրան հասնել: Ո՛չ, ինչո՞ւ հասնել. նա լաւ է այդպէս, այդքան բարձր, այդքան անհասանելի: Եթէ

հնարաւոր լինէր նրան հաւասարուել, այն ժամանակ կարելի կը լինէր կատարել եւ մի մեծագործութիւն, այսինքն իմանալ թէ ինչ պիտի անել այս երկաթի սընդուկի դռներից դէնը: Ես ինքս, մենակ, լոկ նրա թռած երազների աջակցութեամբ, գնացի մինչեւ այդ դռները. աւել չը կարողացայ, որովհետեւ ինչ եմ ես նրա հետ համեմատած: Այժմ կանգնած եմ այդ դռների մօտ. գիտեմ որ վախկոտներ են ապրում այստեղ, գիտեմ որ հազարաւոր քոյրեր տանջըւում, խորովւում են եւ կանչում են իրանց մի քրոջը, որ կանգնած է ամրոցի դռների մէջ եւ չէ իմանում թէ ինչ անէ: Ես սպասում եմ նրան, կանչում եմ: Թո՛ղ գայ, թո՛ղ շտապէ, բռնէ իմ ձեռքից եւ դուրս հանէ տանջուող աշխարհի մէջ... Օ՜, ե՞րբ կը գայ...

Դարձեա՜լ նոյն խօսքերը... Նա չէ մոռանում, նա դուրս գալ է ուզում եւ որքան ատում է այս ամրոցը: Բայց այս անգամ սարսափելի չեն նրա խօսքերը: Նա մենակ չէ, նա առանց իր նշանածի քայլ չի փոխի: Եւ փա՜ռք Աստուծու... Գուցէ Աննա—Խաթունը քիչ հակառակուի, ասելով թէ իր դրած պայմանը չէ կատարուած: Բայց ինչ կարելի է անել, երբ աղջիկը այլեւս չէ ուզում մնալ: Մէհրին համարձակ, անկեղծ սրտով հաւատացնում էր Գայիանէին, որ նա կարող է ապահով լինել թէ իր բաղձանքը կը կատարուի:

— Նա կը գայ, անպատճառ կը գայ, — ասում էր նա:

— Բայց ե՞րբ... Արդեօք նա շատ չի՞ ուշանայ: Խե՜ղճ, անբախտ Մարգարիտ: Յիշո՞ւմ ես նրան վիճակի ժամանակ. համեստ, ծանրաբարոյ, ընկերասէր եւ ամօթխա՜ծ. Տէ՛ր Աստուած, նա ամաչում էր ամեն մի երեխայից... Այժմ գազանները խլեցին, տարան նրան. ո՞ւր... Իսկ մայրիկը ասում է թէ ոչինչ չը կայ: Մի՞թէ այդքան չնչին է Մարգարիտը: Եւ ի՞նչ լաւ բախտ էր գուշակել վիճակը նրա համար. եթէ իմանայի՜ր, Մէհ-

րի։ Այսօր ամէն ինչ սուտ է... Նա ոչինչ է, հա՞, Մէհրի։

— Ո՛չ, ինչո՞ւ է ոչինչ, նա էլ Աստուծու հոգին է։

— Հապա ինչո՞ւ մէկը նրա համար լաց չէ լինում, ինչո՞ւ մի հատ ափսոսանք, մի կտոր ցաւակցութիւն չը կայ...

Աղջիկը լռեց, իսկ մնացածը շարունակեցին նրա արտասունքները, որոնք ծլլացին, նրա դոդը գլորուեցին։ Մի թուլութիւն գրկեց նրան, կանացի բնութիւնը գերակշռեց եւ նա ընկաւ Մէհրիի ուսին։ Այժմ դայեակը գիտէր թէ ինչով կարելի է նրան սիրտ տալ, մխիթարել. նա շարունակ խօսում էր Ջալալի գալու մասին։ Ոչինչ դժուարութիւն չը կայ այդ բանի մէջ։ Ինքը Ջալալը պատրաստ է այստեղ լինել թէկուզ ամէն ժամ, ամէն րոպէ։ Միայն իմաց տալ նրան։ Բաւական է, եթէ Աննա—Խաթունը նոյն իսկ մի երեխայ ուղարկէ, միւս օրը նա այստեղ կը լինի։

Յանկարծ Գայիանէն բարձրացրեց իր գլուխը, մի հայեացքով չափեց պառաւի բարի դէմքը, կարծես փորձում, վերլուծում էր նրան։

— Դու ինձ սիրում ես, Մէհրի, չէ՞. հարցրեց նա։

— Նո՞ր ասեմ...

— Բաւական է այդքանը։ Ուզո՞ւմ ես ինձ հետ լինել։

— Մինչեւ գերեզմանս։

— Շա՛տ լաւ։ Ինձ համար մի բան արա, իմ Մէհրի, եւ կը լինես իմ մայրը, իմ քոյրը։ Դու ինքդ իմաց տուր Ջալալին որ գայ։ Իմաց տուր այնպէս, որ ոչ ոք չը հասկանայ։ Ամէն ինչ իմ մօրից ծածուկ պիտի լինի. նա ոչինչ, ոչ մի բան չը պիտի իմանայ. լսո՞ւմ ես։

Մէհրին գլխի շարժմամբ պատասխանեց որ լսում է։

— Որ նա գայ եւ չասէ թէ իրան կանչել են այստեղից։ Որ նա պահէ այդ գաղտնիքը։

Մէհրին դարձեալ շարժեց իր գլուխը։

— Այդ դեռ բաւական չէ։ Դու պիտի այնպէս անես, որ նա տեսնուի ինձ հետ, խօսէ եւ դարձեալ ոչ ոք չիմանայ։ Զարմանո՞ւմ ես, օրէնք չէ՞։ Բայց մի՞թէ օրէնք է այն դրութիւնը, որի մէջ գտնըւում ենք։ Մենք ոտի տակ կը տանք շատ այդպիսի կարգեր։ Կարո՞ղ ես այս բոլորն անել ինձ համար։

— Կարող եմ, եթէ դու մի նամակ գրես...

Գայիանէն տարածեց իր թեւերը, պինդ գրկեց պառաւին եւ նրա հետ ընկաւ իր անկողնի մէջ...

Ճրագը օրհասական պլպլոցների վրայ էր։ Պատրոյգը վերջացել էր։

ԺԵ.

Աղբանոցի տնակը վաղուց էր մերկացել իր ամառային զարդերից։ Բարձրահասակ վայրի բանջարները վաղուց էին չորացել եւ այժմ փտում էին հողի վրայ, պատահարների կամքին թողնելով հինաւուրց օթեւանի երկու կողերը եւ քայքայուած մուտքը։ Կանաչները գընացել էին։ Երկու կաղնիները ջրի ձորում օր ու գիշեր թափում էին կանաչ—կարմիր տերեւների կոյտեր շտապում էին մերկացնել իրանց հսկայ ճիւղերը։ Աշնանային քամին շրջապատի մեռելութեան մէջ միայն չոր շիւղեր, թափառական տերեւներ էր գտնում իր ցաւալի, ողբաձայն շրջիւնները տարածելու համար. երբեմն էլ յարձակւում էր տնակի կտուրի վրայ, դողդոց էր գըցում մեռած խոտերի մէջ, կարծես մրսեցնում էր ամէնքին։

Այս անգամ Փէրին սովորականից շատ երկար մընաց իր խեղճուկ բնակարանում։ Պատճառը միայն այն չէր, որ չոր ու տաք ամառուան յաջորդել էր պայծառ ու մեղմ աշունը, երբ պարզ երկինքը երկա՛ր հիացնում է ամբողջ աշխարհը իր քաղցրիկ արեւով։

Կար եւ մի այլ պատճառ։ Այժմ նա ինքնագլուխ չէր, այժմ նա կատարում էր մէկի պատուէրները։ Նա յաճախ ճանապարհորդութիւններ էր անում դէպի շըր–

Ջակայ գիւղերը եւ ամէն վերադարձին գնում էր Մէլիքի տունը։

Վերջին ճանապարհորդութիւնը մի ամբողջ շաբաթ տեւեց։ Աւետարանոցից նա դուրս գնաց Մարթայի եւ Նաղլուի հետ, ուղեւորուեց դէպի արեւմուտք։ Այժմ թէ պառաւը եւ թէ նրա երկու ընկերակիցները անգործ մուրացկանների տեսքը չունէին։ Նոյն իսկ Մարթան քայլում էր կայտառ, կարծես հասկանում էր, որ գործը այդպէս է պահանջում։

Դարձեալ տխուր եւ կատաղի էր Նաղլուն։ Զարդուած սրտերի ամենալաւ բուժիչը առհասարակ ժամանակն է համարւում. բայց այդպէս է նա այն դէպքում, երբ դաժան բախտը ձեռք է վերցնում իր զոհից։ Իսկ Նաղլուի ճակատին գրուած էր միշտ լինել անողոք թշուառութեան ճանկերի մէջ։

Երկու շաբաթ առաջ Սիւլէյման—Բէկի բանտից մի դիակ հանեցին. դա ծերունի Ալբեան էր, Նաղլուի նըշանածի հայրը։ Թիւրքի արդարադատութիւնը պատրաստւում էր պատժել այդ մարդուն, որովհետեւ նա չէր արգիլել իր որդուն վազել իր հարսնացուի օգնութեան։ Նա, ինչպէս տեսանք, Նաղլուի մօր, Մարիամի, մեղսակիցն էր։ Բանտի տանջանքներից նրան ազատեց մահը։

Իսկ Մարիա՞մը։ Դիակի հետ բանտից մի շշուկ դուրս եկաւ, որ սկսեց պտտել ու պատմել թէ Մարիամը չը կայ։ Ո՞ւր էր կորել, ի՞նչ էր եղել — դա բանտի գաղտնիքն էր։ Գուցէ նրան էլ ազատել էր մահը, գուցէ եւ կենդանի է, բայց հեռացրել են այս կողմերից։ Վերջին ենթադրութիւնը անհաւանական չէր, քանի որ Մարիամը դեռ ջահիլ էր, նոյն իսկ գեղեցիկ։

Ի զուր Նաղլուն ամէն օր գնում էր Բէկի դուռը եւ ամէն մի պատահողից պահանջում էր ասել թէ ո՞ւր է իր մայրը։ Նրա կատաղութիւնը ոչ ոքին չէր զայրացընում, որովհետեւ ամբողջ գիւղը անուանում էր նրան խենթ աղջիկ։ Միայն տանապետ Ահմէդը, որ մի ա–

ռանձին հաճութիւն ունէր դէպի խենթերը, խօսում էր նրա հետ, մեծ բաւականութեամբ ծիծաղում էր, մինչեւ անգամ մատի ծայրը դիպցնում էր նրա ուսին եւ կրկնում իր սովորական խօսքերը.

— Ինձ օնբաշի Ահմէդ կ'ասեն...

Մի–մի անգամ բարեհոգի Թիւրքը մեկնում էր իր ձեռքը դէպի հիւսիս, խաղացնում էր մատները, հասկացնելով թէ շատ հեռու տեղ է իր ցոյց տուածը եւ աւելացնում էր.

— Այնտե՛ղ է... նրան չես տեսնի։

Նաղլուն չէր հաւատում եւ յուսահատութիւնից կատաղած՝ բարձրացնում էր իր բռունցքը, ասում էր սպառնալով Ահմէդին.

— Ես քո հոգին կը հանեմ...

Տանապետը աւելի մեծ ախորժակով էր ծիծաղում, աւելի լայն էր բաց անում իր բերանը, այնպէս որ պսպղում էին նրա բոլոր ձիւնափայլ ատամները։

Այս տեսարանը ճշտութեամբ կրկնուեց եւ այժմ, երբ Փէրին ու Նաղլուն հասան աղբիւրին։ Ահմէդը, որ նստած էր քարի վրայ, կանչեց նրան։ Տանապետը այժմ մենակ չէր. նրա կողքին կանգնած էր Քէօսա Մուխտարը։

— Արի՛, արի՛, ասաց Ահմէդը՝ նոյն երջանիկ ժպիտը բերանին. — չե՞ս ուզում քո մօր մօտ գնալ։

Աղջիկը կանգ առաւ, իսկ տանապետը, ցոյց տալով իր ընկերին, աւելացրեց.

— Սա է տարել քո մօրը, սա քեզ էլ կը տանէ...

Եւ էլի ծիծաղեց։ Այդ ծիծաղը սաստիկ խարում էր Նաղլուին, թոյլ չը տալով հասկանալ թէ որն է կատակը եւ որն է իրողութիւնը։ Այս անգամ նրա մէջ կասկած չը մնաց, որ Ահմէդը կատակ է անում։ Անկարելի էր, որ նրա մօտ կանգնած այլանդակ մարդը լինէր իր մօր տանողը։ Եւ նա շարունակեց իր ճանապարհը, ուշադրութիւն չը դարձնելով Քէօսա—Մուխտարի

վրայ, որ նոյնպէս չարժանացրեց նրան իր ուշադրութեանը:

Բայց այդպէս չէր Նազլուն մի շաբաթից յետոյ, վերադարձի ժամանակ:

Նա եւ Փէրին շրջապատուած էին մի տարօրինակ, մի սարսափելի բազմութեամբ: Եւ այժմ նա հասկանում էր տասնապետ Ահմէդի խօսքերը, գիտէր որ դրանց մէջ կատակ շատ քիչ կար. հասկանում էր մանաւանդ թէ ինչ է եղել տասնապետի այլանդակ ընկերը: Եթէ երկուսը, Ահմէդը եւ այն չորացած դեւը, այժմ էլ նստած լինէին աղբիւրի մօտ, Նազլուն ուրիշ կերպ կը խօսէր: Բայց ոչ ոք չէր երեւում այդտեղ, ոչ ոքին նա բան չասաց եւ ուղիղ գնաց դէպի աղբանոցի ձորը: Այդօրը հինաւուրց տունը օթեւան տուեց շատ դժբախտների:

Դա աշնանային մռայլ օրերից մէկն էր: Առաւօտեանից երկինքը պատած էր գորշ ամպերով. սարերի վրայ ձգուել էր մշուշի մի անհուն ծով: Մառախլապատ, անլոյս օրուայ խոնաւութիւնը նստել էր ամէն տեղ. իսկ ցուրտ քամին թէեւ շատ մեղմ էր, բայց սառցրել էր այդ խոնաւութիւնը եւ փայտացնում էր մարդու քիթ ու պռունգը:

Չը նայած այդպիսի եղանակին, Աւետարանոցը մի առանձին կենդանութիւն էր ստացել. Նա դուրս էր թափուել եւ տեղաւորուել էր կտուրների վրայ, ցանկապատերի ետեւում: Շրջակայ գիւղերից գալիս էին խտանում էին մանաւանդ Բէկի տան մօտ, իսկ Մէլիքի խումբ—խումբ գիւղացիներ. դրանց քշում բերում էին Սիւլէյման—Բէկի ձիաւորները: Մարդկանց կոյտերը տան հիւսիսային կողմում՝ բարձր թումբի լանջերը սեւացել էին մարդկանց բազմութիւնից:

Ամէնքը սպասում էին. ամէնքի աչքերը ուղղուած էին դէպի Բէկի տան մօտ եղած լայնարձակ հրապարակը, որի մէջտեղում տնկուած էր մի բարձր, սրածայր եւ հաստ ձող:

Մարդակեր բարբարոսութեան այն ժամանակներում երեխան էլ գիտէր, որ շուտով հրապարակի մէջ մի մարդ կը հանուի ցցի վրայ: Դա ամենազարհուրելին էր սպանութեան բոլոր եղանակների մէջ, որ մարդը հնարել է մարդու համար, եւ շատ յաճախ չէր գործադրւում: Ամէնքը հասկանում էին, պատժուողը մի շատ նշանաւոր ոճրագործ պիտի լինէր:

Ասում էին որ Բէկին, վերջապէս, յաջողուել էր ձեռք գցել Մանասի մարդկանցից մէկին եւ այժմ նրա վրայ պիտի թափէր իր ամբողջ կատաղութիւնը: Նա հաւաքել էր այսքան բազմութիւն, որ ցոյց տայ թէ ինչպէս ինքը գիտէ պատժել. մինչեւ անգամ հրաւէրներ էր ուղարկել Մէլիք—Աւանին, մի քանի Թուրք ու Քուրդ Բէկերի: Միայն Հայ Մէլիքն էր անտես արել իրան հասած հրաւէրը:

Բայց ամբոխը մի առանձին տագնապի մէջ չէր: Անհոգի, ցուրտ մի զանգուած էր նա եւ մինչեւ անգամ անհամբերութեան նշաններ էր ցոյց տալիս: Լուր էր պտտում, որ ցցի հանուողը թէեւ Մանասի մարդկանցից է, բայց անյայտ օտարական է, Վարանդացի չէ, եկել է մի հեռու տեղից: Օտարը օտարին կարեկից չէ. այս անողորմ օրէնքը այժմ ամբոխի մխիթարութիւնն էր: Գոնէ իմանում էին, որ սպաննուողը օտար է, ուրեմն կարելի էր նայել առանց ցաւակցութեան, առանց լացի, նայել այնպէս, ինչպէս փողոցում հաւաքուածները դիտում են թէ ինչպէս ընկած ձին կամ եզը փչում է վերջին շունչը:

Ժամանակն անցնում էր, իսկ սպասողների համբերութիւնը գնալով սպառւում էր: Լեռնային քմահաճ բնութիւնը սկսեց մի քանի զարմանալի փոփոխութիւններ. մշուշը չքացաւ լեռներից, երկնքի ամպերը յանկարծ ծուէն—ծուէն դարձան եւ արեգակը մի քանի տեղ ճառագայթներ թափեց խոնաւ ու սառած երկրի վրայ:

Կարծես հէնց դրան էր սպասում Սիւլէյման—Բէկը: Նա դուրս եկաւ տանից. ծալապատիկ նստեց գորգերի

վրայ առանձին պատրաստած տեղը, իսկ նրա շուրջը բազմեցին պատուաւոր հիւրերը: Ամէն տեղ տիրեց մեռելային լռութիւն. մարդիկ չէին համարձակւում նոյն իսկ շունչ քաշել:

Բէկը կարգադրութիւններ արաւ, բայց այսօր նա չափից դուրս դանդաղկոտ էր, կարծես վճռել էր անհամբերութիւնից ճաքեցնել այդքան մարդկանց: Նրա թիկնապահներից մի քանիսը դէս ու դէն վազեցին, նորից վերադարձան եւ ինչ որ բան ասացին: Անցան ծանր բոպէներ:

— Բերո՞ւմ են, վերջապէս լսուեց մի խեղդուած շշուկ, որ սկսեց ալիքների նման ման գալ նայողների կոյտերում:

Գլուխների ծովը երերաց, ամէն մէկն աշխատում էր յարմար տեղ բռնել: Տան ետեւից մի քանի մարդիկ երեւացին եւ անհամար աչքերը վերջապէս տեսան յանցաւորին:

Նա չէր քայլում, այլ քարշ էր ընկնում ծնկների վրայ, որովհետեւ նրա աջ ոտը բոլորովին չէր գործում: Առջեւից գնացողը ձգում էր նրա վզին կապած շղթան եւ նա զարհուրելի ջանքեր էր գործ դնում, որ կարողանայ աւելի արագ շարժուել: Մեռելային գունատութիւնը նստել էր նրա դէմքին, որի վրայ երեւում էր մի նոր միրուք:

Դեռ տեղը չը հասած՝ նա արդէն մեռած էր. կարծես նրան դուրս էին քաշել մահուան անկողնից:

Այդ հանգամանքը զարմանք պատճառեց հանդիսատես հիւրերին. հիասթափումն ընդհանուր էր:

— Սա մեռնելու վրայ է, ասացին մի քանիսները:

— Ձողի ծայրին չի հասնի. կէս ճանապարհին հոգին կուտայ:

Կալանաւորը կարծես խիստ դժգոհ էր այդ վկայութիւններից: Բարձրացնելով իր գլուխը, նա նայեց չորս կողմը, տեսաւ ահագին բազմութիւնը եւ ընդունելով

արհամարհող մարդու հպարտ դիրքը, ասաց, աչքերը բեւեռած Բէկի վրայ.

— Հանգի՛ստ եղիր, ես չեմ խանգարի քո այս մեծ հանդէսը... Իմ մէջ դեռ ոյժ կայ, կարող եմ, եթէ ուզեմ՝ քեզ զուարճացնել, երկար մնալ ձողի գլխին:

Նա հասաւ իր նպատակին. նա հասկացրեց որ սպանութեան հանդէսը կորցնում է իր նշանակութեան մեծ մասը: Ամենաանգութ չարագործներն անգամ այնքան հանդարտ ու անտարբեր չէին մօտենում այս տեսակ մահուան:

Նոյն իսկ այնպիսի գազաններ, որոնց համար մարդասպանութիւնը զուարճութիւն էր, դողում էին ցցի դիմաց: Շատերը այնքան թուլանում էին, որ սկսում էին գթութիւն հայցել, իսկ շատերը այնքան զայրանում էին, որ կատաղած այս ու այն կողմն էին ընկնում, հայհոյանքներ էին թափում ամէնքի վրայ: Թէ՛ աղաչանքները եւ թէ կատաղութիւնը, սակայն, միեւնոյն միտքն էին յայտնում. նրանք հաւասար չափով ցոյց էին տալիս թէ որքան սոսկալի բան է ձողի գլխին սպասող մահը:

Իսկ այս ջարդուած, կիսամեռ մարդը գոնէ մի հատ ցնցումով չը յայտնեց թէ իր մէջ էլ կայ երկիւղ: Նրանից երկու քայլ հեռու տնկուող ձողը ոչինչ տպաւորութիւն չէր գործում նրա վրայ: Նոյն իսկ նրա վզին անցկացրած շղթան բոլորովին աւելորդ էր, ոչինչ նշան չը կար թէ նա զգում է այդ մարդու մէջ որեւէ կիրք:

Սուլէյման—Բէկը, սակայն, ուշադրութիւն չը դարձրեց այդ արհամարհանքի վրայ: Նա մի սարսափելի ձայնով ասաց, ցոյց տալով ձողի ծայրը.

— Այնտեղից քո մարմինը կ՚ընկնի քեզ պէս շների առաջ. քո մի հատ ոսկորն էլ չի ազատուի շների բերանից:

Դատապարտուածի գունատ դէմքը քարացածի էր նման եւ երեւան չը հանեց ամենաթեթեւ ջղաձգութիւն անգամ:

— Եթէ աղաչես, ես քեզ մի ողորմութիւն կ՚անեմ, — շարունակեց Սիւլէյման-Բէկը. — ձողի վրայ քո երեսը դարձրած կը լինի դէպի եկեղեցին, ուր դու հագնում էիր ծաղրածուի շորեր եւ ծէսեր էիր կատարում: Գուցէ քո պիղծ հաւատի մեծերը գան եւ ազատեն քեզ իմ ձեռքից: Ուզո՞ւմ ես, անհաւա՛տ շուն:

Անպատասխան մնաց եւ այդ հայհոյանքը, որ արտասանուեց կարծես միայն այն մտքով, որ շրջապատողները հասկանան թէ սպաննուողը եկեղեցու պաշտօնեայ է:

Եւ իրաւ, դա Տէր-Սողոմոնն էր: Լերան լանջին ընկած արնաքամ վիրաւորը, որին չէին նկատել Մանասի մարդիկը, այդ անվախ քահանան էր: Արշաւանքից վերադարձող Թիւրք զինուորները գտան նրան անըզգայ դրութեան մէջ եւ տարան իրանց հետ:

Ամբողջ երեք շաբաթ նրա երկաթի կազմուածքը, ոչինչ համարելով արեան այնքան կորուստը, մաքառում էր զինուորի մահուան դէմ, եւ յաղթեց նրան, բայց յաղթեց, որպէս զի մատնուէ մի աւելի սարսափելի մահուան:

Սիւլէյման—Բէկին հասած քահանայի կմախքն էր. բայց նա շտապեց այդ կիսամեռ մարմինը սպաննել հրապարակի վրայ: Նա վրէժ էր հանում Մանասից. իսկ վրէժի զգացմունքը այս դէպքում կատաղութեան աստիճանին էր հասցնում այն, որ ձեռք ընկածը մի հոգեւորական էր, հակառակ, անհաշտ կրօնի մի ներկայացուցիչ:

Մահմեդականութիւնը դարերի ընթացքում այդ ներկայացուցիչներին չէր խնայել... Երեւի վրէժի ամբողջ զովութիւնը ծծելու համար էր որ նա այսօր չէր շտապում: Ինչպէս կատուն մի առանձին հաճութեամբ նախ խաղում է իր ճանկերի մէջ ընկած որսի հետ եւ ապա միայն խեղդում ու ոչնչացնում նրան, այնպէս էլ Սիրիացին դեռ երկար զննում էր իր զոհին: Ի՞նչն էր այդքան գրաւել: Դրսից — ոչինչ. նա ընկած էր հողի

վրայ, առանց ուրիշի օգնութեան չէր կարող կանգնել, շարժուել: Նա հիւանդ էր, շա՜տ թոյլ...

Չը կար աւելի զզուելի ամարդութիւն, ինչպէս այդ հիւանդից վրէժ հանելը: Նոյն իսկ բոլոր գազաններին չէ յատկացրած այդքան փոքրոգութիւն: Դա բորենու հաճութիւն էր, որով նա մօտենում է գերեզմաններին, փորում է ու դիակներ պատռում: Բայց հանդիսականներից ոչ ոք չէր զգում այդ ստորութիւնը: Բէկին շըրջապատողները նոյն բորենիների դասից էին, նոյնիսկ այստեղ էլ, այսպիսի հանգամանքների մէջ էլ, շողոքորթութիւններով էին գրգռում նրա ախորժակը:

Իսկ ամբոխը դիտէր իր բանը — սպասում էր վերջին գործողութեան: Երկինքն անգամ անտարբեր էր դէպի աշխարհային վատութիւնը: Նա կամաց-կամաց պարզում էր իր դէմքը, կարծես ուզում էր աւելի փայլուն, աւելի դուրեկան լուսաւորութիւն հաղորդել պատկերին: Ամպերը ճեղքըւում էին, հեռանում միմեանցից. արեւը լայն ու մեծ շերտեր էր տարածել լեռների վրայ, որոնց սեւ ու խոնաւ մարմինները դեռ շարունակում էին ծխալ, բարձրացնելով գոլորշիների խիտ ամպիկներ. կարծես հարիւրաւոր անտեսանելի քրմեր խորհրդաւոր զոհեր էին մատուցանում եւ նըրանց ծուխը ուղարկում էին դէպի երկինք, դէպի ինչ որ գերագոյն էակ, ինչ որ անհասկանալի, տարօրինակ աստուածութիւն...

Կենսատու, փայլուն շերտերից մէկն էլ ընկաւ գետնատարած մահապարտի վրայ: Բայց երկնքի շնորհն էլ նա չուզեց նկատել. ոչինչ ազդեցութիւն չարին նաեւ տաք, փաղաքշող ճառագայթները:

Բէկը, վերջապէս, նշան արաւ:

Մի խումբ մարդիկ թափուեցին քահանայի վրայ եւ բարձրացրին... Գործողութիւնը կատարուեց մի զզուելի դանդաղկոտութեամբ: Եւ երբ դահիճները, վերջապէս, մի կողմ քաշուեցին, փայտի սուր ծայրին շամփրած մարդը տիրեց ամբողջ շրջապատի վրայ,

նուաճեց, սառցրեց բոլոր լեզուները: Բայց որքան էլ մեռած ու անշարժ լինէր մունջերի այդ անապատը, ձողի վրայից մի հատ մրմունջ, մի հատ տնքոց չը լսուեց օդի մէջ:

Կապած ձեռքերը սեղմուած էին նրա մէջքին, աջ ոտը փայտի նման կախ էր ընկել: Այժմ էլ այդ ոտը փաթաթուած էր հնամաշ չորերի մէջ: Դա դահիճների մոռացկոտութեան նշան չէր. այժմ էլ դաւաճան գնդակի պատճառած մեծ վէրքի վրայ դեռ գործում էր սպեղանին: Նա խլել էր այդ մարդուն հանդիստ մահուան գրկից եւ այժմ էլ պիտի շարունակէր իր պաշտօնը, որպէս զի ցցի մահը կատարէ իր սոսկալի գործը, որքան կարելի է դանդաղ կերպով:

Ծա՛նր րոպէներ անցան: Դեռ ամէնքը սպասում էին: Չը կային տանջանքներ, բայց պիտի անպատճառ լինէին: Հօ երեխայ չէր Սիւլէյման-Բէկը, որ այսքան մարդ հաւաքէր սոսկ այն նպատակով, որ ցոյց տայ թէ ինչպէս է ցցի վրայ խրւում մի կտոր միս: Այս միտքը Բէկի շրջանում էր պտտում: Իսկ դէնը, բազմութեան մէջ, խօսում էր բազմութեան տրամաբանութիւնը: Տանջանքներ չը կան, ուրեմն ոչ ոք չէ կարող ասել թէ վերջացել է տեսնելու պարտականութիւնը:

Բայց տանջանքներ կային, վաղուց էին սկսուել, միայն համր էին եւ անտեսանելի:

Հիւծուած մարմնի մէջ ոտքի էր կանգնել ամբողջ կամքը, մի պողպատի ձուլուածք, որ միշտ առաջնորդում էր այդ անվեհեր մարդուն: Նա հպատակութեան էր կանչում մարմնի բոլոր մասնիկները, որոնց վերաբերմամբ երբեք քնքշութիւն չէր իմացել: Բայց մարմինը մարդկային մարմին էր. նա կծկւում էր հարիւրաւոր տեղերից, իր բոլոր ջղերը պաղ օձեր էին դարձրել, որոնք գալարւում էին, ձգւում, տարածելով տենդային ցնցումներ:

Երկու հակադիր ուժեր — մարմնի բնութիւնը եւ պողպատի կամքը — միմեանց զիջումներ չէին անում,

ու տանջանքները աւելի անգութ էին: Այս մրցումը հաւաքուել, կենտրօնացել էր դէմքի վրայ: Այդտեղ երեւում էր լուռ փոթորիկը, տեղի ունէր մի ալեկոծում, որ եթէ ձայն ունենար, կը դղրդացնէր գետի ամբողջ ձորը...

Տեսան այդ դէմքը... Բէկը առաջիններից մէկն էր: Նրա ճակատի կնճիռները դրատուեցին, մի քիչ հանդըստացաւ այդ թխպած կերպարանքը: Չը համարձակուելով խօսել, նա խոնարհուեց դէպի իր կողքին նստածը եւ մատով ցոյց տուեց սպաննուողի դէմքը, ուր ամէն ինչ տակն ու վրայ էր դառած եւ կարծես հարիւրաւոր տեղերից ճաքճքել էր ուզում:

Ամբոխն էլ տեսաւ: Իսկ նահատակը չը տեսաւ մարդկային հետաքրքրութեան այդ զզուելի անհամեստութիւնը, այլ զգաց իր այրուող սրտով, եւ շտապեց թաքցնել իր դահիճների մխիթարութեան այն վերջին նշանն էլ: Նա յետ գցեց իր գլուխը. դէմքը այլեւս աշխարհին չէր երեւում, յառած էր երկնքին: Մարմինը հետզհետէ թուլանում էր. նա առանց այդ էլ քայքայուած էր. ցցի սուր ծայրը պատռել էր նրա փորոտիքը եւ մի ագահ, ամենակուլ կրակ սովորականից շուտ բոյն էր դնում վէրքերի մէջ: Շատ էր շտապել Սիւլէյման—Բէկը:

Արեգակը անցնում էր կէսօրուայ տեղից: Նրան դիմաւորում էր ահեղ մրցութեան դաշտը: Սարերը կոխ էին յայտարարել արեւին: Նրանք այժմ ծխում էին մոլեգնաբար, հաւաքում էին իրանց բոլոր մշուշները եւ մեծ մեծ յորձանքներով ուղարկում էին դէպի երկինք, կարծես խօսք էին տուել միանգամից կլանել հրեղէն գունդը եւ նրա համատարած ոսկի շողերը: Գոլորշիների եռացող ծովը արագ տարածւում էր, գրաւելով երկնքի բոլոր բաց տեղերը: Նա կանոնաւոր պատերազմ էր մղում. գալարուն, թեթեւաշարժ հոսանքները առաջապահ գնդերի պէս գրոհ էին տալիս եւ արդէն անցնում էին արեգակի վրայով, իսկ նրանց ետեւից

գալիս էին դանդաղ եւ միաձոյլ կուտակումները: Խոնաւ երկրի երեսին վազում էին նրանց ստուերները: Սակայն արեւելքը այդ միջոցին սքանչելի խաղաղութիւն էր ներկայացնում, այնտեղ երկնքի ծայրը պարզւում էր. այնտեղից ամպերը յամրընթաց լողում էին դէպի արեւմուտք, դէպի կուլի դաշտը: Օրուայ մնացորդը պատկանում էր մառախուղին:

Յանկարծ փայտի ծայրին շամփրած մարդը մի սաստիկ ցնցում գործեց եւ դարձեալ խլեց ընդհանուրի ուշադրութիւնը: Նա լարեց իր բոլոր ջղերը, զարհուրելի հաստատակամութեամբ ձգեց իր կծկուած իրանը, ուղղուեց եւ կուրծքը շուռ տուեց դէպի արեւելք:

Դա մեռնողի ծայրայեղ յանդգնութիւնն էր, որ ահ տարածեց մինչեւ իսկ Սիւլէյման—Բէկի շրջանում: Յանդգնութիւն՝ այդ զարհուրելի դրութեան մէջ անգամ... Այսպէ՛ս են մեռնում հսկաները:

Թէեւ այդ շարժմամբ նա կոտրեց իր փորոտիքը, բայց էլի ձայն չը հանեց: Կարծես բաւական էր, որ այժմ նայում էր երկնակամարի պայծառ ծայրին. ուզեց առաջ տանել իր աջ թեւը, բայց տեսնելով որ նա պինդ կապուած է, երեք անգամ գլուխ տուեց անհուն բարձրութեան:

Ամբոխի վրայ այժմ բռնացաւ մի գերբնական ահ: Ամէն մէկը դողաց, երբ օդի մէջ հատատ ու անչափ ձայներ տարածուեցին.

—_ Ազատի՛ր մեր երկիրը...

Նա աղօթում էր. նա խօսում էր երկնքի հետ: Դա վերջին քահանայագործութիւնն էր, որ բարիք էր աղերսում աշխարհի համար: Ապա նա թուլացաւ ու գլուխը կախ գցեց աջ ուսի վրայ: Այլեւս կծկումներ չը կային: Մահը հանդարտ վերջացնում էր իր գործը...

Այս անգամ էլ ամբոխը անշարժ էր: Այժմ նրան շղթայել էր գերբնական ահը: Այս վայրկեանից ցցի

գլխին նստածը նրա սուրբն էր: Ամբոխի առաջ այլեւս մարդ չէր, այլ պաշտելի ոսկորներ:

Մոմի լոյսերով եւ խունկի ծխով, ջերմեռանդ համբոյրներով եւ սրտի հառաչանքներով նա կը փառաբանէր ոսկորների ամէն մի կտոր եւ կ՚ուղարկէր նրան երկնքի գահի առաջ՝ ցաւագար, տանջուող աշխարհի համար բարեխօսելու: Բռնութեան զոհերը միշտ ամբոխի սրբերն են դարձել. դա արդար օրէնք է...

Հաստաւ այդ օրէնքի ամենահանդիսաւոր նուիրագործման րոպէն. մարդկանց կոյտերի մէջ մի սրբազան ողբ սկսուեց: Նա անձայն էր առաջաւոր խմբերի մէջ, բայց խուլ հեկեկանքներ դարձաւ, երբ անցաւ շարքից շարք, կամուրջներ գցեց կտուրների վրայով,, մինչեւ անգամ գլխեց դէպի բարձր, դէպի Մէլիքի տան մեծ թումբը. նա շօշափեց բոլոր աչքերը, որոնք նայում էին սպանութեան...

ԺԶ.

Միաժամանակ երեւան եկաւ մի ուրիշ հրաշք:

Դա երկնքից նահատակի վրայ կաթող լոյս չէր, դա փայլատակում չէր, ո՛չ արեւի խաւարում եւ ոչ առհասարակ որ եւ է գերբնական երեւոյթ, որ պիտի վաւերացնէր ամբոխի վճիռը եւ հաստատէր թէ երկինքն էլ ընդունում է որ սուրբ է այդ զոհը:

Դա Մէլիքի աղջիկն էր, որ կանգնած էր ամրոցի պարսպի վրայ...

Տեսե՞լ էր նա ամէն ինչ: Լսե՞լ էր աղօթարանին ուղղած աղաղակը:

Բարձր եւ ուղղաձիգ է այն ժայռը, որ բնութիւնը տնկել է Աւետարանոցի մէջ իբրեւ մի փոքրիկ միջնաբերդ. բարձր էր եւ այն շրջապարիսպը, որ պսակում էր միջնաբերդի գլուխը: Այդ կրկնակի բարձրութեան վրայ Գայիանէն մենակ էր, անշարժ կանգնած, բարձ-

բահասակ, տասն եւ ութ տարիների մի ծաղկափթիթ ստեղծագործութիւն։

Ներքեւից, գիւղի միջից, հրաշալի օդային երեւոյթ էր այդ դիրքը. գլուխը քիչ կորացրած, մառախուղ, ամբողջովին հայեացք դարձած։ Ամէն ինչ — օդը, բարձրութիւնը, արեգակի տժգոյն լոյսերը, որոնք արագ փոխանակւում էին ամպերի փախչող ստուերների հետ, շրջապատող հանգամանքները, — դիւթական գեղեցկութիւն էր թափում նրա վրայ։

Թւում էր թէ բազմաչարչար երկրի արդարութիւնը այլեւս ջախջախուած, արնաքամ դիակ չէր. թւում էր թէ նրան յաջողուել է դուրս գալ մարդկանց ոտների տակից, թողնել արհամարհանքների միջավայրը եւ բարձր գնալ։ Եւ ահա նա հաստատուել է անմատչելի պատուանդանի վրայ եւ հանդէս է բերել իր ամբողջ չքնաղութիւնը. անգութ եւ անողոք, ինչպէս վայել է անպատուած սրբութեան, նա նայում է դէպի ցած, տեսնում է եւ զգում։ Թւում էր թէ այժմ նա պիտի դատէ, պիտի հաշիւ եւ պատասխան պահանջէ չարագործների այս հանդէսից։

«Ի՞նչ արիր»... Այս հարցն է, որ գալիս է բարձրից, այդ զարմանալի էակից։

«Ի՞նչ արիր»...

Արդար հարց։ Բայց լուռ է ցածրում փռուած աշխարհը. պատասխան չունի յանցաւորը...

Եւ արդարութիւնը վրդովուած է. միայն երկինքը կարող է իր կրակներով այդքան զայրոյթ դարբնել եւ տալ իր ընտրածին։ Գայիանէն վառուած է, պատրաստ է ոչնչացնել յանցանքի տեղը կանգնած այն ամբողջ բազմութիւնը։ Ոչնչացնել, այո՛. արժանի են ամէնքը, մեղաւոր են ամէնքը։ Նա ոչինչ չէ խնայում, բայց զէնք ու հրանոթ չէ տուած նրան իբրեւ գործիք արդարութեան։

Դարձեալ ամէն ինչ թողնուած է նրա հրեշտակային դէմքին — դա է նրան տուած։

Եւ գործի է դրուած այդ զէնքը. նա այնպէ՛ս կլնճոտել է յօնքերը եւ շրթունքները միմեանց սեղմել որ թոյն է կաթեցնում վարդագոյն կաշու իւրաքանչիւր խորշից։ Մի ջուխտ կայծակներ անընդհատ հոսում են աչքերից եւ անդադար ճայթում են բազմութեան գըլխին։

«Ի՞նչ արիր»...

Ուրիշ խօսք չը կայ. այս են հարցնում նրանք ամէն մէկից, չը խնայելով նոյն իսկ անհասկացող երեխաներին։

Շատ էին հարցաքննութեան ենթարկուողները, եւ երկար թափառում էին կայծակները...

Ոչինչ պատասխան. նրանք վերադառնում էին հանդէսի կեդրոնը, ուր դահիճները դեռ իրանց զոհի հետ էին։

Մի անգամ էլ ջուխտակ շանթերը բարձրացան ցցի գլուխը, սահեցան անկենդան դիակի լանջերով, ապա ցած թռան եւ մոլեգնաբար փաթաթուեցին Թիւրք զօրապետին։

Այս անգամ նրանք երկար կանգ առան այդ կոշտ ու վայրենի մարմնի վրայ. եւ այս անգամ էլ սիրիացին անդէտ չը մնաց։ Նա էլ դարձրեց իր դէմքը դէպի այնտեղ, ուր ուղղուած էին բազմաթիւ հայեացքներ. նայեց եւ... առաջին վայրկեանից տեսաւ անասելի զզուանքի, ատելութեան տարափը, որով նրան հեղեղում էր անծանօթ, բայց սքանչելի դէմքը։

Սիրիական արիւնը անհանգիստ հեղուկ է. նրա իւրաքանչիւր կաթիլը կրակ ընկաւ մի ակնթարթում։ Երկու կայծակները նրան էլ մօտեցրին այն հարցը, որ ման էին ածում աջ ու ձախ։ Բայց նա չը հասկացաւ. նա երբեք չէր ճանաչել հաշիւ ու պատասխան պահանջող հարցերը։

Զզուանքը ոչնչացնող, պատժող չէր. գեղեցիկ աղջիկը բռնակալներին չէ պատժում։ Ընդհակառակն, նա մի թէժ կրակ էր, որ գլորուեց, ընկաւ բռնակալի սըր-

տի այն կողմը, ուր ամբարուած էին անասնական դիւրավառ կրքերը: Այդտեղ հրդեհ բռնկուեց, որ կայծեր ցայտեցրեց դէս ու դէն: Վճիռը բոլէական էր...

Երկու հայեացքների մրցումը կարճատեւ էր: Բէկը իր սարսափելի սպիտակուցներին հանդիստ էր տուել: Տէր—Սողոմոնը հանել, տարել էր նրանց ամբողջ կատաղութիւնը եւ այժմ հպարտ ու ինքնաբաւական հայեացքը տափանքի կրակն էր արծարծում իր մէջ:

— Ո՞վ է այն եղնիկը, բացականչեց Բէկի հիւրերից մէկը:

— Ո՞ւմ աղջիկն է, հարցրեց միւսը:

Սկսուեց խօսակցութիւն: Տանտէրը քիչ էր խառնըւում. նա լաւ էր համարում լսելը եւ նայելը: Առաքսի ափին ապրող մի երիտասարդ Բէկ հաւատացնում էր որ այդպիսի մի գանձ ունեցողը հէնց այժմից կարող է համարել իրան մարգարէի դրախտում: Նրա դրացի եւ հասակակից մի այլ Բէկ բոլորովին համաձայն էր որ այդպէս է, բայց աւելացնում էր որ գանձը դժուար տեղերում է լինում թաղուած, ուստի այս մի գանձին տիրանալն էլ հեշտ չէ:

— Ինչո՞ւ, զարմացած հարցրեց Սիւլէյման—Բէկը:

— Չե՞ս տեսնում. նա հպարտ է ինչպէս մի փէրի. իսկ այդ ամրոցը, երեւի, շատ լաւ է պահպանում նրան... Կարծես թէ երկու թագաւորութեան տէր հայր ունի...

— Եթէ Մէլիք—Յուսէինի աղջիկն է, ուրեմն հայր չունի:

— Ի՞նչ ասացիր, Սիւլէյման—Բէկ. դու ուրեմն չը գիտե՞ս էլ թէ ով է նա:

Բէկը հարկադրուած եղաւ խոստովանել այդ բանը: Երկու հասակակից երիտասարդները ծիծաղեցին, չը կարողանալով պահել իրանց զարմանքը:

— Միշտ այդպէս է, ասաց մէկը.— ամենալաւ որսորդը առիւծն է. բայց նա, ասում են, իրանից մօտ

գտնուող որսը չէ տեսնում: Այդպէս էլ Սիւլէյման—Բէկը...

Այդ հաճոյախօսութիւնը Բէկին շատ դիւր չեկաւ. նա չէր ուզի այս անգամ նոյն իսկ արծիւ դառնալ եւ աչքից գցել այսպիսի որսը:

— Գիտէ՞ք ինչ կասեմ ես, մէջ մտաւ մի հասակաւոր Թիւրք, ըստ երեւոյթին մի խան, որի մէջքին փաթաթած էր Քիրմանի թանկագին շալ: — Վկայ է մարգարէի միրուքը, այդպիսի կատաղածներից վայելչութիւն չի լինի: Ընտանիքը մի խաղաղ պարտէզ է եւ ոչ թէ կռուի ասպարէզ:

Նա ընդհանուր հեգնութիւն առաջ բերեց իր այդ մտքով:

— Դու, Շէրիֆ—Խան, ծերացել ես եւ հանգիստ ապրել ես սիրում: Բայց չը գիտե՞ս միթէ թէ ինչ զուարթութիւն է վայրենի ձին զսպելը, հնազանդեցնելը:

— Այո՛, հաստատեց Սիւլէյման—Բէկը: — Ստամբուլում ահագին արժէք ունեն կատաղի հիւրիները. այնտեղի մեծամեծները ահագին փողեր են ծախսում՝ այսպիսի գեաւուրներ ձեռք բերելու համար...

— Ճի՛շտ է, ճիշտ է ասացին ամէնքը:

Շէրիֆ—Խանը լռեց, որովհետեւ Ստամբուլը այնպիսի հեղինակութիւն չէր, որ կարելի լինէր նրա դէմ վիճել:

Իսկ նա, որ այս խօսակցութեան նիւթն էր, շարունակում էր բարձրից իր զզուանքը թափել:

Խե՜ղճ. նա չը գիտէր թէ ինչ գնահատութիւն էր գտնում իր սրտի սրբազան, մաքուր զգացմունքը ա՛յն շրջանի մէջ, որին տալու, արհամարհելու համար դուրս էր եկել այդ սարսափելի ժամին:

Նա միամիտ էր լեռնային եղնիկի նման: Հէնց այդ էր պատճառը, որ կոյս Հեղինէն, Աննա—Խաթունը եւ ամէնքը աշխատում էին սովորեցնել նրան նոյն եղնիկի զգուշութիւնը: Նրանք գիտէին որ բոլոր գիշատիչները

միեւնոյն են՝ ինչ կաշուի եւ կերպարանքի մէջ էլ լինեն․ ուստի քարոզում էին, որ որսի համար մի փրկութիւն է ստեղծել աշխարհը — թագնուե՛լ։ Ուրիշ ոչ մի բան չէր օգնի․ եւ խեղճ է այն եղնիկը, որ կուլի է գնում գայլի դէմ։

Մի այդպիսի կռիւ ներկայացնում էր Գայիանէն թիւրք զօրապետի դիմաց։ Բայց այդպէս երեւում էր հեռուից նայողին։ Ինքը, աղջիկը, այնքան ոգեւորուած էր իր կռւով, որ բաւարար չէր համարում իր միակ զէնքը եւ այն թոյնը, որի մէջ նա եռանդով թաթախում էր այդ զէնքը։ Իսկ թոյն պատրաստում էին նրա համար այն ահռելի անցքերը, որոնք տեղի ունեցան վերջին շաբաթներում․․․

Այն ժամանակ, երբ Գայիանէն կանգնած էր պատի գլխին, նրանից քիչ հեռու, ձախ կողմին, ղառիվայրի լանջերին կային տեսարաններ, որոնք քարեր էին լացնում։ Սառն, քարքարոտ հողի վրայ թափուած էր այն սարսափելի բազմութիւնը, որ առաւօտեան իրանց հետ բերել էին Փէրին ու Նազլուն։

Այդտեղ երեւում էին ծծկեր երեխաներ, որոնց մերկ մարմնի վրայ փտում էին օսմանեան զէնքերի պատճառած վէրքերը․ անհայր ու անմայր որբերի մի մեծ թիւ մեռնում էր սովից եւ ցրտից։ Իսկ ի՞նչ էին անում մայր ունեցողները։ Ահա այն կողմը, ամէնքից հեռու, մի կին է երեւում․ նա պատառոտել է իր բոլոր շորերը, ծածկել է նրանց կտորներով իր փոքրիկ երեխային, բայց մանուկը դարձեալ դողում է։ Եւ այլեւս ճար չունի խեղճ մայրը, ուրիշ միջոց չը գիտէ նրան տաքացնելու համար, այլ միայն շուտ—շուտ համբուրում է նրան, կաթեցնելով իր աչքերից խոշոր արտասունքներ․․․

Ահա դրանք են Գայիանէի կողմնակիցները։ Սիւլէյման-Բէկը իր հիւրերի հետ վճիռ էր կայացնում կատաղած հիւրիի մասին։ Իսկ այստեղ այսքան թշուառ-

ներ, այսքան մերկ, փայտացող մարմիններ․․․ Ի՞նչ էին ասում նրանք Գայիանէին։

Խօսք չէր դուրս գալիս նրանց բերաններից, բայց տանջանքները հարիւրաւոր լեզուներից էլ պարզ հասկացնում էին, որ հիւրիի ամբողջ կատաղութիւնը քիչ է, շատ չնչին, եւ այս զարհուրելի դժբախտութեան մէջ ոչինչ, ոչինչ մխիթարութիւն չի տայ․․․

Ոչինչ մխիթարութիւն չէր տալիս եւ Փէրին, թէեւ այս անգամ պակաս եռանդով չէր կատարում իր գործը։ Նա նստած էր դժբախտների շարքում եւ իր ամբողջ շնորհքը գործ էր դնում, որ արտասունք դրդող այդ ուշակորոյս բազմութեան մէջ, լաւ իմանալով, որ բացի դրանից մի ուրիշ միջոց չը կայ, մի միջոց, որ ծուատած սրտերին գոնէ աննշան թեթեւութիւն տար։

Բայց ի զուր․ ոչ ոք նրան չէր հասկանում եւ ոչ ոքի մէջ այլեւս արտասունք չէր մնացել։ Այդ րոպէին եթէ դեռ կար մի բան, որ կարող էր շարժել արիւնոտ սրտերը, դա անասնական այն հրճուանքն էր, որ յայտնի է միայն սովածներին եւ որը դուրս է հանում մի կըտոր հացը։

Հա՛ց․․․ Նա էր այս զարհուրելի մարդկանց տանջող երազը․ նա էր կարող թացութիւն տալ նրանց բորբոքուած, ապուշ աչքերին։ Իսկ Փէրին սուտ է ասում, յիշում է անցեալ օրերը, յիշում է աղէտները, ողբում է կորածներին․․․ Կրակոտ պատմութիւններ են, բայց նրանց լսողները քարեր են․ քարեր, թափուած շրջակայքում, երկնքի տակ, եւ քարեր, ամփոփուած այս մարդկանց սրտում։ Հա՛ց․․․

Եւ պառաւի լացը կարծես միայն Գայիանէի համար է․ կարծես այդ սուտն է, որ շարունակ հասկացնում է Մէլիքի աղջկան թէ պէտք է, դեռ շատ պէտք է թանձր թոյն, ատելութիւն ու անէծք թափել այս անբախտ աշխարհի վրայ։ Եւ չէ կշտանում Գայիանէն իր կռւից, չը գիտէ թէ երբ կը վերջանայ դժբախտների, զրկուածների թոյնը։

Արեգակը վերջնականապէս թաղուեց ամպերի մէջ. սարերի գլխից մշուշը կատաղի արշաւանքներ սկսեց դէպի ահագին ձորերը: Կախուեց մութ ու անդոյն օրը. ասեղի ծայրերի մեծութեամբ կաթիլները սկսեցին մաղուել ցուրտ օդի մէջ: Մարդկանց դժգոհութիւնները այլեւս պարզ չէին երեւում: Տեղ չէին հասնում եւ Գայիանէի բարկութեան շանթերը...

Այդ միջոցին մի ձեռք դիպաւ նրան եւ մի հեզ ձայն արտասանեց.

— Ժամանակ է...

Մէհրին էր: Նրան չյաջողուեց իսկոյն իր վրայ դարձնել Գայիանէի ուշադրութիւնը, որին ներքեւում փռուած տեսարանը բոլորովին գերել էր...

— Գնա՛նք, Գա՛յիանէ, մայրդ հիմա կը վերադառնայ, նորից խօսեց Մէհրին:

— Այդքան շո՞ւտ, հարցրեց աղջիկը, աչքը չը հեռացնելով մահուան պատժի հրապարակից:

— Ամէնքն են գնում:

Իրաւ, հանդէսը վերջացել էր: Փողոցները, կտուրները դատարկւում էին. շատ խմբեր արդէն հեռանում էին Աւետարանոցից:

— Այո՛, գնում են ամէնքը, մնում է միայն նա...

Մէհրին հասկացաւ թէ ում մասին է խօսքը: Եւ խօսքը հառաչելով, ասաց ջերմեռանդութեամբ.

— Նա նահատակ է:

— Օ՜, նահատակ... Բայց ի՛նչ էլ լինի նա, այս մարդիկ արժանի են երկնքի կրակներին: Դու տեսա՞ր ամէն ինչ... Ես չէի ուզի հեռանալ այստեղից, մինչեւ որ արդարութիւն չը լինի: Մի՞թէ ոչ ոք չը պիտի պատժուի, մի՞թէ ամէնքը լուռ ու հանդիստ կը գնան իրանց տները եւ դեռ կը պատմեն ինչ որ տեսան ու լսեցին:

— Այո՛, կը գնան, հո՛գիս, կ'ասեն էլ: Ո՞վ է աշխարհի տէրը, ո՞վ պիտի արգելէ, եթէ վաղը մի ուրիշին էլ այդպէս անեն:

Մէհրին այժմ ուրիշ տեսակ էր երեւում: Կարծես նա հաշտուել էր մի նոր դրութեան հետ եւ այդ պատճառով խօսում էր այնքան համարձակ. նա այլեւս կարիք չէր զգում կիսատ, անորոշ խօսքեր արտասանելու, քնացնելու: Եւ նա չը զարմացաւ, տեսնելով Գայիանէի այլայլուած թունալից դէմքը. գիտէր որ հէնց այդպէս էլ պիտի լինի:

Առանց նրա խորհրդի եւ, որ գլխաւորն է, առանց նրա աջակցութեան չէր Գայիանէն իրագործել իր միտքը, յանկարծ դուրս գալով աշխարհի առաջ: Մի ամբողջ օր ու մի ամբողջ երեկոյ երկուսը միասին խորհրդակցել էին, պատրաստել էին այդ գործը, որ անհնարին կը լինէր, եթէ Մէհրին տեղեակ չը լինէր տան բոլոր հանգամանքներին:

— Գնա՛նք, էլի կրկնեց նա:

— Բայց ի՞նչ տանենք մեզ հետ: Մխիթարութիւն չը կայ, Մէհրի: Իմ սիրտը այժմ աւելի սեւ է, աւելի ցաւագար: Ահ՜, ի՛նչ մռայլ օր է, Տէ՛ր Աստուած, ի՜նչ դժոխային օր...

Մէհրին ձգեց նրա թեւը եւ երբ երկուսը մի քանի գնացին պարսպի վրայ, ասաց.

— Մէհրին թոյլ չի տայ, որ դու այդպիսի տխուր խօսքեր ասես: Լսի՛ր. ես տանը պիտի քեզ ասէի. այս երեկոյ... դու նրա հետ կը լինես:

— Ի՞նչ ես ասում, բացականչեց Գայիանէն, կանգնեցնելով պառաւին եւ ուշադրութեամբ նայելով նրա աչքերին:

Մի ակնթարթում այլակերպուեց այդ տխուր ու յուսահատ արարածը: Բայց այդ փոփոխութիւնը հեշտութեամբ չը կատարուեց: Աղջիկը չը դիմացաւ ներքին ցնցումներին եւ նրա աչքերից գլորուեցին արտասուքները...

— Կատա՞կ էր, հարցրեց նա լացի միջից:

— Ո՛չ, սուրբ Գրիգորիսը վկայ, շտապեց հաւատացնել Մէհրին: — Այսօր առաւօտեան, երբ նա գնում

էր, ես մօտեցայ, որպէս թէ ուզում եմ խուրջինը տալ նրան: Բայց մինչեւ խուրջինը ինձանից ստանալը նա լսեց իմ բերանից մի քանի խօսք, որոնց միտքը իսկոյն հասկացաւ — ես այդ իմացայ նրա ժպիտից եւ գլխի շարժումներից: Նա գիտէ որ այսօր երեկոյեան ես պիտի յայտնեմ նրան քո կողմից մի շատ կարեւոր գաղտնիք: Եւ եթէ քեռիդ այս գիշեր չը պահէ...

— Նա չի մնայ, ընդհատեց Գայիանէն. — նա գիտէ...

Եւ ինքն իր խօսքը ընդհատելով, Մէհրիի հետ ցած իջաւ:

Րոպէ չանցած՝ նրանց տեղը բռնեց մշուշի մի թանձր կոյտ, որ իսկոյն փաթաթուեց միջնաբերդի ժայռին, կլանեց նրան եւ ապա ցած գնաց, քարշ ընկաւ գիւղի փողոցներու: Լեռնային ջրողող, մառախլապատ օրը մեռելութիւն տարածեց ամէն տեղ...

Այդ մեռելութիւնը, կարծես, շատ հաճելի էր մի մարդու համար, որ կանգնած էր Բէկի տան հարեւան մի կտուրի վրայ:

Վաղուց էր նա այդտեղ, այն ժամանակից, երբ Բէկի հիւրերը խօսակցութիւն էին սկսել Գայիանէի մասին: Այժմ նա դեռ չէր փոխել իր դիրքը, դեռ նրա դէմքը դարձրած էր դէպի Մէլիքի տունը, նայում էր մշուշի կոյտերին, կարծես սպասում էր թէ երբ գեղեցիկ աղջիկը նորից կերեւայ այնտեղ:

Մտախոհութիւնը մի տաղնապալից յուզմունք էր պատկերացրել նրա դէմքի վրայ. մի առանձին եռանդով նրա ոսկորոտ մատները յետ ու առաջ էին դարձնում փոքրիկ համրիչի հատիկները: Երբեմն նա նայում էր նրանց եւ նրա հաստ շրթունքները արտայայտում էին կամ երկիւղ, կամ համարձակութիւն: Վերջապէս նա համրիչը գցեց իր գրպանը, մի անգամ էլ կարօտալի հայեացք ուղղեց դէպի միջնաբերդը եւ արագ քայլերով ցած գնաց:

Դա Քէօսա-Մուխտարն էր: Այսօր նրա հաշիւները բոլորովին խառնուել էին:

Մի բան միայն հասկացաւ նա, այն, որ այդքան հեշտ չէ իրան տանջող հաշիւներին միանգամից վերջ տալ: Պահանջւում էր դեռ շատ նրբամտութիւն, բայց մանաւանդ մեծ պատրաստութիւն: Այլապէս չէր կայանայ մեծ վաճառքը:

Նա էլ անյայտացաւ գիւղի ինչ որ անկիւնում: Այնուհետեւ դրսում մնացին միայն շները, նոյնպէս եւ մի քանի հատ անտէր, վէրքերով պատած ու մերկ երեխաներ:

Սրանք մոլորուել էին իրանց բախտակիցների սոսկալի խմբից եւ այժմ թափառում էին ստուերների նըման, դանդաղ ու անզգայ...

ԺԷ.

Աննա-Խաթունը այդ օրը չը մնաց իր տանը: Պատճառները մի քանիսն էին, բայց գլխաւորը կոյս Հեղինէն էր:

Մէլիքի այրին կատարեալ այրական դիմացկանութիւն եւ սառնասրտութիւն ցոյց տուեց եւ այն աղէտների մէջ, որ նախատեսել էր Մանասի սուրհանդակի հետ ունեցած խօսակցութեան ժամանակ: Սիւլէյման Բէկը քանդել, հողին էր հաւասարեցրել երեք գիւղեր, որոնք գտնըւում էին Մանասի բնակութեան մօտերքում:

Այդ գազանութիւնը պատճառաբանուած էր Թիւրքական նուրբ խորամանկութեամբ. որպէս թէ այդ գիւղերն են օգնութիւն տալիս աւազակներին, պահպանում են նրանց եւ հարկ եղած ժամանակ միանում են նրանց հետ ու միասին կռւում: Վերջին կոտորածը Տումի գիւղի շրջականերում, որպէս թէ, տեղի չէր ունենայ, եթէ այդ գիւղերը չը մասնակցէին Մանասի արշաւանքին:

Մարդու աչքը, որքան էլ սովոր լինէր բռնութեան հրէշային գործերին, չէր կարողանում հաշտուել այն

իրականութեան հետ, որ ներկայացնում էին բարբարոսների կատաղութեան մատնուած երեք թշուառ գիւղերը: Գուժկաններ եկան, որ Մէլիքի տանը յայտնեն եղելութիւնը: Նրանք միաբերան վկայում էին թէ չէ կարելի հաւատալ աչքերին: Դրանից աւելի սարսափելի նկարագրութիւն չէր կարող անել լեզուն: Նշանակում էր որ սիրտը աւելի լաւ է համարում թերահաւատ լինել, սփոփուել նրանով թէ աչքերը չափազանցում են, բարբարոսութիւնը աւելի մեղմ չափերով է կատարուած, քան ընդունել թէ հնարաւոր է այնպիսի մի դժողք երկրի վրայ···

Աննա-Խաթունը ցաւում էր, խոստովանում էր որ աղէտը իր ենթադրածից տասնապատիկ աւելի է, եւ այդքանով էլ բաւականանում էր: Նա մերժեց դարի կամ կորեկ փոխ տալ կոտորուած ժողովուրդի մնացորդին, որ ոչինչ չունէր, որ մերկ ու քաղցած դուրս էր շպրտուել աշնանային երկնքի տակ···

Այդպէս նա վարւում էր կոյս Հեղինէի խորհուրդներով: Կտրուել աշխարհից, փակել աչքերը եւ խցել ականջները — ահա ինչի մէջ էր նա գտնում փրկութիւնը: Որքան սաստկանում էր դժբախտ երկրի վրայ հաւաքուած փոթորիկը, այնքան անսիրտ էին դառնում այս երկու կանայք:

Մայրապետը մանաւանդ այժմ անողորմ կերպով չահագործում էր իր քարոզած իմաստութիւններից մէկը — հլու հնազանդութիւն ճակատագրի կամքին: Բոլոր դիմողների, աղերսողների համար նրա պատասխանը մէկ էր. Աստուծու կամքն է. ամէն փորձանք մեր մեղքերի համար է գալիս, ոչ ոք չէ կարող ջնջել այն, ինչ որ գրուած է ճակատի վրայ···

Նա մեծ ուշադրութիւն չը դարձրեց այն լուրի վրայ, որ մի քանի օր առաջ սկսեց պտըտել թէ Մանասի մարդկանցից մէկը պիտի ցցի հանուի: Բայց երբ պատժի ժամանակին երկու օր էր մնացել, Հեղինէն յանկարծ սկսեց չը ծածկել որ Բէկի դիտաւորութիւնը վրդով-

մունք է պատճառում իրան, որ սպանութեան այդ եղանակը անաստուածութիւն է, որ ինքը, պառաւ կոյսը, այդ օրը կը չոքէ սեղանի առաջ եւ արտասունք կը թափէ: Այդ անհանդստութեան, այդ բողոքների պատճառն այն էր, որ հաստատապէս յայտնի դարձաւ թէ սպանուողը մի քահանայ է:

Հեղինէն նրան չէր տեսել, նրա անունը չէր լսել, բայց բաւական էր որ նա քահանայ էր, կարգաւոր մարդ: Ենթարկել եկեղեցու պաշտօնեային այդպիսի անարգ, ամօթալի մահուան՝ նշանակում էր անպատուել եկեղեցին, անարգել նրա կանոնները, նրա սրբազան ծէսերը: Եկեղեցին առանձին կարգ էր սահմանել քահանայի թաղման համար: Հեղինէն յուզուած, բորբոքուած յիշում էր այդ կարգի բոլոր մանրամասնութիւնները եւ ապա խորին վրդովմունքով մտաբերում էր, որ Թիւրքերը սովորութիւն ունեն ցցի վրայ սպանուած մարդուն գցել շների առաջ···

Պատժի նախընթաց օրը նա գնաց Աննա-Խաթունի մօտ եւ բոլորովին յուսահատեցրեց նրան իր ախ ու վախերով, իր տխուր բացականչութիւններով:

— Էգուց եկեղեցու համար սեւ օր է, ասաց նա. — էգուց սուգ պէտք է անել··· Տէ՛ր Աստուած, օծուած քահանան շների առա՜ջ··· Ո՞ր մեղքերի համար ես մեզ այս սարսափելի պատիժը տալիս, Ա՛ստուած···

Այս բացականչութիւնը աւելի եւս յուզեց, քրքրեց նրա սիրտը եւ նա լաց եղաւ: Աննա-Խաթունը ամօթահար էր նրա առաջ: Արտասունքներ պառաւ կոյսի աչքերո՜ւմ··· Նա սկսեց մխիթարել նրան եւ վերջապէս ասաց, որ ինքն էլ վաղը կը լինի նրա հետ:

— Ես չեմ իմանում թէ ինչ կը լինի դրանից յետոյ աշխարհի հետ, շարունակում էր կոյսը յուսահատութեան վերջին ծայրին հասած: — Այսօր էլ լաց եղայ, կուրծք ծեծեցի, աղաղակեցի. եթէ Աստուած չը լսէ մեզ եւ չազատէ իր օծեալ պաշտօնեային, մեծ դժբախտութիւն կը լինի:

Մէլիքի կնոջ համար սովորութիւն էր շուտ–շուտ շաբաթը գոնէ մէկ անգամ, մտնել կուսանոց: Այդ վանքի գաւթում էր թաղուած Մէլիք—Յուսէինը: Սրտամաշ տխրութեան րոպէներուն այրին այդտեղ էր մխիթարութիւն գտնում, արտասունքով թացացնելով գերեզմանի սրբատաշ քարը: Նա ինքն էլ հաւատաց, որ վաղը տխուր ու սգալի օր կը լինի: Ուստի շատ պատշաճ էր համարում այդ օրն էլ թրջել թանկագին գերեզմանը:

Բացի դրանից կար եւ մի այլ հանգամանք: Վաղը, երբ մեծ բազմութիւն կը հաւաքուէր գիւղում, Մէլիքի տունը կատարելապէս լուռ կը լինէր եւ դատարկ: Նա ոչ մի բանով չէր ցոյց տայ թէ ինքը հետաքրքրւում է կամ չէ հատաքրքրւում Բէկլի գործերով: Այդ դէպքում պէտք էր տանել եւ Գայիանէին: Բայց Աննա–Խաթունը մտաբերեց, որ կոյս Հեղինէն պիտի լաց լինի, կուսանոցում խօսք ու զրոյց կը լինի սպաննուող քահանայի մասին: Եւ բացի դրանից որքան յարմար կը լինէր այդպիսի մի օր դուրս հանել աղջկան, տանել թէկուզ կուսանոց: Մի կողմ թողնելով ճանապարհը, — կուսանոցի հարաւային եւ արեւելեան կողմերը բոլորովին բաց են, չունեն պարիսպներ: Աննա–Խաթունը վճռեց թողնել Գայիանէին տանը, Մէհրիի հսկողութեան տակ: Իսկ Ջալալը, որ դրանից մի օր առաջ էր եկել եւ չէր յայտնում թէ ինչու է եկել, կը գնար Տող, Մէլիք–Աւանի մօտ: Այդպիսով երիտասարդը պարտաւորուած չէր լինի գնալ Սիւլէյման–Բէկի մօտ իբրեւ հանդիսական եւ լուրեր կը բերէր Մէլիք–Աւանից:

Երբ նա վերադարձաւ կուսանոցից Շահնազարի հետ, մութը հասնելու վրայ էր, իսկ Ջալալը դեռ չէր եկել Տողից: Նա ներս մտաւ, Գայիանէին ոչինչ չասաց թէ ինչ էր տեսել եւ լսել վանքում: Սովորականի պէս նա հանգիստ էր երեւում: Բայց երբ երեկոյեան դուռը ծեծեցին եւ յայտնի դարձաւ, որ Ջալալը վերադարձել է, Աննա–Խաթունը չը ծածկեց իր դժգոհութիւնը եւ

սկսեց յանդիմանել իր փեսային, որ նա ճանապարհ է եկել այսպիսի ժամանակին: Մի՞թէ չէր կարելի կամ քիչ շուտ ճանապարհուել, կամ թէ այս գիշեր մնալ Տողում:

Ջալալ հարկաւոր էլ չէր համարում պատասխանել, արդարացնել իրան: Նա միայն ծիծաղում էր՝ ծիծաղ եւ հիացմունք պատճառելով Գայիանէին եւ Մէհրիին, որոնք միայն գիտէին տարաժամ վերադարձի պատճառը:

Խաւար, անձրեւային գիշեր էր: Քունը վաղուց հանգստացրել էր ամէնքին, դրսում նոյն իսկ շան հաջոցի ձայն չէր լսւում: Մէհրին կամացուկ մտաւ Գայիանէի մօտ եւ նշան արաւ, որ հետեւէ իրան:

Աղջիկը բոլորովին պատրաստ էր, հագել էր իր գեղեցիկ շորերը, ճիշտ այնպէս, ինչպէս Վարդավառի օրը: Անձայն քայլերով դուրս եկան նրանք, իջան ցած:

Ներքին յարկի մեծ սենեակը, որ շինուած էր բանտի վրայ, բոլորովին դատարկ էր. այնտեղ էր Մէլիքը իր հպատակների վէճերը վճռում: Սենեակի վերին ծայրում, անկիւնի պատուհանում, դրած էր ճրագը: Մէհրին, ներս մտցնելով Գայիանէին, ինքը մնաց դրսում: Րոպէ չանցած՝ եկաւ եւ Ջալալը:

Առաջին անգամն էր, որ նրանք տեսնըւում էին առանձին, առանց վկաների: Լեռնաբնակ ժողովրդի համար խորթ էր այն օրէնքը, որ արգելում էր փեսային ու հարսին խօսել միմեանց հետ մինչեւ պսակը. բայց Մէլիքների տներում պարսկական ճոխութեան հետ ընդունուած էին նաեւ Պարսկաստանի ազնուական դասակարգի հասկացողութիւնները կանանց մասին. դրանք հետզհետէ մտնում էին եւ հասարակ ժողովրդի մէջ: Գայիանէն ու Ջալալը շատ լաւ գիտէին, որ իրանք խախտում են այդ օրէնքներից մէկը, այն էլ այսպիսի մի տեղ, կէս գիշերային խաւարի եւ պառաւ դայեակի հովանու տակ:

Իբրեւ յանցաւորներ, նրանք առաջին վայրկեաններում լուռ էին, մինչեւ իսկ սառն. ամէն մէկը զննում էր սենեակի տկլոր պատերը, երբեմն երկչոտ հայեացքներ գցելով դիմացինի վրայ: Նրանք միմեանց մօտենում էին, միմեանց սովորում էին դանդաղ կերպով: Երկուսին էլ փշրում էր կուսական ամօթխածութիւնը, երկուսի մէջ գործում էր միեւնոյն դողոցը, որ առաջանում էր մի անծանօթ, սրբազան զգացմունքից:

Ճրագի առաջ երկու հակառակ կողմերից առաջ եկան, հանդիպեցին երկու՝ միմեանց հակառակ գեղեցկութիւններ:

Մէկը կանացի էր, դաշտային հարաւի կրակոտ ներկայացուցիչը, որի զարդերը բնութեան համարձակ ձեռքով գծագրուած էին գլխաւորապէս կարմիր եւ թուխ գոյների միջոցով: Իսկ միւսը, Խաչէնցին, ներկայացնում էր ամպերի մէջ խրուած անտառապատ լեռների բարձրութիւնը, ուր բնութիւնը սիրում է մեղմութիւն, քնքշութիւն, ուր գոյները աւելի պարզ են, ջերմութիւնը աւելի չափաւոր. նրա կաշին սպիտակ էր, մազերը խարտեաշ, աչքերը փոքրիկ, կապոյտ եւ վերին աստիճանի զգայուն: Նրբակազմ տղամարդութեան միջակ հասակի նշաններից ոչ մէկն էլ բնութիւնը չէր զլացել այդ մարդուն:

— Դու ինձ կանչել էիր, Գայիանէ, վերջապէս խօսեց նա մի անչափ համեստ ու շփոթուած ձայնով, որ կարծես հալւում էր ներքին մի ջերմութիւնից:

— Այո՛, համարեա շշնջաց Գայիանէն, ջանք գործ դնելով, որ ազատ ու համարձակ նայէ իր փեսայի դէմքին:

— Եւ ես եկայ, քո նամակը այստեղ է (նա ցոյց տուեց իր ծոցը): Եկայ եւ այժմ, այս մութին, որովհետեւ գնալիս Մէհրին յայտնեց, որ պիտի գամ...

— Շնորհակալ եմ, պատասխանեց Գայիանէն եւ լռեց, ինքն էլ զգալով, որ մի թանձր, մի ջերմ կարմրութիւն ծածկեց իր ամբողջ դէմքը:

Խօսակցութիւնը դեռ չը սկսուած՝ վերջացածի էր նմանւում, այնքան դժուար էր ընկճել տեսակցութեան առաջին ժամը, որ տրամադրում էր լուռ նայել միմեանց, լուռ ականջ դնել սրտի զարկերին, բուռն զգացմունքներին: Բայց Ջալալը, իբրեւ տղամարդ, շուտ կարողացաւ յաղթել այդ դժուարութիւնը եւ ասաց.

— Այժմ պատմի՛ր, Գա՛յիանէ: Նամակը, որ դու գրել ես Մէհրիի անունից, ինձ յայտնեց որ դու գաղտնիք ունես եւ պիտի պատմես ինձ: Գաղտնի՞ք... Դրա պէս զարմանալի բան չկայ... Ես հանգստութիւն չունէի. երկար ու անվերջ էին այս քանի մը օրերը ինձ համար: Այժմ ես լսում եմ քեզ:

Ո՛ւր էր թէ Գայիանէն էլ այդքան հաստատ ձայն ունենար եւ կարողանար այդքան երկար խօսել: Նա նման էր մի երեխայի, որ վճռական րոպէին կորցնում է բացատրելու ընդունակութիւնը, բայց իր սիրուն աչքերի միջոցով իմաց է տալիս, որ ասելու բան ունի, միայն չէ կարողանում ասել:

Այդ սրտառուչ պատկերին Ջալալը նայում էր հիացած, չարունակ ժպտալով: Դեռ ամօթխած, անհամարձակ էր երիտասարդի դէմքը. բայց այդտեղից արդէն նայում էր այն մարդը, որ գիտէ ապահովապէս թէ ինքը շատ երջանիկ է.

Նա համարեա չը նկատեց թէ ինչպէս Գայիանէն հանեց մի թղթի կտոր եւ մեկնեց դէպի նրան: Նա բռնեց թուղթը ճրագի առաջ եւ տեսաւ նրա վրայ նկարած պատկերը:

— Ի՞նչ է սա, հարցրեց երիտասարդը:

— Մի աղջիկ, պատասխանեց Գայիանէն հազիւ լսելի ձայնով:

— Ես այդ տեսնում եմ. բայց ինչա՞ցու է...

— Ես նկարեցի... քեզ համար:

Վերջին խօսքերը երկուսի մէջ եւս միեւնոյն յուզմունքը գործեցին. երկուսն էլ չը համարձակուեցին նայել միմեանց:

— Զգում էի, որ այդպէս էլ պիտի լինի, ասաց Ջալալը. — քո շնորհքը իսկոյն է աչքի զարնըւում:

— Հաւանո՞ւմ ես:

— Հաւանե՛լ... Ի՞նչ է նշանակում դա: Հիանա՛լ... Այսպէս է ամէն մի բան, որին դիպչում է քո ձեռքը, որին դու հաղորդում ես մի առաձին շունչ:

— Ես գիտէի որ միայն դու կը հասկանաս այս բանը, — ուրախութեամբ արտասանեց Գայիանէն եւ կարծես մի մեծ ծանրութիւն ընկաւ նրա ուսերից: — Ուրիշներն էլ են տեսել պատկերը եւ... չեն հաւանել:

— Ի հարկէ... Հաւանելու համար պէտք է հասկանալ համն ու հոտը: Իսկ հասկանալ կարող է միայն նա՛, ո՛վ օր ու գիշեր քո մասին է մտածում, որի աչքից դու չես հեռանում ո՛չ մի ժամ, ո՛չ մի րոպէ...

Նա նորից նայեց պատկերին: Թղթի երեսից նրան մտիկ անողը մի խեղճ աղջիկ չէր, այլ գծեր, որոնք վըկայում էին թէ Գայիանէի մատների գործն են, գոյներ, որոնք Գայիանէի շունչի ջերմութիւնն էին ցոյց տալիս:

Պատկերը կորչում էր, նրա տեղ նստել էր նկարողը: Երիտասարդը դանդաղ կերպով ծալեց թուղթը, տարաւ դէպի իր ծոցը: Իսկ Գայիանէն դեռ չէր գտել այն եղանակը, որով պէտք էր սկսել: Նրա մէջ էլ մըրցում էին պատկերն ու նկարողը. պատկերը անհետանում էր, իսկ նկարողի հրճուանքը հարցնում էր. մի՞թէ բաւական չէ այդքանը, մի՞թէ սրտի համար ամենամեծ, վերջնական երջանկութիւնն այն չէ, երբ սիրում է եւ տեսնում է, որ իրան էլ են սիրում: Եւ մի՞թէ այժմ այդ երջանկութեան մասին դեռ կասկած կայ:

Ջալալը իր կողմից հաստատեց որ չը կայ: Նա յանկարծ ասաց.

— Այժմ իմացայ քո գաղտնիքը, Գա՛յիանէ: Հասկանում եմ... քո ձեռքով պիտի տայիր, քո խօսքերին պիտի արժանացնէիր... Շնորհակալ եմ. այժմից երկու բան կը լինեն ինձ հետ, որոնք ցոյց կը տան թէ դու ինձ

հետ ես — նամակը եւ պատկերը... Կարող ես հասկանալ թէ որքան շնորհակալ եմ քեզանից...

Սիրող սրտերին յատուկ չէ երկար կանգ առնել մի կէտի վրայ. նրանց համար չը կան երկար պատմութիւններ, մեծ հարցեր: Ջալալը թողեց պատկերը, այժմ խօսք սկսեց մանր-մունր, առօրեայ, անգոյն բաների մասին: Նա ուզում էր մանրամասնութիւններ իմանալ Գայիանէի կեանքից. պատմում էր թէ ինքն ինչպէս է օրերն անցկացնում: Գայիանէն, վերջապէս, սթափուեց:

— Այդպիսի խեղճեր շատ կան, — արտասանեց նա յանկարծ, անսպասելի կերպով եւ մի խեղճուկ ձայնով:

Խօսքը անտեղի էր: Ջալալը ուշադրութիւն չը դարձրեց, շարունակեց իրանը: Բայց Գայիանէն շուտ ընդհատեց նրան:

— Գիտե՞ս, այդ աղջիկը այժմ էլ կենդանի է, նրան ես չեմ հնարել: Առաջին անգամ ես նրան տեսայ Վարդավառի օրը, վիճակի ժամանակ... երբ դու էլ եկար... Ինձ ոչ ոք չէր ասում թէ ով է նա, ինչու այնքան խեղճ է, գզգզուած, ինչու է այնպէս լաց լինում... Ո՛չ Մէհրին, ո՛չ մայրիկը, ո՛չ կոյս Հեղինէն... Ամէնքը նրան խենթ էին անուանում... Իսկ ես իմացայ թէ ով է նա:

— Ո՞վ է:

Առաջ նա մի հատն էր այն խեղճերից, որոնք դուրս են գալիս մարդկանց մէջ, չեն թագնըւում, չեն ծածկում իրանց դժբախտութիւնը... Բայց այժմ նա մի հատ չէ, նրա պէս հարիւրները կան:

— Իսկ ես այնպէս կարծեցի թէ մի նշանաւոր տան աղջիկ է, որ յանկարծ ընկել է դժբախտութեան մէջ եւ այդ պատճառով է քեզ այնքան հետաքրքրել:

— Ո՛չ, միայն խեղճերն ու անպաշտպաններն են այդ օրում:

— Աշխարհի մէջ ամէն տեսակ բան լինում է...

— Ամէ՞ն տեսակ։ Հօ ո՛չ մի մեծ, ո՛չ մի ուժեղ մարդ չէ կարող պարծենալ թէ վաղը նա չի լինի նոյնը։ Լինո՞ւմ է որ մեծերն էլ ոչնչանան ճիշտ այնպէս, ինչպէս խեղճերն են ոչնչանում։

— Շատ է պատահում։ Մահը ոչ ոքի չէ խնայում։

— Լինո՞ւմ է որ թոյլը գլուխ է բարձրացնում, ջարդում է իր շղթաները եւ ազատւում բանտից։ Որ արդարութիւնը ուժեղանում է, իսկ չարը խորտակւում։

Ջալալը այդ հարցերին դրական պատասխան էր տալիս, չը հասկանալով թէ ինչ մտքով են նրանք արտասանւում։ Նա աշխատում էր հեռացնել Գայիանէն այդ տեսակ բաներից, մէջ էր գցում իր հարցերը, բայց նա յամառ էր եւ տեղի չէր տալիս։

— Ասա՛ ինձ եւ մի բան։ Ի՞նչպէս է մի տուն, որ լցուած է վախկոտներով։ Նա, օրինակ, գտնըւում է արեան եւ արտասունքների աշխարհում. Նրա կողքին, նրա պատերի տակ հառաչանքներ են լսւում, գազանները խեղդում են մարդկանց, որոնք օգնութիւն են կանչում։ Բայց լուռ ու խուլ է տունը, որովհետեւ վախկոտներ են ապրում այնտեղ։ Ի՞նչպէս է այդ տունը։

— Վախկոտութիւնը առհասարակ վատ է, ուր եւ լինի։

— Վա՛տ։ Օ՛, ինչպէս լաւ ես խօսում դու։ Հիմա մի ուրիշ բան։ Ահա այդ տան մէջ եղաւ մէկը, որ հասկացաւ թէ վատ է վախկոտութիւնը եւ որին ահա ասացին թէ այո, վատ է։ Եւ նա չէ վախում, ուրեմն պիտի դուրս գնայ, տեսնէ ազատ աշխարհը, ման գայ նրա մէջ։ Բայց մենակ է նա, ոյժ չունի. հասել է տան դռներին, այլեւս չը գիտէ թէ ինչ անէ, դէպի ուր գնայ։ Դրսում խաւար է երեւում նրա աչքերին, որովհետեւ անփորձ է նա. պէտք է ուղեցոյց, պէտք է մի ուժեղ ձեռք, որի վրայ նա յենուի։ Եւ նա կանչում է այդ ձեռքը, ընկերի, պաշտպանի ձեռքը։ Ի՞նչ կը լինի։

— Չը գիտեմ։ Ի՞նչ կը լինի։ Ընկերից է կախուած։

— Բայց կը գա՞յ նա։

— Անպատճառ, եթէ լաւ ընկեր է։

Գայիանէն մի քայլ առաջ գնաց եւ, բռնելով նրա ձեռքը, համարձակ ասաց.

— Սա է այն ձեռքը, իսկ ես մենակ եմ, Ջա՛լալ...

Այդ հպարտութիւնը կայծեր լցրեց երիտասարդի մէջ. մի ակնթարթում նա յարձակուեց աղջկայ վրայ եւ գրկեց։ Լուռ մի վայրկեան էր դա, երբ ինքը Գայիանէն էլ ընկաւ մի կրակոտ հոսանքի մէջ։ Նա հրճուանքով անձնատուր եղաւ այդ հոսանքին, թոյլ տուեց որ սիրով վառուած սիրտը զգայ, յուզուի այդ գրկի մէջ։

— Դո՞ւ, դո՞ւ, Գայիանէ, ասում էր նա, համբոյրներ թափելով նրա դէմքին. — մի՞թէ ես մեռած եմ, որ դու այդպէս լինես...

Եւ այդ առաջին կրակ համբոյրների տակից աղջիկը պատասխանեց.

— Դրա համար կանչեցի քեզ։

— Օ՛, ես քեզ կը տանեմ, կը հեռացնեմ բոլոր վախկոտներից. ես չեմ թողնի որ խաւար երեւայ քո աչքերին։ Բարձր, շատ բարձր մի տեղ կը տանեմ քեզ, ամպերի տակ, ուր քարայծն էլ չէ համարձակւում ոտ դնել։ Քեզ այնտեղ կը պահեմ ես, բարձր ու ազատ, անհոգ եւ ուրախ։ Քոնը կը լինեն լերան բոլոր եղնիկները. արծիւը պտոյտներ կանէ քեզանից ցած, դու կը տեսնես թէ ինչպէս են աստղերը դուրս գալիս իրանց օթեւաններից եւ ինչպէս է ծնւում երկնքի ամպը։ Իսկ ես քո կողքին կը լինեմ միշտ, ամէն օր, ամէն ժամ։

— Յետո՞յ։

— Մեր երջանկութիւնը մեզանից կը լինի. ոչ ոք չի համարձակուի խանգարել մեր անդորրութիւնը, մարդու աչքը այն տեղին չի հասնի։ Դու չես տեսել Խաչէնը։ Այնտեղ սարեր կան, որոնց նայելն անգամ սարսափելի է։ Մենք նրանց վրայ ենք ապրում...

Գայիանէն մի քայլ յետ կանգնեց։ Համբոյրները դեռ այրում էին նրան, բայց նա զգաց որ կրակոտ, հա-

ճելի հոսանքը հեռու է տանում, ուզում է ծածկել, ուզում է կլանել աշխարհի բոլոր գործերը:

— Մի՞թէ պակաս է Վարանդան, ծիծաղելով հարցրեց նա: — Այստեղ սարերը չեն միայն, որ կարող են մեզ թաքցնել: Մեր ոտների տակ, մշտական խաւարի գրկում, կայ մի ամբողջ ապաստարան, ուր չեն մտել նոյն իսկ չղջիկները. չորս կողմը, վերեւից, ներքեւից, միապաղաղ ժայռ է: Բայց ո՛չ սարը, ո՛չ հողի տակը իմ ուզածները չեն: Կեանք ես ասում. նա այդ տեղերում չէ գտնուում:

— Հապա ո՞ւր է:

— Այնտեղ, ուր մարդիկ են ապրում, ո՛ւր արտասունք է թափում զրկուածը, ուր ծիծաղում է երեխան, ուր տքնում է հիւանդը: Եթէ լսես ինձ, պատմութիւններ գիտեմ ես, որոնք կարող են քո սարերը ճաթեցնել: Եւ նրանց ոչ ոք չէ հնարել: Մի խեղճ պառաւ կայ մեր գիւղում. նա գնում է, ման է գալիս, մտնում է ամէն տեղ եւ գալիս է, պատմում ինձ իր տեսածը: Ա՜հ, Ջալալ, դժբախտ է մեր երկիրը. լցրու մեր բոլոր ձորերը արտասունքով եւ նրանք մի օր չեն դիմանայ այսքան թշուառութեան: Տար ինձ այնտեղ, այդ դու կարող ես:

Երիտասարդի դէմքի վրայ երեւաց զարմանք, խառըն մի թեթեւ հեգնութեան հետ:

— Ի՞նչ պիտի անես այնտեղ:

— Ե՞ս… Ես կը լինեմ հարիւրաւորներից, հազարաւորներից մէկը, կ՚ապրեմ ապրողների հետ, կը տանջուեմ տանջուողների հետ: Դու այս կողմից բոլորովին ապահով եղիր. ո՛չ գանգատ կը լսես իմ բերանից, ո՛չ արտասունք կը տեսնես իմ աչքերում: Արա՛ այնտեղ ինչ որ լաւ է, ինչ որ խեղճերի, թշուառների ցաւերին դարման կը դառնայ: Դու գիտես ինչ պիտի անես: Ես — քեզ հետ. ես — քո թեւը: Առանց քեզ ես ոչինչ եմ, բայց քեզ հետ — մեր սէրը ինչե՜ր չի անի…

Երիտասարդը միանգամից խօսք չը գտաւ պատասխանելու: Քիչ միջոց մտածեց եւ ապա խօսեց, անպատասխան թողնելով Գայիանէի ասածների այն մասը, որ իրան էր վերաբերում:

— Տարօրինակ ցանկութիւն, ասաց նա. — ես չեմ տեսել որ մէկը թողնէ հանգիստ ու ապահով անկիւնը եւ ինքնակամ գնայ վտանգների մէջ:

— Ես աւելին կասեմ. վտանգների տեղից ամէնքն են ուզում փախչել, բայց ո՞ւմ է յաջողւում այդ: Միայն նրանց, որոնք առանց այդ էլ ունեն ապաստան, թաքնուելու տեղ: Մի երեկոյ մեր գիւղում աղմուկ ընկաւ. տարան Տէր-Մարութին եւ փախցրին նրա աղջկան: Կոյս Հեղինէն այդ ժամանակ մտածեց եւ նրան այնպէս թուաց թէ վանքի պատերի մի քանի քարերը խախտուած են երեւում. վերցրեց իր երկու կոյսերին, բերեց մեր տունը, փակեց այստեղ մի մութ սենեակում: Բայց ամիսներ առաջ մի աղջիկ, անհայր եւ անմայր մի խեղճ, տանջուած, անպատառուած, վազել էր դէպի վանքը, որ այնտեղ հանգստացնէ իր պատառուող սիրտը: Եւ ի՞նչ… նոյն կոյս Հեղինէն դուրս շպրտեց նրան: Ինչո՞ւ է այսպէս: Ինչո՞ւ վանքի կոյսերը Տէր Մարութի աղջկանից լաւ են: Տեսե՞լ ես երբ եւ իցէ որ արեգակը կամ լուսինը ուրիշ գոյնի շողերով լուսաւորէ նրանց, որոնք լաւ են համարւում. տեսե՞լ ես որ աղբիւրը խեղճի համար ուրիշ տեսակ ջուր բերէ, իսկ բախտաւորի համար ուրիշ տեսակ… Ա՜հ, դու չը գիտես թէ ինչե՜ր են լսում իմ ականջները այս վերջին ժամանակները: Թո՛ղ, ասում են, աշխարհը քանդուի, միայն թէ Գայիանէին ոչ ոք ձեռք չը տայ, որովհետեւ նա Մէլիք-Յուսէինի աղջիկն է: Անցեալ օրերը մարդիկ եկան, խնդրում, աղաչում էին գարի կամ կորեկ տալ սովածների համար… Գիտե՞ս ինչ սովածներ են դըրանք. վաղը գնայ գիւղամէջ, կը տեսնես նրանց ցանկապատերի տակ, մե՛րկ դիակներ եւ ոչ թէ մարդիկ… Եւ չը տուին՝ դարձեալ իմ պատճառով. Թիւրքերը կարող են իմանալ, վրէժ կը հանեն մեզանից, կը վնասեն ինձ: Բայց եթէ տեսնես ինչպէս ամէն ամիս մեր հօրե-

րից ցորեն ու գարի են տալիս Թիւրք զինուորների համար, որոնք այս օրին են հասցրել մեզ… Միշտ առատ են նրանց համար, միշտ մի քանի չափ էլ աւել են տալիս… Օ՜, ազատի՛ր ինձ այս անարդարութիւնից…

Նրա ձայնը ընդհատուեց, աչքերի մէջ պսպղաց արտասունք: Ջալալը դարձեալ յարձակուեց, ուզում էր բռնել նրան, պահել, սիրտ տալ: Ու մի թեթեւ դրկելով նրա իրանը, նայեց նրա աչքերի մէջ սաստիկ յուզուած եւ ասաց․

— Բայց ես ի՞նչ անեմ, Գայիանէ, ասա՛, մի՛ տանջիր․ թո՛ղ հաւատամ որ քանի ես կենդանի եմ, քո աչքերի մէջ արտասունք չի երեւայ… Ամէնից արդար ու հեշտ միջոցն այն է, որ ես վերցնեմ քեզ ու տանեմ: Բայց չես ուզում…

Իսկ այս երկի՞րը…

Ջալալը հեզնօրէն ծիծաղեց, հասկացնելով որ ինքը բոլորովին չէ հասկանում, թէ այդ ինչ առարկութիւն է:

Թողնել արիւն-արտասունքը ու գնա՜լ… Լսե՞լ ես․ ասում են այստեղ լոյս է ընկել մի այլ գազան, որ գողանում է մեր աղջիկներին ու հարսներին եւ տանում է հեռո՛ւ, հեռո՛ւ… Ստամբուլ, ուր եւ ծախում է… Ո՛չ, քարերը, թփերը, ձորերը կը կանչեն իմ ետեւից, կ'անիծեն ինձ, եթէ ես գնամ…

— Երեւում է որ դու շատ ես անփորձ, Գա՛յիանէ, պատասխանեց Ջալալը մի փոքր սառն, թեթեւ խրատական եղանակով: — Դու կարծում ես թէ դրսի բաներն էլ այնպէս լաւ գիտես, ինչպէս գրելը, չնորհալի ասել-խօսելը, ասեղնագործելը… Դու չը գիտես շատ բան: Ո՛չ դու, ո՛չ մի ուրիշը, ո՛չ ես՝ չենք կարող մի բան անել: Երեխայութիւն կը լինի կարծել թէ մի կամ երկու, հինգ կամ տասը մարդ կարող են վերացնել այս ցաւերը: Ոյժը այնտեղ է, նրանց կողմը․ եթէ այստեղ, մեր կողմը լինէր, մենք այսպէս չէինք լինի, իսկ նրանք այնպէս: Ոյժի դէմ ոյժ է հարկաւոր եւ ոչ թէ խօսք:

Գանձակի եւ Ղարաբաղի կողմերում քառասուն հազար Թիւրք զինուոր կայ, ի՛նչ ուզում ես ասա… Քառասուն հազար…

Գայիանէի հայեացք մէջ Ջալալը ահ նկատեց եւ նորից կրկնեց․

— Քառասուն հազար…

ԺԸ․

Աղջիկը յուսահատութեամբ կախ արեց իր գլուխը: Թիւը ճնշող էր, սոսկալի: Եւ երբ նա նորից նայեց, տեսաւ որ Ջալալի դէմքը փայլում է գոհունակութիւնից: Այդ հանգամանքը աւելի եւս թուլացրեց նրան:

— Բայց դո՞ւ ինչ ես ասում, հարցրեց նա: — Ես, այո՛, անփորձ եմ, խոստովանում եմ քո առաջ, ես երեխայ եմ․ ինձ տանն էլ երեխայ են անուանում, բայց այնտեղ ես այդ անունը ինձ վրայ չեմ վերցնի․ այնտեղ ամէնքը վախկոտներ են․ իսկ դու… քեզ մօտ, այ՛ո, մեղք չէ երեխայ լինելը: Ասա՛, ի՞նչ կը լինի:

Ջալալը աւելի եւս սիրտ առած՝ պատասխանեց․

— Նախ մեր գործը չէ իմանալ թէ ի՛նչ կը լինի եւ ի՛նչ պէտք է անել: Երբ մի տան մէջ լինում են մեծեր, փոքրերը չը պիտի կարծեն թէ իրանք մեծերից լաւ են հասկանում այն, ինչ պէտք է անել: Այսպէս եւ մենք: Ղարաբաղում Մէլիքներ կան, որոնք ամէն ինչ տեսնում են, հասկանում եւ եթէ մեզանից խորհուրդ չեն հարցնում, այդ չէ նշանակում թէ չը գիտեն իրանց գործը: Երկրորդ՝ եթէ հարցնեն ինձանից, ես կ'ասեմ որ ուրիշ ճար չը կայ, թող ով ինչպէս ուզում է՝ պահէ իր գլուխը…

— Ահ՜, մի՛ ասիր այդ խօսքերը, բացականչեց Գայիանէն մի յուսահատ ձայնով․ — դրանք քո խօսքերը չեն, քեզ չեն սազում, դրանք Մէհրիների, կոյս Հեղինէների խօսքերն են…

— Խելօք խօսքը կարող է ասել ամէն մէկը:

— Բայց նրանք վախկոտներ են...

— Վախկո՛տ, արտասանեց Ջալալը մի կծու հեգնութեամբ եւ ծիծաղեց: — Եթէ մէկը չէ ուզում մերկ ձեռքերով յարձակուել առիւծի կամ վագրի վրայ, նա վախկոտ չէ, այլ խելօք մարդ...

Դարձեալ կապուեց Գայիանէի լեզուն, դարձեալ անողորմ ճշմարտութիւնը խլեց նրա զէնքերը եւ մի ծանր ու խոր լռութիւն տարածեց նրա վրայ:

Նա, ուրեմն, համաձայն էր, անձնատուր էր լինում: Եւ Ջալալը, որ սկզբից այդ մասին որ եւ է կասկած չունէր, մի հանդիստ, հեղինակաւոր եղանակով շարունակեց իր խրատները:

Նա նորից եւ նորից կրկնեց թէ Գայիանէն չէ հասկանում շատ բան: Քաղցր խօսքերով, վկայ կանչելով իրանց սէրը, հաւատացրեց որ եթէ հնարաւոր էլ լինի երկիրը ազատել այդքան աղէտներից, դա մի հսկայական գործ կը լինի, որը չէ կարող կատարել մի աղջիկ, որքան եւ սրտոտ, նոյն իսկ անվախ լինի նա:

— Մի անկարգ, վայրիվերոյ բան չէ մեր աշխարհը, ասաց նա: — Այստեղ ամէն մէկն ունի իր տեղը, իր չափը: Ծիծաղ է յարուցանում նա, ով դուրս է գալիս իր չափից, ինչպէս ծիծաղ է յարուցանում տասը տարեկան երեխան, երբ ճգնում է ապացուցանել թէ ինքը կարող է կատարել երեսուն տարեկան տղամարդի գործը: Մի զրոյց կայ, որ պատմում է թէ ինչպէս մի կարճլիկ մարդ, կամենալով ցոյց տալ իր ահագին ոյժը, ամբողջ երկու շաբաթ աշխատում էր չուանով պոկել ժայռի ահագին բեկորը, որ ցցուած էր սարի ծայրին: Ճիշտ որ նա ուժեղ էր, երկու մատով ոլորում էր պղնձի պնակը: Բայց պոկել ժայռը նա չը կարողացաւ եւ մի օր չուանը կտրուեց, նա ցած ընկաւ ու ոգին փչեց: Այսպէս է եւ ամէն մի կռիւ, որ մղւում է ճակատագրի դէմ: Ի՞նչ ես կարծում, Գայիանէ. եթէ այս երկրի ճակատագիրը այսպէս չը լինէր, կարո՞ղ էին Թիւրքերը այստեղ մնալ:

Այժմ նա սկսեց բացատրել իր այս վերջին միտքը: Օրինակ բերեց Սիւլէյման-Բէկին: Եթէ չը լինէր ճակատագիրը, նա այդպէս անպատիժ չէր մնայ, մի որ եւ է փորձանք ինքն իրան կը գար եւ վերջ կը դնէր նրա կեանքին. ժայռի տակով անցնելիս՝ մի քար կ՚ընկնէր. չը լինի ճակատագիրը, ագռաւն անգամ կը կտցահարէ նրա աչքերը...

Նա հասկացնում էր այս ամէնը մի ուշադրութեամբ, մի հոգատարութեամբ, որ միայն մեծին, ծընողին է յատուկ: Խնդրում էր չը մոռանալ, աչքի առաջ առնել բոլոր հանգամանքները, ձեռք վերցնել վտանգաւոր մտքերից, որոնել խաղաղ, հանգիստ անկիւն, որովհետեւ աշխարհը այսպէս եկել է, այսպէս էլ կ՚երթայ: Վերջը սկսեց նոյն իսկ աղաչել...

Մռայլ ու անբնակ սենեակում այդ ձայնը հնչում էր մեղմ կերպով, ճգնում էր համոզել, դառնալ անսըխալական, անհերքելի: Գայիանէն լսում էր, թոյլ տուեց որ նա ասէ ամէն ինչ, բաց անէ իր ամբողջ հոգին:

Այդ խրատներից, այդ աղաչանքներից գերեզմանային մի ցրտութիւն գոյացաւ, որ մտաւ աղջկայ սիրտը, քսուեց նրան ամէն կողմից եւ մի խղճալի, անհրապոյր տպաւորութիւն տարածեց այնտեղ, մի քայքայիչ անյուսութիւն: Տարիների յամառ աշխատութեամբ կառուցած ահագին շինութիւնը հեշտութեամբ քանդըւում է մի քանի օրում. բայց ոչ մի գործիք խօսքի նման աւերիչ չէ:

Ջալալը չէր ենթադրում թէ իր խօսքը այստեղ կարող է քանդող լինել: Նա շատ էր հաւատացած, շատ ապացոյցներ ունէր որ ամուր է, անխորտակելի է իր նուաճած տեղը այդ սիրուն, քնքուշ արարածի սրտում: Եւ նա ոչ մի կասկած չը տարաւ, երբ Գայիանէն յանկարծ ընդհատեց այդ խրատներն ու ասաց մի շատ համարձակ ձեւով.

— Դու շատ հեռու գնացիր... Այդքան հեռու չէին

գնացել մեր տան խրատողներն անգամ։ Ո՞վ ասաց քեզ թէ ես մեծագործութիւնների ետեւից եմ ընկել. ո՞վ ասաց թէ ես չուանով ահագին ժայռ եմ ուզում պոկել... ազատել երկիրը, ջնջել նրա ճակատագիրը... Ո՞վ ասաց այս բաները։ Ես էի որ հէնց սկզբից ասացի թէ ոչինչ եմ առանց քեզ, թոյլ եմ եւ առանց քո օգնութեան չեմ կարող գնալ դրսի սեւ աշխարհը։ Ես էի որ ընդունեցի թէ, այո՛, մի երեխայ եմ քո առաջ... Մի՞թէ չըհասկացար. ես շատ պարզ ասացի որ մեծ գործերը քեզ եմ թողնում։ Օ՛, ես հաւատում էի որ դու ընդունակ ես ամէն մեծ գործ կատարելու։ Իմ աչքին դու երեւում էիր մի հսկայ, որի մեծութեան չէ կարելի հասնել։ Բայց այստեղ, երբ հիացած լսում էի քեզ, մի քանի խօսքեր դուրս եկան քո բերանից. դու ասում էիր որ այս թշուառութեան դէմ ոչ ես, ոչ ուրիշը եւ դու — ինչո՞ւ դու ամէնից յետոյ — չէ կարող մարտնչել։

Նա մի վայրկեան կանգ առաւ, սպասում էր պատասխանի, բայց երիտասարդը չըկարողացաւ պատասխան հասցնել այդ կարճ միջոցում։ Եւ Գայիանէն աւելի մեծ համարձակութեամբ շարունակեց.

— Թո՛ղ այդպէս լինի, այլեւս չը խօսենք մեծագործութիւնների մասին, քանի որ նրանք մեզ համար չեն։ Ամէն օր տեսնում եմ դժբախտների, որոնք իմ սիրտը կտոր-կտոր են անում, հալածում են ինձ իրանց զարհուրելի տեսքով, իմ երեսին են խփում իմ յանցանքը, որ ամենածանր յանցանք է այժմեան ժամանակ. դա այն է, որ ես բախտաւոր եմ, միակ բախտաւորը մի ամբողջ երկրի մէջ։ Մի՞թէ դրանից ծանր վիշտ կարող է լինել։ Եւ ես ուզում եմ գնալ, ապրել դրսում, այն թշուառների մէջ։ Սա մի վառ ցանկութիւն է, իմ ուխտըն է։ Ո՞վ սովորեցրեց։ Այն՝ որ երկնքի տակ արդարութիւն պիտի լինի. այն՝ որ հաւասարութիւնը հարկաւոր է թշուառութեան մէջ։ Դրութիւնն այնպէս է, որ ով չէ տանջըւում, նա, ուրեմն, տանջողներից է։ Ահա՛ թէ ինչու իմ ցանկութիւնը այնքան բուռն է։ Դու տարօրինակ անուանեցիր այդ ցանկութիւնը։ Բայց մի՞թէ չըկան ուրիշ տարօրինակ ցանկութիւններ. մէկը ուզում է խեղդուել ջրի մէջ, միւսը սարի բարձրութիւնից ընկել է երազում։ Ասա՛ ինձ. դու ինձ հե՞տ ես այս տարօրինակ ցանկութեան մէջ, միասին, ձեռք ձեռքի տուած...

— Ես իսկոյն կ՚ասեմ...

— Սպասի՛ր. ես զգում եմ թէ ինչ պիտի ասես. բայց նախ քան դու կը պատասխանես, լսի՛ր թէ ի՛նչ եմ աւելացնում իմ ասածների վրայ։

— Տեսար թէ ո՛րքան համեստ, փոքրիկ բան է իմ ցանկացածը, — ասաց նա մի խոր եւ երկար հոգոց հանելով։ — Բայց ես աղջիկ եմ... ինձ համար ամուր բանտ է մեր այս տունը։ Ինձանից ծածկում են ամէն ինչ, ինձ խաբում են... Եթէ տեսնէ՛իր թէ ինչ ստեր են հնարում խաբելու համար։ Քանի՛ աչքեր են հսկում որ իմ գոյնը չը թռչի, որ տխրութիւնը չը՛ մաշէ ինձ. նոյն իսկ արտասուելու իրաւունք չեն տալիս, որովհետեւ մարդ չեն համարում ինձ, գոնէ մի այնպիսի մարդ, ինչպէս է մեր Յովսէփը։ Դու ես իմ յոյսը. դու կը փշրես իմ շղթաները. եւ այդ հեշտ է քեզ համար, բաւական է որ կամենաս։ Գուցէ այդ բարերարութիւնը դու դժբախտութիւն ես համարում քեզ համար, բայց չե՞ս ուզի որ քո փոխարէն ե՛ս լինեմ բախտաւոր։ Իմ սիրտը յաւիտեան պարտական կը լինի քեզ, որովհետեւ երբե՛ք, երբե՛ք չի մոռանայ քո տուած զոհը... Եւ ես, հաւատացի՛ր, ո՛չ մի ժամանակ չեմ կարող երախտահատոյց լինել քեզ։ Այժմ ասա՛, խղճո՞ւմ ես ինձ, կարո՞ղ ես անել՝ եթէ ոչ քե՛զ համար, գոնէ ինձ համար։

Պատասխանը պատրաստ էր. նա արտասանեց իսկոյն, մի վճռական, նոյն իսկ խիստ եղանակով.

— Ո՛չ... Ես չե՛մ անի եւ թոյլ չեմ տայ որ դու էլ անես...

Լեռնցին կոշտ եւ դիւրաբորբոք է ամէն տեղ, ուր նրա այրական ինքնասիրութիւնը հանդիպում է յամա-

ութեան, ուր նրան թւում է թէ կարող է անհասկացող երեւալ: Այդ յատկութիւնը տոկուն է մանաւանդ այն դէպքում, երբ նրա առաջ կանգնած է թոյլ էակը, որին նա սիրում է:

— Դու նեղացար, դու այժմ երես ես դարձնում ինձանից, — շարունակեց նա: — Դու խօսում ես զոհուելու մասին: Թո՛ղ քո մտքերը, լսի՛ր ինձ. ա՛ռի գնանք այնտեղ, ուր ես եմ ուզում, եւ դու կը տեսնես թէ ինչպէս ես գիտեմ զոհուել քեզ համար: Թո՛ղ մէկը համարձակուի մօտենալ քեզ, նոյն իսկ վատ միտք անել քո մասին... այն ժամանակ կը տեսնես ինձ: Բայց ի՛նչ... Դու չես ուզում երջանիկ կեանքը, այլ քաշում ես ինձ դէպի սովի եւ մերկութեան աշխարհը: Գիտե՞ս որ ամբողջ հինգ ամիս է, մեր տանը հարսանիք է պատրաստւում: Չես տեսել եւ չես կարող հասկանալ թէ իմ մայրը որպիսի ուշադրութեամբ, որպիսի սիրով շինում-սարքում է այն ամէնը, ինչ որ հարկաւոր է իր հարսին: Հայրս նրանից պակաս չէ: Նրանք երկուսով օրեր են համրում, սպասում են, կարօտ են իմ բախտին: Ինձ տուն ու տեղ է հարկաւոր. ես նոր պիտի հասկանամ համ ու հոտ: Ես Մէլիքի որդի եմ, ինձ են նայում հազարաւոր մարդիկ, նախանձում են, երանի են տալիս: Իսկ դու ասում ես թէ լաւը դա չէ, լաւը կամաւոր աղքատութիւնն է: Ծիծաղելի՛ բան... Եւ առհասարակ ինձ թւում է թէ քեզ կախարդել է մի չար վհուկ: Կ'ուզէի իմանալ՝ ո՞վ է տարել խելքդ: Եւ տարել է այնպէս, որ դու մինչեւ անգամ բանտարկութիւն ես համարում այն, որ քեզ պահում-պահպանում են, չեն ուզում որ քո մազը ծռուի, որ քո սիրտը կուչ գայ երկիւղից: Վկայ է Աստուած, այդքան խակ ջահիլութիւն ես չեմ տեսել: Մի՞թէ ես էլ չը պիտի նոյնն անեմ, ինչ որ անում է քո մայրը... Իմ միակ բախտը, իմ միակ երջանկութիւնը կը լինի տեսնել քեզ միշտ ուրախ, միշտ թրթռուն, միշտ ծիծաղկոտ... Դրա համար ես կեանքս էլ չեմ խնայի...

Տագնապը նոր չէր սկսուել: Ծանր, շատ ծանր էին երիտասարդի խօսքերը. նրանք մի ինչ որ անախորժ, չըմեցնող աղմուկ յարուցին Գայիանէի ականջների մէջ եւ սառուց կտրած քարերի նման մի-մի ընկան նրա սիրտը, հարուածելով, ցաւեր պատճառելով:

Այլեւս ոչ մի հաշիւ չը տալով ինքն իրան, այդ սիրտը զգաց մի տենդային ինքնամոռացութեամբ պաշտպանուելու, դիմադրելու բուռն ցանկութիւն. այդքա՜ն փութկոտ էր քայքայման գործողութիւնը: Ո՞ւր կորաւ նախկին վճռականութիւնը, ո՞ւր մոռցուեց ամօթխածութիւնը: Դրանց փոխարէն դուրս էր վազում դառն հեգնութիւնը, իբրեւ մի կծու ծուխ, որ բարձրանում էր փլատակների տակից:

Որքան եւ անհանդուրժելի էր ցաւը, բայց նա ասաց մի վերին աստիճանի սառն, թէեւ այրող մեղմութեամբ, որ միայն կնոջն է տուած.

— Շնորհակալ եմ... Գոնէ անկեղծ էիր դու, ոչինչ չը ծածկեցիր, խաբուսիկ ծամածռութիւններով, դատարկ խոստումներով չը մոլորեցրիր: Հասկանալի է այժմ այն, ինչ որ դու անուանում ես երջանկութիւն եւ պատրաստել ես ինձ համար: Լաւ ուտել, խմել, լաւ հագնուել. երբեք ախ չը քաշել, երբեք յոնքեր չը կիտել... Այս բոլորը երջանկութիւն է: Իսկ եթէ լինի մէկը եւ ասէ քեզ թէ երջանկութեան գործերից չէ կարելի վռնդել սիրտը, որ նոյնպէս կերակուր է պահանջում, նոյնպէս սիրում է զարդարուել, դու, ի հարկէ, կ'ասես թէ սրտի ուզածն էլ ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ առատութիւն, հարստութիւն եւ անհոգութիւն... Այսպէ՞ս է:

— Ի հարկէ...

— Օ՜... ի հարկէ...

Դա մի ցաւագար, մի սուր հեծեծանք էր, որ դուրս թռաւ նրա բերանից եւ այնքան ուժեղ ու ցնցող էր, որ նա ներերաց ամբողջ մարմնով:

— Ո՛չ մի զիջում, ո՛չ մի բաւարարութիւն, ասաց նա: — Դու անողոք ես, — իմ աղաչանքը զուր էր...

Բայց էլ ի՞նչ անեմ։ Եթէ սկսեմ գանգատուել. եթէ ասեմ որ իմ վիճակը դառն է, դու չես զղջայ, դու կը պատասխանես՝ ճակատագիր է, ի՞նչ արած։ Ճակատագրով դու շատ գեղեցիկ ես բացատրում ամէն ինչ... Երեխան լաց է լինում — ճակատագիր է, որբանում է — ճակատագիր է, կտոր կտոր է անում կամ թէ գցում է կրակի մէջ — ճակատագիր է... Աշխարհի բոլոր անքննելի բաները հասկացել ես — ճակատագիր է. չը կայ մեղաւոր եւ արդար մարդ, կայ ճակատագիր։ Սուլէյման-Բէկն ի՞նչ անի, մեղաւորը ճակատագիրն է... Քո ճակատագիրը, խոստովանիր, շատ է բարեհաճ, փակուղ եւ խելօք։ Նա էր, երեւի, որ այսօր առաւօտեան ասաց քեզ. «Հեռացի՛ր Աւետարանոցից»։ Եթէ չասէր, դու այստեղ կը տեսնէիր սարսափելի բաներ։ Իմը այդքան ողորմած չէ. ոչինչ չէ ուզում թաքցնել, ամէն վատութիւն ցոյց է տալիս ծայրէ ծայր։ Դրանից է որ ես զարհուրելի պատմութիւններ գիտեմ եւ խօսում եմ այնպէս, որ դու կարծում ես թէ ինձ կախարդել են վհուկները։ Ո՛չ, իմ վհուկը իմ սիրտն է... Այդ Սուլէյման-Բէկը, որից դողում է աշխարհը, մի ցածահոգի, ստոր անասուն է։ Նա այսօր սպաննեց մի հիւանդ, կիսամեռ մարդու, սպաննեց հրապարակով, մեր աչքի առաջ։ Նրա աչքերը տրաքւում էին հրճուանքից։ Իմ ճակատագիրը ցոյց տուեց վատութեան ամենազզուելի մասն էլ. ես տեսայ նրա աչքերը...

— Նա քեզ տեսա՞ւ, շտապով եւ վրդովուած ընդհատեց Ջալալը։

— Եթէ կոյր չէր, տեսաւ։

Ջալալը ձեռքը թափ տուեց յուսահատական կերպով. այժմ նրա դէմքի վրայ երեւում էր կատարեալ երկիւղ։

— Իսկ ո՞ւր էր քո մայրը, ի՞նչ էր մտածում որ քեզ թոյլ տուեց։

Նա նեղացած էր, նրա ձայնը վիշտ ու գանգատ էր յայտնում։

— Դու վախենո՞ւմ ես, սառն լրջութեամբ հարցրեց Գայիանէն։

— Վախե՞լ... ինչո՞ւ վախել։ Բայց ապահովութեան համար ամէնից լաւ է չերեւալ գազանի աչքին։

— Բայց չէ՞ որ դու այստեղ ես...

— Շատ էլ այստեղ եմ. ինչո՞ւ երեւալ, ի՞նչ հարկաւորութիւն կար...

— Մի՛ խուսափիր պատասխանից. դու վախենում ես, դու չես կարող նրա առաջը դուրս գալ։

— Եւ զարմանալի չէ. ամբողջ երկիրը չէ կարողանում դուրս գալ, իսկ ես մի մարդ եմ։

— Քառասուն հազար զինուոր... չէ՞։

Գայիանէն ծիծաղեց, իսկ նա աչքերը ցած գցեց, կարծես ամաչեց։

— Պէտք էր դուրս գայիր որ իմանայիր թէ ի՛նչպէս է քեզ պէս հարիւրաւոր Ջալալների դրութիւնը... Թէ՞ կարծում ես որ մենակ դո՛ւ ես ջահիլ, մենակ դո՛ւ ես ուզում տուն-տեղ ունենալ։

— Ի՞նչ գործ ունեմ ես նրանց հետ, յանկարծ պատասխանեց նա մի հպարտ եւ բարձր եղանակով։ — Ես նրանց ընկերը չեմ։ Իմ հայրը մի ամբողջ երկրի տէր է, ես պատիւ ունեմ, անուան տէր եմ։ Վախելու բան ես չունեմ, բայց չեմ ուզում որ իմ անունը խօսքի առարկայ դառնայ։ Դու չը պիտի դուրս գնայիր։

— Դո՛ւ չէիր, ուրեմն, այն ձայնը, որ գիշեր ցերեկ շշնջում էր իմ ականջին մի հրաշալի պարզութեամբ. «Գնա՛, մի՛ վախիր»։ Քեզանից չէր այն թեթեւ շունչը, որ ինձ թելադրում էր այնքան զարմանալի, այնքան ցաւեցնող ճշմարտութիւններ։ Ես, ուրեմն, մոլորուած էի, կարծելով... Բայց ո՛չ, ինչո՞ւ մեղք գործել. ես չէի կարծում, այլ հաւատացած էի իմ ամբողջ սրտով թէ ամէն ինչ, որ գեղեցիկ է, արդար, անուշաբոյր — այդ դու ես... Ների՛ր...

Տխուր, շատ տխուր ձայնով արտասանած այդ խօսքերը ընդհատեց մի տարօրինակ ծիծաղ, որ թէ հե-

ծեծանք էր եւ թէ քրքիջ եւ ցնցումներ տարածեց նրա մարմնի մէջ։

— Ների՛ր, դու չէիր… Այժմ հանգստացի՛ր, ես… սխալուած էի։ Օ՜հ, ի՛նչ դառն, ի՛նչ անողորմ սխալ… Իրաւունքը, իր հարկէ, քոնն է եւ դու մեղաւոր չես, եթէ չես լսում իմ աղաչանքը։ Բայց ո՞վ էր նա, ո՞վ էր ինձ տանջողը, ինձ հիացնողը։ Ես կորոնեմ նրան եւ… կը գտնեմ, անպատճառ…

Եւ նա բարձրացրեց աչքերը, մի թախծալի, խոնարհ հայեացք ման ածեց դատարկ սենեակում, կարծես այդտեղ էր որոնում իր ուզածին, որոնում էր անձկութեամբ։

Ջալալը չը հասկացաւ նրան։ Նա էլ նայեց եւ այնպէս կարծեց թէ նրա զղջումը այժմ կատարեալ է։ Այդ խօսքերը, այդ հոգոցները եւ թափառող հայեացքը նրա համար ապացոյց էին որ Գայիանէն ազատւում է վհուկների կախարդանքից։

Ուրիշ կերպ երիտասարդը չէր հասկանում այս տարօրինակ տեսակցութեան պատճառները. Նա այժմ էլ, ինչպէս եւ ամբողջ խօսակցութեան ժամանակ, չէր հաւատում թէ աղջիկը չէ խօսում ինչ որ զարմանալի երազների ազդեցութեան տակ։ Նա զգաց որ խօսակցութեան վերջն է եւ շտապեց քաղցրացնել հրաժեշտը մեղմ, փաղաքշական եղանակով.

— Ասում էի քեզ, Գայեանէ, որ մոլորուած ես, ասում էի որ քո խելքը տարել են… Հէնց այդ պատճառով էլ աւելացրի թէ ես չեմ թոյլ տայ քեզ անել այն, ինչ ուզում ես՝ չը հասկանալով։ Եւ իրաւունք ունեմ արգիլելու… Մի՛ մոռնար որ դու Խաչէնի Մէլիքի հարսն ես եւ Վարանդայի Մէլիքի աղջիկը։ Այն տունը, որից դու պիտի հեռանաս, եւ այն տունը, ուր դու պիտի մտնես, հազարաւոր հպատակներ ունեն. դրանք քո ծառաներն են եւ ոչ թէ քեզ հաւասար մարդիկ, պիտի հնազանդուեն, պաշտեն քեզ, պատկառանք զգան… Նրանց եւ քո տեղերը երբեք միմեանց հետ չեն խառ-

նուի։ Ուր կայ տէր, այնտեղ կան եւ ծառաներ։ Եթէ չես ուզում որ տէրն ու ծառաները ջոկուեն միմեանցից, նախ քանդիր այս տունը եւ մեր տունը, ոչնչացրու հարիւրաւոր տարիների կարգերը… Հպատակները տանջւում են միշտ. նրանք են վարողը, քաղողը, լացողը։ Կարգն այն է, որ Մէլիքը կը նայէ նրանց, ողորմութիւն կը տայ։ Դու էլ, եթէ ուզում ես, մի քանի բեռն ալիւր տուր այստեղի թշուառներին, ո՞վ կը բռնէ քո ձեռքը… Կամենո՞ւմ ես, վաղը ես մարդ կ'ուղարկեմ որ մեր տանից բերեն։

— Բայց ինչ որ էլ լինի, շարունակեց նա, չը ստանալով Գայիանէից ոչ մի պատասխան, — ես հասկանում եմ որ քեզ այլեւս երկար չէ կարելի թողնել այստեղ։ Արհաւիրք, վախ, կոտորած — ամէն ինչ կայ այս երկրում։ Մեր Խաչէնը, մի՛ վախիր, որքան էլ վատ օրում լինի, իր Մէլիքի հարսի համար հանգիստ ու ապահով անկիւն կունենայ։ Ուրեմն թողնենք այդ խօսքերը, Գայիանէ. այժմ խօսենք ուրիշ բաների վրայ. չէ՞ որ մենք կարող ենք միմեանց շատ ուրախացնել… Ո՜րքան հեշտ է մեզ համար մինչեւ լոյսը քչփչալ…

Նա ինքը ընդհատեց իր խօսքերը, յանկարծ ամաչելով այդ աղջկայ հպարտութիւնից, քարային անտարբերութիւնից։ Այժմ այդ հրաշալի աչքերից նայում էր օտարը, որ անխնայ թաղել էր, վերջացրել ամէն ինչ։

Եւ անտեղի, դատարկ ու ողորմելի էին այդ բոլոր քաղցր խօսքերը, փաղաքշանքները։ Գայիանէն այժմ անդութ հրեշտակ էր. նրա կուսական վսեմ, երկնային վրդովմունքը պարզ ցոյց տուեց, որ այժմ այդ մարդու քնքշութիւնները միայն խոցոտել, վէրքել բանալ են կարող…

— Մենք միմեանց չենք հասկանայ… Երբե՛ք…

Ասաց հպարտ աղջիկը եւ գնաց դէպի դուռը։

Ջալալը անշարժ չը մնաց։ Դեռ դռներին չը հասած, ճրագի կիսալոյսերի շրջանում, երկու ձեռք յանկարծ դրկեցին Գայիանէին եւ սկսեցին սեղմել… Լսուեցին

մի քանի կիսատ խօսքեր, ինչ որ այրող հնչիւններ: Ոյժ էր գործադրում. հրատապ, ընդհատուող շունչը ձըգտում էր նորից մօտենալ նրա դէմքին: Բայց այժմ միայն մրցութիւն կարող էր լինել երկու երիտասարդ ոյժերի մէջ. դիրկը աշխատում էր յետ ու յետ տանել իր սեղմած փափուկ մարմինը, բայց սա մի զարմանալի դիւրաթեքութեամբ եւ ճկնութեամբ դուրս էր սողում, կարծես ազատւում էր օձի պաղ եւ ուժեղ օղակներից: Յաղթութիւնը աղջկան էր պատկանում, եւ նա մի ակընթարթում անյայտացաւ խաւարի մէջ:

Խաչէնի Մէլիքի որդին մենակ էր սենեակում: Նայեց ճրագին, կարծես նրա հետ էր խօսում.

— Կատարեալ կայծ ու կրակ... Ո՛րքան հրաշալի է բարկութեան ժամանակ... կայծակներ թափող — հըրեշտակ են ասում: Ահա՛ նա...

Երեսը դարձրեց դէպի դուռը, սպասում էր: Անցան լուռ վայրկեաններ: Ոչինչ ձայն չը լսուեց, իսկ աշնանային խաւար գիշերը նայում էր նրան դրսից եւ իր ցուրտ ու մունջ լեզուով հասկացնում էր նրան որ զուր է սպասելը, բոլորովին զուր:

— Դէ՛հ, կրա՛կ աղջիկ, պատրաստուի՛ր... Ես վաղը եւ եթ կը սկսեմ: Այլեւս ո՛չ մի զիջողութիւն իմ կողմից... Կը տանեմ քեզ, որ այդ բոլոր կրակներդ ու կայծերդ ամփոփեմ իմ գրկի մէջ...

Նա վերցրեց ճրագը: Նրա կապոյտ, զգայուն աչքերի մէջ հրդեհուել էր տենդային կրակը...

ԺԹ.

Պատի խորքում, մի փոքրիկ, քառակուսի պահարանի մէջ, Տիրամայրը նայում էր երկնքին: Երկու դեղին մոմեր, որոնք կպած էին պահարանի աջ ու ձախ պատերին, հեզ ու դողդոջիւն բոցերով լուսաւորում էին նրա վշտալի դէմքը: Երկուսն էլ, փոքրիկներին յատուկ աշխոյժով, ճիգ էին թափում սրբել, ոչնչաց-

նել փոքրիկ ստուերները, որոնք չարաճճիների նման թրթռում էին, ոստոստում այդ հրաշալի հայեացքի եւ նրա առաջ բացուած երկնային ճանապարհի վրայ:

Սենեակի անկիւններում հաւաքուած կիսամթութիւնը հետզհետէ խտանում էր, տալով սենեակին վանական խուցի կերպարանք: Բայց դա խուց չէր: Տիրամօր ճրագները դիմացի պատի ճակատին երեւան էին հանել մի քանի առարկաներ, որոնք գործ չունեն վանքերի խաղաղ պատերի հետ: Դրանք զէնքեր էին — մի մեծ սուր՝ արծաթապատ պատեանի մէջ, վառօդաման, երկու փոքրիկ խէնջար...

Պահարանի տակ, գետնի վրայ, պլպլում էր երրորդ փոքրիկ ճրագը, բայց նա լայն ու արձակ ասպարէզ չունէր իր լոյսի համար: Նա ամփոփուած էր մի անձուկ տեղ, հաստ գրքի կողքին, լոյս էր տալիս դեղնած էջերին եւ այն խոնարհ դէմքին, որ կախուել էր նրանց վրայ:

Ծնկաչոք, մէջքից ծալուած մի կին, ամբողջապէս կորած սեւերի մէջ, կարդում էր խորին ջերմեռանդութեամբ: Միայն նրա սուր շրթունքներն էին շարժւում, ձայնը անընդհատ էր, միանման, ինչպէս խոր ձորի յատակում կորած աղբիւրի գլգլոցը գիշերուայ լռութեան մէջ: Երբեմն սրտի խորքում ամբարուող վիշտը բարձրացնում էր նրա կուրծքը, եւ շրթունքների քրթմնջիւնը ընդհատւում էր մի սուր, լալագին հառաչանքից, որին հետեւում էր հաւատացողի ջերմեռանդ բացագանչութիւնը.

«Մեղա՛յ Աստուծու»...

Այդ ժամանակ ծնկների վրայ բարձրանում էր մի խորտակուած, սգաւոր արարած, նայում էր Տիրամօրը եւ ձեռքը զարնելով կրծքին, շշնջում էր կտրուած ձայնով՝ «Մեղա՛յ»... Եւ ապա, երբ ընթերցանութիւնն ընդունում էր իր սովորական ընթացքը, նա նորից ընկնում էր ծնկների վրայ, նորից կուչ էր գալիս խաւարի մէջ եւ լսում էր:

Աննա—Խաթունն էր այդ խեղճ արարածը։

Աւելի հանգիստ, աւելի անխռով էր Գայիանէն, որ պառկած էր նրա մօտ, անկողնի մէջ։ Ողբ, հառաչանք եւ երկիւղ չէր պատճառում նրան այս վանական սարք ու կարգը, այլ մի խաղաղ, հեզ անդորրութիւն։ Նուիրական պահարանը ուղիղ նրան էր նայում. եւ նա ինքն էլ չէր կարողանում բաժնուել սրբազան պատկերից, որ դրած էր երկու մոմերի ետեւում։

Ո՛րքան սիրելի, ո՛րքան մխիթարական էր Տիրամայրը։ Նրա դէմքի վրայ կուտակուած էին ծանր տառապանքներ. դա — ամբողջ աշխարհն էր։

Բայց դաժան, ցաւոտ աշխարհի մէջ այն ի՛նչ հրաշալի ճառագայթ էր, որ հոսում էր Տիրամօր աչքերից։ Մի մօր աչքեր են դրանք, որոնք նոր են տեսել անմեղ զոհի արիւնը, տեսել են թէ ինչպիսի զարհուրելի ոճիր գործեցին մարդիկ, սպաննելով այդ զոհի հետ բոլոր խեղճերի, բոլոր հալածուածների դատը։

Նկարչի վրձինն գեղեցիկ կերպով յաջողուել էր կըտաւի վրայ անցկացնել այդ աղէտալի րոպէն։ Նա չէր գծագրել ամբողջ պատմութիւնը, չէր դուրս բերել բոլոր գործող անձինքներին։ Ո՛չ, ճրագների ետեւից նայողը միայն այդ դէմքն էր, որ եւ ամբողջ պատմութիւնն էր։

Մայրը Գողգոթայի վրայ է, կանգնած է բարձր խաչի պատուանդանի մօտ։ Վերեւում — բեւեռուած որդին է։ Չորս կողմում վխտում են մարդիկ, որոնք դեռ չեն կշտացել չարագործութիւնից, դեռ հաճութեամբ կեղեքում են նահատակին։ Օ՛, այդ մայրը պատրաստ է մի վայրկեան լռեցնել իր սրտի մորմոքները, կանգնել բազմութեան առաջ, խօսել, աղու ձայնով բողոքել։ Բայց անզօր եւ համեստ մի կին, նա ընկճուած է, կորագլուխ։ Այնտեղ է ոյժը, չարագործների մօտ. նրանցն է իշխանութիւնը...

Եւ նրա սիրտը պատրաստ է պատռուել տագնապից, բայց յանկարծ լսում է վերեւից հեզ ձայնը. «Ո՛վ կին,

ահա՛ քո որդին»։ Եւ ապա, դարձնելով աչքերը իր սիրած աշակերտի վրայ, նահատակն աւելացնում է «Ահա՛ քո մայրը»։

Ո՛չ վրդովմունք, ո՛չ դառնութիւն, ո՛չ գանգատ այդ ձայնի մէջ։ Հրաշքը տեղի է ունենում եւ այդ կնոջ, այդ մօր սրտում. նա հասկանում է թէ ինչն է արդարութեան զոհի ոյժը, գիտէ որ իւրաքանչիւր սուրբ գործ թաթախուած պիտի լինի աշխարհի արտասունքների եւ արեան մէջ։ Մայրը — առաջինն էր, որ դաւանեց այդ ճշմարտութիւնը եւ այդ րոպէից տանում է իր հետ իր վշտերը։ Այն րոպէից է երկնային ճառագայթը Տիրամօր աչքերում, այն րոպէից է նա նայում այդպէս, դէպի բարձր, դէպի երկինք, նայում է, չէ կշտանում, յափշտակուած է, կարծես այժմ էլ լսում է հրաշագործ ձայնը եւ պատասխանում է նրան. «Այո՛, ո՛րդի, ես լաց չեմ լինի, որովհետեւ դու զոհ ես»։

Եւ նրան՝ առանց սուգի, առանց երկիւղի, բայց ջերմ սիրով, նայում է Գայիանէն, եւ որքան շատ է նայում, չէ կշտանում։

Նա հիւանդ չէր, բայց նրան պառկեցրել էին անկողնում։ Դրանով էին առայժմ վերջացել նրա վրայ գործադրած մի շարք բռնութիւնները։

Առաջինը սկսուել էր այն գիշերից յետոյ, երբ նա եւ Ջալալը տեսնուեցան միմեանց հետ, բաց արին իրանց սրտերը։ Դեռ նոր էր լուսացել այդ գիշերը, դեռ վաղ առաւօտ էր, բայց Աննա—Խաթունը արդէն գիտէր ամէն ինչ։ Նա թռաւ իր աղջկայ մօտ, յարձակուեց նրա վրայ, գործի դնելով իր բոլոր զէնքերը — յանդիմանութիւն, անէծք, արտասունք, նոյն իսկ հայհոյանքներ եւ մինչեւ իսկ բռունցքներ...

Յանդուգն աղջկայ բոլոր արարքները կարելի էր տանել, բայց այն, որ նա դուրս էր եկել, երեւացել Բէկի աչքին, կատաղութեան վերջին աստիճանին էր հասցնում խստապահանջ մօրը։ Մէհրիին նա աչքից գցեց, ուղղակի հրամայեց կորչել։ Բայց այդքան հեշտ

չէր վերջացնել գործը Գայիանէի հետ։ Մի քանի անգամ սպառնաց փակել նրան մութ սենեակի մէջ, օրերով զրկել հացից։ Մի քանի անգամ էլ նրա լեզուն կապուեց, խիստ խօսք չը գտաւ արտասանելու, եւ նա մնաց կանգնած· դողում էր, ուզում էր իր աչքերը պայթեցնել, չպրտել նրա դէմքին...

Գայիանէն դիմանում էր այդ բոլորին, նոյն իսկ դիմադրում էր, մի-մի էլ պատասխանում էր։ Բայց յանկարծ մէջ նետուեց մի անակնկալ, սարսափելի հանգամանք· մայրը յայտնեց որ բոլոր տեղեկութիւնները իրան հաղորդել էր... Ջալալը։

Նա պատմել էր ամէն ինչ, որ տեղի էր ունեցել գիշերային տեսակցութեան ժամանակ· չէր թագցրել ո՛չ մի մանրամասնութիւն, ո՛չ մի խօսք։ Առանց այդ էլ Գայիանէն փշրուածի էր նման, յոգնած էր, յուսահատ, այդ պատճառով կանգնած էր անկիւնում, յենուել էր պատին եւ այդպէս պաշտպանւում էր։

Ջալալի արարքը կապեց նրա լեզուն, թոյլ չը տուեց մի խօսք անգամ արտասանել։ Նա թուլացաւ, ընկաւ ծնկների վրայ, ձեռքերով ծածկեց իր դէմքը, որի վրայ իջել էր մեռելային գունատութիւն։ Մի ինչ որ տաք բան, եռացող հեղուկի նման, նախ ցած վազեց նրա մէջքով, ապա խեղդեց կոկորդը, խփեց գլխին ու պըտոյտներ գործեց այնտեղ... Նա վար ընկաւ։

Ջղային դողոցը սաստիկ ցնցում էր նրան...

Առաջին վայրկեաններում չը դադարեց մօր անէծքների տարափը։ Աննա-Խաթունը մինչեւ անգամ գոհ էր որ իր խօսքը այդպէս սաստիկ ազդեց։ Բայց յանկարծ կատաղութեան մէջ գլուխ բարձրացրեց մօր զգացմունքը· Նա մոռացրեց ամէն ինչ, հասկացրեց որ այդ դիակը Գայիանէն է։ Եւ մի ակնթարթում հայհոյանքները տեղի տուին փաղաքշանքներին։ Աննա-Խաթունը գըրկեց նրան, բարձրացրեց, իր դէմքը քսեց նրա դէմքին։

Բայց ո՛չ գգուանքները, ո՛չ յուսահատ աղաղակները ազդեցութիւն չարին· աղջիկը դողում էր, արտասա-

նում էր անկապ խօսքեր։ Հարկաւոր եղաւ մարդ կանչել։

Սովորական ժամին եկաւ եւ կոյս Հեղինէն։ Նա գլուխը դողացնելով լսեց ամէն ինչ, զայրացաւ, անիծեց աշխարհը, անիծեց մարդկանց։ Այդ յուզուած դրութեան մէջ նա չը նկատեց, որ Գայիանէի վրայ գործադրւում են մի շարք բժշկական միջոցներ· ջուր էին սրսկում դէմքին, շփում, ձգձգում էին մարմինը, բղաւում էին ականջների մէջ, ուզում էին զոռով բաց անել բերանը։ Նա դադարեցրեց այդ բոլոր գործողութիւնները, հրամայեց ամէնքին հեռանալ եւ պահեց միայն Աննա-Խաթունին։ Ապա երկու հոգով փռեցին անկողինը եւ Գայիանէին պառկեցրին նրա մէջ։

Դա բարերար միջոց էր· հիւանդին միայն հանդըստութիւն էր հարկաւոր եւ րոպէ չանցած՝ նա ընկաւ խոր քնի մէջ։ Հեղինէն չոքեց նրա գլխի մօտ, ձեռքը դրեց ճակատին եւ սկսեց հանդարտ կերպով ինչ որ աղօթք մրմնջալ։

Այդ րոպէից նա ձեռք առաւ բոլոր կարգադրութիւնները այդ տան մէջ։ Աննա-Խաթունը ինքը տուեց կատարեալ իրաւունք· Նա լուռ էր, գլուխը կորցրած, կուչ եկաւ իր աղջկայ կողքին եւ սկսեց ինքն իրան տանջել, կեղեքել...

Նոյն օրը երեկոյեան Գայիանէն բաց արաւ աչքերը, մինչեւ անգամ խօսեց։ Իսկ Հեղինէն կատարեց մի գործ, որ ահով լցրեց ամբողջ տունը եւ ցոյց տուեց թէ որքան ծանր են բարդուած հանգամանքները, միեւնոյն ժամանակ թէ որքան մեծ է կուսանոցի սէրը դէպի Մէլիքի ընտանիքը։ Հեղինէն բերեց Տիրամօր պատկերը, դրեց պատի մէջ շինած պահարանում, նախապէս ծածկելով այդ տեղը մետաքսէ թաշկինակներով։

Դա կուսանոցի ամենանշանաւոր սրբութիւնն էր։ Քսան եւ հինգ տարի այդ օրից առաջ Իսրայէլ Օրիի թղթաբերը Գանձասարի վանքում Հայ Մէլիքներին յանձնեց ազատութիւն աւետող մի թուղթ եւ նրա հետ

այս պատկերը, որ Օրիլին նուիրել էր Բավարիայի իշխաններից մէկը: Թուղթը ուրախացրեց, իսկ պատկերը հիացմունք պատճառեց:

Տիրամայրը գեղեցիկ. Գանձասարին էր սազում բայց Մէլիք-Յուսէֆինը խնդրեց ընծայել Վարանդայի կուսանոցին, եւ ոչ ոք չընդդիմացաւ նրան: Քսան եւ հինգ տարի Տիրամայրը աշխարհից հրաժարուած կոյսերի պաշտամունքի առարկան էր, արդէն նա յայտարարուել էր հրաշագործ եւ այդ պատճառով էլ բազմաթիւ ուխտաւորներ ունէր գիւղի մէջ:

Այժմ նա, բոլոր վշտացածների մայրը, պիտի օգնութիւն անէր Մէլիքի աղջկան: Հեղինէն չոքեց նրա առաջ, կարդաց Աւետարանի բժշկութեան գլուխները, ապա անցաւ Նարեկի ամենազօրաւոր տեղերին: Նա որոշել էր երեք օր պահել Տիրամօր պատկերը հիւանդի մօտ:

Երկրորդ օրը Գայիանէն, հակառակ իր կամքին, մնաց անկողնում: Աննա-Խաթունը նրա մօտ էր, արտասունք եւ աղաչանք չէր խնայում իր աղջկայ «քարացած սիրտը» կակղացնելու համար: Ի զուր նա աշխատում էր Ջալալի անունը հաշտեցնել աղջկայ ականջների հետ: Մի անգամ նա անզգուշութիւն ունեցաւ յայտնելու, որ երիտասարդը շատ է տանջւում, շատ է խնդրում որ իրան թոյլ տան տեսնել Գայիանէին, իմանալ նրա դրութիւնը: Աղջկայ հանդիստ դէմքի վրայ երեւաց մի հիւանդոտ, տանջող ծամածռութիւն, որ սարսափ եւ յուսահատութիւն էր ցոյց տալիս, եւ մօրը այնպէս թըւաց թէ նորից սկսում է երէկուայ ուշաթափութիւնը: Նա հարկադրուած էր հանգստացնել նրան, հաւատացնելով որ Ջալալի ցանկութիւնը չի կատարուի. բայց ո՜րքան արտասունք ծլլացին դրա փոխարէն նրա աչքերից...

Այդքանը քիչ էր. դրսից եկան նոր ցաւեր: Բէկը խօսել էր Մէլիքի տան մասին, յանկարծ սկսել էր դըժգոհութիւն յայտնել, որ այդ տունը շատ հպարտ,

փակուած է մնում, չէ ճանաչում երկրի կառավարիչին եւ մեծարել չը գիտէ:

Լուրը բերել էր Շահնազարը. Նա պատմեց հաճութեամբ, ուրախ էր, ասում էր թէ շուտով ինքը, Բէկը, կը գայ իրանց տունը: Աննա-Խաթունը միայն այդ ժամանակ հասկացաւ, որ Մէլիքի տունը փակուած չէր, այլ մօտիկ յարաբերութիւններ ունէր նրանց հետ, որոնցմէ այնքան վախենում էր... Այդ տղան... միշտ գնում էր զինուորների մօտ, բայց հասկանո՞ւմ էր որ ոչինչ չը պէտք է խօսել...

Եւ նա յանկարծ խելագարի նման յարձակուեց, բռնեց Շահնազարին. բայց կատաղութիւն չը կար նրա մէջ. Նա չը խփեց, վատ խօսք չասեց... Սկսեց արտասունքներից դողացող ձայնով աղաչել նրան, որ ոչինչ չասէ տան մասին, չասէ թէ ով կայ այստեղ եւ ինչ են անում... Նա չը համարձակուեց հարցնել թէ արդեօք մինչեւ այդ օրը Շահնազարը որեւիցէ բան ասե՞լ է թէ ոչ... Այդ հարցի պատասխանին նա չէր դիմանայ, ուստի խնդրում էր, սաստում էր միայն ապագայի մասին: Թշուա՛ռ կին: Նա դեռ յոյս ունէր, դեռ խաբում էր իրան...

Երեկոյեան Հեղինէն չը կարողացաւ պահել իր զարմանքը, երբ տեսաւ Մէլիքի կնոջը. Նա էլ հիւանդ էր, երկու օրուայ մէջ բոլորովին հալուել էր: Իսկ երբ նրա բերանից լսեց թէ ինչ լուր է բերել Շահնազարը, ոչինչ խօսք չը գտաւ, այլ շտապեց չոքել պատկերի առաջ: Այս անգամ շատ երկար էր նրա ընթերցանութիւնը, իսկ խղճալի հառաչանքները, մեղաները աւելի յաճախ էին ընդհատում նրա միանման աղաչաւոր ձայնը:

Երրորդն էր այն երեկոն, երբ մենք առաջին անգամ տեսանք նրան այդ դրութեան մէջ: Երրորդ երեկոյին էլ պիտի վերջանար նրա բժշկութիւնը: Նա տեսաւ որ Գայիանէն այլեւս ցաւ չունէր, թէեւ շատ գունատ էր եւ տխո՛ւր: Պաշտօնն սկսելուց առաջ, նա առանձին խօսակցութիւն ունեցաւ Աննա-Խաթունի հետ:

Նախ ասաց որ Մէլիքի կինը այս անգամ աւելի հիւանդ, չորացած ու ջարդուած է երեւում, հասկացրեց որ դա լաւ չէ, որ մի ամբողջ տուն նրան է նայում: Յետոյ պատմեց որ Ջալալը իր մօտ էր, սաստիկ գանգատւում էր, պահանջում էր վերջացնել: Նա այլեւս չի թոյլ տայ յետաձգել մի գործ, որ ընդամէնը մի կամ երկու ժամում կարելի էր վերջացնել: Այստեղ հարսանիք չէ ուզում, այլ միայն իր հարսն է պահանջում. մնացածը, ինչպէս կարգ է, կը կատարուի Խաչէնում: Նա համարեա լաց էր լինում, գանգատւում էր որ իրան ոչ ոք չէ խղճում, չէ ուզում իմանալ որ ինքը հանգստութիւն չունի, օր ու գիշեր ո՛չ մեռած է, ո՛չ կենդանի մի՞թէ նրա հասակին վայել է տխրութիւն...

Վերջին խօսքերի հետ Աննա-Խաթունը համաձայնուեց լուռ արտասունքների անընդհատ շիթերով: Իսկ թէ կարելի՞ էր շատ շուտ վերջացնել հարսանիքը, դրա մասին նա չէր էլ մտածել: Վարանդայի պատիւը, Մէլիքի տան ինքնասիրութիւնը չէին մոռացւում նոյն իսկ այս դրութեան մէջ: Ո՛չ, ինչո՞ւ խօսել հարսանիքի մասին... Այժմ բաւական էր եւ այն, որ ամէնքը, բայց մանաւանդ Թիւրքերը իմանան թէ Գայիանէն տէր ունի, նշանած աղջիկ է: Բայց ճի՞շտ էր դա: Նոյն իսկ եթէ չը լինէին արգելքները, եթէ հարսանիքը կարելի լինէր կատարել վաղը կամ միւս օրը, ի՞նչ անէ մայրը, քանի որ Գայիանէն չէ էլ ուզում լսել Ջալալի անունը:

Հեղինէն ոչինչ չասաց, բայց իր մտքում վճռեց գործադրել վերջին միջոցը եւ մտաւ Գայիանէի սենեակը:

Երկա՛ր ու երկար կարդալուց յետոյ նա վէր կացաւ եւ նշան արաւ Աննա-Խաթունին: Սա իսկոյն դուրս գընաց սենեակից:

Շէմքի մօտ նրա ոտների տակն ընկաւ մի կին, որ անդադար լաց էր լինում: Նա իսկոյն ճանաչեց թէ ո՛վ է դա եւ, ուշադրութիւն չը դարձնելով խեղճի վրայ, անցաւ գնաց. բայց նրա հետ միւս սենեակն ընկաւ Մէհ-

րին: Նա էր այդ խեղճ կինը, որ երեք օր վռնտուած էր այս սենեակներից, ուր անց էր կացրել իր կեանքի մեծ մասը. այժմ նա ապրում էր Թոնրատունը:

Նա էլ էր կուչ եկել, թշուառացել: Անդադար արտասունք թափելով, թողութիւն էր աղաչում:

— Ների՛ր, Մէլիքի կին, ների՛ր, ինչպէս ներում ես քո դրան շներին... Մէհրին չի տանի այս ցաւերը... Նա գիտէ որ ինքն է այս բոլորի պատճառը:

Սաստիկ զղջացած, խոստովանում էր իր յանցանքը խփելով իր գլխին, կրծքին, անթիւ անգամ մեղայ կանչելով: Իսկ Մէլիքի կինը լուռ էր, այս անգամ սիրտ չունեցաւ կրկնելու պառաւի յանցանքը:

— Ի՞նչ անէր Մէհրին, շարունակեց պառաւը.— ես չիմացայ թէ այսպէս կը լինի վերջը... Աշխարհը փոխուել է, Մէլիքի կին, իսկ ես կարծում էի թէ չէ փոխուել... Ջահիլները հիմա ուրիշ սիրտ ունեն. ինչեր են ասում, Տէ՛ր Աստուած, ինչ բաներ... Ներիր... Մէլիքի գերեզմանի համար ների՛ր...

Նա առաջ գնաց, ուզում էր չոքել, համբուրել Աննա-Խաթունի ոտները, բայց սա թոյլ չը տուեց եւ ինքն էլ արտասուելով պատուիրեց պառաւին, որ լաց չը լինի:

Ի.

Այդ միջոցին Հեղինէն վերջացրեց իր գործը: Արծաթապատ Աւետարանը դնելով Տիրամօր պատկերի առաջ, վառեց նոր մոմեր, մետաքսեայ թաշկինակը կիսով չափ կախեց պահարանի առջեւից: Եւ ապա, մօտենալով Գայիանէին, բռնեց նրա ձեռքը, օգնեց որ նա վեր կենայ ու նստէ անկողնի մէջ: Մի վերին աստիճանի ցուրտ ձայնով նա հրամայեց.

— Չոքի՛ր:

Գայիանէն դուրս եկաւ անկողնից ու չոքեց գորգի վրայ:

— Կարդա՛ «Անկանիմքը»:

Նա հանդարտ, վշտալի ձայնով կարդաց: Կոյսը չոքեց նրա կողքին եւ ձեռքը պարզելով դէպի պահարանը, ասաց.

— Տեսնո՞ւմ ես Սուրբ Աստուածածնին: Քսան եւ հինգ տարի է մեր վանքում եւ ոչ ոք չէ տեսել որ նա չօգնէ իրան դիմողներին: Նա գթառատ մայր է, ողորմած բարեխօս: Կոյրերին, կաղերին բժշկում է, մխիթարում է սգաւորին: Տեսնո՞ւմ ես ինչպէս է նայում երկնքին: Նա միշտ այնտեղի հետ խօսում եւ հրեշտակները բերում են վերեւից նրա բարեխօսութիւնների պատասխանը: Բայց մի՛ կարծիր թէ բարերար եւ ողորմած է նա անխտիր ամէնքի համար: Ո՛չ: Մեղաւորը չը պիտի համարձակուի մօտենալ նրան: Բոլոր վատերի, բոլոր չարերի, անհնազանդների համար ոչ մի բարի խօսք չունի նա, այլ ընդհակառակն, պատիժ եւ տանջանք է բերում երկնքից: Նա քեզ էլ կը պատժի... Ո՜հ, սարսափով եմ նայում քեզ, իմ խե՛ղճ Գայիանէ: Դու չարի ետեւից ես գնում, քո հոգին խլել են դեւերը... Դու տանջում ես քո մօրը. տեսա՞ր նրա արտասունքները: Դա ծանր, զարհուրելի մեղք է. դու չես լսում քեզանից մեծերին... Բոլոր գրքերը — Աստուածաշունչը, Աւետարանը, հայրապետների գրուածքները — վայ են տալիս քեզ պէս որդուն... Հասկանո՞ւմ ես...

Գայիանէն նայեց նրա դէմքին եւ հասկացրեց, որ լսում է, խորին ուշադրութեամբ եւ ակնածութեամբ է լսում:

— Եւ Տիրամայրը քեզ անպատիժ չի թողնի, — շարունակեց նա, երկու խօսքով այդ ուշադրութիւնը գովելուց յետոյ: — Նա քեզ առողջացրեց, նա խնդրեց երկնքից որ քո ցաւերը կորչեն, որպէս զի դու խելքի գաս: Այն ի՛նչ ուշաթափութիւն էր, որ եկաւ քեզ վրայ երեք օր առաջ: Չե՞ս հասկանում: Սատանան մտել է քո փորը, բայց սրբերը քեզ խնայեցին, հալածեցին չարին: Այժմ դու պիտի զղջաս, պիտի ապաշխարես... Աղաչի՛ր Տիրամօրը, որ նա քեզ ողորմութիւն անէ: Պա՛հք պա-

հիր, օրերով ծոմ պահիր, կուրծքդ ծեծիր, արտասունք թափիր, ասա՝ մեղա՜յ, մեղա՜յ... Թէ չէ, սարսափելի ցաւեր կը գան քեզ վրայ... Բոլոր սրբերը երես կը դարձնեն քեզանից եւ դեւերը կը տանջեն քեզ, կայրեն, կը խորովեն... Անհնազա՛նդ որդի... դու մեղաւոր ես, քո յանցանքին չափ չը կայ...

Նա չոքէչոք առաջ գնաց, տանելով իր հետ Գայիանէին: Նուիրական պահարանը մօտիկուց աւելի խոր եւ ազդու տպաւորութիւն էր գործում. ճրագների անհանգիստ բոցերը կարծես ինչ որ սրբազան, երկնային բաներ էին պատմում: Տիրամայրը կարծես շունչ էր քաշում:

Այդտեղ Գայիանէն կոյսի հրամանով եօթն անգամ ծունր դրեց եւ ամէն մի ծնրադրութիւնից յետոյ չոքէչոք մօտեցաւ Աւետարանին ու համբուրեց: Հեղինէն իր պաղ ու ծանր ձեռքը դրեց նրա գլխին, կարդաց մի աղօթք, որի մէջ աղաչանքներ էր անում կորած հոգու փրկութեան համար: Դրանից յետոյ նա շարունակեց իր գործը:

— Այժմ աղօթի՛ր, ասաց նա. — աղաչի՛ր, լա՛ց եղիր, Տիրամայրը քեզ կը լսէ: Ժամանակ մի՛ կորցնիր, քանի քո գլխին չէ ընկել Աստուծու արդար բարկութիւնը:

Մեղաւորը ձայն չը հանեց, նա միայն դիտում էր պատկերը եւ զմայլուած էր:

— Եթէ չը խոստովանես քո մեղքերը, չանիծես քեզ եւ երդումով չը հաստատես, որ ձեռք ես վերցնում չար սատանայից, ես ինքս կ՚անիծեմ քեզ... Ե՛ս, լսո՞ւմ ես... Ամենեւին չեմ խնայի. կը չոքեմ այստեղ, Տիրամօր առաջ, երեսս հողերին կը քսեմ, արտասունք կը թափեմ եւ կ՚անիծեմ քեզ, կը չորացնեմ... Խնայի՛ր քեզ, խնայի՛ր այդ հասակը... Դու գիտես թէ ո՛րքան եմ սիրում քեզ. հարազատ որդին էլ այնպէս չի լինի, ինչպէս դու ես ինձ համար: Բայց իմ անէծքից յետոյ դու կը դառնաս պիղծ, զարշելի. քեզանից կը փախչեն,

քո երեսը տեսնել չեն ուզի… Եւ դու կը հալածուես, մենակ ու անիծուած կը լինես աշխարհի մէջ… Ուզո՞ւմ ես այդ օրին հասնել։

Նա մատներով բռնեց նրա ծնօտը, դարձրեց երեսը դէպի իր կողմը եւ սկսեց փորձել նրան իր անողորմ հայեացքով, որի մէջ հանդէս էր եկել եկեղեցու պաշտօնեայի ամբողջ իշխանութիւնը։

Միայն քարը կարող էր անտարբերութեամբ տանել այդ հայեացքը։ Գայլանէն կարծես երկիւղ զգաց, կարծես [illegible]կղում էր։ Յանկարծ նա խօսեց․

— Ես այսօր շատ մտածեցի, ասաց նա համեստութեամբ, մի մեղմ եղանակով, որի մէջ պարունակւում էր անսահման խղճահարութիւն։ — Մտածում էի այնքան որբերի մասին եւ հարցնում էի թէ ի՞նչ կը լինի… Ո՛չ մէկը հայր կամ մայր չունի, ո՛չ մէկի մարմինը ծածկուած չէ։ Գառնուկներ են նրանք, բայց ո՛չ կայտառ ու ժիր գառնուկներ, որոնք այնքան սիրելի են մարդկանց։ Ո՛չ խօսում են, ո՛չ ժպիտ ունեն, ո՛չ էլ արտասուել գիտեն․ նոյն իսկ չեն զգում քաղցածութիւն եւ հաց ուզել չեն իմանում։ Միայն որբեր չեն նրանք… ո՛չ… չը կայ փոքրիկ ու վտիտ մարմին, որի վրայ վէրքեր չը լինեն… Տեսել եմ մէկին, որ չորս տարեկանից աւելի չէր լինի․ նրա ոտը ջարդուած էր․ մի ուրիշի ուսը ծակել էր քրդի նիզակը․ կար եւ մէկը, մի ծծկեր երեխայ, բայց լաւ է որ ես չը տեսայ նրան․ ասում են, հրացանի գնդակը մնացել է նրա աջ թեւի մէջ… Կը մեռնեն, ամէնքը կը մեռնեն… փողոցներում, ցանկապատների տակ, շների առաջ… Ի՞նչ կը լինի այդ կըրակը…

Նա խառնուեց, կուլ տուեց արտասուքները։ Եւ ապա դարձաւ դէպի պատկերը, իսկ ձայնը իջաւ ստորին աստիճանի վրայ։

— Ի՞նչ կը լինի… Տիրամայրը նայում էր երկընքին, բայց թւում էր թէ ինձ հետ է խօսում։ Բոլոր թշուառների, բոլոր վիրաւորների մայրը նա է։ Ի՛նչպէս, նա լինի այստեղ եւ այդպիսի որբե՞ր մնան փողոցում։ Նրա վանքում տեղ շատ կայ եւ հացն էլ անըսպառ է։ Պատսպարել փոքրիկ թշուառներին այնտեղ, պահպանել, մեծացնել․ իւրաքանչիւր կոյս կը դառնայ մայր, իւրաքանչիւր խուց մանուկ նահատակների պաշտպանը կը լինի ցրտից, անտէրութիւնից եւ մահից։ Ի՞նչ հրաշալի էր այս մխիթարութիւնը։ Չը գիտեմ Տիրամա՞յրն էր այդ բոլորն ասում, թէ՞ ինձ էր այդպէս թւում․․․․

— Սպասի՛ր, ընդհատեց Հեղինէն, կնճռոտելով իր դէմքը։ — Դու, ուրեմն, ոչի՞նչ ես համարում իմ այնքան խօսքերը։

— Ի՞նչպէս կարող եմ ոչինչ համարել։ Ո՛չ, ես հաւատում եմ, որ Տիրամայրը բոլոր թշուառների մայրն է․ հաւատում եմ, որ դու կարող ես անիծել՝ ո՛ւմ կամենաս եւ երբ կամենաս։ Ես խոնարհ եմ, հնազանդ եւ միայն աղաչում եմ, մա՛յր։ Մի՞ թէ որբերի համար աղաչելը մեղք է…

— Մե՛ղք չէ, ո՛չ… Բայց մեղք է, երբ փոքրաւորը ընդդիմանում է իր մեծին, յամառութեամբ հարկադրում է կատարել ա՛յն, ի՛նչ որ մեծը բարի չէ համարում…

— Ես չեմ հարկադրում․ ի՞նչ ոյժ ունեմ, որ հարկադրեմ․ ես կուչ եկած եմ իմ անկիւնում, ուզում եմ նայել, տեսնել թէ ի՛նչ կանեն մեծերը…

— Ապրե՛ս, ո՛րդի։ Խօսի՛ր այդպէս եւ ես կը բացատրեմ ամէն ինչ։ Բարերար Աստուածը նայում է վերեւից եւ տեսնում է թէ՛ որբին եւ թէ աղքատին։ Լաւը այն է միայն, ինչ որ կամենում է Աստուած։ Եթէ նա չուզէ որ այդ որբերը ապրեն, — ես, դու, մի ուրիշը ի՞նչ շներ ենք որ ասենք․ «Չէ, Աստուած, մենք ուզում ենք որ նրանք ապրեն»…

— Այո՛, ոչ ոք չէ կարող այդքան յանդուգն լինել։ Բայց Աստուած դէ՞մ կը լինի, եթէ որբերին պահէք վանքում։ Կեանքը եւ մահը, այո՛, Աստուծու ձեռքին

են, իսկ մի կտոր հացը մարդն է պահում իր ձեռքում: Ասա, մայր, աղաչում եմ, մի՛ բարկանար, սորվեցրո՛ւ ինձ...

Նա համբերեա արտասուելով թախանձում էր կոյսին լինել ողորմած, խօսել հանդարտ, քաղցրութեամբ, չը վախեցնելով: Եւ Հեղինէն, վերջապէս, տեղի տուեց այդ թախանձանքին:

— Նախ իմացի՛ր, որ յանդգնութիւն գործեցիր ասելով թէ Աստուծու ձեռքը չէ մի կտոր հացը, այլ մարդու ձեռքին: Այդ պատճառով երեք անգամ ասա՝ «Մեղա՛յ Աստուծոյ»:

Գայիանէն իսկոյն կատարեց այդ հրամանը:

— Այժմ լսի՛ր: Լաւ կը լինէր, ի հարկէ, եթէ բոլոր որբերին պահէին վանքերում, եթէ եկեղեցին դառնար ամէնքի հայրն ու մայրը: Բայց դա անկարելի բան է: Ի՞նչպէս են պահուել վանքերը մեր երկրում: Եկել են շատ բռնաւորներ, կոտորել են շատ մարդկանց, հիմնայատակ են արել շատ գիւղեր, տարել են հազարաւոր գերիներ, իսկ վանքերը կանգուն են մնացել: Ինչո՞ւ: — Որովհետեւ վանքերը բռնաւորների դէմ չեն գնացել, իսկոյն հնազանդուել են. եպիսկոպոսները, վարդապետները լաց ու պաղատանքով գնացել են նրանց առաջ, ողորմութիւն են հայցել եւ պահել են սուրբ տաճարները: Երկիրը քանդուել է, մարդիկ բնաջինջ են դարձել, բայց Աստուծու եկեղեցին մնացել է կանգուն: Եւ ուրիշ կերպ չէր կարող լինել. ժողովուրդը — եկեղեցու ծառան է: Եղել են, ճիշտ է, եւ այնպիսի վանքեր, որոնք հակառակուել են, փորձել են ժողովրդի կողմը լինել, պաշտպանել նրան: Եւ ի՞նչ: Տեսնո՞ւմ ես մեր լեռներում քանի աւերակ վանքեր կան... Դրանք այդ անհնազանդ վանքերն են: Աստուծու քանդուած տները այժմ էլ արտասունք են հանում տեսնողի աչքերից: Այսպէս է աշխարհի կարգը: Մենք մարդկանց հետ գործ չունենք, մենք հոգիների համար ենք աղօթում: Որբեր շատ կան, դու ճիշտ ես ասում. բայց նրանք անցաւոր

են, իսկ վանքը պիտի մնայ. Տիրամայրը պիտի տեղ ունենայ, միշտ ձէթը վառ պիտի լինի նրա առաջ... Թո՛ղ Աստուած ողորմութիւն անէ որբերին. բայց եթէ դա Աստուծու կամքը չէ, ի՞նչ պիտի անենք: Մենք կաղաչենք, կը պաղատենք որ Աստուած այդ բոլոր փոքրիկներին իր արքայութեան մէջ ընդունէ Բեթղեհէմի մանուկների շարքում: Այժմ հասկացա՞ր:

— Հասկացայ, մա՛յր, բայց մի բան մութ մնաց: Աստուծու տան համար դու է՞լ կը գնաս բռնաւորին աղաչելու:

— Ի հարկէ, ո՛րդի, դա իմ պարտքն է... Բայց փառք Աստուծու, այդ սեւ օրին դեռ չենք հասել: Մի ժամանակ խօսք կար թէ անօրէնը ուզում է գիւղի եկեղեցին... ո՛հ, Աստուած... մզկիթ դարձնել: Եւ ո՞վ գիտէ, գուցէ սուտ էլ չէ... Արդէն փակել է եկեղեցին, քանի օր է, ժամասացութիւն չը կայ: Վայ մեր գլխին, եթէ անօրէնը իր ուզածն անէ... Ահա այն օրը լաց եղիր որդի, գլուխդ ծեծի՛ր... Աստուած կը տեսնէ քեզ եւ ողորմութիւն կ'անէ...

Լացը խեղդեց նրա ձայնը: Բայց արտասունքներ չերեւացին պառաւի դէմքին վրայ. դրանց փոխարէն դառն յուսահատութիւնը այլայլեց նրան:

— Այսպիսի ցաւեր կան, հառաչեց նա. — իսկ դու, խեղճ երեխայ, ի՞նչ մտքերի վրայ ես...

— Մի բան էլ եմ ուզում իմանալ, մա՛յր, ասաց Գայիանէն համբերեա վախելով: — Կ'ասե՞ս ինձ:

Հեղինէն գլխով հաւանութեան նշան արաւ:

— Ժողովուրդ չեղած տեղն է՞լ պիտի հաստատ մընայ Աստուծու տունը:

— Ամէն տեղ, ամէն տեղ, ասաց կոյսը: — Աշխարհի մէջ ամէն ինչ անցաւոր է, միայն եկեղեցին է յաւիտենական:

Տիրեց լռութիւն: Գայիանէն թեքեց իր գլուխը դէպի կոյսի կողմը, հոգոց հանեց եւ էլի իր հանդարտ հայեացքը գցեց պատկերի վրայ: Իսկ նրան քննում էր

Հեղինէն։ Ոչինչ չը գտաւ նա այդ գունատ ու անդորր դէմքի վրայ, որ ցոյց տար համարձակութեան, յանդգնութեան նշան։ Նրա սրտի մէջ շարժուեց կարեկցութեան նման մի բան, եւ դնելով իր ձեռքը նրա ուսին, ասաց իր սովորական հեզ ձայնով.

— Դու միշտ խելօք էիր եւ շուտ հասկացող. չը գիտեմ ինչպէս եղաւ որ այն պղծուած, անամօթ աղջիկը թունաւորեց քեզ եւ գցեց սատանաների ճանկը։ Այժմ դու նոյն Գայիանէն ես դառնում, որին ես սիրում էի։ Ապաշխարի՛ր, թողութի՛ւն խնդրիր Աստուծուց, որ այնքան տանջեցիր քո խեղճ մօրը։ Հնազանդ եղիր, լեզուդ պահիր, սուս ու փուս նստիր տեղդ եւ մտքումդ միշտ աղաղակիր. «Աստուած, դո՛ւ պահիր իմ մեծերին»։ Խօսք տալի՞ս ես։ Ասա՝ այո, տալիս եմ...

Պատասխան չը կար։

— Ասա՛...

Լռութիւնը շարունակուեց։ Նա էլի բարկացաւ, էլի բռնեց աղջկայ ծնօտից եւ վեր քաշեց գլուխը, հարկադրեց որ ուղիղ իրան նայէ։

— Ասա՝ այո՛, խօսք եմ տալիս։

Լսուեց աղջկայ հրաշալի, մանկական թոթովանքը.

— Ես սիրում եմ իմ մայրիկին, սիրում եմ մեր տունը, ամբողջ Վարանդան։

— Շատ ապրես, շատ օրհնեալ լինես։ Ասա՛ որ դու այլեւս չես խօսի դրսինների մասին։

— Սիրում եմ ամէնքին...

— Վնաս չունի. ասա՛ որ չես հակառակուի քո նշանածին...

— Այդ.. մի՛ ասիր...

Եւ նա ընկաւ կոյսի գիրկը։

— Ի՞նչ, ի՞նչ...

Հեղինէն դէն հրեց նրան եւ ասաց.

— Մինչեւ չասես, ինձ չը մօտենաս։

— Խոստովանում եմ, մա՛յր, ես մեղաւոր եմ... Այդ մէկը չեմ կարող...

— Այդպէս ես սպանում քո մօրը, յանդուգն աղջիկ... Այնքան մոռացել ես քեզ, որ մինչեւ անգամ ինձանից չես ամաչում... Ի՞նչ խօսքեր են դուրս գալիս քո բերանից... Հեռո՛ւ ինձանից, հեռո՛ւ...

Ո՛րքան նա կատաղեց, երբ Գայիանէն իսկոյն այդ հրամանն էլ կատարեց. մնալով ծնկների վրայ, նա քիչ հեռացաւ կոյսից, մէջքը դարձրեց դէպի նրան եւ գլուխը կախ արաւ։

— Լսի՛ր, ես քեզանից բացատրութիւններ չեմ ուզում։ Ես բաւական փորձուած եմ, իմ մազերը սպիտակել են, իսկ քո շրթունքների վրայ դեռ չէ չորացել քո մօր կաթը։ Աստուծու օրէնքով դու նշանուած ես այն տղամարդի հետ եւ պարտաւոր ես հետեւիլ նրան, հնազանդուել, որովհետեւ նա է քո տէրը։ Հայր, մայր, ազգական ոչինչ են այն րոպէից, երբ մատանին օրհնըւում է։ Մի՛ կարծիր թէ ամէն անգամ քո քէֆը, քո ցանկութիւնը կը հարցնեն. դու աղջիկ ես, իսկ աղջիկը մի տղայի է պատկանում։ Քո բախտից է որ լաւ, շատ լաւ տղայի ես արժանացել. բայց եթէ վատ էլ լինէր, դարձեալ դու պարտաւոր ես հնազանդուել նրան։ Աստուծու արդար դատաստանը քո սատանայութիւնների համար կարող է պատիժ եւ տանջանք գրել քո ճակատին. կարող է խստացնել քո ամուսնու սիրտը, խլել քո ամբողջ բախտը... Եւ ի՞նչ պիտի անես։ Պիտի չարչարուես, տանջուես, լուռ ու առանց դժգոհութեան. դու աղջիկ ես։ Ականջդ բա՛ց եւ լա՛ւ լսիր. ոչ ոք քեզ չի խնայի. քո նշանածը բոլորովին չէ ուզում ձեռք վերցնել իր իրաւունքից. եւ որքան դու շատ յիմարութիւններ անես, այնքան նա խիստ պիտի ցոյց տայ, որ քո տէրն է։ Հաւատա ինձ, ես խօսում եմ նրա կողմից, գիտեմ նրա միտքը։ Նա քեզ զոռով կը տանէ եւ քո մայրը չէ կարող եւ չէ էլ ուզում խլել քեզ։ Ուրեմն, հնազանդուի՛ր... Շողոքորթ դառը, ասում են, երկու մօր ծիծ է ծծում, իսկ վատ, կռուարար մարդը ընկնում է աշխարհի աչքից, այնպէս որ ափսոսում են նրա կերած հացն ան-

գամ: Դու այժմեանից աշխատում ես վատ երեւալ քո նշանածի աչքին. այդ ո՞ւր կերթայ: Մտածի՛ր, մինչեւ մահդ դու նրանն ես: Գրքերի մէջ ասած է. «ով չէ լսում ականջով, նա կը լսէ թիկունքով»: Հասկանո՞ւմ ես միտքը: Կինը տղամարդի փոքրաւորն է, իսկ փոքրաւորին խրատում են նախ խօսքով, ապա եւ ծեծով...

— Թո՛ղ այդպէս լինի, յանկարծ ասաց Գայիանէն քթի տակ, չը փոխելով իր դիրքը: — Աշխարհի մէջ միայն այդ կարգը չէ. կայ եւ մահ... հարիւր ու մի ժայռեր պատրաստ են եւ հեշտ կ՚ազատեն...

— Ի՞նչ, ի՞նչ բացագանչեց Հեղինէն ոտքի կանգնելով: — Դո՞ւ ասացիր այդ խօսքերը... Անամօ՛թ...

Եւ բռնելով նրա ականջից, չոքէչոք առաջ քաշեց, մինչեւ որ նրա գլուխը դպցրեց պատին:

— Լռիր այդտեղ, քարացիր... Դու ինձ անպատուեցիր, անարգեցիր իմ սպիտակ մազերը... Խնդրել եմ կամակատար Աստուածածնից, որ այս գիշեր ցոյց տայ քեզ թէ ինչ է քո պատիժը: Մինչեւ առաւօտ էլ քեզ ժամանակ եմ տալիս: Էգուց կը տանեմ պատկերը, բայց իմացիր որ այս դռներից դուրս գալուց առաջ Տիրամայրը կ՚անիծէ քեզ...

Նա համբուրեց պատկերը եւ Աւետարանը, երեսին խաչ հանեց ու դուրս գնաց:

Անցաւ բաւական ժամանակ: Գայիանէն ճակատը չէր հեռացնում պատից. այդպէս լաւ էր, այդպէս նա հեշտութեամբ էր տանում իր վրայ ընկած ծանրութիւնը: Ոչ ոք չէր խանգարում նրան եւ դառն վիշտը անարգել սեղմում էր նրա կոկորդը, գրգռում էր յուսահատութեան արտասուքները...:

Յանկարծ նրա ականջին հասան ինչ որ տարօրինակ ձայներ. կարծես մէկին խեղդում էին պատի ետեւում: Մի քանի խրխռոց, ծանր տնքոցներ, ինչ որ ջարդուող բանի խուլ աղմուկ, եւ տիրեց լռութիւն...

Գայիանէն բարձրացրեց գլուխը, սկսեց ականջ դնել: Բոպէ չանցած՝ ձայները կրկնուեցին, բայց այս

անգամ պատից քիչ հեռու, մի խոր տեղ: Եւ այս անգամ տնքոցները առաձգական էին, աւելի խոր եւ յուսահատ. նրանք պարզ ցոյց էին տալիս, որ մի անհաւասար կռիւ մօտենում է վախճանին եւ կռուողներից մէկը ձեռքից գնում է...

Կայծակի արագութեամբ տեղից վեր թռաւ աղջիկը եւ առանց մի վայրկեան մտածելու՝ դուրս վազեց: Այդտեղ միայն հասկացաւ, որ կռիւը տեղի ունի հարեւան սենեակում, ու յուսահատ կերպով յարձակուեց դռան վրայ: Մի ակնթարթ նա կանգ առաւ չէմքում, բայց այդքանն էլ բաւական էր ամէն ինչ տեսնելու եւ հասկանալու համար:

Շահնազարը խեղդում էր Յովսէփին: Նա կատաղել էր, նրա աչքերը լցուել էին արիւնով. անդադար յարձակւում էր, հարուածներ հասցնում, չոքում էր Յովսէփի սրտին, ձեռքերով սեղմում էր նրա կոկորդը: Դեռ երեխայութեան հասակում երեւում էր ապագայ եղբայրասպանը: (*)

Իսկ խեղճ կաղը ընկել էր մէջքի վրայ, չէր կարողանում պաշտպանուել, այլ իր փոքրիկ ոյժերը անխնայ գործ էր դնում, որ գոնէ կուչ գայ կրծքի վրայ եւ վերկենայ. բայց այն ամէնը, ինչ որ նա գլուխ էր բերում այդքան տանջանքներով, Շահնազարը ոչնչացնում էր բռունցքի մի հարուածով: Այն ժամանակ Յովսէփը սկսում էր յուսահատութեամբ շարժել իր ձեռքերը եւ գալարուելով իր եղբօր չաղ մարմնի տակ, օրհասական խրխռոցներ ու տնքոցներ էր արձակում...

Կարծես կրակ թափուեց Գայիանէի գլխին: Մի թռիչքով նա հասաւ Շահնազարին, բռնեց, յետ քաշեց եւ

(*) Աւանդութիւնը պատմում է, որ երբ Յովսէփը, իբրեւ Մէլիք—Յուսէինի մեծ որդի Մէլիք դարձաւ, Շահնազար մի գիշեր մտաւ նրա սենեակը, իր ձեռքով սպաննեց նրան, կոտորեց նրա ընտանիքը եւ այդպիսով ձեռք գցեց Մէլիքութիւնը:

թարկացաւ նրա վրայ։ Փչացած երեխաները առհասարակ ունեն տան մէջ մէկին, որի խօսքին են միայն ականջ դնում, որից քաշւում են։ Եթէ Մէլիքի տանը կար այդպիսի մէկը Շահնազարի համար, դա Գայիանէն էր։ Բայց եւ այդպէս, նա չը դադարեց. ընդհակառակը, այժմ աւելի տաքացաւ եւ սկսեց այս ու այն կողմ վազվըզել, իր գործը շարունակելու նոր փորձեր անել։ Գայիանէն ուշադրութիւն չը դարձրեց նրա վրայ. կռացաւ, խըլեց Յովսէփին եւ վերցնելով, տեղաւորեց իր կրծքի վրայ, երկու կռների մէջ։

— Մի՛ վախիր, ես եմ, Գայիանէն, — մի քանի անգամ կրկնեց նա եւ սկսեց մինչեւ անգամ օրօրել նրան։

Խեղճ երեխայի մէջ միայն մի թոյլ շունչ էր մնացել, որ դժուարութեամբ էր գնում գալիս։ Դէմքից գոլորշի էր բարձրանում, ամբողջ մարմինը կրակ ընկածի էր նման։

Այդ վտիտ, դեռ չամրապնդած կազմուածքը ցոյց էր տալիս թէ որքան իր կարողութիւնից վեր էին այն ջանքերը, որ նա գործադրում էր իր չար եղբօր դէմ. Նա ամբողջապէս քրտնել էր եւ դողում էր, անընդհատ ցնցումներ գործելով... Բայց ո՛րպիսի զարմանք. Նա մի կաթիլ արտասուք էլ չէր կաթեցրել։

Այժմ, երբ նա ապահով էր իր քրոջ գրկում, երբ, վերջապէս, համարձակ բաց արաւ իր տխուր աչքերը, իսկ ծանր շնչառութիւնն սկսեց կամաց կամաց կանոնաւորուել, նա չը յայտնեց ցաւ կամ գանգատ։ Իր թոյլ կազմուածքի, իր փոքրիկ կարողութեան հլու ստրուկ, նա սովորել էր ցոյց տալ, որ եթէ չունի հակառակուելու ոյժ, գոնէ կարող է արհամարհել... Այդ էր նա հասկացնում Գայիանէին, նայելով նրա աչքերի մէջ։

Իսկ Շահնազարը չէր ուզում այդպէս հեշտ ձեռքից թողնել իր զոհը։ Տեսնելով որ Գայիանէն տանում է Յովսէփին, Շահնազարը կպաւ նրա շորերին, ձգձգում էր, աշխատում էր արգիլել, մինչեւ իսկ փորձեց կծել նրա ոտը։ Գայիանէն, վերջապէս, չը համբերեց եւ ո-

տով խփեց նրան։ Չարաճճին իսկոյն ձեռք վերցրեց, գոռալով վազեց մօր մօտ։

Դնելով Յովսէփին իր անկողնի մէջ, աղջիկը մոռացաւ ամէն ինչ, եւ միայն սիրտ էր տալիս, հանգստացնում էր խեղճին։ Այս երեկոյ զարմանալի էր նրա քընքշութիւնը, նրա սէրը դէպի իր եղբայրը։ Կարծես այժմ միայն նա զգաց թէ որքան յանցաւոր էին տնեցիները այս թոյլ մարդու առաջ, թողնելով նրան մենակ, անօգնական։ Նա, կարծես, ուզում էր մի ժամում քաւել ամէնքի յանցանքները։ Մի քանի անգամ համբուրեց նրա դէմքը, արտասանեց քաղցր, համակրական խօսքեր, խոստացաւ նրա պաշտպանը լինել։

Բայց Յովսէփը փոխանակ հանգստանալու՝ սկսեց լաց լինել։ Խեղճ երեխայ... Առաջին անգամն էր, որ նա արտասունք էր ցոյց տալիս իր մերձաւորներին, որովհետեւ առաջին անգամն էր տեսնում քնքշութիւն, կարեկցութիւն. ցաւերը չէին այդ արտասունքների պատճառը, այլ շնորհակալութեան զգացմունքը։

Քոյրը այդ շատ լաւ հասկացաւ եւ այնքան խղճահարուեց, այնքան յուզուեց, որ հազիւ կարողացաւ պահել իր արտասունքը։

— Ինչո՞ւ էր ծեծում, հարցրեց նա տխրութեամբ։

— Չը գիտեմ։

Դա Յովսէփի սովորական անտարբեր պատասխանն էր։ Բայց այժմ նա սովորական դրութեան մէջ չէր. նոյն զգացմունքը, որ արտասունք հանեց նրանից, շտապեց աւելացնել մի ողբալի եղանակով.

— Նա միշտ այդպէս է, միշտ ծեծում է, երբ նեղացած է մի բանից...

Նրանք մենակ մնացին։ Աննա-Խաթունը այդ ժամանակ խորհրդակցում էր կոյս Հեղինէի հետ։ Իսկ աղջիկը, սրտից բղխող շշնջոցներով իր տանջուած եղբօր աչքերին քուն բերելուց յետոյ, չը հեռացաւ անկողնից, այլ, յենուելով բարձին, երկար նայում էր այդ փոքրիկ, վտիտ դէմքին։

Նա դեռ չէր կշտացել․ ուզում էր դեռ երկար, շատ երկար շարունակել, ուզում էր որ Յովսէփը քնի մէջ էլ իմանայ, որ քոյրը իր պաշտպանն է, այլեւս թոյլ չի տայ, որ մարդիկ արհամարհեն նրան։ Պաշտպանել… Այժմից իսկ, խիստ, քաջաբար պաշտպանել մարդուն։ Միշտ այդ միտքն էր նրան յափշտակել։ Եւ ահա դէպք… Այստեղ, ձեռքի տակ, այս տան մէջ։ Ինչպէս չէր նկատել մինչեւ այժմ…

Այդ բուռն ոգեւորութիւնը մի քաղցր, մի յուսատու արտայայտութիւն դրոշմեց Գայիանէի դէմքի վրայ։ Երեք օրուայ տանջանքները անցած էին երեւում․ այժմ նա փշերի վրայ չէր ընկած․ այժմ յարմար ու հանգիստ էր նրա տեղը։ Յովսէփը մի առանձին թեթեւութիւն էր ներշնչում նրան։ Այդ փոքրիկ մարմնի դողոցը, քըրտինքը, վերջապէս արտասունքները ոյժ էին տալիս, մեծացնում, ամրացնում էին մենակ, անարգուած աղջկան։

Խեղճ Յովսէփ… Միայն այն պատճառով որ թոյլ է նա, չունի ոյժ, դիմադրելու, պատժելու ընդունակութիւն, նրա վրայ բռնանում է նոյն իսկ եղբայրը, կրտսեր եղբայրը։ Բաւական է խեղճ լինել եւ իսկոյն պատրաստ է բռնութիւնը․ նա ծնւում է նոյն իսկ հայրական օջախում, նոյն իսկ հարազատների ծոցում։ Հարկաւոր էլ չէ, որ խեղճը ունենայ նախանձելի դիրք, լինի կատարելապէս անվնաս․ խեղճութիւն եւ բռնութիւն — դրանք երկուորեակներ են, մէկը միւսի համար է ստեղծուած, մէկը անկարելի է առանց միւսի։

Մի՞թէ բռնաւորը միայն նա է, ով անչափ ուժեղ է, ով կեղեքելու բոլոր յարմարութիւններն ունի եւ ոչ ոքից չէ վախենում։ Ի հարկէ ոչ։ Բռնակալ է թէ Սիւլէյման բէկը եւ թէ չնչին Շահնազարը։ Երկուսն էլ հաւասարապէս զզուելի են։

Մի՞թէ տունի առիւծ չէ եւ կոյս Հեղինէն։ Ի՞նչ ոյժ ունի նա։ Քար դնել սրտում, հագնել սեւ շորեր, վախեցնել աղօթքի գրքերով, սրբերի անունով — ահա

թէ ինչպէս է նա բռնանում։ Եւ որքան հպատակներ ունի։ Ամէնքը խոնարհւում են նրա առաջ, որովհետեւ ամէնքի համար նա միջնորդ է երկրի եւ երկնքի մէջ։ Նա հրամայում է, արգիլում է, հաւատացած լինելով, որ իրան է տուած աշխարհի չարն ու բարին հասկանալու արտօնութիւնը։ Եւ ի՞նչպէս է հասկանում։ Եթէ ասում է, ոչնչանայ ամբողջ աշխարհը, փոյթ չէ․ բաւական է որ կենդանի մնան երկնքի հաւատարմատարները, նրանք օր ու գիշեր կ՚աղօթեն, որ բոլոր կոտորուածների, բոլոր արիւն արտասունք թափողների հոգիները գտնեն երկնքի ճանապարհը։ Որբերին հաց չէ հարկաւոր, այլ Բեթղեհէմի մանուկների երկնային խումբը, իսկ այդ խմբի մէջ նրանք չեն մտնի առանց խունկի ծխի։ Մարդը մեռնող է, նրան հարկաւոր չէ այս աշխարհը, — տեւականը, անմահը միայն քարն է, երբ դարսւում է հոգիների փրկութեան եւ հոգի փրկողների համար․ ուստի հարկաւոր է բռնակալների տները հոմբուրել ոչ թէ մարդու մարմնի համար, այլ նրա հոգու խնամակալների համար…

Ինչո՞վ են լաւ այս տունի առիւծները դրսի վայրենի, իսկական առիւծներից։

Գայիանէն զանազանութիւն չէր գտնում։ Դրսինը քանդում էր, աւերում, իսկ միւսը, որ նստած էր ներսում՝ ապահով պատերի ետեւում, ասում էր․ հեռու մնանք, գործ չունենանք, սուր բարձրացնողը սրով էլ կընկնի։ Եւ երբ խօսք է լինում այդ խրատի դէմ, նա կատաղում է, օգնութեան է կանչում աղօթքները, սրբութիւնները, նրանց կողմից սպառնում է պատիժ, տանջանք…

Ո՛չ, միեւնոյն են դրսինները եւ ներսինները, ամէնքը մի անուն ունեն — բռնակալ։

Միամիտ, սիրելի՛ Յովսէփ, դու կարծում ես թէ քո կաղութիւնն է պատճառ, որ քեզ տանջում են, չը մտածելով որ դու էլ մարդ ես… Մի՞թէ չես տեսնում քո

քրոջը. ահա նա ոչինչ պակասութիւն չունի, թոյլ չէ, բայց ճմլւում է աւելի խիստ բռնութեան տակ:

Նա լուռ խօսում էր եղբօր խեղճուկ, անմեղ դէմքի հետ, տեսնում էր թէ ինչպէս խոր քունը կամաց-կամաց կազդուրում է նրան, ջնջում է տանջանքների հետքերը: Եւ նա ինքն էլ կազդուրւում էր: Կայ գործ, ամէն տեղ կայ: Ամէն մի անկիւնում մարդը, տանջւող, ճնշւող մարդը...

Յանկարծ նրա մտքի առաջ կանգնեց մեծ, սրածայր ցիցը եւ նրա վրայ նստած քահանան: Նահատակը... Նա էլ եկեղեցու պաշտօնեայ էր, նրան էլ յանձնուած էր կապելու եւ արձակելու իրաւունքը: Բայց ի՛նչ պատմութիւններ էր բերել Փէրին այդ քահանայի մասին:

Ուր որ կայ տառապանք, ուր որ հեծեծում է հարստահարուածը, ուր շառաչում է ստրուկի շղթան, այնտեղ երկնքի բոլոր սրբութիւնները վրդովուած են: Երկինքը երբեք չէ հովանաւորել մարդու չարագործութիւններին. երկինքը արդարութեան տեղն է, իսկ արդարութիւնը այն է, երբ գերին իր շղթաները կրծոտում է ատամներով եւ մարդը իր պարտքն է համարում լաւ մեռնել, եթէ չէ կարող լաւ ապրել:

Եւ քահանան միայն խօսել չը գիտէր. նա ինքն էր դրդում մարդկանց, ինքն էր տանում. գնալիս՝ ամէնից առաջ, վերադառնալիս՝ ամէնից յետոյ — այսպէս էր նա հասկանում իր պաշտօնը: Կարո՞ղ էր մի Հեղինէ փոխարինել նրան: Երբեք. նա պատերի ետեւում լացող է եւ պահանջում է, որ նախ ամէնքը մեռնեն, ապա միայն ինքը...

Մտքերը վերջ չունէին, մէկը միւսից հրատապ, մէկը միւսից պարզ: Նրանց թելը կտրեց Տիրամօր մոմերից մէկը, որ վերջացել էր եւ յանկարծ ցած թռաւ մի փոքրիկ կայծակի նման: Գայիանէն վերկացաւ, վերցրեց ընկած կտորը:

Ամբողջ սենեակին այժմ մի հաստ ճրագ էր լոյս տալիս. բայց այն փոքրիկ շրջանի մէջ, որը նա իր դողդոջուն բոցով խլում էր գիշերուայ խաւարից, դարձեալ սքանչելի էր վշտահար Աստուածամայրը:

Դարձեալ յափշտակուած է նրա երկնային հայեացքը: Նրան չէին վրդովել այն մտքերը, որ անում էր աղջիկը իր եղբօր գլխատակին. ընդհակառակն, թւում էր թէ նա այժմ աւելի բարեհաճ է, աւելի համակիր: Թէեւ գիշեր էր, այն ժամը, երբ Հեղինէն յոյս ունէր թէ կը կատարուի իր սարսափելի խնդրուածքը, բայց քաղցրիկ ու մեղմ դէմքը իր դառն վշտերի անունով վկայում էր, որ ինքը երբեք չի պատժի, չի բռնանայ... Ո՛չ. նա, որ այնքան այրուել է մարդկանց անարդարութիւնից, բռնութիւնից, միշտ մայր կը մնայ, մի գթառատ, ցաւակից մայր...

Եւ հրաշալի մի վայրկեան իջաւ սուրբ պատկերի առաջ: Գայիանէն ջերմեռանդ ուխտաւորի նման կանգնած էր լուռ, հիացած, սքանչելի իր մենակութեան մէջ, իր լուրջ, գեղեցիկ դէմքով: Դեղին մոմը, որ նա վերցրել էր վառելու, անշարժացել էր նրա ձեռքի մէջ, որ դրած էր կրծքին:

— Բոլոր որբերի, բոլոր սգաւոր նորահարսների աղօթահար աղջիկների հետ քեզ եմ դիմում... Մարդիկ անսիրտ են, դո՛ւ եղիր մեզ հետ, մա՛յր...

Եւ իսկոյն նրա դէմքի վրայ փայլեց յոյսի չքնաղ ժպիտը: Նա արդէն հասկանում էր. Տիրամայրը չը մերժեց այդ աղաչանքը:

Մոմը կպցնելով պատին, նա գլուխը մտցրեց պահարանի մէջ եւ նրա շրթունքները սեղմուեցին Տիրամօր ոսկեզօծ շրջանակին...

ԻԲ.

Նոյն երեկոյեան Աւետարանոցը զինուորական մեծ բանակ էր դարձել:

Ձիաւոր եւ հետեւակ զինուորներ, ենիչէրիներ, բաշիբօզուկներ լցուել էին փողոցները, տները. տեղ չը կար այլեւս. ամէնքին տեղաւորել չը կարողացան: Գիւղի ետեւում, հիւսիսային հարթութիւնների վրայ, վառուած էին բազմաթիւ խարոյկներ, որոնց շուրջը հաւաքուել էին զինուորների ստուար խմբերը:

Դա մի ամբողջ զօրաբաժին էր: Խառնիճաղանճ բանակի երեկոն չափազանց աղմկալի էր. մարդկանց աղաղակները խառնուել էին ձիաների խրխնջոցների հետ եւ երկար տարածութեան վրայ միայն բանակի ժխորն էր տիրում:

Նոր էր տեղ հասել այդ ահաւոր ոյժը: Նա գալիս էր Գանձակի եւ Գիւլստանի կողմերից, անցել էր բաւական ճանապարհ, որի երկարութեամբ շարուած էին բազմաթիւ հայ գիւղեր: Ամէն տեղ, ուր յայտնըւում էր բանակը, բարձրանում էին բնակիչների հեծեծանքները. կողոպուտը, հարստահարութիւնները գնալով ահագին չափեր էին ընդունում: Զինուորներին տրուած էր կատարեալ ազատութիւն. գլխաւորները մասնակից էին զինուած խուժանի բարբարոսութիւններին: Դա նշան էր, որ բանակը գնում է կռուի:

Եթէ կար մի բան, որ քիչ թեթեւացնում էր այդ դժբախտութիւնը, այն էր, որ զօրքը շտապում էր, երկար կանգ չէր առնում: Այժմ էլ Աւետարանոցի գետի ձորը լցուած էր շրջակայ գիւղերից հաւաքած դրաստներով, որոնք լուսաբացին պիտի տանէին զօրքի ծանրոցքը: Յայտնի էր որ բանակը շտապում էր դէպի Արաքսի ափը:

Առաւօտից Սիւլէյման—Բէկը զբաղուած էր իր բազմաթիւ հիւրերին ընդունելու պատրաստութիւններով: Բանակի գլխաւորները հասան կէսօրին եւ իջան

Բէկի տանը. Նրանք բերել էին Սարը–Մուստաֆա–Բաշայի բերանացի հրահանգները: Բաշան միանգամայն հաւանութիւն էր տալիս Բէկի արածներն, ասում էր որ նա բոլորովին ճիշտ է հասկացել թէ ինչ պէտք է անել, եւ վերջապէս նորից յանձնարարում էր լինել զգոյշ եւ խիստ, նկատի առնելով Պարսկաստանի դէպքերը:

Գլխաւոր հրամանատարի հաւանութեան արժանացած գործը երեք գիւղերի հիմնայատակ կործանելն էր: Եւ այն ժամանակ, երբ Բէկը լուր էր ուղարկում Մուստաֆա–Բաշային իր այդ քաջագործութեան մասին, յայտնի չէր թէ ինչ են Պարսկաստանի դէպքերը: Միւս օրը Աւետարանոց հասան մի խումբ ձիաւորներ, որոնք գալիս էին Ատրպատականից: Նրանք Գանձակ էին տանում բաւական տխուր լուրեր:

Նադիրը, որին դեռ շարունակում էին աւազակ անուանել, նոր եւ նշանաւոր յաղթութիւն էր տարել. Օսմանցիները ստիպուած էին յետ քաշուել մի քանի կարեւոր տեղերից: Նադիրը, սիրտ առնելով, այդ յաջողութիւնից, առաջ էր գնում ահագին բանակի հետ: Մի շարք պաշտպանողական միջոցներ ձեռք առնելով, Ատրպատականի հրամանատար Բաշան օգնութիւն էր խնդրում Մուստաֆա–Բաշայից, որովհետեւ Թաւրիզին շատ մեծ վտանգ էր սպառնում. միաժամանակ նա մարդ էր ուղարկել եւ Վանի Բաշայի մօտ:

Մուստաֆա–Բաշան իսկոյն կատարեց իր պաշտօնակցի խնդիրքը: Նա կարելի համարեց իր հրամանատարութեան տակ գտնուող զօրքերից մի բաւական նշանաւոր բաժին անջատել: Զգուշութեան համար այդ բաժինը հանուեց միայն Գանձակի եւ Գիւլստանի գիւղերից, ուր կատարեալ խաղաղութիւն էր տիրում եւ ուր աւելի խիտ էին զօրքերի փոքրիկ հատուածները: Երկաթի լծի տակ խեղդուող երկրի համար այդ տեղափոխութիւնը մի առանձին թեթեւութիւն չէր: Միեւնոյն էր թէ ահագին ժայռից ընկնում էր մի ահագին բեկոր: Ժայռը, ի հարկէ, փոքրանում էր, բայց

Նրա տակ ճխլուածների համար ծանրութիւնը նոյնն էր մնում:

Այդ միտքն էր յայտնում Պարսկաստան գնացող բանակի գլխաւորը, ալեզարդ Ֆէհմի-Բաշան: Դա մի շատախօս եւ պարծենկոտ մարդ էր: Սիւլէյման-Բէկը, այնու ամենայնիւ, լսում էր նրան խորին ուշադրութեամբ: Երկար ժամանակ հեռու մնալով զինուորական կենտրոնից, նա սաստիկ հետաքրքրւում էր թէ ինչ կարծիքներ եւ ծրագիրներ ունեն ղեկավարող մեծերը: Խօսակցութեան մասնակցում էին եւ երկու Բէկեր, որոնք Բաշայի օգնականներն էին:

— Ո՛չ, այս կողմերում մենք շատ պինդ ենք նըստած, ասաց Ֆէհմի-Բաշան: — Գլխաւորն այն է որ ուժեղ հակառակորդներ չունենք մեր սահմանների վրայ: Դաղստանի խաները եւ շամխալները մեր կողմն են: Վըրաստանում մարդ չը կայ, որ չը դողայ մեր անունից: Մի քիչ երկիւղ կար Ռուսաստանի կողմից, բայց չէկ գեաւուրները այժմ բոլորովին ձայն չեն հանում. նըրանք պայմանով պարտաւորուել են հաշտ մնալ մեզ հետ. դեռ երկար ժամանակ նրանք չեն մոռանայ մեր տուած ջարդերը: Չորս կողմում ույժ չը կայ մեզ դէմ: Իսկ ինչ վերաբերում է ներքին խլրտումներին, դրանք դատարկ բաներ են...

— Դատարկ, ի հարկէ, հաստատեց Սիւլէյման-Բէկը:

— Բոլորովին դատարկ, կրկնեց Ֆէհմի-Բաշան: — Եւ ճշմարիտ, շատ ողորմելի կը լինի մի զօրք, որ նուաճելով մի երկիր, տարիներ նստելով նրա մէջ, յանկարծ տեղի տայ, յաղթուի իր հպատակներից եւ փախչէ: Եթէ մենք այդ օրին հասնենք, ես իմ ձեռքով կը կտրեմ այս թեւը եւ կերթամ ողորմութիւն հաւաքելու:

Նա ցոյց տուեց իր աջ թեւը, ծիծաղեց, ուսերը շարժեց եւ միանգամայն պարզ կերպով հասկացրեց թէ ո՛րքան ծիծաղելի, ո՛րքան անհեթեթ է թւում նրան այդպիսի միտքը:

— Եւ վերջապէս ի՞նչ են տեղացիները, որ կարողանան մարդ վախցնել, խօսեց Վէլի-Բէկը, Բաշայի օգնականներից մէկը: — Ես զարմանում եմ, որ մենք մինչեւ անգամ ուշադրութիւն ենք դարձնում դրանց վրայ: Եթէ տասը տարի պատրաստուեն, կարո՞ղ են դիմանալ մեր մի հատ աքացիին:

— Հէնց այդ ասա. բայց ի՞նչ են անում... ահագին զօրք են հանում Պարսկաստան՝ ինչ որ աւազակի դէմ, — դժգոհութեամբ աւելացրեց միւս Բէկը:

Բաշան անուշ ժպիտներով համաձայնուեց ամէնքի հետ եւ յետոյ ասաց.

— Ճշմարիտ է, այդպէս է... Հասան-Բաշան, ինչո՞ւ թագցնենք, մի վախկոտ, ծոյլ մարդ է. նրան վայել էր թուխս դալ հարեմի մէջ եւ օր անցկացնել իր աքաղաղների ու կապիկների հետ: Հօ գիտէք թէ որքան է նա սիրում աքաղաղներ կռուացնել: Նա իմ ընկերն է, ես լաւ եմ ճանաչում. մի անգամ նա ունէր հինգ կապիկ. մեծ փող էր տուել, առել եւ ամբողջ օրը ծիծաղում էր, տեսնելով նրանց հանաքները:

Երկու Բէկերը սկսեցին հաստատել Հասան-Բաշայի կատարեալ անպիտանութիւնը: Նրանք գիտէին, որ Ֆէհմի-Բաշան սաստիկ թշնամութիւն ունի նրա հետ եւ ամէն կերպ աշխատում է բռնել նրա տեղը:

— Նադիրը մեր ձեռքից չի պրծի. դա այնքան պարզ բան է, ինչպէս այն, որ հիմա երեկոյ է եւ մենք Սիւլէյման-Բէկի հիւրերն ենք, շարունակեց Բաշան աւելի սանձարձակ պարծենկոտութեամբ: — Հասան-Բաշան իրան էլ կը տեսնէ, մեզ էլ: Բայց, որդիք, մի սխալ կայ ձեզանում: Մի՛ մոռնաք, որ Մուստաֆա-Բաշան ուրիշ մարդ է... Ա՛...

Նա մատը բարձրացրեց, բերանը բաց թողեց, հիացմունք եւ պատկառանք էր ցոյց տալիս իր ամբողջ դէմքով:

Երկու Բէկերը այժմ էլ սկսեցին փառաբանել իրանց հրամանատարին. Սիւլէյման-Բէկը նրանցից յետ չը

մնաց: Ոչ ոք, ի հարկէ, չէր մոռանում, որ Մուստաֆա Բաշայի բարեհաճութիւնից է կախուած իր բախտաւորութիւնը: Եւ ամէն մէկն աշխատում էր, որքան կարելի է, պերճ շողոքորթութիւններ արտասանել, յոյս ունենալով որ դրանից մէկն ու մէկը կը հասնի նրա ականջին:

— Նա խելք է, որդիք, քաջութիւն է... Մենք մի տարուայ ընթացքում չենք հասկանայ այն, ինչ որ նա կարող է ըմբռնել մի ակնթարթում: Մի ահագին երկիր նուաճեց նա, Ատրպատականից սկսած մինչեւ Դաղըստան, եւ մի՞թէ չէ հասկանում թէ ինչ պակասութիւններ կան: Սպասեցէք, ամէն ինչ կը դրստուի: Մեր այս բանակը, Սիւլէյման-Բէկ, երբ Ալլահի կամքով կը վերջացնէ իր գործը Պարսկաստանում, կը վերադառնայ եւ կը մնայ այստեղ, քո ձեռքի տակ: Մի քանի թեթեւ գործեր կան:

Յանկարծ նա ընդհատեց իր խօսքը մի բարձր ծիծաղով, որ բոլորովին այլափոխեց նրա կերպարանքը: Աչքերը անյայտացան կարմրած կոպերի մէջ, լայն բացուած բերանում երեւացին մի քանի հատ դեղնած, միմեանցից հեռու կանգնած ատամները, կզակը ցնցըւում էր անզուսպ հեղնութիւնից:

— Այստեղ էլ կայ աւազակ, մի ինչ որ դեւուր, հա՞... Ասում են թէ նա միտք ունի Օսմանեան պետութիւնը ամբողջովին կործանել...

Ծիծաղը վարակեց ամէնքին, եւ երբ վերջացաւ, Բաշան լուրջ կերպով շարունակեց.

— Մի օրը բաւական է, որդի, աւելի ժամանակ գործ դնելը մեղք է. կոչնչացնես աղուէսի բոյնը. մի՛ վրդովուիր, եթէ Ալլահը Օսմանեան առիւծների առաջ մի-մի էլ աղուէսներ է հանում... Ի հարկէ, նրան կը բռնես, ինչպէս բռնում են մկանը. բայց կ'ուղարկես Գանձակ, որովհետեւ Մուստաֆա-Բաշան ուզում է տեսնել նրան... Հիմա անյարմար է, սարերում արդէն ձմեռ է, այս էլ գիտէ Բաշան... Ասաց որ պատրաստ

լինես գարնանը: Այն ժամանակ էլ կը վերջացնենք բոլոր հաշիւները այստեղի Մէլիքների հետ...

— Վաղո՛ւց էր հարկաւոր, բացականչեց Սիւլէյման-Բէկը սաստիկ ոգեւորութեան մէջ: — Ես չը գիտեմ թէ ինչու են պահում այդ Մէլիքներին: Քանի նրանք կան, ռայեան մեզ չը պիտի ճանաչէ: Տողի Մէլիք-Աւանին տեսնողը կ'ասէ թէ Օսմանցիները նրա հըպատակներն են: Հպարտ, գոռոզ, մեզ չէ ուզում նայել, չը գիտեմ ինչից է այդքան փքուել: Քանի անգամ եմ ուզեցել ցոյց տալ նրան թէ դատարկ, ոչինչ բան է նա: Ասում են թէ շատ քաջ մարդ է: Թո՛ղ ինձ էլ ցոյց տայ այդ քաջութիւնը...

— Ամա՛ն, Սիւլէյման-Բէկ, աղաղակեց Ֆէհմի Բաշան եւ ձեռքը դնելով բերանի վրայ, ցոյց տուեց, որ չը պէտք է այդպիսի բաներ խօսել: — Քնացրո՛ւ, ո՛րդի, փափուկ բարձեր դիր գլխատակին, որ ոչինչ չը հասկանայ... Բանը պէտք է լինի յանկարծակի, անըսպասելի կերպով:

— Ասելը հեշտ է, բայց կ'ուզէի տեսնել թէ մի ուրիշը ինչպէս կը համբերէր, եթէ իմ տեղը լինէր: Այս անհաւատները, չը նայած որ քոստ չներ են, քիչ բան են համարում այն, որ թողնում ենք ապրել երկնքի տակ: Ի՞նչպէս չը կատաղես: Այստեղի Մէլիքի տանը ոչ ոք չը կայ. մի կին է միայն, բայց ի՛նչ կին... Կը հաւատա՞ս, այն աւազակը սրա հրամաններով է շարժըւում...

— Ի՞նչ ես ասում, բացականչեց Վէլի-Բէկը:

— Հաստատ բան եմ ասում: Ջիլանցիների կոտորածի մասին նա ինձանից շուտ լուր ստացաւ: Աւազակը մարդ էր ուղարկել նրա մօտ, չը գիտեմ ինչ նոր հըրամաններ է ուղարկել այդ կինը աւազակին. այնքանը յայտնի է, որ լրաբերին նա յետ է դարձրել մեծ դժուշութիւններով, որպէս զի ոչ ոք չիմանայ: Եւ իրաւ, մենք չիմացանք:

Վէլի—Բէկը այժմ բոլորովին կատաղեց եւ, ընդհատելով Սիւլէյման—Բէկին, դըրականապէս ասաց, որ ինքը չէ հաւատում:

— Ի՞նչպէս չը հաւատալ, պատասխանեց Սիւլէյման—Բէկը. — այս ամէնը մեզ պատմել է Մէլիքի կընոջ որդին, մի զզուելի տղայ, որ միայն այդ շներին է արժանի...

— Ես կը կապէի այդ կնոջը եւ կը տայի մեր զինուորներին, բացականչեց Վէլի—Բէկը:

Իսկ նրա ընկեր Սէլիմ—Բէկը աւելացրեց.

— Ապա կը մերկացնէի եւ հրապարակում այնքան ծեծել կը տայի, որ կը սատկէր...

Ֆէհմի Բաշան, որ առժամանակ լսում էր ջահիլներին, անհամբերութեամբ ձեռքերը միմեանց զարկեց. ամէնքը լռեցին, իսկ նա ասաց.

— Քնացրու, որդի, ամբողջ ձմեռ թող լաւ քնեն: Մուստաֆա—Բաշան քանի անգամ կրկնեց այս հրամանը. Նշանակում է, նա շատ լաւ գիտէ թէ ինչ պէտք է անել: Վկայ է մարգարէն, նա իր մատների պէս է ճանաչում բոլոր գեաւուրներին, հասկանում է որ ոչընչացնել ամէնքին միեւնոյն է թէ մի բուռը ջուր խմել: Բայց ձմեռ է գալիս, մեր զինուորները ցրուած են գիւղերում, միմեանցից հեռու են: Գարունը ... հա՛, այն ժամանակ ինչ ուզում ես: Եւ վստահ եղիր, որդի, դու կը լինես այդ գործի գլխաւորը: Ես չեմ վերադառնայ, Ատրպատականից ուղղակի կ'երթամ Տրապիզոն: Եւ գիտեմ, իմ տեղը կը բռնես դու. այստեղ ամէն ինչ վերջանալուց յետոյ դու Բաշա ես:

Սիւլէյման—Բէկը մեծ բաւականութեամբ լսեց ծերունի Բաշայի վերջին խօսքերը: Խօսակցութեան առարկան մի կողմ մնաց. այժմ Բէկը եռանդով շնորհակալութիւններ էր յայտնում, անթիւ բարիքներ էր ցանկանում իր մեծերին:

Բաշան շողոքորթութիւններից հալուող մարդ էր. նա շարունակ հաւատացնում էր, որ իր խօսքը հաստատ

է, մինչեւ անգամ վկայ կանչեց իր սպիտակ պեխերը: Նրա օգնականները նոր էին լսում այդ լուրը. նրանք Սիւլէյման—Բէկից պակաս չուրախացան. եւ հիացման, գովասանքներին վերջ չը կար:

— Միայն պէտք է Մուստաֆա—Բաշային աչքին լաւ երեւալ: Քնացրու, որդի: Հօ այստեղ էլ մենք չը պիտի պատերազմ մղենք. բաւական է մեր զօրքերի մի փոքրիկ զբօսանք... Ի հարկէ, սա չէ նշանակում թէ էգուցվանից դու կնիկ պիտի դառնաս: Ալլահը չանէ: Ռայեան էլի քոնն է. եղիր խիստ, հսկի՛ր. բայց մեծերը թող քնեն, այնպէս իմանան թէ մենք գործ չունենք նըրանց հետ: Թո՛ղ... Փոթորկից առաջ միշտ հանդստութիւն է տիրում:

Այդ միջոցին երկու մարդ ներս բերին ընթրիքը. պղնձի մեծ մատուցարանների վրայ կուտած էր փիլաւը, իսկ նրա շուրջը շարուած էին խորոված փասիաններ: Տանտէրը ներողութիւն խնդրեց, աղաչեց որ քիչ չը համարեն իր համեստ ընթրիքը եւ վերջ տուեց խօսակցութեան, յայտնելով որ ինքը երբեք չի յանդգնի դուրս գալ Մուստաֆա—Բաշայի հրամաններից:

Մինչդեռ մեծերը ուտում էին, դրսում ամբողջ գիւղը կեղեքւում էր զինուորների ձեռքով: Խուզարկըւում էր ամէն մի անկիւն. ինչ որ գտնըւում էր, տիրոջը չէր:

Գիւղից դուրս, խարոյկների մօտ, հաւաքուել էին բաւական թւով ոչխարներ, այծեր, երինջներ. բայց չը նայած որ գիւղից խլած պաշարը այդքան առատ էր, մինչեւ կէս գիշեր շարունակւում էին բնակիչների տանջանքները:

Պահանջը միայն ուտեստեղէնին չէր վերաբերում: Ամբողջ աշխարհը գիտէր, որ երբ Ալլահի զինուորները ոտ են դնում մի գիւղի մէջ, գեաւուրները պարտաւոր են իմանալ, որ իրանց հարստութիւնը, իրանց բոլոր գեղեցիկ բաները պատկանում են նրանց: Ալլահի զինուորները պիտի կշտանային, եւ կշտանալուց յետոյ պի-

տի քէֆ անէին գեաւուրների կանանց ու աղջիկների հետ։

Սակայն այս գիշեր նրանք բախտ չունէին։ Աւետարանոցի մարագներում, թոնիրների մէջ եւ հարիւր ու մի անանուն պուճախներում թաքնուել էին հարսները, աղջիկները, նոյն իսկ ջահիլ տղաները. տներում չէր մնացել գեղեցկութիւն, որ գազանային կիրք գրգռէր։ Ծատերը հեռացել էին գիւղից, ծածկուել էին կալերի մօտ, ձորերում, քարերի մէջ։ Աշնանային գիշերը ցուրտ էր, բայց նրանք մի սարսափելի համբերութեամբ սպասում էին՝ անշարժ, քարացած, իրանց շունչով տաքացնում էին սառած ձեռքերը։ Այդ էր պատճառը, որ Քէօսա—Մուխտարը շարունակ վազվըզում էր, բայց օգուտ չէր ստանում։

Որսկան շան հոտառութիւնը այս անգամ կատարեալ տանջանք էր դառել Ստամբուլի մեծ վաճառանոցի ներկայացուցչի համար։ Նա գիտէր որ պիտի լինի որս, ճանաչում էր իւրաքանչիւր տուն, ուր «լաւ կտորներ» կային։ Այս գիշեր նա շատ առատաձեռն էր, անդադար պարպում էր իր գրպանները, փող էր բաժնում զինուորներին եւ ուղարկում էր նրանց իր նշանակած տները։

Բայց ամէն տեղ միեւնոյնն էր կրկնըւում։ Նա մընում էր դըրսում, ծածկըւում էր, իսկ զինուորները ներս էին մտնում, ջարդում էին տան մէջ եղածներին, բայց նրանց բերանը չէր բացւում. եւ ոչ ոք տեղից չը վերկացաւ, որ իր գլուխը ազատելու համար ցոյց տայ թաքցրած գանձը։ Մի քանի տներ, ուր կային շատ լաւ կտորներ, այդ գիշեր մի քանի անգամ ենթարկուեցին զինուորների բռնութեան, բայց էլի դիմացան, պինդ պահեցին իրանց գաղտնիքը։

Մուխտարը զզւում էր այդ՝ նմանը չը տեսնուած անյաջողութիւնից. իւրաքանչիւր ղրուշ, որ նա տալիս էր զինուորներին, աւելի եւ աւելի գրգռում էր նրա ագահութիւնը։ Նա պատրաստ էր ընդունել նոյն իսկ աւելի աննշան որս։ Բայց ովքեր էին մի—մի դուրս գա-

լիս նրա առաջ։ Այս կիսամեռ դժբախտները, որոնք ազատուել էին երեք գիւղերի կոտորածից եւ եկել էին հաց որոնելու։

Դրանք չէին թաքնուել. եւ ինչ հարկաւոր էր։ Երբ մարդը ցաւերի անդունդն է գլորուել, նա այլեւս կիրք չէ շարժում։ Մարդու մարմինը ուտելու, գգուելու կըտոր է միայն այն ժամանակ, երբ ծածկուած է վայելուչ հագուստի տակ. իսկ երբ նա բաց միս է, եւ արեւը, քամին ու ցուրտը անարգել շօշափում են նրան, դրոշմելով նրա վրայ մոյգ—դեղին պղնձի գոյն, այն ժամանակ նա միայն զզուանք է պատճառում...

Բայց մեծ է ուղղահաւատների մարգարէն. աւելի մեծ է ուղղահաւատների Ալլահը, իսկ այս աշխարհում մարգարէի ստրուկը եւ Ալլահի ստուերը փադիշահն է։ Նրա զօրքերը դեռ երկար ճանապարհ ունէին. դեռ շատ գիւղեր կային նրանց առաջ եւ Մուրատ—Աղայի խոնարհ սպասաւորը յոյս ունէր, որ գեաւուրները ամէն տեղ այնքան զգոյշ եւ խորամանկ չէին լինի, ինչպէս Աւետարանոցում։

Այդ յոյսով էլ նա միւս օրը ճանապարհ ընկաւ զօրքերի հետ։

Առաւօտ էր. դեռ արեգակ չը կար։ Աւետարանոցից դէպի հարաւ տանող ճանապարհը երկար տարածութեան վրայ բոլորովին սեւացած էր. նա շատ էր նեղ ու անձուկ, եւ մարդկանց անհամար խմբերը կուտակւում էին միմեանց վրայ, սաստկացնում էին իրարանցումը. բանակի աղմուկը լցրել էր բոլոր ձորերը եւ խուլ արձագանքներ էր տալիս սարերում։

Մուխտարը այդ ալեկոծուած ծովի մէջ հեշտութեամբ գտաւ իրան յարմար տեղ. դա վերջապահ խումբն էր, որի հետ գնում էր Ֆէհմի—Բաշան։ Այդտեղ էր եւ Սիւլէյման—Բէկը։ Երբ, վերջապէս, բաւական հեռացաւ բանակի ժխորը եւ հրամանատարը ճանապարհ ընկաւ, Մուխտարը առաջ քշեց իր ձին եւ ամէն կերպ աշխատում էր արժանանալ Բաշայի ուշադրու-

թեան: Բայց Բաշան այս առաւօտ միայն Սիւլէյման Բէկին էր տեսնում:

Երկուսն էլ հիացած էին միմեանց վրայ: Բէկի հիացմունքը սկսուել էր երէկ երեկոյեան, այն րոպէից, երբ ծերունի Բաշայի բերանից լսեց թէ ինչ փառք է իրան սպասում:

Իր որդիական յարգանքը եւ շնորհակալութիւնը նա յայտնեց նրանով, որ ընծայեց Բաշային իր սեւական գեղեցիկ նժոյգը: Իսկ առաւօտեան, ճանապարհ ընկնելուց առաջ, մատուցեց նրան մի քսակ ոսկի, այն՝ որ ստացել էր Քէօսա—Մուխտարից: Եւ Բաշան չէր կըշտանում նրա հետ խօսելուց: Երկար ճանապարհ գնացին նրանք, բայց քաղցր խօսքը անհատնում էր: Վերջապէս եկաւ եւ հրաժեշտի ժամը:

Խումբը կանգ առաւ, իսկ Ֆէհմի—Բաշան ոչինչ պատիւ չը խնայեց իր «որդուն»: Վերջը նա բացականչեց.

— Այժմ Ալլահը քեզ հետ, Սիւլէյման—Բաշա:

Դա չափազանցութիւն էր: Որքան դուրեկան եւ ցանկալի լինէր այդ տիտղոսը, որ առաջին անգամ էր կպչում Սիւլէյման անուան, բայց Բէկը չփոթուեց, կարծես վիրաւորանք զգաց:

— Մի՛ նեղանար, ո՛րդի, ես երեխայ չեմ եւ շատ լաւ գիտեմ թէ ինչ եմ ասում: Ինձ համար մեծ բախտ է այն, որ ես առաջին անգամ, այսքան մարդկանց մէջ, քեզ անուանում եմ Բաշա: Այն ժամանակ, երբ ամէնքը կանուանեն քեզ այդպէս, ես հեռու կը լինեմ այս տեղերից, նստած իմ տանը, ծովի ափին: Ուրեմն էլի ասում եմ. Ալլահը քեզ հետ, Սիւլէյման—Բաշա...

ԻԳ.

Բէկի հետ վերադառնում էր նրա միակ թիկնապահը, տասնապետ Ահմէդը: Բայց յանկարծ Բաշայի խմբից բաժանուեց Քէօսա—Մուխտարը եւ ձիու գլուխը յետ դարձրեց:

Նա փոխեց իր միտքը. այժմ նրա տկլոր դէմքի վըրայ երեւում էր կատարեալ տհաճութիւն:

Երկար ժամանակ նրա ձին գնում էր Ահմէդի ձիու հետ. բայց նա չէր խօսում, մինչդեռ ծերունի զինուորը յաճախ դիմում էր նրան: Զը կարողանալով թագցնել իր ներքին դոհունակութիւնը, նա հիացած նայում էր Բէկին եւ ասում.

— Բաշա՛... նա ծնուած է բաշայութեան համար...

Բարեհոգի զինուորի այդ անկեղծ տիրասիրութիւնը, վերջապէս, այնքան ձանձրացրեց Մուխտարին, որ նա ստիպուած եղաւ առաջ ընկնել. Բէկի եւ Ահմէդի մէջ բաւական տարածութիւն կար եւ այդ տարածութեան կէսում պահւում էր Մուխտարի ձին:

Իսկ Բէկը շատ քիչ էր յետ նայում: Փառասիրութիւնը, որ յատուկ է այդպիսի կատաղի բնաւորութիւններին, ըխուլի յագուրդ էր ստանում նրա առաջ բացուած մօտիկ ապագայից, վառում էր նրա մէջ հըպարտութեան կրակները: Իսկ վերեւից արեգակը թափում էր նրա վրայ վերին աստիճանի ախորժելի լոյս:

Օրը թէեւ պարզ, բայց ցուրտ էր: Ճանապարհը անցնում էր ծմակների միջով, որոնք դեռ բոլորովին չէին չորացել վերջին անձրեւներից: Մի—մի երբ ճանապարհը բարձրանում էր թումբի գլուխը, կամ դուրս էր գալիս մի բաց տեղ, լեռնային աշխարհը իր հարիւրաւոր հսկայական տեսարաններով փռւում էր աջ ու ձախ, գեղեցիկ, պայծառ լոյսերով ողողուած: Հեռո՜ւ, հեռո՜ւ ընկած էին սարերի շղթաները, որոնք արդէն ծածկուած էին ձիւնով: Այդ ձիւնեղէն բարձրութիւն-

ներն էին այսպէս ցրտացնում աշնան վերջի այս պարզ օրը եւ այնքան քաղցրացնում էին արեւի ջերմութիւնը:

Մի տեսակ ծուլութիւն, դանդաղութիւն էին թափում առատ եւ մեղմ ճառագայթները. եւ Բէկի ձին քայլում էր հանդարտ, կարծես ինքն էլ զգում էր թէ որքան հաճելի է այդ արեւի մէջ երկա՜ր, երկա՜ր մնալը: Երբեմն ճանապարհի վրայ երեւում էին գիւղացիներ, հատ հատ կամ խմբերով: Հէնց որ նրանք նկատում էին եկող ձիաւորին, խայթուածի պէս վազում էին դէպի իրանց էշերը եւ ջուխտ ձեռքը դնելով նրանց դաւակի վրայ, հրում էին, մի ակնթարթում հեռացընում ճանապարհից, իսկ իրանք կանգնում էին նրանց կողքին, ձեռքերը դնում էին իրանց կրծքին եւ խոնարհ գլուխ էին տալիս Բէկին:

Մի մեծ ձորի կողքին իջնելիս, նա յետ նայեց, տեսաւ Մուխտարին եւ կանչեց.

— Ի՞նչու չը գնացիր:

Մուխտարը ձին առաջ քշեց, հասաւ նրան:

Մի ակնթարթում նա այլափոխուել էր. այլեւս վընասներ հաշուող եւ մեծ վտանգի սպասող վաճառականի տրտմութիւնը չէր նրա դէմքի վրայ, այլ փոքրաւորի սովորական շողոքորթ կերպարանքը:

–_ Ինչո՞ւ վերադարձար, ասաց Բէկը — այնտեղ, զօրքի մէջ, քո բանը լաւ կը լինէր:

— Անյարմար էր, էֆէնդի:

— Ինչո՞ւ:

Մուխտարը մի լիրբ ժպիտով պատասխանեց.

— Ես նոր հասկացայ մի հասարակ ճշմարտութիւն. ոչ ոք ձեռքից բաց չէ թողնում փասիանը, որ ծտեր բռնէ:

— Փասիա՞նը... Ի՞նչ է դա նշանակում:

Պատասխանի փոխարէն նա ցոյց տուեց Աւետարանոցի կողմը եւ դէմքի մի շարք ճարտար ծամածռութիւններով հասկացրեց թէ ով է փասիանը:

Բէկը շարժուեց թամբի վրայ, մի խիստ հայեացք ուղղեց դէպի իր խօսակիցը. իսկ նրա ձին, զգալով իր տիրոջ անհանգստութիւնը, գնաց արագ քայլերով:

— Ի՞նչ... Դու է՞լ տեսար նրան:

— Միայն կոյրը չի տեսնի այնպիսի բանը...

— Բայց լաւ էր, եթէ դու այս դէպքում կոյր լինէիր:

— Ինչո՞ւ, էֆէնդի:

— Նրան տեսնելուց օգուտ չը կայ:

— Այդ Ալլահը գիտէ:

— Ո՛չ, ես էլ գիտեմ: Նա քոնը չէ: Նա — իմն է...

Քէօսա—Մուխտարը վաղուց սպասում էր այդ սարսափելի խօսքերին: Այդ պատճառով գլուխը չը կորցրեց, այլ իսկոյն հանդիստ ձայնով արտասանեց պատրաստ պատասխանը.

— Նա քոնն էլ չէ, էֆէնդի: Նա նշանած աղջիկ է...

Բէկը եւ՛ ծիծաղեց եւ՛ բարկացաւ: Նրան արդէն չարացնում էր այն հանգամանքը, որ այդ մարդը գիտէ ամէն ինչ:

— Նշանա՞ծ, կրկնեց նա: — Ո՞վ ասաց:

— Երկու օր ես քարշ եմ եկել ամրոցի պատերի տակ եւ հազիւ այդքանն եմ իմացել:

— Բայց իմացե՞լ ես եւ այն, որ եթէ Սիւլէյման Բէկն ուզէ, նշանածը մի կողմը կը մնայ:

— Երեխայ չեմ, էֆէնդի, որ այդքան պարզ բանն էլ չը հասկանամ: Բայց դու չես անի այդ բանը:

–_ Ինչե՞ր ես ասում...

— Հասկանալի է: Դու այս երկրի գլխաւորն ես եւ չը պիտի գործես անարդարութիւն...

— Անարդարութի՞ւն է, եթէ ես մի հատ աղջիկ առնեմ գեաւուրներից:

— Ալլահը չանէ: Եթէ հինդը, քսանը առնես, անարդարութիւն չէ, էֆէնդի: Այն աղջիկը պիտի շատ բախտաւոր համարէ իրան, եթէ քո հարէմում աղախին դառնայ. դու եւ նա — նշանակում է երկինք եւ երկիր:

Բայց չե՛ս ճանաչում դեաւուրներին: Այդ անհաւատ շըները շատ մեծ կարծիք ունեն իրանց մասին. գլուխդ կը ցաւացնեն, կը գնան Գանձակ, կը գանգատուեն, լաց կը լինեն, մինչեւ որ Բաշայի զահլէն կը տանեն: Ոյժով, ի հարկէ, ոչինչ չեն համարձակուի անել, բայց շան պէս դռներ մաշելով, աղաչելով մի բանի կը հասնեն: Էֆէնտի, ես չեմ հասկանում թէ ինչու այդ շները մնում են աշխարհում: Ուրիշ բան կը լինի, եթէ աղջիկը Մուրադ—Աղայի ապրանքը դառնայ: Ես կը կորչեմ այս կողմերից, օր ու գիշեր կը փախչեմ, իսկ դու մարդիկ կ'ուղարկես ամէն կողմ, ինձ փնտռել կը տաս եւ ի հարկէ, կ'ասես որ ոչինչ չեղաւ: Ժամանակ կ'անցնի եւ ամէն ինչ կը մոռացուի. աղջիկը կը տանք մի մեծ մարդու, գուցէ նոյն իսկ փադիշահին, կ'իմանան ամէնքը, որ դու ես ուղարկել... եւ փոխարէնը դու կը ստանաս...

Նա չը համարձակուեց յայտնել գինը, որովհետեւ Բէկը, սաստիկ վրդովուած, բռնեց իր սրի կոթը, եւ ձիու գլուխը դարձրեց դէպի նրա կողմը: Այդ առեւտուրը դիպաւ նրա կրքերին, որոնք այրւում էին նրա մէջ այն րոպէից, երբ տեսաւ Գայիանէն: Նրա աչքերը սոսկալի էին. այդ րոպէին նրա մէջ գործում էր այն յանդգնութիւնը, որ մի ժամանակ տարել էր նրան մինչեւ Սուլթանի հարէմը: Եւ եթէ այժմ նրա առաջ կանգնածը ինքը, ուղղահաւատների խալիֆը լինէր, նա դարձեալ չէր կարող զսպել այդ կրքերը:

Նա մռռաց, ինչ որ հայհոյանք արտասանեց: Իսկ Մուխտարը չը փախաւ, այլ, ընդհակառակն, ցոյց տուեց որ իր շահը հասկացող վաճառականը վտանգաւոր ժամին նոյնպէս անձնազոհ է եւ անվախ, ինչպէս բարեխիղճ զինուորը պատերազմի դաշտում:

— Խփի՛ր, է՛ֆէնտի, մի՛ խնայիր, եթէ ծառադ մեղաւոր է, ասաց նա մի զարմանալի վճռական ձայնով եւ շարունակ նայելով Բէկի աչքերին: — Իմ վիզը կտրելը

նոյնքան դժուար կը լինի քո սրի համար, որքան մի ծտի վիզ կտրելը: Բայց գոնէ իմ տէրը կ'իմանայ...

— Ծտի վիզ, բայց կաչաղակի յանդգնութիւն, նորից մռնչաց Բէկը:

Իր կատաղութիւնը նա թափեց իր գեղեցիկ ձիու վրայ, մտրակի մի սաստիկ հարուած իջեցնելով նրա կողքին: Ձին առաջ նետուեց, բայց նրան պահեց սանձը, որ մի ձեռքով բռնած էր ձիաւորը: Եւ նա դէս ու դէն ընկաւ, պտոյտներ գործեց, աշխատելով գտնել յարմար րոպէն, երբ կարող էր նետի պէս թռչել:

Սիրուն արեւի տակ այդ տեսարանը հիացում էր պատճառում տասնապետ Ահմէդին, որ հեռուից դիտում էր երկու ախոյեաններին եւ մեղմ ծիծաղում: Կատուն կռւում էր գայլի դէմ. հին զինուորի մէջ հըրճուանքի արտասունք գրգռողը գայլն էր, այն համարձակ, կորովի տղամարդը, որի իւրաքանչիւր շարժուածքը, որի ձիու զսպուած կատաղութիւնը կարող էր արժանապէս գնահատել միայն նա՛, ո՛վ մազերը սպիտակացրել է կռիւների մէջ:

Բայց կատուն էլ պակաս չէր. այդ չորացած կմախքը, որ կարծես, կը փշրուէր մի հատ հարուածից, զիջողութիւն չէր անում, այլ գնում էր իր դաժան հակառակորդի դէմ:

Տարօրինակ հակառակորդներ. մէկի հայեացքը կըրակ էր թափում, իսկ միւսը հակադրում էր այդ կրակին հարէմական մեղկութիւնից հանգած մի խեղճ հայեացք...

Եւ ի՜նչ զարմանալի առիթներից է յառաջանում պայքարը մարդկանց մէջ. վէճը մի հատ որսի վրայ էր, որ դեռ չէր էլ բռնուած: Վիճողներից մէկն ուզում էր նրան իր սեփական անձի հաճոյքների համար, իսկ միւսը աշխատում էր խլել, տանել ուրիշների համար, ներկայացնում էր անյայտ, պատահական մարդկանց կրքերը, ախորժակը:

Երկուսն էլ յափշտակողներ էին. մէկը համարձակ, ուժեղ, ուղիղ յարձակուող, իսկ միւսը ստորաքարշ էր, թաքնուող, բայց աներես. կարողութիւնից զուրկ, բայց յենուած մեծաւորների հեղինակութեան... Ո՞վ կը յաղթէր:

Ճանապարհը շարունակ դէպի բարձր էր գնում: Բլուրների ետեւից դուրս եկաւ Աւետարանոցը. Նա հանդարտ տաքանում էր արեւի տակ. երդիկների ծուխը մի նուրբ կապոյտ շղարշի պէս անշարժացել էր նրա վրայ, խաղաղ ու մաքուր օդի մէջ:

Բէկի ձին այժմ մոռացել էր իր կերած հարուածը եւ զգալով, որ իր տէրը այլեւս կատաղած չէ, քայլում էր հանդարտ: Քէօսա–Մուխտարը մի զարմանալի աներեսութեամբ նորոգեց խօսակցութիւնը. Նա լաւ իմացաւ որ Բէկը զիջում է:

— Գոնէ իմ տէրը կ'իմանայ, որ ես զոհուեցի նրա համար... Բայց ոչ, ինչո՞ւ նրա համար... Նա չէ ուղարկել ինձ այստեղ. նրան պատուիրել են ուղարկել, թո՛ղ իմանան պատուիրողները եւ այնուհետեւ...

— Ի՞նչ պիտի անեն, հարցրեց Բէկը հպարտութեամբ:

— Այն ժամանակ, էֆէնտի, Բաշայութիւն շուտ կը ստանաս, շա՛տ շուտ:

Նրա բախտն էր, որ Բէկը երէկուանից անձնատուր էր եղել Բաշա դառնալու մտքին. այդ պատճառով նա թէեւ տեսաւ Մուխտարի լիրբ ծիծաղը, բայց պահեց իրան: Կատուն կապեց գայլի բերանը. Նա մի ակնթարթում հասկացաւ որ բռնել է գայլի կոկորդից եւ սկսեց աւելի խոր խրել ճանկերը:

— Ցէհմի–Բաշայի խօսքը հաստատ էր, էֆէնտի, ասաց նա: — Այստեղի համար վճռուած բան է, որ դու Բաշա ես: Իսկ Ստամբո՞ւլը: Դու լաւ գիտես որ այնտեղ ոչինչ չի լինի առանց միջնորդի, առանց բարեխօսի եւ ընծաների: Այնտեղ բարեկամ եւ հովանաւոր չունես, իսկ վնասել քեզ կարող է ամէն մէկը. բաւական է որ իմաց տան, թէ դու մահուան դատապարտուած էիր եւ փախել ես բանտից, իսկ այստեղ թոյլ տուիր որ կոտորեն Մուսլիմաններին... Մի հատ բարեկամ ունես միայն եւ դա Մուրադ—Աղան է, բայց ինչ արած, նրան չես ուզում...

— Ո՞վ ասաց...

Այս հարցը ցոյց տուեց, որ Բէկը նորից ընկել է այդ մարդու ցանցի մէջ:

— Ուրիշ ի՞նչ պիտի հասկանայ նա, եթէ լսէ որ դու սպաննեցիր նրա ծառային, որ քո ծառան էլ է...

— Ոչ, ես քեզ չեմ դպչի, միամիտ մնացիր... Բայց այն աղջիկը իմն է: Դու գտիր ուրիշներին, հօ այս երկիրը չէ քանդուել: Սպասիր մինչեւ գարուն եւ տես ինչ լաւ գործ կ'ունենաս: Գարնանը մենք պիտի ոչնչացնենք ամէն ինչ: Ռայեան մեր ոտների տակ կը լինի. Դիզակն ու Վարանդան ինձ են յանձնուած. գեաւուրներից մի հատ մեծ մարդ, մի հատ Մէլիք չի մնայ...

Նա յանկարծ լռեց, յանկարծ հասկացաւ, որ չը պիտի յայտնէր այս մարդուն այն, ինչ որ Ցէհմի–Բաշան հաղորդել էր իբրեւ գաղտնիք:

Մուրադ—Աղայի բարեկամութիւնը վաստակելու համար այդքանն էլ բաւական էր. զգուշութիւնը հարկադրեց կանգ չառնել ծրագրի մանրամասնութիւնների վրայ: Բայց Քէօսա—Մուխտարի ականջներին հարկաւոր չէին երկար ու բարակ բացատրութիւններ. Նա իսկոյն հասկացաւ եւ բացագանչեց.

— Ողորմած է Ալլահը եւ միակն է նրա մարգարէն. անհաւատներից շուտով մի հատ էլ չի մնայ:

Նա դարձրեց երեսը դէպի երկինք, կարծես յանկարծ փոխեց խօսքը.

— Գոնէ մի շնորհ արա, էֆէնտի:

— Ի՞նչ ես ուզում:

— Ծախիր այդ աղջկան Մուրադ—Աղայի վրայ: Այսինքն առաջ քոնը լինի, յետոյ մերը: Գինը որքան ինքդ կ'ուզես...

Այս առաջարկութիւնը Մուխտարը արաւ մի կատարեալ յանդգնութեամբ: Նա գիտէր որ Թիւրք պաշտօնեաներին խորթ չէ այդ տեսակ առեւտուրը, գիտէր որ ոսկին շատ անգամ է կուրացնում նրանց եւ զրկում նոյն իսկ անձնական հաճոյքներից: Բայց չիմացաւ, որ բոլոր մարդիկ մի տեսակի չեն:

Սուլէյման–Բէկին չէր կարելի առաջարկել այդպիսի առեւտուր: Նա իր հայրենի բնութիւնից եւ երկար տարիների արկածախնդրական թափառումներից ստացել էր մի ահագին անձնասիրութիւն, որ հաւասար էր նրա մէջ եղած քաջութեան եւ անվախութեան: Վայրենի, անսանձ հակումների գերի, նա երբեք չէր հաշտուել այն մտքի հետ թէ տղամարդը կարող է ծախել իր զէնքը, ձին, որսական շունը եւ կնոջ: Նուիրել, սպաննել, տանից դուրս շպրտել նա կարող էր, իսկ փողով ուրիշին տալ — այդ մի այնպիսի ստորութիւն էր, որ նրա զզուանքն էր յարուցանում:

Այդ էր պատճառը, որ նա այլեւս չը կարողացաւ պահել իրան եւ աղաղակեց.

— Կորի՛ր, քանի գլուխդ վրադ է. կորի՛ր եւ փառք տուր, որ Մուրադ—Աղայի ծառան ես...

Մտրակը բարձրացաւ, բայց ձին չը սպասեց հարուածին, առաջ թռաւ: Իսկ Մուխտարը չը համարձակեցաւ գնալ նրա հետ, ձգեց ձիու սանձը եւ կանգ առաւ:

Վերջին միջոցն էր նա փորձել: Բայց յուսահատուած չէր. ընդհակառակը, նայելով նրա ետեւից, ծիծաղեց եւ ասաց.

— Տեսնենք... ե՞ս, թէ դու...

Նա գնաց դէպի Ահմէդը եւ, ուշադրութիւն չը դարձնելով նրա տուած հարցերին, ասաց.

— Ինձ հարկաւոր է այն գեաւուր աղջիկը, որի հետ դու սիրում ես խօսել:

— Ո՞րը:

— Նա, որ իր մօրն է որոնում:

— Խե՞նթը:

— Խենթը: Ե՞րբ կը տեսնենք նրան:

— Հեշտ է, հէնց այսօր:

— Ես կը սպասեմ քեզ:

Ահմէդը գլխով հաւանութեան նշան արաւ եւ խփեց իր ձիուն:

Իսկ Քէօսա–Մուխտարը չէր շտապում: Նրան կաշկանդել էր մի ինչ որ բարդ ծրագիր, որ դեռ խառն էր, որի մէջ դեռ բոլորովին պարզ չէր գործունէութեան եղանակը: Ձին էլ ենթարկուել էր տիրոջ տրամադրութեան եւ հազիւ էր փոխում իր քայլերը: Այդ լաւ էր. հեծեալը դատում էր հանդարտ, կշռում էր ամէն մի հանգամանք. լաւ էր եւ արեգակը, որ իր քաղցրիկ ջերմութեամբ շոյում էր նրա մէջքը, տալիս էր համարձակութիւն, եռանդ էր ներշնչում: Նրա աչքերը շարունակ յառած էին Մէլիքի ամրոցի վրայ, որ ցցուած էր ժայռի գլխին եւ այստեղից, ձորից, երեւում էր կապոյտ երկնքի մէջ խրուած:

Այնտեղ էր նրա միտքը. այնտեղ կար մէկը, որի համար նա ծրագիր էր պատրաստում:

Խեղճ Գայիանէ, խեղճ գեղեցկուհի: Երեք մարդ միաժամանակ այրըւում էին նրան տիրանալու մտքից: Մէկը Խաչէնցի երիտասարդն էր, նրա ջարդուած սէրը. միւսը վայրենի բռնակալն էր, հայրենի երկրի դաժան պատիժը, որին նա ատում էր ամբողջ սրտով. իսկ երրորդը գծուծ, զզուելի վաճառականն էր, որի մասին նա լսել էր:

Երեքին էլ նա գերել էր իր աչքերի կրակով, իր արհամարհանքով, որ այնքան հրաշալի էր նրա դէմքի վրայ: Բայց ի՞նչպէս պիտի դիմադրէր, քանի որ նրա զէնքը միայն նոյն այդ կրակն էր...

ԻԳ.

Կողոպտուած գիւղը իր ցաւերի մէջ չը կարողացաւ անտես անել այն չարագուշակ լուրերը, որոնք յանկարծ սկսեցին դուրս գալ Մէլիքի ամրոցից:

Շատերը գիտէին, որ այնտեղ ինչ որ վատ բան է կատարւում: Թէեւ տեղեկութիւնները դեռ կցկտուր էին, բայց ամբոխը կարկատում էր նրանց, միացնում իր անողորմ դատողութիւնների օգնութեամբ:

Կոյս Հեղինէն կատարել էր իր սպառնալիքը. բայց դրա հետ միասին նա երես դարձրեց Մէլիքի տանից, երբ հասկացաւ, որ Գայիանէի «անամօթութեան» հետ միացել է նրա մօր յիմարութիւնը: Հեղինէն հրամայել էր Աննա-Խաթունին, որ այլեւս կարգին բան չը սպասէ իր աղջկանից. հրամայել էր կէս գիշերին վեր կացնել անամօթին, մազերից քաշելով տանել, դցել կուսանոց, թագուն կատարել պսակի կարգը եւ իսկոյն ճանապարհ դնել Խաչէն:

Աննա-Խաթունը չը կարողացաւ մի վճռական պատասխան տալ: Նա դէմ չէր, որ Գայիանէին խրատեն, ինչպէս ուզում են, բայց կար միեւնոյն կապանքը — ի՞նչ կ'ասեն Խաչէնցիները: Հեղինէն բարկացաւ այդ յիմար հպարտութեան վրայ եւ յայտնեց, որ այնուհետեւ ինքը միմիայն Մէլիք-Աւանի հետ կը խօսի: Աննա-Խաթունն էլ հէնց նրան էր սպասում: Բայց մի՞թէ անաստուածութիւն չէր. մի այսպիսի ժամանակ Մէլիքը էլի գնացել էր Գանձակի կողմերը...

Այրին այնքան յուսահատուած էր, որ սկսել էր նոյն իսկ անիծել իր եղբօրը...

Այսպիսի լուրեր այժմ հեշտ էին դուրս գալիս ամրոցից: Ջալալը փորձում էր բոլոր միջոցները. իսկ դըրանցից մէկն այն էր, որ նա վերջին օրերում դըսում էլ չէր թագցնում թէ իրան զրկում են, ոչինչ են համարում: Ցանդխմանում էր բոլոր Վարանդացիներին, զարմանում էր թէ այդ ինչ տեսակ երկիր է, ուր ոչ ոք

չէ խօսում, տեսնելով որ կինը տղամարդուն ճանապարհ է ցոյց տալիս: Հայրական կարգերը ոտի տակ են տալիս եւ չը կայ մէկը, որ ասէ թէ դա վատ բան է, թէ աշխարհը աչք ու ականջ ունի եւ չի թոյլ տայ, որ ամէն մէկը ինչպէս ուզում է այնպէս լինի: Մի՞թէ այդ տեսակ ժողովուրդ կայ...

Ժողովուրդն ընդունում էր, որ այդպէս է, բայց ծպուտ հանել չէր համարձակւում, որովհետեւ արդէն հասկացել էր, որ այդ գործի մէջ կայ Սիւլէյման-Բէկը, եւ խօսել հայրենի կարգերի մասին, կը նշանակէր գնալ Բէկի դէմ: Այդ կարծիքը կազմըւում էր այն շըշուկներից, որոնք հաւատացնում էին թէ Մէլիքի տան բոլոր անկարգութիւնների պատճառը Մէլիքի աղջիկն է... Գայիանէն, այն խեղօք, համեստ աղջիկը, որ Մէլիք—Յուսէինի պարծանքն էր: Ամէնքը յիշում էին քահանայի սպանութեան օրը, երբ նա դուրս եկաւ պատի գլուխը եւ բաց դէմքով նայում էր ամբողջ հանդէսին: Հէնց այդ օրուանից էլ նա սառաւ իր նշանածից... Հասկանալի էր:

— Խեղճ Մէլիք—Յուսէին... եթէ կենդանի լինէր եւ այժմ տեսնէր իր աղջկան:

— Նա չէր դիմանայ. նրա սիրտը կը ճաթէր...

— Չէ՞ք ճանաչում մեր Մէլիքին... Նա իր ձեռքով կը սպաննէր իր աղջկան...

— Եւ լաւ կ'անէր... Ի՜նչ գեղեցիկ տղամարդ է Խաչէնցին. կատարեալ կաթն ու արիւն՝ խառնուած իրար հետ: Իսկ Բէ՞կը:

— Կամաց խօսիր: Բէկը նրա մօտ մի սեւ սատանայ է, թէեւ այնքան վախ ազդող տղամարդ է...

— Հա՛, բայց ա՛րի տես, աղջիկը...

— Սիրտը երբ կպչում է, ոչինչ չես անի... Սուտ չեն ասում, որ մի աղջիկ մի ժամանակ սիրահարուել էր գոմէշի չորացած կաշու վրայ...

— Բայց Թիւրքին, անօրէնին...

— Ա՛յ տղայ, կամաց, լսող կը լինի… Տնաշէնը կարծես աշխարհից տեղեկութիւն չունի:

— Է՛հ, որ լաւ միտք անէք, չէք ցաւի… Հաշիւ արէք, տեսէ՛ք քանի՜—քանի աղջիկներ եւ հարսներ են փչացրել Թիւրքերը, քանի՜սն են տարել…

— Բայց իր կամքով, իր ոտով գնալ… Խայտառակութիւն է…

Այսպէս էր դատում ամբոխը պատերի տակ, կորած անկիւններում:

Փէրին ականջ չէր դնում այդ փսփսոցներին: Բայց եթէ աւելի պարզ լինէր մարդկանց խօսքը, եթէ գտնուէին այնպիսիները, որոնք առանց քաշուելու, առանց վախենալու ասէին այն, ինչ հասկացնել էին ուզում կիսատ—պռատ ակնարկներով, պառաւը դարձեալ չէր հասկանայ թէ ինչու Մէլիքի դռները փակուեցին իր առաջ:

Այդ բանը տեղի ունեցաւ յանկարծ, անսպասելի կերպով, չը նայած որ Փէրին հասկացնում էր թէ մի խումբ խեղճեր կոչնչանան, եթէ Գայիանէն չիմանայ նրանց ցաւերը:

Չուզեցին լսել. մարդիկ քարացել էին… Իսկ աղբանոցի տնակում միմեանց վրայ թափուել էին անտէր որբեր, կիսամեռ մայրեր, վշտից ցնդուած պառաւներ: Եւ դրանց յոյսը Փէրին էր, նա, որ ապրում էր ուրիշի տուած հացով:

Ի՞նչ անէր նա: Դանակը հասաւ ոսկորին. նա գնաց գիւղ, խնդրեց, աղաչեց — չը լսեցին. գնաց Մէլիքի տունը — դռները փակեցին…

Արեւը վերջանում էր, իսկ երեկոն սառցնող շուքերն էր տարածում, երբ աղբանոցի բնակիչները վերադարձան դէպի ձորից:

Բութ ու անզգայ թշուառութիւնը կանգ չառաւ. նա մրսում էր, վազեց դէպի բարձր, ցրուեց աղբանոցի լանջի վրայ: Ամէն մէկն սկսեց իր համար մի կտոր արեւ որսալ: Արեւի ոժգոյն շերտերը, որոնք դեռ մնում էին

այդ բարձրութեան վրայ, մի ակնթարթում բաժան—բաժան դարձան, մերկ մարմինները ագահութեամբ կլանում էին երկնքի աղքատիկ ջերմութիւնը, վայելում էին հաճելի վայրկեաններ:

Բայց միայն վայրկեաններ, որովհետեւ արեւը անխիղճ էր, շտապով հաւաքում էր իր ճառագայթները եւ դէպի բարձր էր գնում: Նրա հետ վազում էին եւ մերկերը. շուտով ամէնքը հաւաքուեցին թումբի գլխին, ուր մի փոքրիկ, կարմրագոյն շերտ մնաց. նա դանդաղկոտ էր, չէր մարում. որքան գրաւիչ էր… Տեղի ունեցաւ մի իրարանցում. ամէն մէկն աշխատում էր շատ արեւ խլել, կանգնելով լաւ տեղում: Բայց այստեղ էլ իրաւունքը ուժեղին էր պատկանում. եւ զրկուածների հեծեծանքները դեռ չէին վերջացել, երբ կարմրագոյն շերտի վերջին շողերն էլ վերացան, կորան, իսկ համատարած ստուերը սկսեց սառցնել ամէն ինչ, որ ընկած էր երկնքի տակ:

Մերկութիւնը ցած իջաւ. նա էլի դողում էր, էլի կարօտ էր տաքութեան…

Եւ այժմ, երբ նոյն իսկ արեւի մի հատ շողի չափ փոքրիկ բան էլ չը կար, որ մխիթարէր, շոյէր նրանց, կէս ժամ առաջ կատարուած գործը կամաց—կամաց գլուխ բարձրացրեց, ընդունեց մի զարհուրելի ուրուականի կերպարանք, որ ահ ու սարսափ էր տարածում: Ամէնից շատ նա տանջում էր Փէրիին:

Կէս ժամ առաջ տնակի բնակիչներից կազմուեց թաղման հանդէս, որ լուռ, զգուշութեամբ, կարծես մի մեծ յանցանք գործելով, մի դիակ տարաւ դէպի ձորը:

Դագաղի պաշտօն կատարում էր կապերտի մի փոքրիկ կտոր, որի մէջ գիշերը Փէրին փաթաթում էր Մարթային: Իսկ մեռածը երկար հասակի տէր կին էր: Վեց հոգի բռնել էին կապերտի ծայրերից, գնում էին, իսկ դիակը ծանր կերպով երերում էր. ցնցոտիները, որոնք չէին ծածկում նրա ամբողջ մարմինը, քարոզում էին որ դա կոտորածից ազատուածներից մէկն է: Կա—

պերտի երկու ծայրերից կախ էին ընկել նրա գլուխն ու ոտները, որոնք փայտի կտորների պէս ճօճւում էին:

Դա այն կինն էր, որ անդադար խորովւում էր ցաւերի մէջ, որի աչքերին քուն չէր մօտենում: Դեռ ջահիլ էր նա. Թիւրք զինուորի ձին նրան կոխկռտել էր այն միջոցին, երբ նա ծունկ չոքած՝ աղաչում էր կոտորողներին խնայել իր երեխային: Երեխան սրի մի հարուածով երկու կէս դարձաւ եւ այդ բոլորը տեսաւ մայրը, թէեւ արդէն ջարդուած, արիւնաթաթախ դիակ էր: Եւ լաւ եղաւ. գոնէ այդպէս Անուշն ազատուեց իր երեխայի դահիճների ձեռքն ընկնելուց:

Նա մեռաւ երէկ. ոչ ազատ անկիւն կար, ուր ընկնէր դիակը, ոչ մի չորի կտոր, որ ծածկէր տանջանքների մէջ սառած դէմքը: Նրա շուրջը, մի անձուկ տեղ, ապրում, շարժւում էին նրա նմանները, որոնք դիպչում էին նրան, անդադար կոխ էին տալիս նրա ձեռքերը, ոտները, նոյն իսկ դէմքը:

Դիակը հանգստացաւ այն ժամից, երբ ամէնքը կուչ եկան, սկսեցին աշխատել, որ իրանք իրանց տաքացնեն ու այդպէս քնեն: Բայց դա մի սոսկալի գիշեր էր. քամին հեծեծում էր դրսում, խօսում էր կաղնիների ոստերի հետ. նա բերում էր մութ սարերի, անտառների եւ ձորերի ձայները, որոնք ասում էին թէ այդ դիակը անմաքուր է. ոչ մոմ է վառուել նրա վրայ,, ոչ աղօթք է կարդացուել:

Առաւօտեան Փէրին վազեց մարդկանց աղաչելու, բայց լսող չը կար. մարդիկ բոլորովին քարացել էին... Քահանայ էլ չը կար. Խեղճ Տէր-Մուրատը դեռ բանտումն էր, իսկ միւս քահանան գնում էր հարեւան գիւղը՝ ջրի առնելու...

Ճար չը կար. Փէրին վերցրեց բահն ու բրիչը, գնաց գետի ձորը. մի փափուկ, աւազոտ տեղ գտաւ, ուր դժուար չէր խոր փոս փորելը: Նազլուն օգնում էր նրան, Մարթան գոգը լեցնում էր հողով եւ դուրս թափում: Երբ արեգակը ցոյց տուեց, որ շատ չուտով պի-

տի հեռանայ, բոլոր չափահասները գնացին, որ մօտ է գիշերը իր սարսափներով ու քամու չարագուշակ ձայներով. ուստի յօժարութեամբ տարան թաղեցին իրանց անբախտ ընկերուհուն...

Բայց թաղումն էլ չօգնեց: Այժմ, երբ թարմ գերեզմանի վրայ իջնում էր առաջին գիշերը, նախապաշարմունքները սկսեցին աւելի անողորմ կերպով տանջել ամբոխի մարդկանց: Նրանք հասկանում եւ հասկացնում էին միմեանց, որ Անուշն այսուհետեւ կը սկսի վրէժ հանել:

Կենդանի ժամանակն էր նա այնքան խեղճ, անլեզու, այնքան տանջւում էր, աղաչում էր: Մտնելով հողի տակ, նա դարձաւ մի կատաղի, անողոք ուրուական. այլեւս նա չէ մրսում, չը գիտէ քաղցածութիւն. այժմեանից սկսած ամէն գիշեր դուրս կը գայ գերեզմանից, կը թափառէ ձորում, կը բարձրանայ դէպի գիւղը, որոնելով աւերակ, հին շինութիւններ եւ ուր որ մարդ տեսնէ՝ կը սկսի չարչարել նրան, պահանջել իր պատանը, իր բաժին օրհնութիւնը, խունկն ու մոմը: Եւ ո՞վ կարող է ազատուել նրանից. ամեհի գազանն էլ նրա համար ոչինչ է: Այդպէս նա կը տանջէ իրան եւ ուրիշներին, մինչեւ որ պատան չը հագցուի նրան, մինչեւ որ խաչ չը դրուի նրա կրծքին:

Փէրին ամէնից շատ էր վախում. այժմ նրա ձեռքերը այրում էր բրիչը, որով գերեզման էր փորել, իսկ Մարթայի կապերտը, որ ընկած էր նրա կողքին, դարձել էր մի անկուշտ վիշապ, որ ուզում էր կլանել նրան:

Մռայլ ու յուսահատ էր այդ փոքրիկ անկիւնը, ուր այնքան շատ դժբախտութիւն էր հաւաքուած: Մութը գալիս էր... Քաղցածութիւնը, ցուրտը մոռացուած էր. ամէն մէկը դողում էր այն երկիւղից, որ մեռածը կը գայ, կը խեղդէ իրան. իսկ կեանքից բաժանուել չէր ուզում ոչ ոք, որովհետեւ ամէնքը կիսամեռ էին: Փոքրիկ երեխաներն էլ կարծես մի բան հասկանում էին.

նրանք էլ լուռ էին, հաց չէին ուզում, ցրտից չէին ոռնում…

Այդ սեւ ժամին ներս ընկաւ Նազլուն, որ անհետացել էր Թաղումից առաջ: Ուրախ ու ծիծաղկոտ էր նա· նմանւում էր մի մարդու, որ չէ կարողանում մենակ տանել սրտի մէջ ամբարուած քաղցրութիւնները: Կիսամթութեան մէջ իսկոյն գտնելով Փէրիին, չոքեց նրա կողքին, սկսեց շարժել նրա ուսը եւ յանկարծ լաց եղաւ· բայց լացին յաջորդեց նոյնպէս անակնկալ ծիծաղ եւ այդ ժամանակ նա յայտնեց, որ իր մայրը գտնուել է: Վերջապէ՛ս…

Վերջապէս բախտը խղճում էր այդ աղջկան: Նա չասաց թէ ուր եւ ում մօտ է մայրը՝ նա միայն հրճըւում էր, հաւատացնում որ նա կենդանի է, կորած չէ: Ցոյց պիտի տային առաւօտեան, ասել էին որ պէտք է սպասել այս գիշեր· բայց ինչպէս անցկացնել այդ ծանըր, անվերջ գիշերը: Խոստացել էին անպատճառ առաւօտեան… Եւ դա ճիշտ էր, այժմ ոչ ոք չէր խաբում նրան, այժմ նա խենթ չէր համարւում եւ նրա հետ խօսում էին ոչ թէ զուարճանալու, ծաղրելու համար, այլ լրջութեամբ, կատարեալ ուշադրութեամբ… Ա՛հ, նա էլ, վերջապէս, հարկաւոր եղաւ մարդկանց…

Առաջին անգամն էր, որ Փէրին մասնակցում էր այդ զգայուն, տանջուած աղջկայ ուրախութեան: Որքան սուր եւ ցաւեցնող էր Նազլուի վիշտը ամիսների ընթացքում, այնքան այժմ բուռն ու անզուսպ էր այս ուրախութիւնը, որ յանկարծակի խփել էր նրա սրտին, դողացնում էր, ծիծաղը շաղախում արտասուքների հետ:

Այժմ հաւատ էր երեւում այդ կծու, մաշուած, միշտ անյոյս դէմքի վրայ· Նա գիտէր այժմ, որ երկինք կայ, որ սեւին միշտ սեւ չէ յաջորդում: Եւ պառաւը ճիշտ մայրական անկեղծութեամբ խնդակցում էր նրան: Մինչեւ այժմ միայն թշուառութիւնն էր Փէրիին կապում մարդկանց հետ· այժմ, առաջին անգամ, ուրախութիւնը ցոյց էր տալիս որ ծիծաղն էլ ամուր կապ է, երբ թարգման է դառնում երկու սրտերի անկեղծութեան:

Եւ այժմ մի կողմ մնաց պատան պահանջող մեռելը: Երբ գիշերը խլեց տնակի բոլոր դժբախտներին օրուայ իրական դժոխքից ու տարաւ հիւանդոտ, խեղդող երազների դժողքը, Փէրին մնաց արթուն, Նազլուի ուրախութիւնն էր ճաշակում:

Քամին փչեց գետի կողմից, շարժեց կաղնիների ճիւղերը, քսուեց հողին, քսուեց աղբի կոյտերին, սուլեց հինաւուրց պատերի անթիւ ծակերում: Նա բերում էր նոյն զարհուրելի ձայները· սնոտիապաշտութիւնը նորից յաղթեց պառաւին:

Թւում էր թէ մէկը նայում է տան բոլոր ծակերից, ներս է մտցրել իր երկար, շատ երկար ձեռքը, տարածել է ոսկորացած մատները, բռնել, խեղդել է ուզում:

Մի՞թէ դա Անուշը չէ… Դարձեալ տանջուած է նա, դարձեալ մերկ· չորերի ծուէնները, որոնք նրա հետ գերեզման մտան, այժմ դողում են գիշերուայ քամուց, բայց նա կուչ չէ եկել, այժմ չէ մրսում:

Նա կատաղի է, անխնայ: «Ինչո՞ւ այնպէս թաղեցիր ինձ», հարցնում է քամին բոլոր ծակերի մէջ: Աշխարհը անսիրտ էր, եւ ահա այդ խեղճ կինը պատիժ դարձաւ եւ ամէն տեղ կը հասնի ու իր ոսկորոտ մատներով կը խեղդէ… Եւ նա հեծեծում է, ասում է որ այդպէս ինքը չի մնայ իր փոսում:

Քամին մի ուժգին յարձակում էլ գործեց, բերելով իր հետ ջրի ձայները· կարծես հարիւրաւոր ոգիներ այնտեղից հաստատում են, որ ճիշտ է ասում խեղճ Անուշը: Եւ պառաւը կծկըւում է, զգալով որ սարսափելի ձեռքը, չոր ջղերով միմեանց կպած ոսկորների հինգ ցուրտ չարաններ, բռնում է իր կոկորդը: Բայց այդ միջոցին նա լսեց իր աջ կողքին մի թեթեւ հառաչանք, որին հետեւեց ձիգ յօրանջոցը: Նազլուն էր· նա էլ արթուն էր…

— Ինչո՞ւ չես քնում, դողալով հարցրեց Փէրին։
— Նա մեռած չէ, նա կորած չէ, պատասխանեց աղջիկը։

Հանդիստ, վստահ էր այդ ձայնը։ Քամու տխուր ողբերի մէջ նա սիրտ տուեց խեղդուողին։ Սկսուեց երկու արթուն մարդկանց մեղմ շշնջիւնը։

Փէրին հասկացնում էր, որ դուրսը այժմ ամբողջովին պատկանում է պատան պահանջող ուրուականին։ Բայց Նազլուն ոչինչ չը գիտէր եւ չէր ուզում իմանալ, բացի այն բանից, որ կայ իր մայրը, որ իրան խոստացել են եւ այդ խոստումը հաստատ է։ Այլեւս չէն խաբում, որովհետեւ այժմ ինքը հարկաւոր է մարդկանց... Պառաւն էլ գնաց նրա սրտի ետեւից, մոռացաւ ուրուականը։

Լոյսը բացուելուն պէս Նազլուն անհետացաւ, չը կարողանալով մի բառ անգամ արտասանել։ Փէրին էլ չը համբերեց, գնաց մի նոր փորձ անելու Մէլիքի դըռների առաջ։

Գոնէ այս անգամ յաջողուէր... Շատ եւ շատ բան պիտի հաղորդէր Փէրին. քանի՛ օր է նա չէր մտել Գայիանէի մօտ, չէր պատմել աշխարհի ցաւերը։ Պէտք էր տնակի դժբախտներին ուղարկել ուրիշ գիւղեր, բաժանել աստուածասէրների մէջ։ Մէլիքի աղջիկը այնքան բարի էր, այնքան ողորմած, որ անպատճառ լաց կը լինէր, եթէ իմանար որ Անուշը առանց պատանի եւ առանց քահանայի գնաց հողի տակ... Բայց յետոյ ո՜րքան կ՚ուրախանար, լսելով որ Նազլուի մայրը գտնուել է.

Այն ժամանակ, երբ Փէրին վերադառնում էր, դարձեալ չը հասկանալով թէ ինչու այդքան պինդ են փակում Մէլիքի դռները իր առաջ, Գայիանէն գգւում էր Մէհրիին, լացացնում էր նրան։ Խեղճ դայեակին ի վերջոյ յաջողուել էր իր արտասուքներով տաշել Մէլիքի կնոջ սիրտը, արժանանալ կատարեալ թողութեան. այժմ առաջին անգամն էր մտնում Գայիանէի մօտ։

— Քեզ էլ տանջեցին, խեղճ Մէհրի, ասում էր Գայիանէն, գրկելով նրան։ — Ա՛հ, ո՛րքան ես արտասուել... Մոռացիր ամէն ինչ, այժմ մենք դարձեալ միասին ենք եւ կը խօսենք... Շատ բան կայ խօսելու. այս քանի օրերը ես շատ բան տեսայ...

— Օ՛հ, խօսիր, Գայիանէ. քանի՛ օր է, ես կարօտ եմ քո ձայնին։ Բայց, աղաչում եմ, խօսիր այնպէս, որ ես կարողանամ լսել։ Ամիսներ, տարիներ առաջ դու գիտէիր խօսել. վերադառնանք այն ժամանակներին։ Իսկ եթէ կը սկսես նորերը, այն ինչ որ կար վերջին շաբաթներում, ես քեզ չեմ լսի...

— Որովհետեւ արգիլել են քեզ։

— Չեն արգիլել, բայց ես այլեւս գաղտնիք պահել չեմ կարող...

— Իմ գաղտնիքները... Նրանք շատ ծանր էին քեզ համար, խեղճ Մէհրի։

— Ո՛չ. քո մայրը ինձ ներեց ա՛յն պայմանով, որ ինչ լսեմ քո բերանից, իսկոյն պատմեմ նրան։ Ես երդուել եմ...

Արտասուքները նորից երեւացին նրա աչքերում, որ ցոյց տան թէ ինչքան ծանր էր այդ երդումը։ Բայց Գայիանէն ծիծաղեց. նա այժմ չէր վրդովւում։

— Գաղտնիք... ծիծաղելի խօսք խաբուած սրտի համար, ասաց նա։ — Այլեւս չը կայ այդ խօսքը, մի վախիր, Մէհրի։ Երազը, նոյն իսկ երկարատեւ երազը, անցնում է. այն էլ երազ էր, ինչ որ դու գիտես — եւ անցաւ... Անցաւ իբրեւ մի մեծ գաղտնիք։ Անարգուած է սէրը. սիրտը այլեւս կարօտ չէ աշխարհի դատաստանին, նա ինքն արդէն արձակել է իր վճիռը...

— Բայց ինչո՞ւ այդպէս...

— Մի՛ ընդհատիր ինձ, Մէհրի։ Ինձ հարց ու փորձ չէ հարկաւոր. ինչացո՞ւ է նա. ի՞նչ պիտի ինձ հասկացնես, խեղճ պառաւ... Ամբողջ մի շաբաթ ես որոնում էի մի կնոջ, որ ինձ լսելու յօժարութիւն ունենար։ Խեղճ մայրիկ, որքան տանջըւում է։ Երբ խօսելու հերթը ինձ

է գալիս, նա կատաղում է, չէ թոյլ տալիս որ ես էլ ասեմ իմ հասկացածը։ Նա գիտէ որ խօսքի հերթ տալ ինձ՝ կը նշանակէ երես տալ. մինչդեռ ինձ խրատել է հարկաւոր... Անիծուած օրէնք։ Նա մայր է եւ պիտի հարկադրէ. բայց ես ճանաչում եմ թէ ինչ մայր է նա եւ գիտեմ որ նա շատ է ուզում հասկանալ իմ մտքերը։ Ահա ինչու նա երդուեցրեց քեզ... Լսի՛ր, ես կը պատմեմ քեզ իմ զարմանալի երազը. նա քո ուզած ժամանակին՝ անցեալին է վերաբերում։ Բայց նախ իմացի՛ր, թէ ինչե՛ր տեղի ունեցան այս սենեակում, երբ դու բացակայ էիր...

Նրանք նստած էին սենեակի մէջտեղը, կլոր երդիկի տակ։ Արեւը, ճանապարհ բաց անելով կիսաբաց դրան ճեղքից, մի լայն շերտ էր փռել նրանց առաջ։ Գայիանէն պատմում էր հանդարտ, առանց կրքի, չէր շտապում. նրա ձայնի մէջ չէր լսւում չարչարուած մարդու գանգատը։

ԻԸ.

— Կոյս Հեղինէն աղաչեց Տիրամօրը, որ այդ գիշեր ինձ ցոյց տայ թէ ինչ սարսափելի պատիժ կայ ինձ համար, — ասաց նա, վերջացնելով երեք օրուայ պատմութիւնը։ — Ես պառկեցայ. Յովսէփը քնած էր իմ կողքին եւ իր շունչով տաքացնում էր ինձ։ Աչքս փակելուն պէս սկսուեց մի երկար երազ։

Ի՞նչ եմ տեսնում։ Տարիները յետ են գնացել. ես երեխայ եմ, Մէհրին հէքիաթներ է պատմում. մեր երկիրը չը գիտէ թէ ինչ է թշուառութիւնը։

Սիրո՞ւն ժամանակ։ Ամառ է։ Մեր ամբողջ գիւղը գտնւում է կալերում. մենք էլ այնտեղ ենք։ Հայրս տանը չէ, էլի գնացել է Գանձասար։ Ես, Յովսէփը, նոյն իսկ Շահնազարը գիտենք, որ Գանձասարը մի սիրուն վանք է, հեռու մեր կողմերից, սարի գլխին, ծրմակների մէջ։ Ասում են որ Մէլիքները այնտեղ են հաւաքւում, շուտ-շուտ խորհուրդ են անում, բայց թէ ինչ կայ, — մենք այդ չը գիտենք։

Ամառուայ ահագին օրը լուսանում ու մթնում է այնպէս, որ մենք չենք նկատում. միայն կէսօրն է մեզ հանգստացնում, որովհետեւ շատ տաք է։ Իսկ միւս ժամերին մենք կամ կալերի մէջ ենք, կամ վազվզում ենք գետի ձորում, կամ խաղում ենք անտառներում։ Երբեմն Մէհրին գտնում է մեզ, բարկանում է, անիծում, իսկ մենք ծիծաղում ենք եւ աւելի բարկացնում նրան...

Գալիս է երեկոն։ Մեր կալը ամենից մեծն է եւ գտնւում է շատ բարձր տեղ։ Նստում ենք մեր տնակի առաջ եւ նայում ենք։ Միմեանց ետեւից հազարաւոր աստղեր են վառւում երկնքում. իսկ նրանց տակ կալերի երեկոն է իր փոքրիկ ճրագներով։ Մարդիկ հաւաքում, կուտում են, վերջացնում են օրուայ աշխատութիւնները։ Առա՛տ է բերքը. հանդարտ, ախորժալուր խօսակցութիւնը գիշերուայ անդորրութեան մէջ այդ քաղցր լիրղութիւնն է պատմում։

Մթութեան մէջ մի աննկատելի շարժում է տեղի ունենում։ Երբեմն հեռուից գալիս է ուշացած գիւղացու ձայնը, իսկ երբեմն կալերի ճրագներից բաժանւում է մէկը, սկսում է թափառել մութ տարածութեան մէջ։ Կարծես դա մի դիւթական լոյս է, որ ման է գալիս իր համար, զուարճանում է, խաղեր է կատարում։ Ահա նա կորաւ, բայց իսկոյն էլի հանդէս եկաւ մի անսովոր պայծառութեամբ. մերթ ծանր ու չափաւոր ընթացքով, մերթ սաստիկ շտապելով գնում է, կանգ է առնում մի տեղ եւ շրջաններ է գործում. ապա էլի պոկ է գալիս այդ կախարդուած շրջանից եւ դարձեալ գնում է թափառելու։ Փոքրիկ բոցը ինքնագլուխ չէ. նա լուսաւորում է մի ինչ որ բան որոնողի ճանապարհը։ Երբեմն որոնողը անորոշ ձայներ է արձակում եւ նրան պատասխանում են կալերից։

Իսկ մօտիկ մի տեղ, խաւարի կլանած մի անկիւնում, քնած է աշխատաւորը, եւ քամին, որ քիչ առաջ բաժանում էր հատիկները յարդից, այժմ տանում է մշակի հսկայական խռմփոցը, քսում է խուրձերին, տարածում է ամէն տեղ, ուր նրա ձեռքերի պտուղներն են թափուած...

Ահա վերջացաւ ընթրիքը բոլոր կալերում. մածունի ամանները դատարկուել են եւ կանայք գիտեն, որ միւս օրը հաց պէտք է թխել. բաց է ամէնքի ախորժակը. ուտում են եւ անհոգ են. փառք Աստուծու, սար ու ձոր լցուել է, այնքան տուել է երկինքը: Ճրագները հանգցնում են միմեանց ետեւից. խռմփոցն այժմ գալիս է ամէն մի կալից:

Բայց մենք դեռ չենք քնում. մայրիկը դեռ պիտի պատուէրներ տայ ծառաներին թէ ով ինչ պիտի անէ միւս օրը: Մէհրին արդէն պատրաստել է անկողինները եւ մեզ կամաց–կամաց քշում է դէպի քուն:

Կալի միջով անցաւ մի փոքրիկ ստուեր. Մանասն է:

Նա միշտ ուշ է գալիս: Հրացանը կախում է սիւնի ճակատից, գօտուց արձակում է սուրն ու ատրճանակները, եւ այնուհետեւ նա մեր ընկերն է:

Մէհրիին մոռանում ենք. էլ նա չը կայ մեզ համար, այժմ Մանասը պիտի պատմութիւններ անէ որ լսենք: Եւ շրջապատում ենք նրան, տանջում ենք... Նա միայն ժպտում է, ուրախ է մեզանով: Ո՛րքան բարի է նրա փոքրիկ չէչոտ դէմքը: Ինչո՞ւ մարդիկ վախենում էին նրանից. ինչո՞ւ նրան համարում էին կոշտ ու բռնի: Նա ոչինչ չունէր այս աշխարհում. մենա՛կ էր, եւ նրա տունն ու ազգականները մեր ընտանիքն էր: Նա այնքան սիրում էր մեզ. այդ անհրապոյր մարդու մէջ, որի ընկերներն են հրացանն ու ձին, մի քնքշութիւն կար, որ միայն ծնողի մէջ ես տեսնում...

Գոմի մաքուր, սպիտակ կտուրի վրայ, պարզ, աստղազարդ երկնքի տակ, փռուած են մեր անկողինները: Ամէնքն արդէն տեղաւորուել են: Մէհրին վա–

ղուց ննջել է, իսկ նրա մօտ, մեծ անկողնու մէջ, հանգիստ ու դադար չեն գտնում Մէլիքի երեխաները:

Եւ ի՞նչպէս գտնեն: Մանասը պառկած է նրանց մօտ եւ ուզում է այս գիշեր լուռ մնալ: Բայց գիտեն երեխաները, որ սովորաբար այդպէս է Մանասը. հեշտ չէ սկսում, որովհետեւ նրան պէտք է լսել մինչեւ վերջը: Նրա պատմութիւնները Մէհրիի հէքեաթները չեն, որ կարելի լինի սկսել ու կիսատ թողնել: Յովսէփն անգամ ետ չէ մնում իր քրոջից ու կրտսեր եղբօրից. ցերեկը նա տանն էր, դուրս գալ չէ սիրում, իսկ այժմ, վերմակի տակ, ուրախ է, ինչպէս Աստուծու խաղաղ աշխարհը, եւ նոյնպէս թախանձում է, նոյնպէս անհամբեր սպասում է Մանասի խօսքին:

Իսկ Մանասն երբեմն ինչ որ բան է մրմռում, յետոյ երկար լռում է, յոյս ունի որ քունը շուտով կը լռեցնէ երեխաներին: Բայց իզո՛ւր: Երեք զոյգ աչքեր համրում են աստղերը. երեքի լսելիքին անյայտ չէ մընում գիշերային ոչ մի ձայն: Կալերի կողքում որոճում են եզները. դա մի ներդաշնակ շշնջիւն է, որ գիշերը խնամքով տարածում է ամէն տեղ: Հնձած հացաբոյսերի, ծաղիկների եւ խոտերի անուշահոտութիւնը զմայլեցնում է մարդուն: Ահա երկնքի ծայրում փայլեց վար ընկնող աստղը, լոյսի անձրեւ թափելով սարերի գլխին: Շները հաջեցին. երկնքի երեւոյթը տարօրինակ էր նրանց համար: Եւ նորից նոյն խօսքերը. «Մանաս, շուտ արա, սկսիր»: Ահա՛, վերջապէս, յամառ տղամարդը յաղթուեց յամառ երեխաներից: Նա շուռ է գալիս մէջքի վրայ եւ հարցնում է.

— Պատմե՞լ եմ Ղանլու–Ջամանի մասին...

Մենք չենք լսել այդպիսի անուն: Նա սկսում է:

Պատմում է հանդարտ, ծանր կերպով. կարծես ակամայ: Անցած բաներ են, արիւնահեղ գործեր:

Կատաղի է Ջամանը. մարդիկ զուր չեն նրան անուանում արիւնարբու — Ղանլու: Իրանն է նրա հայրենիքը. բայց նա թռչող մի կայծակ է. մի ոտը Հէրաթ,

միւս ոտը Ղանդահար․ մի տարի նրա ձայնը գալիս է Պաղտատի կողմերից, միւս տարի նա Հնդկաստան է։ Ամէն տեղ թալանում է նա, ամէն տեղ նրա առջեւից փախչում են մարդիկ։ Հրաշալի՛ է Հնդկաստանը․ այնտեղ է խունկի ծառը, այնտեղ օձերի աչքերը անգին քարեր են, այնտեղ ոսկի պալատներ են շինուած, որոնց մէջ մարդու պէս խօսող թռչունները ծիծաղում են, կանչում։ Յանկարծ Մանասը կանգ է առնում եւ հարցնում է․

— Հը՛, ի՞նչ կայ, լսո՞ւմ էք, թէ քաղցր քուն է եկել…

Ոչ ոք չէ քնել․ եւ Մանասը առաջ է գնում։ Ղանլու-Զամանը անցել է Արաքսը, Վարանդան ահ ու դողի մէջ է։ Արշաւանքը սպասւում է Ամարասի կողմից։ Բայց դեռ չը կայ ոչ մի նշան եւ ժողովուրդը արդէն թողել է գիւղերը, լեղապատառ փախչում է դէպի Աւետարանոց։ Դժբախտութիւնը միանգամից է գալիս․ միաժամանակ լուր է ստացւում, որ լէզգիները մի մեծ արշաւանք են սկսել դէպի Ղարաբաղի կողմերը։

Գլուխ է կորցրել ամբողջ երկիրը․ բայց մի հատ մարդ կայ, որի համար սարսափելին միմիայն խեղճ մնալն է։ Դա Մէլիք-Շահնազարն է։ Շտապով մարդ է հաւաքում բոլոր կողմերից, կազմում է մի մեծ խումբ․ մի մասը ուղարկում է լէզգիների ճանապարհը կտրելու, միւս մասը ինքը տանում է Զամանի դէմ։

Օրեր են անցնում․ Մէլիքը լուռ ու մունջ հետեւում է արնախումին․ յարմար տեղ եւ յարմար ժամանակ է որոնում։ Մի երեկոյ նա ուշ վերադարձաւ իր մարդկանց մօտ եւ հրամայեց ձի նստել։

Սեւ-սեւ ամպերը կուտակուել էին երկնքի վրայ․ մութ էր, այնպիսի մութ, որ մարդ մարդու աչքը կոխէր, չէր տեսնի։ Գնում են, բայց գիտեն որ անձրեւ պիտի լինի։ Ձիերու ոտների տակից կայծեր են թռչում, հեռուից որոտի ձայն է գալիս։

Սարի լանջին կրակ է երեւում․ դա Զամանի բանակն է։

Գնում են, գնում, միայն Մէլիքը գիտէ թէ ուր է տանում իր մարդկանց։ Փչեց ուժգին քամին, ծմակը ճարճատում է, ցուրտ է գալիս․ սկսւում է ամառային փոթորիկը․ սարերում գոռում է որոտը, կայծակներն են որ լոյս են տալիս սեւ ձորերին։ «Տղերք, սանձ չարժեցէք», ասում է Մէլիքը։ Պէտք է մինչեւ անձրեւը տեղ հասնել։

Շտապով փաթաթում են հրացանների կայծհանները, որպէս զի չը թրջուեն։ Այդտեղ յայտնըւում է որ հրացան չը պիտի պայթէ․ սրերով, անշշուկ, յանկարծ, առանց նախազգուշացնելու։ Այստեղ Մանասը կանգ է առնում․ մտաբերում է այդ սարսափելի ժամը, եւ ապա, թողնելով պատմութիւնը, նորից հարցնում է․

— Քնեցի՞ք։

Միայն մի ձայն է պատասխանում նրան, միայն մէկն է արթուն…

— Դո՞ւ ես, Գայիանէ… Աղջիկը պիտի քնէ եւ տղաները պիտի լսեն, իսկ այստեղ հակառակն է։

— Ես լսում եմ, Մանաս, ես մինչեւ լոյս չեմ քնի․ պատմի՛ր…

— Զը քնես, թո՛ղ պատմեմ սրտումս հաւաքուածը։ Այլեւս չեմ կարող պահել։ Մանասին խօսեցրին եւ իրանք քնեցին…

Եւ նա շարունակում է․ բայց ի՛նչպէս…

Կարծես նա հիմա էլ այնտեղ է, այն մութի մէջ, կայծակների տակ։ Նրա ձայնը դողում է, նա չէ կարողանում պառկած մնալ եւ նստում է։

Ինչե՛ր է տեսել նա… Դեւերն են միայն այդպէս կռւում․ սուրը հարուածում էր սրին, կայծեր թռցըկւում․ դինում․ ոչ ոք չը գիտէր թէ ում հետ է բռնուած․ մաղրութիւնը երկու կողմից սարսափելի էր։ Զամանը իսկ որ դազան էր, ամեհի դազան, բայց վարանդացին կռուել գիտէ։

Սկզբում աւազակի խարոյկը լուսաւորում էր կռուի տեղը, բայց նա շուտ չքացաւ։ Սկսուեց հեղեղը. նրան չէին նկատում կռուողները, բայց նա փութացրեց վարանդացիների յաղթութիւնը։ Մանասը ինչ որ սաստիկ հարուած ընդունելով ձախ ականջի վրայ, գլորւում է խլացած. այն ժամանակից նրա ականջը լաւ չէ լսում։ Ուշքի է գալիս շատ շուտ, այն ժամանակ, երբ ամէն ինչ հանդարտուած էր, կռիւ չը կար, անձրեւ չըկար, երկինքը պարզ էր եւ լուսնի եղջիւրը երեւում էր աղօթարանում. լուսաբաց էր։ Ցեխաթաթախ նա դուրս է սողում դիակների տակից եւ փորսող է տալիս, որովհետեւ թուլացել է նրա մի ոտը, գլուխը ծանր է, վիզը կոտրուել է ուզում։ Այդպէս նա ճանապարհ է գնում. մի քանի տեղ ուշաթափւում է, ցած գլորւում, յետոյ էլի ուշքի է գալիս եւ սողում։ Մինչեւ կէսօր հազիւ է գտնում ընկերներին. նա մոռանում է իր վէրքերը, երբ լսում է որ Մէլիքն էլ է վիրաւորուած, թէեւ թեթեւ կերպով։ Լուր են բերում, որ սպաննուածների մէջ է եւ Ջամանը։ Մէլիք–Շահնազարը ձի է հեծնում, ոչինչ համարելով իր վէրքը. ուզում է իր աչքով տեսնել արնախումի դիակը։ Եւ նոյն օրը նա իր մարդկանց տանում էր լեզգիների դէմ...

Ա՛հ, օրհնուի՛ հոգիդ, Մէլիք, բացականչում է Մանասը եւ նայում երկնքին. դու այդտեղ ես, այդ վառ աստղից նայում ես մեզ։

Եւ լռում է։ Լուռ է եւ նրա ունկնդիրը։ Բայց յանկարծ նա դառնացած հարցնում է.

— Դու է՞լ քնեցիր. դու է՞լ, Գայիանէ։

Վերմակը ետ է գցւում, Գայիանէն նստում է անկողնում եւ խնդրում է ցոյց տալ թէ ո՞րն է այդ աստղը։

— Տեսնո՞ւմ ես այն մէկը, երկնքի մէջտեղ, որ ուղիղ մեզ է նայում. կարծես այրուող խուրձ լինի... Նա է մեծ Մէլիքի աստղը։

Աղջիկը մի նոր աստղ էլ ճանաչեց։ Մանասը գիտէր երկնքի ամբողջ երեսը կարդալ. ուրիշ աստղեր էլ

էր ցոյց տուել մինչեւ այդ։ Մեծ-մեծ, անվախ մարդիկ անցել են մեր աշխարհից, բայց նրանց անունը պահում են աստղերը եւ այնտեղից պատմում են երեւելի գործեր։

— Մարդիկ կային մի ժամանակ, այժմ են թզուկները շատացել։ Գոնէ դու, Գայիանէ, մի՛ մոռանար մեծերին...

— Նա կը պատմէ իր թոռներին, յանկարծ լսւում է Աննա-Խաթունի ձայնը։

Մայրս լսել էր ամբողջ պատմութիւնը. նա էլ քնած չէր։ Եւ այժմ նրա ու Մանասի մէջ մի խօսակցութիւն է սկսւում այդ անցքի մասին։

Աննա-Խաթունն ուղղում է մի քանի անճշտութիւններ, աւելցնում է մի քանի մանրամասնութիւններ, որոնք մոռացուել են Մանասի յիշողութեան մէջ։ Եւ սա խոստովանում է որ Մէլիքի կինը իրանից լաւ տեղեակ է, որ ինքը շատ բան մոռացել է, թէեւ մասնակցել է մեծ Մէլիքի գիշերային արշաւանքին։ Նա գովում է իմ մօրը, իսկ ես յիշում եմ թէ ինչպէս իմ հայրը ասում էր յաճախ. «Դիզակի արիւնը կանանց համար չէ ստեղծուած, ի՞նչպէս դու աղջիկ ծնուեցիր»։ Համարեա միեւնոյնը կրկնեց եւ Մանասը։ Նա ասաց.

— Աստուած Դիզակի եւ Վարանդայի տոհմերի գեղեցկութիւնը, խելքը տուել է Գայիանէին, ապա բաժանել է՝ խելքը տուել Յովսէփին, իսկ գեղեցկութիւնը — Շահնազարին, բայց երկուսին էլ զրկել է ձեր արիւնից. այդ պատճառով մէկը ոչինչ է իր խելքով, միւսը — իր գեղեցկութեամբ։

Դրանք Մանասի սիրած խօսքերն էին, որոնք կըրկնուել էին շատ անգամ։ Մանասը երբեք չէր թաքցնում իմ ծնողներից, որ ինքը շատ դժգոհ է նրանց երկու որդիներից։ Այս անգամ էլ մայրս հաստատեց որ այդպէս է։

Ահա երկուսն էլ լռեցին։ Գիշերն անցնում է արագ եւ կալերում քնածների խռմփոցն ու որոճող եզների

մխանման ձայնը քամին իզուր է մօտեցնում մարդկանց ականջներին: Այլեւս լուր չը կայ:

Միայն Գայիանէն է արթուն: Նոր աստղը, որ յայտնեց իր անունը, գերել է նրան. բայց դեռ քանիսնե՛րը կան, որ չեն սկսել իրանց պատմութիւնները...

Եւ մենակ երկինքը չէ Մանասի գիրքը. լեռները, ձորերը նոյնպէս խօսում են նրա լեզուով: Ինչ որ զարմանալի է, ինչ որ մեծ է այդ երկրում, լինի դա անդունդի վրայ կախուած մի քերծ, թէ նեղ խոռոչում դղրդացող մի գետակ, կամ հինաւուրց մի հսկայ ծառ, որ իր հուժկու արմատներով պատռել է քարափի կուրծքը, — ամէն մէկն ունի իր խօսքը, իր հերոսական պատմութիւնը... Շատ շատերը հին կորած ժամանակներից են մնացել, բայց քիչ չեն եւ նորերը, այնպիսի անցքեր, որոնց ականատես վկաները դեռ կենդանի են:

Եւ այդ հրաշալի պատմութիւնները խառնւում են, ծանրանում Գայիանէի վրայ. նրանք փակում են նրա աչքերը...

Այն ժամանակուայ Գայիանէն քնում է, Մէհրի, իսկ այժմեանը զարթնում է: Երազը վերջացել էր, ափսոս, նա երկար պիտի շարունակուէր, օրերո՛վ...

Ա՛հ, Մէ՛հրի, գեղեցիկ բան էր ապրել այն ժամանակներում: Յիշո՞ւմ ես, ինչպէս էին անցնում օր ու գիշեր, ձմեռ ու ամառ: Ես փակեցի աչքերս, կանչում էի ուրիշ պատկերներ. հօ միայն կալերի այն աստղազարդ գիշերը չէր, երբ Մանասը պատմում էր Ղանլու Ջամանի մասին:

Յիշո՞ւմ ես, իմ հայրը ահագին տեղ ունէր Մանասի միւս պատմութիւնների մէջ, որոնք վերաբերում էին Օսմանցիներին, այժմեան Օսմանցիներին. չէ՞ որ մի ժամանակ մենք նրանց ոտների տակ չէինք:

Յիշո՞ւմ ես ինչեր է արել հայրս. յիշո՞ւմ ես, ինչպէս է պատմում Մանասը. յիշո՞ւմ ես, ինչպէս էր նա վարւում Օսմանեան զինուորների հետ, որոնք մի-մի գալիս էին մեր գիւղը եւ ալիւր էին խնդրում մեր տա-

նից: Ամէնքս էինք նրանց ծաղրում, ինչպէս ծաղրում են տկլոր բօշաներին:

Այդ օրերը... Ես դրանց էի կանչում, բայց իզո՛ւր. նրանք չը վերադարձան: Ես վերկացայ: Աղօթարանում վառուել էին կարմիր կրակները եւ նրանց ցնցուղները վաղուց խաղում էին մեր պատի վրայ:

Բաց արի դուռը. արշալոյսի մի մեծ կտոր ընկաւ պահարանի վրայ եւ Տիրամայրը — օ՛, մի զարմանար — ժպտաց. մի ակնթարթում յայտնուեց այդ երեւոյթը եւ անհետացաւ, կարծես կայծակի մի շողշողոց էր: Բայց ես տեսայ, ես ինքս էլ ծիծաղկոտ էի: Եւ մի՞թէ միայն ես: Ծիծաղում էր ամբողջ առաւօտը, որ գալիս էր աղօթարանից. հրեշտակային ժպիտի պէս մարեց վերջին աստղը, երբ նրան էլ հասան արեւելքի կրակոտ շողերը: Մեր մեծ շունը դանդաղ ման էր գալիս բակում, յանկարծ նայեց ինձ եւ, հաւատացիր, Մէհրի, շունն էլ գիտէ ծիծաղել. մեր պարիսպները, դրսի սարերը, երկինքը, երկիրը... ամէնքը կարծես իմ երազն էին տեսել, եւ չը կար մի բան, որ տխուր ու դժգոհ լինէր այդ ժամին:

Հեղինէն եկաւ. նա էր միայն, որ չը գիտէր խնդակցութիւն: Իմ պատասխանը կարճ էր եւ հեշտ. բայց նա երկար փրփրեց, շատ խօսեց, չը գիտեմ թէ ինչ. երեւի անիծեց ինձ, հայհոյեց: Ապա տարաւ Տիրամօրը... Անխի՛ղճ մարդ, գոնէ թոյլ տար համբուրել նրա ողորմած դէմքը... Նա չէր լսել Հեղինէին. նա ինձ տուեց այդ երազը...

Գայիանէն վերջացրեց, բայց յափշտակուած Մէհրին դեռ չէր կշտացել, սպասում էր շարունակութեան:

Անցեա՛լը... Պառաւն էլ գիտէր մեծարել նրան իր սրտի բոլոր կրակներով: Մի ժամանակ էր դա... Ապրում էին մարդիկ, եւ ծիծաղ, գոհութիւն կար աշխարհի մէջ: Յիշողութիւնների մի փոթորիկ բարձրացաւ նրա մէջ ու բաց արաւ նրա բերանը: Ժամանակը թռչում էր, իսկ նրանք զարթեցնում էին տարիների տակ թա-

ղուած դէպքեր, հոգի եւ կենդանութիւն էին տալիս նրանց եւ խօսեցնում էին՝ խնամքով վերականգնելով բոլոր մանրամասնութիւնները: «Յիշո՞ւմ ես»: «Այո՛. իսկ դու յիշո՞ւմ ես»...

Բայց նրանք յաճախ վերադառնում էին եւ ներկային. յիշողութիւնները դիւթական են, երբ չփւում են իրականութեան հետ, երբ անցած-դացածը եւ այսօրը կողք կողքի են տուած: Եւ Գայիանէն հարց էր տալիս Մէհրիին. ի՞նչ կը լինի, եթէ Մանասը յանկարծ իջնէ սարերից, տեսնէ ամէն ինչ. արդեօք այժմ է՞լ նա կը հաւանէ միայն Գայիանէին:

Այդ փոքրիկ, չեչոտ մարդը ի՛նչպէս սառում է վախկոտներին: Ա՜խ, եթէ նա իմանար ա՛յն, ինչ իմացել է Գայիանէն... Մանասն էլ մեծ կարծիք ունէր Խաչէնցու կապոյտ աչքերի վրայ: «Դեռ երեխայ է, բայց արդէն երեւում է գայլի ճուտը», ասում էր նա տարիներ առաջ: Նա ոգեւորուող է, դովել գիտէ. բայց գիտէ եւ զզուել այնպիսիներից, որոնք գայլի մորթի ունեն հագած, իսկ ներսից նապաստակներ են: Պատմել Մանասին ամէն ինչ... Ո՜հ, ո՛րքան շատ բան կայ Գայիանէի սրտում:

Եւ Մանասը էլի մեղմ կերպով կը ծիծաղէր իր նօսր պեխերի տակ, դարձեալ կը հիանար Գայիանէի վրայ եւ կ՚ասէր, որ նա Մէլիք-Յուսէինի աղջիկն է, իսկ Աննա Խաթունը չէր ասի թէ նա սխալւում է...

Մէհրին վերացած էր. ի սէր այդ յիշողութիւնների, համարեա անդիտակցաբար, հաստատում էր Գաիանէի իւրաքանչիւր խօսքը: Դարձեալ նա մոռացել էր ամէն ինչ եւ ուրախութեամբ ականջ էր դնում, հաւանութիւն էր տալիս:

Ահա Գայիանէն պատմեց թէ ինչպէս անցեալը ներկայ դարձաւ, ինչպէս ինքը՝ Մէլիք-Յուսէինի աղջիկը, փոխուեց, մտաւ տան պուճախը: Դեռ նոր էր նա որբացել, դեռ Մանասը նոր էր սարերը քաշուել, երբ նա, աշխարհից անտեղեակ, միամիտ մի աղջիկ, սկսեց հա-

ւատալ իրան շրջապատողներին: Նա սիրում էր եւ չէր կարող չը հաւատալ: Սէրը նրան նուաստացրեց մէկի առաջ, հասկացրեց որ անձնական բախտը աշխարհի գոհարներից ամենամեծն է: Նա սիրում էր, եւ երբեք չէր թոյլ տայ, որ մի ուրիշը հաւասար լինի իրան. ոչ ոք չէր համարձակուի ասել, թէ հասկանում է սէրը նրա չափ, թէ ունի նրա սրտի ջերմութիւնը: Նա ճանաչում էր իրան եւ իր երջանկութիւնը չէր տայ ոչ ոքին...

Բայց եկաւ փորձանքը, սէրը չը դիմացաւ փորձանքին: Սէրը խաբել էր, էլ ինչո՞ւ վախել...

Եւ այժմ նրա մէջ մի բան փշրուել էր, նրանից մի բան պոկ էր եկել ցաւով ու կսկիծով, բայց այդ բոլորը հարկաւոր էր, որ ձուլուի մի բոլորովին ուրիշ Գայիանէ... Նա այժմ մերժել սովորեց. մերժեց սէրը, մերժեց ծնողին, անտես արաւ նոյն իսկ եկեղեցու խրատը: Այժմ նա ինքը պիտի երկիւղ ներշնչէ, որովհետեւ կարող է դեռ ուրիշ շատ բաներ էլ մերժել...

Բայց քաղցր յիշողութիւնների դուրս կանչած խոստովանութիւնները յանկարծ ընդհատեց դուռը, որ մի սաստիկ հարուածից շուռ եկաւ կրունկի վրայ եւ շառաչմամբ զարնուեց պատին: Երեւաց Աննա-Խաթունը. նա նման էր օգնութիւն կանչող մարդուն. կարծես դըրսում ինչ որ աղէտ էր պատահել:

Գայիանէն վազեց օգնութեան, հարցրեց թէ ինչ կայ. բայց մինչեւ պատասխան ստանալը ետ քաշուեց, հասկանալով որ ինքն է պատճառը, իր վրայ է կատաղել մայրը: Դարձեալ նոյնը... Նա չուզեց այլեւս խօսել, բայց Աննա-Խաթունը ասաց մի ցած ձայնով, կարծես վախենալով թէ իրան կը լսեն.

— Ա՛յս օրին էիր սպասում, հա՛... դնա՛ այժմ...

Նա չը շարունակեց. Շահնազարը, որ կանգնած էր նրա ետեւում, գլուխը ներս մտցնելով՝ բացագանչեց.

— Սուլէյման-Բէկը... գալիս է:

Մէհրին կպաւ պատին, կարծես ուզում էր մտնել նրա մէջ, իսկ աղջիկը, մի ծանր հարուած զգալով իր ներսում, երեսը դարձրեց դէպի պատը:

— Նա մենակ չէ, շարունակեց չարաճճին. — Նրա հետ են Ահմէդը եւ չորս ձիաւոր չէրքէզներ. իսկ տանուտէր Օհանը վազում է ոտով, ամենից յետոյ...

Տանուտէրի անունը նրան ծիծաղ պատճառեց եւ նա ցած գնաց, որ տեսնէ թէ ինչպէս է վազում Օհանը: Ներքեւից նա կանչեց.

— Եկա՛ն... Բայց Թէոսը չէ ուզում դուռը բաց անել:

Այդ խօսքերը սթափեցրին Աննա-Խաթունին. մի ակնթարթում նա գնաց, հրաման տուեց ծառային, բարկացաւ նրա վրայ: Իսկ երբ եկողները ներս մտան, նա կատաղութիւնից սեղմեց իր բռունցքները եւ նորից կանգնելով Գայիանէի շէմքում, խփեց իր կրծքին ու ասաց.

— Բայց ես բաց աչքով չեմ տեսնի քո խայտառակութիւնը, աներես աղջիկ... Ես կ'ընկնեմ այս ժայռից, այնուհետեւ ազատ ես:

Նա հեռացաւ. տանտիրոջ պարտաւորութիւնները կանչում էին նրան:

Սենեակում բռնացաւ մի անտանելի լռութիւն. կարծես առաստաղը մի ակնթարթում հսկայական գերեզմանաքար դարձաւ:

Դրսից լսուեցին ձիաների խրխնջոց, տրոփիւններ եւ դրանց հետ ինչ որ վայրենի, սաստող աղաղակներ: Ապա լսելի դարձաւ թէ ինչպէս մի քանի ոտներ բարձրանում են սանդուխներով դէպի վերին պատշգամբը: Այդ ծանր քայլերը մեռելութիւն էին բերում Մէլիքի տունը. օդը երկաթի պէս ճնշում էր: Իսկ Մէհրին յանկարծ քաշեց դռան ետեւի փականքը, պինդ կողպեց: Ձայները լռեցին, բայց սենեակը աւելի նեղ ու անձուկ դարձաւ. կարծես հաստ պատերը դանդաղ կերպով գր-

նում էին իրար դէմ, խօսք էին տուել ճխլել, տափակացնել ամէն ինչ, որ գտնըւում էր մէջտեղ...

Գայիանէն այլեւս չը դիմացաւ. արիւնը թնդում էր նրա քունքերի վրայ, աղմկում էր ականջների մէջ... Կարմրած, տաքացած, նա գնաց, յետ քաշեց փականքը եւ դուռը բաց արաւ:

Այլեւս զուր են փականքները, իմ խեղճ Մէհրի, ասաց նա:

Դրսի օդը հանդստութիւն բերեց: Եւ այդ ժամանակ նա պատասխանեց իր մօր վերջին խօսքերին.

— Խե՛ղճ իմ մայր... Դու չը վախեցրիր քո սպառնալիքներով. դու չես սպանի քեզ, այդքան հեշտ չէ ազատուելը: Այժմ են սկսւում քո իսկական ցաւերը. բայց դու պարտքեր ունես, պիտի հատուցանես. դու պարտաւոր ես ամէնքից պաշտպանել անհաւասար կռւի մէջ...

ԻԸ.

Ընդունելութիւնը տեղի ունեցաւ պատշգամբում: Սիրուն արեւ էր. Բէկն ուզեց դրսում մնալ եւ բազմեց գորգերի վրայ: Նրա թիկնապահները մնացել էին ներքեւում. խօսակցութեան ներկայ էր միայն տանուտէր Օհանը, որ թարգմանի պաշտօն էր կատարում, երբ Աննա-Խաթունը դժուար էր հասկանում Բէկին կամ չէր կարողանում թիւրքերէն լեզուով հասկացնել իր միտքը:

Նա կանգնել էր տանուտէրի մօտ, նայում էր սիրիացու թուխ, յանդուգն դէմքին եւ սառնասիրտ պատասխաններ էր տալիս: Գայիանէն չէր սխալուել. դոնէ Բէկը չէր նկատում, որ Մէլիքի կինը յուզուած, անբաւական լինի: Վարանդայի տիկինը պատուաւոր էր, նոյն իսկ հպարտ: Ո՞րտեղից նա վերցրեց այդ քաջութիւնը:

Թէեւ Բէկը սկզբից իրան հիւր էր անուանել, բայց այդպիսի աներես հիւր դեռ չէր տեսել Մէլիքի տունը:

Անչափ դոռոզութիւնը, խառն մի կծու արհամարհանքի հետ, որ միայն մահմեդականն է կարող ցոյց տալ իր հպատակ պիղծ գեաւուրի տանը, կաթում էր նրա իւրաքանչիւր շարժուածքից, իսկ նրա կատաղի աչքերին ու ահարկու յօնքերին տալիս էր մի արտայայտութիւն, որ արհամարհուած գեաւուրի մէջ միայն զզուանք կարող էր ծնեցնել:

Առանց քաշուելու, համարձակ իբրեւ ամէն ինչի տէր, նա դիտում էր ամրոցի ներսը, մանրամասն իմանում էր թէ իւրաքանչիւր դուռն ինչ նշանակութիւն ունի, ինչ կայ վերեւում եւ ներքեւում: Դա անմեղ հետաքրքրութիւն չէր, այլ կատարեալ հարցաքննութիւն. կարծես պատերազմի ժամանակ հակառակ բանակից հաշտութեան պատրուակով եկած մի զինուորական էր, որ, օգուտ քաղելով հանդամանքից, զննում, ուսումնասիրում է թշնամու բերդի դիրքը, ամրութիւնները, նրանց թոյլ եւ ուժեղ կողմերը: Այդ աներեսութիւնն էր այնքան սիրտ տալիս Աննա—Խաթունին:

Հաշտուելով իր դրութեան հետ, — մի անպաշտպան խեղճի դրութեան հետ — նա, ինչպէս այդ յատուկ էր Դիզակի արիներին, մի րոպէում ընդունեց իր պատիւը հասկացող, գլուխը բարձր պահող զոհի դիրքը: Մելիք Աւանի քոյրը երբեք օտարների առաջ թուլութիւն, երկիւղ չէր ցոյց տայ:

Նա պահպանեց իր հանդստութիւնը եւ այն ժամանակ, երբ Սիւլէյման—Բէկը յանկարծ հարց ու փորձ սկսեց Մելիքի տանը ապրողների մասին: Այրին պատասխանեց, որ բացի Շահնազարից կայ եւ մի անդամալոյծ տղայ:

— Իսկ աղջի՞կը, հարցրեց Բէկը, ..լիրբ հայեացք գցելով նրա վրայ: — Մէկին ես տեսայ, լաւն էր…

— Նա մեզ չէ պատկանում, նա տէր ունի, շտապով ընդհատեց Աննա—Խաթունը, որպէս զի չը լսէ այդ խօսքերի շարունակութիւնը. — Նա նշանուած է. վաղը, միւս օրը կը պսակուի:

— Ձեր եկեղեցո՞ւմ:

— Ի հարկէ: Նրա նշանածը Խաչէնի Մելիքի որդին է:

— Այն տղա՞ն, որ ման է գալիս գիւղում:

Դրական պատասխանը Աննա—Խաթունի փոխարէն տուեց տանուտէր Օհանը: Բէկը, ինչպէս երեւում էր, առանց այդ էլ գիտէր թէ ով է նշանածը: Մելիքի կինը պարզ նկատեց, որ նա յօնքերով ու բերանով մի արհամարհական ծամածռութիւն գործեց: Չափազանց չնչին մարդ էր նրա հակառակորդը:

— Այդ լակոտը արժան չէ քո աղջկան, ասաց նա քիչ լուռ մնալուց յետոյ: — Ինչո՞ւ ես շտապում:

— Շտապեցնողը Խաչէնի Մելիքն է. նա ամէն շաբաթ մարդ է ուղարկում, պահանջում է շուտ վերջացնել: Նա ասում է, որ հարսանիքը պատրաստ է, հիւրերին հրաւէր է գնացել. շատ մեծ մարդիկ են կանչուած:

— Շա՞տ է սիրում իր որդուն:

— Այո՛, որդուն եւ հարսին…

Այդքանն էլ չօգնեց: Բէկը չը գիտէր, որ Մելիքի կինը չափազանցում է, բայց բարձրացրեց իր ձեռքը, արգելման նշան արաւ.

— Ես կը փակեմ ձեր բոլոր եկեղեցիները, որ ոչ մի գեաւուր չուն չը համարձակուի պսակ կատարել: Իսկ այն լակոտին ասա՛, որ կորչի այստեղից:

Պսակն արգիլւում էր, բայց ինչո՞ւ: Պատճառը չը յայտնեց Բէկը: Եւ հարկաւոր էլ չէր. աղջկայ մայրը արդէն հասկացել էր ամէն ինչ:

Այլեւս ո՛չ մի կասկած, ո՛չ մի հանդամանք, որով կարելի լինէր խաբուել: Կայծակը տրաքեց նրա գլխին, աչքերի առաջ ինչ որ սեւ շրջաններ երեւացին եւ նա վար պիտի ընկնէր, յուսահատ աղաղակ պիտի արձակէր, եթէ մի լաւ մայր չը լինէր:

Տաղնապի վճռական րոպէին հրաշալի է մայրը. հրաշալի՝ անձնազոհութեան այն զգացմունքը, որ տանում է նրան գայլի առաջ, պողպատ է թափում նրա

մերկ բազուկների մէջ, որոնց եւ խրում է դաշոյնի բերանը՝ զաւակն ազատելու համար: Հրաշալի էր Աննա Խաթունը, երբ գունատուած, համարեա չնչասպառ, բայց առանց դժուարութեան, նոյն իսկ հպարտութեամբ, պատասխանեց․

— Դա մեր գործը չէ․ Մէլիք-Յուսէֆնը սկսել է իր ձեռքով եւ մեզ հրամայել է վերջացնել․ Նրա կամքը սուրբ է մեզ համար:

— Ես վաղուց գիտեմ, որ դու չարունակում ես քո մարդու գործերը․ առաջին նշանն այն է, որ դու էլ թշնամի ես մեզ...

— Թշնամի՜...

Աննա-Խաթունը մինչեւ անգամ ծիծաղեց: Եւ իրաւ, այդ անունը, որ տուեց Բէկը, միայն ծիծաղ, մի տխուր ծիծաղ կարող էր յարուցանել նրա մէջ:

Թշնամի՜... Ի՞նչ է նա, ի՞նչ ոյժ ունի, որ թշնամի անուանուի, այն ալ Օսմանցիների թշնամի... Բայց այս ճշմարտութիւնը համոզիչ չէր Բէկի համար․ ընդհակառակը, նա աւելի մրոտեց իր յօնքերը եւ աւելի ցուրտ եղանակով ասաց․

— Խաբում ես... Ո՛վ աւաղակ Մանասի կողմնակից է, նա մեր թշնամին է․ իսկ դու յարաբերութիւն ունես աւաղակի հետ:

— Մանասը մեր տան ծառան էր մի ժամանակ․ յետոյ կորաւ, գնաց սարերը, ինչ որ յիմարութիւններ սկսեց, եւ ես ձեռք վերցրի նրանից․ մինչեւ անգամ չը գիտեմ՝ կենդանի՞ է նա թէ մեռած...

— Չէ՛ գիտես... Բոլոր դեաւուրները վախկոտ նապաստակներ են եւ սուտ են ասում: Մանասի սուրհանդակը քեզ մօտ էր, խօսում էր քեզ հետ․ եւ դու ասում ես թէ չը գիտես...

Այրին մի ակնթարթում յաղթահարուած էր եւ լուռ ու ամօթահար մնաց: Տէր-Մուրատը... Այդ անունը կայծակի պէս անցաւ նրա մտքով․ բանտարկուած

քահանան, ուրեմն, պատմել էր սուրհանդակի մասին: Եւ այժմ ի՞նչ ասել, մի՞թէ ուրանալ...

Յանկարծակի եկած մարդը սուտն էլ չէ կարողանում շուտ գտնել, որպէս զի ընդհատէ իր լռութիւնը, որ այսպիսի հարցաքննութեան ժամանակ յանցանքի ամենապարզ նշան է: Բէկը իր սարսափելի հայեացքը տնկեց նրա աչքերի մէջ եւ թոյլ չը տուեց որ խեղճ կինը ուշքի գայ:

— Եւ դու խրատներ էիր տալիս քեզ մօտ ուղարկած մարդուն, դու պատուիրեցիր նրան հեռանալ այնպէս, որ մենք չը տեսնենք:

Այս խօսքերը աւելի սաստկացրին Մէլիքի կնոջ յուզմունքը: Տէր-Մուրատը մեղք չունէր, որովհետեւ նա չը գիտէր թէ ինչպէս է ճանապարհուել սուրհանդակը: Ուրիշ մարդ էր պատմել Բէկին, մի մարդ, որ այս տանից էր: Ո՞վ էր լուր տարել: Աննա-Խաթունը նայեց բակին, տեսաւ որ Շահնազարը խաղում է տասնապետ Ահմէդի ծոյլ եւ անշարժ մարմնի հետ․ եւ չը կարողանալով զսպել իր զայրոյթը, աջ ձեռքով ճանկ արաւ իր որդուն, գետինը կոխեց նրան: Դա մի նոր զէնք էր Սուլէյման-Բէկի համար, որ զզուելով ծիծաղեց եւ ասաց․

— Անիծուած դեաւուրներ, ամէնքդ փճանալու սերմեր էք: Ալլահը վկայ, մեղք է ձեզ լաւութիւն անելը: Արժէր որ դու իմանայիր իմ ձեռքի զօրութիւնը, արժէր որ ցոյց տայի քեզ թէ Օսմանցին չէ կարող խաղալիք դառնալ կանանց ձեռքին: Բայց, տեսնո՞ւմ ես, քեզ խղճում եմ, մինչեւ անգամ հիւր եկայ քո տունը․ պատճառն այն է, որ դու այնքան լաւ աղջիկ ունես... Փախցրու այն լակոտին․ լսո՞ւմ ես...

Դարձեալ այդ սարսափելի հանգամանքը, դարձեալ աղջիկը: Աննա-Խաթունը էլի մայր դարձաւ եւ նրա լեզուն ազատուեց կապանքներից: Ի՞նչ խօսքեր են դրանք: Եթէ մէկը պատմել է Մանասի ուղարկած մարդու մասին, նա պիտի պատմէր եւ այն, որ Մէլիքի կինը

դատապարտեց Մանասի արածները, հրամայեց որ այսուհետեւ իր տունը մարդ չը գայ: Մի՞թէ սա յանցանք է...

Նա երկար կանգ առաւ այդ հանգամանքի վրայ, մի քանի անգամ կրկնեց իր ասած խօսքերը: Բէկը լսեց, բայց վերջը գլխով բացասական նշան արաւ. նա մնում էր իր կարծիքին: Յանցանքը հաստատուած էր եւ հաստատողը այն հանգամանքն էր, որ սուրհանդակը ծածուկ էր հեռացել այստեղից: Ծածուկ աջակցութիւն... Բայց Օսմանեան առիւծները քնած չեն. պէտք էր պատժել, եթէ Բէկը չուզենար բարերարութիւն անել:

Սակայն Թիւրքը ձրի բարերարութիւն անել չը գիտէ: Տեղից վեր կենալով որ գնայ, Բէկը նշանակեց եւ վարձատրութիւնը: Նա յայտնեց որ ինքը շուտով էլի հիւր կը գայ եւ աւելացրեց.

Բայց այն ժամանակ դու պիտի ցոյց տաս քո աղջկան...

Ձիերը նորից իրար խառնուեցին, տրոփիւնները, սաստող աղաղակները մի րոպէ աղմկեցին լուռ ամրոցը: Իսկ խեղճ մայրը այլեւս ոչինչ չէր զգում. նա նստել էր գորգի վրայ, աչքը ձգել էր արեւելեան սարերին, բութ ու անզգայ կերպարանք էր ստացել: Ի՞նչ էր այդ բոլորը. մի՞թէ երազ չը կար տեսածի եւ լսածի մէջ, մի՞թէ Թիւրքը հանաք չէր անում, մի՞թէ նրա միտքը այն չէր, որ տանջէ մի կնոջ եւ զուարճանայ... Բռնութեան զոհը դեռ այնքան թշուառ չէ, երբ բոլորովին անմեղ է տանջւում. բայց այդ տանջանքը անտանելի է դառնում մանաւանդ այն ժամանակ, երբ նրա վրայ զօռով յանցանք են բարդում, երբ փորձում են զրպարտութիւններով հաստատել, թէ նա արժան է տանջանքի, իբրեւ արդար պատժի...

Հէնց որ հեռացան, կորան այն քայլերը, որոնք ամրոցի մէջ տարածել էին մեռելութիւն, Գայիանէն, առանց ուշադրութիւն դարձնելու Մէհրիի վրայ, դուրս գնաց իր սենեակից: Նա ուղիղ դիմեց իր մօրը, չոքեց

նրա կողքին եւ յայտնեց որ պէտք է այժմ բացարձակ խօսել, չը թագցնելով ոչ մի բան: Սակայն մօր դրութիւնը այնպէս չէր, որ կարելի լինէր պահանջներ անել:

— Մի՛ վախիր, մա՛յրիկ, ասում էր նա եւ գգւում, սիրտ էր տալիս նրան:

Աւելորդ չէր նրա աշխատութիւնը: Մայրը, վերջապէս, երեսը դարձրեց դէպի նրան, բայց չիմացաւ թէ ինչ խօսէ:

— Մի վախիր, ինչ եղել է, ասա... Ինչո՞ւ ես վախում...

Ինքը աղջիկը չէր վախում. նա գիտէր արդէն թէ ինչ կարելի է անել: Մայրը բացասական նշան արաւ իր գլխով եւ հանդարտ մրմնջաց.

— Այժմ ուշ է...

Ապա նայեց տան պատերին, կարծես զննում էր թէ որքան դիմացկուն են նրանք, եւ յանկարծ աղաղակեց.

— Տունս քանդւում է....

Երկու կաթիլ արտասուքները, որոնք ընկան նրա աչքերից, հաստատեցին այդ հանգամանքը: Բայց Գայիանէն կանգ չառաւ, այլ նոյն հաստատ ձայնով շարունակեց սիրտ տալ.

— Մի՛ վախիր, ոչինչ չի լինի...

Սանդուխի վրայ լսուեցին քայլեր, որոնք խլեցին երկուսի ուշադրութիւնը: Գայիանէն տհաճութեամբ նկատեց, որ գալիս է տանուտէր Օհանը:

— Ի՞նչ կայ, հարցրեց նա մի խիստ ձայնով:

Տանուտէրը մօտ եկաւ, իր սովորական հանդարտ եղանակով յայտնեց, որ Մէլիքի կինը մոռացել է ամենագլխաւորը:

— Բէկին եւ նրա մարդկանց պէտք էր ընծաներ տալ, ասաց նա:

— Ինչո՞ւ, բացագանչեց Գայիանէն, յանկարծ բարկանալով:

— Կարգ է... Նա շնորհ է բերել ձեր տունը իբրեւ հիւր եւ դրա համար ընծաներ պիտի տաք:

— Ո՞վ դրեց այդ կարգը...

— Կարգ դնողը չեմ տեսել, բայց կարգը կայ... Իմ պարտքս համարեցի յիշեցնել. նա անպատուութիւն կը համարէ. նա առանց այդ էլ կատաղած է...

— Ո՞ւմ վրայ, այս խեղճ կնո՞ջ վրայ... Թող կատաղի. մեր ո՛չ մի ընծան չէ կարող նրա սիրտը շահել:

— Դուք գիտէք... Բայց կարգ է, եւ այդ կարգից անցեալ տարի դուրս չեկաւ նոյն իսկ քո քեռի Մէլիք Աւանը, երբ Բէկը գնաց նրա մօտ:

Աննա—Խաթունը մինչեւ այդ խորին բաւականութեամբ լսում էր իր աղջկայ ասածները. լա՛ւ էին նրանք, սիրտ էին զովացնում. ի՜նչպէս նա համարձակ է, ի՜նչպէս յանկարծ խելքի եկաւ: Բայց երբ լսեց, որ իր եղբայրն էլ զանց չէ արել աշխարհի կարգը, վճռական կերպով ասաց.

— Մենք էլ, ուրեմն, պարտաւոր ենք:

— Ո՛չ, պարտաւոր չենք, աւելի դրական կերպով պատասխանեց Գայիանէն: — Իմ քեռու մօտ նա հիւր էր, իսկ այստե՞ղ: Նա քանդեց մեր աշխարհը, կոտրեց մեր ժողովուրդի մէջքը. արիւն, արտասունք, աղքատութիւն տարածեց ամէն տեղ: Նա կոտորեց երեխաներին, տարաւ աղջիկներին: Եւ դեռ այժմ էլ չէ կշտացել: Եթէ այս բոլորը կատարած լինէր Դիզակում, իմ քեռին նրան ընծայ չէր տայ, այլ սուր կը հանէր նրա դէմ: Մէլիք—Աւանը տղամարդ է, իսկ մենք խեղճ դառներ: Եւ քո Բէկը, Օ՛հան, գայլ է այդ դառների մէջ: Ասա՛, գայլը դառների մօտ հիւր գնո՞ւմ է:

Տանուտէրը չը պատասխանեց նրա՛ն, այլ ուղղակի դիմեց Մէլիքի կնոջը, սկսեց նրան հասկացնել: Գայիանէն ջահիլ է, մի՞թէ Աննա—Խաթունն էլ չը գիտէ որ վատ բան է, տեսնուած չէ որ Թիւրք Բէկը առանց «խալաթի» մնայ: Օհանը իր համար չէ ուզում, որ ուրիշ կարծիքներ անեն: Օհանը Բէկի համար էլ չէ աշխատում, այլ

Մէլիք—Յուսէինի տան համար. եւ հէնց այդ պատճառով շտապեց յիշեցնել, քանի ուշ չէ, թէ որն է աշխարհի կարգը: Անկեղծ խօսելով, չը պէտք է թոյլ տալ որ շունը հաջէ. դրա համար հարկաւոր է պատառներ գցել նրա բերանը...

— Բայց շունը չի կշտանայ. որքան շատ տաս, նա էլի շատ կը պահանջէ:

— Մեր բանը այդպէս է դառել, Մէլիքի աղջիկ. ուրիշ ի՞նչ ճար ունենք: Դու չը լսեցի՞ր թէ ինչեր խօսեց նա այստեղ: Եթէ լսէիր...

Աւելի վատ: Զեմ լսել, բայց տեսնում եմ որ իմ մօրը շատ է վախեցրել: Այսքան տանջել, արհամարհել, եւ դեռ ընծայ ստանալ: Ամօթ է... ամօթ տուողի համար, ամօթ եւ ուզողի համար. քեզ համար էլ մեծ ամօթ, Օհան. դու քեզ համար չես ուզում, դու վախցնում ես կանանց. ի՞նչպէս չամաչեցիր...

— Մեղքը ձեր վզին, հառաչեց տանուտէրը եւ աւելորդ համարելով շարունակել այդպիսի խօսակցութիւն, սկսեց իջնել սանդուխներից:

Ծանր էր նրա հառաչանքը. բայց երբ նա սկսեց քթի տակ ինչ որ բան փնթփնթալ, Աննա—Խաթունը այլեւս չը դիմացաւ. վեր թռաւ տեղից, կանչեց Օհանին որ կանգնէ: Ինչո՞ւ մեղքը թողնել այս տան վրայ. թո՛ղ տանեն, թող լափեն, միայն թէ մեղաւորը Մէլիքի տունը չը լինի:

Բայց Գայիանէն հանաք չէր անում. բռնելով մօր թեւից, նա հարկադրեց չը շարժուել. եւ մայրը, վերջապէս տեղի տուեց, նորից նստելով նրա կողքին: Տանուտէրը հեռացաւ:

— Այժմ ասա՛, նորից շարունակեց Գայիանէն իր թախանձանքը, երբ երկուսով մենակ մնացին: — Դու ջարդուած ես, սպաննուած: Այստեղ մի բան պատահել է: Ի՞նչ կայ. ի՞նչ էր նա ուզում...

— Քե՛զ, իմ խեղճ երեխայ, քե՛զ, իմ ա՛նտէր որբ, — յանկարծ հառաչեց մայրը, դողալով ջղային ցնցու-

մից եւ ջուխտ ձեռքերը դնելով նրա վրայ, կարծես պաշտպանում էր նրան…

— Ի՞նչ…

Կսկծալի էր այդ հարցը, նա դուրս թռաւ իբրեւ մի ցաւալի հառաչանք եւ հանգստութիւն պատճառեց տանջուած մօրը: Թէեւ կարճ բացագանչութիւն էր, թէեւ աղջիկը լռեց, բայց մայրը մի հրաշալի վայրկեանի մէջ էր. զգում էր որ Գայիանէն հասկացել է թէ ինչ վտանգ է սպառնում եւ ուզում է ազատուել:

Եւ նա շտապեց պատմել ամէն ինչ, պատմել բարեխղճութեամբ, չը ծածկել ոչ մի բան: Ա՛հ, մեծ է վտանգը. նա այսօր կամ վաղը ներս կը մտնէ: Բայց դեռ ժամանակ կայ. դեռ կարելի է ազատուել:

— Շտապի՛ր, շտապի՛ր, Գայիանէ. ժամանակ մի՛ կորցներ, աչքիս լոյս:

Շտապել, հեռանալ… Թո՛ղ այնուհետեւ քանդուի ամբողջ աշխարհը, թո՛ղ մնացողները խորովուին օձի բերանում… Ամէն ինչ կարելի է տանել, միայն Գայիանէն ազատուի…

Առաջին անգամն էր նա այդպիսի լեզու գործ ածում իր աղջկայ մօտ: Սոսկալի՛ պարզութիւն: Առանց դժուարութեան նա յայտնում է, որ Թիւրքի երկրում ամենամեծ դժբախտութիւնը գեղեցիկ աղջիկ լինելն է:

Մինչեւ այժմ նա չէր համարձակւում արտասանել այդ ճշմարտութիւնը. մինչեւ այժմ նա խեղդում էր իրան, օր ու գիշեր պաշտպանում էր իր Գայիանէն՝ Վարանդայի հրեշտակին: Այժմ… Օ՛, մայրը չէ դանդաղում. նա դժգոհ չէ, նա մոռանում է թէ ինչից յառաջացաւ այսօրուայ դժբախտութիւնը. նա ներում է իր աղջկան…

— Միայն շտապի՛ր, Գայիանէ. տեսնո՞ւմ ես ո՛րքան անճար ենք մենք…

Նա շտապեցնում էր. ա՛խ, եթէ կարելի լինէր այդ րոպէին թեւեր կպցնել նրա մէջքին, հանել բարձր օդի

մէջ… այնտեղ չը կայ խայտառակութիւն, այնտեղ Թիւրքը իշխող չէ…

Սակայն աղջիկը չէ շտապում, թեւեր չեն տրւում նրան: Մի ծանր զզւացմունք բեւեռել է նրան գետնին: Կուսական սիրտը տակն ու վրայ է եղել Թիւրքի լիրբ առաջարկութիւնից: Ի՞նչպէս… Ատել անդադար, ատել կատաղի, անսահման, եւ դարձեալ թշնամի չը համարուե՞լ: Ի՛նչ անբախտութիւն, Տէ՛ր Աստուած: Մի՞թէ այս Թիւրքը չը պիտի հասկնայ եւ այն, որ թշնամուն ոչնչացնել է հարկաւոր եւ որ դա օրէնք է:

Թշնամի, անհաշտ թշնամի… Այս բախտն է ուզում կոյսի վիրաւորուած, խաբուած սիրտը:

Բայց ինչպէս պարզ եւ մանրամասն է խօսում մայրը: Նա դադար չը գիտէ, կարծես հասկացել է թէ ինչ մտքեր կան իր աղջկայ մէջ եւ հերքում է նրանց: Ահաբեկուած, արնաքամ երկրի ցաւերը լեռներ են կազմում. մի՞թէ չը գիտէ որ ինքն էլ մի աղջիկ է միայն: Աստուած այս երկրին մի քաջ, երեւելի տղամարդ չէ տուել, որ ոչնչացնէ լեռնացած ցաւերը, ոտքի կանգնեցնէ արտասունքի մէջ խեղդուող ժողովուրդը. Աստուած տուել է մի գեղեցիկ աղջիկ միայն, եւ ի՞նչ կարող է անել աղջիկը: Նրան չեն հարցնի թէ ինչ է ուզում, նրան կը տանեն, կը խայտառակեն եւ նոյն իսկ այդ դէպքում էլ ոչ ոք ձայն չի հանի… Մի՞թէ չէ յիշում Գայիանէն որ այս երկրում բոլոր աղջիկները Նազլուներ են, Մարգարիտներ են: Տարան Հարիւրներին, կը տանեն եւ մէկին: Իսկ մայրը, մայրը… Նա չի դիմանայ, նա կը խեղդուի…

Իրողութիւններ են դրանք, որոնք յանկարծ լուսաւորեցին Գայիանէի միտքը: Նա հասկացաւ որ այժմ է ինքը միանում իր անթիւ դժբախտ քոյրերի հետ: Ինչո՞ւ թշնամի համարուելու բախտը վայելել մենակ: Այս երկնքի տակ ծնուած բոլոր աղջիկները միեւնոյն են: Մի՞թէ ինքը չէր, որ ուզում էր դրանցից մէկը լինել առանց արտօնութիւնների, առանց պաշտպանների…

Եւ ընդհատելով իր խեղճ մօր աղաչանքները, նա ասաց մի սոսկալի հանգստութեամբ.

— Մի՞թէ բաւական չեմ ես, որ դեռ ընծայ էլ է ուզում...

Մայրը կանգ առաւ եւ սկսեց աղաչել, որ նա բացատրէ այդ խօսքերը: Գայիանէն կրկնեց նոյն հարցը:

Անտանելին այն էր, որ նա այժմ յուզուած չէր, ինչպէս կէս ժամ առաջ, երբ յանդիմանում էր Օհանին. կարծես փոխուել էր ժամանակը, իսկ խօսքը այժմ վերաբերում էր մի սովորական, չնչին գործի:

— Դու... յօժա՞ր ես, հարցրեց նա ահագին դժուարութեամբ:

— Ո՛չ: Բայց նա ուզում է... Կարո՞ղ ես ընդդիմանալ...

— Փախի՛ր...

Մայր ու աղջիկ նորից անջատուեցին միմեանցից: Դարձեալ յամառ է աղջիկը, դարձեալ մայրը չէ հասկանում նրան:

Փախչելը ազատուել չէ, պատասխանում է Գայիանէն. — գայլի բերանից փախչողը արջի բերանն է ընկնում...

— Գնա՛ Տող, քեռուդ մօտ...

— Ի՞նչ օգուտ. Թիւրքի ձեռքը այնտեղին էլ կը հասնէ: Քեռին կարո՞ղ է ընդդիմանալ. եթէ կարողանայ, այստեղ էլ կ'ընդդիմանայ:

Դա ճիշտ էր: Աննա-Խաթունը համարեա բոլորովին կտրել էր յոյսը իր եղբօրից: Մէլիք-Աւանը, ճիշտ է, ոչինչ անել չէ կարող, նա ինքն է ասում որ չէ կարող: Վերջին ժամանակ նա բոլորովին թաղուել է մռայլ յուսահատութեան մէջ, անդադար ճանապարհորդում է, դիտում է, ականջ է դնում, բայց լուռ ու խուլ է մընում. Եւ ո՞վ գիտէ, դուցէ նա չը զարմանայ, երբ լսէ որ Սուլէյման-Բէկը տանում է Գայիանէն: Ո՛չ, միայն մի ելք կայ եւ այդ — կոյս Հեղինէի առաջարկած միջոցն է:

— Դու աղջիկ չը պիտի մնաս, շշնջաց մայրը, նայելով իր չորս կողմը, ինքն իրանից զզուելով. եւ երբ տեսաւ որ իրանց լսող չը կայ, շարունակեց. — Ա՛խ, հասկացի՛ր, Գայիանէ, քանի որ դու աղջիկ կը մնաս եւ այն էլ ազատ աղջիկ, քո գինը շատ մեծ կը լինի այդ անօրէնների աչքում: Հասկացի՛ր որ դու նշանուած ես: Աստուած մի լաւ ճանապարհ է պատրաստել որ փախչես, ազատուես: Փորձուած, խելօք կնիկ է կոյս Հեղինէն. չը լսեցինք, նա խռովեց մեզանից: Պէտք է կանչել նրան. ես այժմ համաձայն եմ: Թո՛ղ Խաչէնցիները ի՛նչ ուզում են՝ ասեն, թող կտրուի մեր անունը. սրանից աւելի սեւ օր չի լինի...

Այդ վիշտը պակաս չէր տանջում Մէլիքի կնոջը: Զոհել տոհմային հպարտութիւնը եւ Խաչէնում խօսքի առարկայ դառնալ... Բայց ի՞նչ արած: Քար ճխտել սրտին՝ միայն աղջկան ազատելու համար... Ո՞վ կը դատապարտէ այսպիսի մօրը: Ո՛չ, թո՛ղ տանեն, թ՛ող նոյն իսկ փախցնեն...

— Իսկ ես աղջիկ մնալ եմ ուզում, մա՛յր, մի Վարանդացի աղջիկ: Ես ոչ ոքից լաւ չեմ եւ ոչ ոք պարտաւոր չէ մտածել, որ ես մենակ ազատուեմ, լինեմ մի հատիկ բախտաւորը այս դժբախտութիւնների մէջ: Այստեղ եմ ես, ձեզանից մէկը: Փախչելը մեծ ամօթ կը լինի Մէլիք-Յուսէինի աղջկայ համար: Եւ ոչ ոք չի համարձակուի փախցնել նրան:

Նրա աչքերը լի են հպարտութեամբ, ձայնը չէ դողում, ամուր ու անխախտ է նա իր վճռականութեան մէջ: Յանկարծ բռնկւում է որդիական սիրտը: Որքան քնքոյշ է այդ աղջիկը, երբ խղճում է իր մերձաւորին, ո՛րքան սիրում է իր մօրը: Նա մօտ է նստում, բռնում է բազմաչարչար կնոջ թեւը, սեղմում է իր կրծքին, եւ ի՛նչպէս է փայփայում: Խե՛ղճ մայրիկ, խե՛ղճ...

Մայրը հեռու է մնում այդ զգուանքից: Նրա մէջ ծագել է մի դաժան միտք, որ կազմուել է աղջկայ պատասխանից, եւ այդ միտքը նա չէ կարողանում պահել:

Նրա դէմքին պատեց մեռելային գունատութիւն, խոշոր չրթունքները յանկարծ անշարժացան, կարծես չորացել են, տապակուել: Եւ նա, վերջապէս, արտասանում է մի տարօրինակ ձայնով, փայտացած չրթունքների միջով.

— Նշանակում է... դու ուզում ես Թիւրքին...

Ոչինչ չը շարժուեց, ոչ մի ձայն չը լսուեց իբրեւ պատասխան: Գայիանէն բաց չը թողեց իր դրկած թեւը, մի նշանով չը հերքեց այդ ծանր ամբաստանութիւնը: Զարհուրելի՛ լռութիւն: Կարծես ամէն ինչ քարացել է, որ ցոյց տայ թէ այո՛, նա չէ սխալւում...

Եւ Աննա-Խաթունն էլ ընկաւ այդ լռութեան մէջ: Նա, կարծես, հանդստանում էր. աչքերը ուղղեց դէպի երկինք: Կամաց-կամաց նրան յափշտակեցին ինչ որ տարօրինակ տեսիլներ. թանձր ստուերներ թրթռացին նրա աչքերի առաջ. երկինքը պոկ եկաւ իր տեղից, թռաւ դէպի վեր, կծկուեց. ո՛րքան փոքր է նա, ձեռքով կարելի է ծածկել: Սարերը սաստիկ թափով աջ ու ձախ գնացին, ետ են մղւում, մանրանում են: Նա մէջքի վրայ ետ ու ետ թեքուեց, թուլացաւ, ինկաւ գորգի վրայ: Այժմ ո՛չինչ չէ երեւում. բայց կարծես գետ է հոսում Մէլիքի բակում. ջրերը ցուրտ չեն, եփւում են անդաղար եւ վշշում... Մե՛ծ գետ է. նա բարձրանում է, երկրորդ յարկն է հասնում. ամէն տեղ լցրեց նա: Եւ այդ վշշոցների մէջ մի խոր անդունդ դէպի ցած է քաշում Մէլիքի կնոջը: Նա գնում է, թողնելով իր թեւը մէկի գրկում: Մէկը սաստիկ ցնցում է նրան, թափահարում է, աշխատում է ուշքի բերել:

— Մի՛ վախիր, մայրիկ, ասում է նա. — Մէլիք-Յուսէինի աղջիկը չի կտրի իր հօր անունը. նա գիտէ թէ ինչ կ'անէ. մի՛ վախիր, սիրելի խեղճ մայրիկ...

Բայց նրա ձայնը տեղ չէ հասնում: Աննա-Խաթունը բոլորովին հանդստացաւ. նրա աչքերը լայն բացուել են, չուռ են եկել սպիտակուցի վրայ. կապտած չրթունքները բաց են թողել երկու շարք ատամները, որոնք սոսկալի ոյժով սեղմուել են միմեանց...

Իէ.

Դեռ արեւը մայր չը մտած՝ ամբողջ գիւղը գիտէր Բէկի այցելութեան նպատակը: Բաւական էր որ այդ այցելութեան ներկայ էր Օհանը. նոյն իսկ Փէրիի տնակում էլ յայտնի դարձաւ այն, ինչ լսել եւ տեսել էր տանուտէրը: Բայց միայն այդքանը: Իսկ ի՞նչ էր եղել Օհանի հեռանալուց յետոյ: Յայտնի չէր. ամրոցից դուրս միայն կուսանոցը գիտէր օրուայ անցքերի շարունակութիւնը:

Մէհրին իրիկնապահին իջաւ կուսանոց: Աննա-Խաթունը ուշքի էր եկել Գայիանէի եւ միայն Գայիանէի ջանքերով. բայց թէեւ մեծ էր նրա խնամքը, թէեւ դրանով նա ցոյց տուեց, որ իր մօր համար չէր խնայի իր կեանքն անգամ, Աննա-Խաթունը խնդրում էր, որ կոյս Հեղինէն գայ իր մօտ, խելք եւ ուղղութիւն ցոյց տայ: Լսել աղջկան, մանաւանդ հաւատ ընծայել նրան, որ չէ սարսափում Թիւրքի ձեռքն ընկնելու մտքից, նըշանակում էր խաբուել: Հարկաւոր էր կոյսի աջակցութիւնը, հարկաւոր էր վճռական գործողութիւն...

Սակայն այլեւս ուշ էր: Երեկոյեան ցուրտ ստուերների մէջ մայրապետը երերւում էր շշկլուածի պէս, կարծես չէր հաւատում թէ իր ոտների տակ հող կայ: Փակո՛ւմ են եկեղեցիները... Նա դողում էր, որովհետեւ բարձր պատերի քարերը խախտուած էին երեւում, որովհետեւ միաձոյլ քարայրին զանգուած չէր շրջապարիսպը եւ այնքան բարձր, որ ոչ մի մարդ չը կարողանայ հասնել նրա գլուխը:

Կոյսերը գիշերային հսկումի պատրաստութիւն էին տեսնում. այժմ կուսանոցը կարող է միայն լաց լինել, եւ այդ պարտքը նա կը կատարէ ջերմեռանդութեամբ: Իսկ Աննա-Խաթունը... թո՛ղ անէ, գործէ, ձեռքերը ծալլած նստել չէ կարելի: Պէտք է փրկանք տալ առանց սակարկութիւններ անելու, պէտք է շահել անօրէնին, կուրացնել նրան: Ինչո՞ւ են լռել մարդիկ, ինչո՞ւ չեն

աղաչում Բէկին, որ ներէ, ողորմած լինի։ Թո՛ղ մեղայ գան, թո՛ղ խոստանան որ հլու, անձայն հպատակ կը լինեն։

Իսկ երբ Մէհրին պատմում է, որ Գայիանէն չը թողեց ընծայ տալ Բէկին, կոյսը կուչ է գալիս ամօթից եւ զայրոյթից, անիծում է եւ աղաղակում. «Մեղա՛յ, մեղա՛յ, խայտառակուեցանք, Տէ՛ր Աստուած»։ Եւ աւելացնում է, որ ինքը ոտք չի դնի Մէլիքի տանը, ուր այդպիսի աղջիկ կայ։

Վանքի դռները խնամքով փակուեցին։ Աննա-Խաթունը սարսուռ է զգում Մէհրիի պատմութիւնից եւ գլուխ է պատռում թէ ինչ անել։

Ա՛հ, ինչ օգնութիւն է ուղարկում Աստուած։ Յանկարծ ներս մտաւ Ջալալը։ Նա թեթեւութիւն մտցրեց մռայլ սենեակի մէջ. այժմ նա յուսահատ գանգատաւոր չէր, այլեւս չը խօսեց իր կրած զրկանքների մասին, չասաց որ ամէնքը անսիրտ են, թոյլ են տալիս, որ ինքը տխուր լինի այնպիսի ժամանակ, երբ ամենաերջանիկ մարդը պիտի համարուի։ Այժմ համարձակ էր նա, վստահ իբրեւ մարդ, որ արդէն գտել է դժուարութիւնից դուրս հանող ճանապարհը։ Տեսնելով Գայիանէն, նա ծիծաղեց, կարծես հասկացնում էր, որ այժմ ինքը ուրիշ մարդ է։ Եւ երբ Գայիանէն իր արհամարհանքը ցոյց տալու համար ձեռքով մի շարժում գործեց եւ ապա նստեց իր մօր ետեւում ու երեսը դէպի պատը դարձրեց, երիտասարդը դիմեց Աննա-Խաթունին։

— Այս գիշեր կամ երբեք. լաւ մտածիր, Մէլիքի կին, ասաց նա։ — Վաղը ինձ այստեղ չես տեսնի. ես լսեցի թէ ինչ է ասել Բէկը իմ մասին, իսկ ես քո աղջկայ պէս հսկայ փէհլէվան չեմ, որ մենակ դուրս գամ բոլոր Օսմանցիների դէմ։ Այս գիշեր երկինքը մեր հովանաւորն է։ Ես իմաց էի տուել իմ հօրը թէ ինչպէս ինձ այստեղ չարչարում են։ Այսօր Աւետարանոց հասան երկու քաջ Խաչէնցիներ. մէկը Վաղահասի տանուտէրն է, միւսը մեր Ջորեպան Աւագը, որին արջ են անուանում։ Նրանց

ուղարկել է հայրս, պատուիրելով որ անպատճառ վերջացնեն այս գործը։ Վաղահասի տանուտէրը պիտի գար քեզ մօտ եւ ասէր իմ հօր կողմից, որ չը պէտք է շատ էլ ականջ դնել աղջկան. Խաչէնը այստեղ մի աւանդ ունի, վաղ թէ ուշ նրան պիտի տանենք։ Բայց ես չը թողեցի որ նա գայ, երկուսին էլ թաքցրի. ոչ ոք չը պիտի իմանայ։ Եթէ երկու հաւատարիմ մարդ էլ քո կողմից լինեն, Մէլիքի կին, այս գիշեր մենք ապահով կը գնանք... Մերոնք բոլորովին պատրաստ են...

Խաչէնցու համարձակութիւնը բարերար ազդեցութիւն արաւ Աննա-Խաթունի վրայ։ Առանց երկար մտածելու, նա նշան արաւ, որ Մէհրին դուրս գնայ, եւ ապա բռնեց Գայիանէի թեւից, հարկադրեց որ իրան նայէ։ Ու ասաց.

— Մեր կողմից կը լինեն Թէոսը եւ Թօփալ-Ծատուրը. երեւի Ծատուրը այժմ տանն է։

— Վաղը մենք Խաչէն կը հասնենք ասաց Ջալալը. — Քարագլուխ գիւղում մեզ սպասում են երկու քահանաներ. նրանք կը կատարեն մեր պսակը. հայրս այդպէս է կարգադրել։ Եւ դա խելօք կարգադրութիւն է, Մէլիքի կին։ Իմ հայրը, ի հարկէ, չէր ուզի որ անպսակ հարս մտնէ իր դռնով։

Ի՞նչ խօսք. Աննա-Խաթունը գիտէ, որ ուրիշ կերպ չէ կարելի։ Աղջկայ ծնողների պատիւն էլ նոյնն է պահանջում։ Գոնէ ճանապարհին, գաղտնի, ծածուկ կատարուի պսակը։ Անճարութիւն է... Եւ մօր սիրտը փղձկաց։ Արտասունքները կուլ տալով, նա երկու բառով հասկացրեց փեսային, որ այսպիսի հարսանիք կարող է տանել միմիայն այն մայրը, որ վճռել է ամէն ինչ զոհել իր երեխայի համար։ Ծանր զոհողութիւն. մայրը գերեզմանում էլ չի մոռանայ այդ տխուր երեկոն։

Ջալալը չոքեց նրա առաջ։ Նա խոնարհ է ու համեստ։ Թէեւ երիտասարդ, թէեւ ոսկի օրերի համը չը տեսած, նա հասկանում է այդ վիշտը. նա էլ զրկուած

է, նրա սիրտն էլ շատ բան էր ուզում: Բայց ի՞նչ արած…

— Երեւի այս է գրուած մեր ճակատին, հառաչեց նա:

Այո՛, ճակատագիր. նա վերջ ի վերջոյ կռացրեց, ջարդեց խեղճ մօրը, որ ուրիշ մտքեր ունէր, ուրիշ երազներ էր տեսնում: Ի՛նչպէս է նա այժմ գանգատւում այդ անողորմ ճակատագրից, ինչ արտասունքներով է հաստատում այդ գանգատը: Խորտակուած սիրտ ի՞նչպէս կը կշտանայ արտասունքներից: Մի այդպիսի ճակատագիրը պէտք էր ողբալ օրերով, ամիսներով:

Լացը աշխարհի կարգ է, բայց կան դէպքեր, երբ նա չափաւոր պիտի լինի: Փեսան հասկացնում է այդ բանը. նա միշտ լսել է մեծերի խօսքը, նա էլ հաւատում է, որ տարաժամ արտասունքը չարագուշակ է: Թող յիշէ Մէլիքի կինը, որ երկար գիշերային ճանապարհորդութիւն կայ… Լաց լինել երեկոյեան, այն ժամանակ, երբ ճրագը վառուած է եւ քնի հրեշտակը ման է գալիս, վատ է…

— Մի՛ յուսահատուիր, ի՛մ մայր, շարունակում է երիտասարդը. — Աստուծու կամքն է, հնազանդուիր նրան, ինչպէս ես եմ հնազանդուել: Ինձ եւ քո աղջկան այժմ քո օրհնութիւնն է հարկաւոր: Ես էլ այսուհետեւ այս տանից եմ, քո որդիներից մէկը. եւ քեզանից չեմ ծածկի այն, ինչ որ սրտիս մէջ է: Չեմ մոռանայ այս երեկոն, չեմ մոռանայ քո արտասունքները: Դու կը լսես եւ կը տեսնես թէ ինչպէս ենք մենք եւ կը մխիթարուես, կը մոռանաս այս օրերը: Սրան (նա մի համեստ հայեացք գցեց Գայիանէի վրայ) ես կը պահեմ իմ աչքի լոյսի պէս: Սա մի ճրագ կը լինի մեր տանը եւ ամէն մէկը, որ սիրում է ինձ, թիթեռնիկի պէս պտոյտ կուգայ սրա շուրջը: Ինձ համար այլեւս արեգակ չը կայ երկնքում. ինչի՞ս է նա, իմ արեգակը երկրի վրայ է եւ դա — Գայիանէն է: Թո՛ղ բուք ու փոթորիկ լինի ամէն օր, թո՛ղ երկինքը տարիներով թխպած մնայ, ինձ ի՞նչ… Իմ

արեգակը տանն է, իմ կողքին, ինձ հետ միասին: Խաչէնի առաջին հարս, նա առաջինը կը լինի եւ բախտաւորութեան մէջ. հազար բերաններ երանի կուտան նրան…

Խօսքի դիւթակա՛ն ոյժ… Նա մօր արտասունքների մէջ ծիծաղ դրեց. ի՛նչպէս հեշտ, ի՛նչպէս շուտ մոռացուեցին վշտերը: Եւ մայրը բերանը բաց է անում օրհնութիւնների համար: Ահա նա համբուրեց իր փեսայի ճակատը, անթիւ բարիքներ է մաղթում: Հրաժեշտի ժամը գալիս է… Եւ այնքան է մայրը յափշտակուել, որ չէ լսում իր ձախ ականջի մօտ ինչ որ քրթմնջիւն, ինչ որ հեգնական ծիծաղ:

Վաղուց էր այդ ձայնը խփում նրա ականջին: Բայց այս անգամ այլեւս անտես անել անկարելի է. չափն անցաւ, եւ Գայիանէն բոլորովին մօտեցնում է իր բերանը մօր ականջին եւ շշնջում է պարզ, վճռական կերպով: Լռութիւն է տիրում, պէտք է լսել եւ աղջկան: Լսում է եւ Ջալալը.

— Մի՛ խաբուիր, խեղճ մայր, վատ խօսքեր են դրանք. ես գիտեմ, ես հասկացել եմ… Քո առջեւը կանգնած է մի խեղճ, վախկոտ մարդ. չե՞ս տեսնում:

Ջալալն էլ պատասխան ունի եւ դիմում է նոյնպէս Աննա-Խաթունին: Սկսւում է պայքարը: Վախկո՛տ… Դեռ ոչ ոք այդպիսի անուն չէ համարձակուել տալ Վաղահասի տանուտէրին եւ Արջ-Աւագին: Նա պատմում է երկուսի համառօտ կենսագրութիւնը, աւելացնում է որ եթէ երկու սրտոտ մարդ էլ Վարանդայից գնան իրանց հետ, ոչինչ չի լինի…

— Քառասուն հազար Օսմանցիներ, աւելի բարձր ձայնով շշնջում է Գայիանէն եւ էլի ծիծաղում:

Մայրը զարմացած նայում է փեսային, չը գիտէ այդ խօսքերի միտքը: Բայց մի՞թէ Ջալալը պատասխան չը պիտի տայ: Այդ հեգնութիւնը շամփրում է նրան եւ նա ինքն էլ չէ խնայում.

— Օսմանցիները քնած են, ասաց նա հպարտու-

թեամբ, վաղորօք մի յաղթական հայեացք գցելով իր զոքանչի եւ նշանածի վրայ: — Օսմանցիները այս ժամին ոչ մի կասկած չունեն. նրանք գիտեն որ Գայիանէն ինքն է ուզում գնալ Բէկին:

Նա յաղթեց. թէ մայրը եւ թէ աղջիկը պլշեցին իրանց աչքերը:

— Գոնէ այդպէս է վկայում ամբողջ գիւղը, շարունակեց Ջալալը նոյն ձեւով: — Այնտեղ այժմ ուրիշ խօսք չը կայ. ձեր մարդիկը, Մէլիքի կին, միայն դրա մասին են խօսում. ասում են որ բանը բանից անցել է...

— Եւ հաւատո՞ւմ են, հարցրեց մայրը:

— Ամէնքը... Մի հատ թերահաւատ չը տեսայ...

Եւ նա մանրամասն պատմում է ամբոխի ասածները:

Սարսափելի՛ է դրսի դատաստանը: Դատապարտուողը միայն Մէլիքի աղջիկն է. Բէկը ոչինչ մեղք չունի: Առաջին անգամն է որ Հայ աղջիկը իր յօժար կամքով գնում է անօրէն Թիւրքին. եւ ո՞վ է դա... ամօ՛թ, երկրի առաջին մարդու աղջիկը... Մարդիկ ընդունում են, որ սիրտը կարող է կպչել նոյն իսկ գազանին, բայց Մէլիքի աղջիկը պիտի խնայէր ժողովուրդը: Օ՜, միայն ինքը, Ջալալն է, որ չէ հաւատում այդ խօսքերին: Եթէ հաւատար, այստեղ չէր լինի այս ժամին: Նա ճանաչում է Գայիանէին եւ չէ հաւատում...

— Բաւական է, կրակ կտրած կանչեց Աննա-Խաթունը եւ վերկացաւ: — Ես ցոյց կը տամ որ մարդիկ սխալւում են...

— Ի հարկէ... Տղամարդի փափախ է դրած իմ գլխին, պէտք է ինձ էլ ազատել ամօթից:

— Պատճառը ես էի, ասաց մայրը: Չը լուսանա՛ր Վարդավառի օրը... Կոյս Հեղինէն իմաստուն է. նրա գուշակութիւնը կատարուեց:

— Հա՛, մուրացայ, մա՛յր... Այն աղջիկը, որի անունը Նազլու է, այժմ ապրում է Թիւրքերի հետ: Այսօր տեսան նրան ինչ որ մութ մարդկանց մէջ. դրանք աղ-

ջիկ փախցնող Քէօսա-Մուխտարի մարդիկն են, որոնք մինչեւ այժմ գիւղում չէին երեւում: Նազլուն ուրախ, ծիծաղկոտ է: Մի գիւղացու ասել է, որ ինքը այժմ խենթ չէ, որ հիմա կարող է անել ինչ որ ուզէ. հիմա նա մարդկանց հարկաւոր է եկել. թող այժմ զգոյշ լինեն բոլոր բախտաւորները:

— Այդ հաստա՞տ բան է, յանկարծ հարցրեց Գայիանէն:

— Հաստատ. երեխան էլ գիտէ:

Տղամարդը ժպտում է: Վերջապէս այդ աղջիկը կոտրուեց, այլեւս ասելիք չունի. ի՜նչպէս ետ քաշուեց նա, ի՜նչպէս յենուեց պատին եւ կախ է արել գլուխը, կարծես լաց լինել է ուզում... Եւ մայրը մօտենում է նրան:

— Տեսա՞ր, տեսա՞ր, հարցնում է նա: — Դու մեզ չէիր հաւատում, դու կարծում էիր թէ միակ խելօքը դու ես...

Նա էլ հանգիստ է եւ խօսում է յաղթական եղանակով. նա էլ գիտէ որ այժմ ընդդիմութիւն չի լինի:

— Վերջապէս, ասաց նա: — Ա՛րի, ձեռքդ տամ քո նշանածի ձեռքը եւ... Աստուած ձեզ հետ:

Նա բռնում է Գայիանէի ձեռքը: Ընդդիմութիւն չը կայ. մի վայրկեան եւս, եւ այդ քնքոյշ ձեռքը տեղը կը հասնէ, կը յանձնուի տիրոջը: Նա գլխով նշան է անում եւ փեսան մօտենում է: Բայց յանկարծ ցնցուեց այդ ձեռքը, կարծես օձի ատամներ խրուեցին նրա մէջ: Ջղերը ուժգին կծկւում են, ձեռքը դուրս է հանւում եւ Գայիանէն մի քայլ ետ է վազում:

— Երբե՛ք... Քո փեսան Թիւրքից լաւ չէ, բացագանչեց նա մի դառն խստութեամբ:

Այդ կրակոտ եռանդը մի վայրկեան կաշկանդեց մօրը: Գայիանէն առաջ գնաց այնպիսի վստահութեամբ, որ Ջալալը ետ քաշուեց, ճանապարհ տալով նրան:

Անէծքներ է թափում մայրը: Բայց աղջիկը ու-

շադրութիւն չէ դարձնում եւ կանգ առնելով, նայում է Խաչէնցու աչքերի մէջ եւ ասում է.

— Լսիր, Մէլիքի տղայ.. Մէլիք-Յուսէինի աղջկան փախցնելու համար չես դու ստեղծուած: Գնա, նստիր գիւղի մարդկանց մէջ, դու էլ բամբասիր: Լսեցի՞ր ինչ ասացի. չը կայ մի Թիւրք, որից դու լաւ լինէիր...

Նա դուրս գնաց, թողնելով ապշած մօրը իր ապշած փեսայի հետ:

Անցան ժամեր. խոր գիշեր էր արդէն:

Յովսէփը գրաւել էր իր սովորական անկիւնը Գայիանէի սենեակում. այդտեղ էր նա քնում այն ժամանակից, երբ Գայիանէն ազատեց նրան Շահնազարի ձեռքից:

Վաղուց նա քուն մտած պիտի լինէր: Բայց այս գիշեր տարօրինակ դէպքեր են տեղի ունենում, եւ նա քնած չէ, սպասում է թէ ինչ կը լինի: Ահագին գիրքը ինկած է նրա գոգում, բայց այս անգամ նա խորասուզուած չէ անհուն տողերի մէջ: Նրան խանգարում են: Աննա-Խաթունը ծեծում, չարչարում է դուռը, պահանջում է բաց անել. բայց Գայիանէն անողոք է, չէ շարժւում, պատասխան չէ տալիս, եւ մօր կատաղութիւնը, անէծքներն ու հայհոյանքները սաստկանում են: Ահա նա յայտնեց դրան ճեղքով, որ Ջալալն ու Թէոսը գնացին գիւղը, շուտով կը վերադառնան Խաչէնցիների ու Ծատուրի հետ եւ այն ժամանակ կը կոտրեն դուռը, կը տանեն Գայիանէին...

Այնուհետեւ մօր ձայնը չէ լսւում եւ ամրոցում տիրում է ծանր լռութիւն: Յովսէփը շուտ-շուտ ճակատի տակից նայում է իր քրոջը, եւ նրա սիրտը սաստիկ յուզւում է: Տեսնում է նա որ Գայիանէն տխուր է, կարծես դողում է սարսափից: Հասկանո՞ւմ է նա ամէն ինչ: Հասկանո՞ւմ է որ մօր խօսքերը չեն այնպէս խեղդում իր քրոջը, այլ այն դատաստանը, որ տեղի ունի դրսում, ամբոխի մէջ:

Այդպիսի խոր խոցող, այդպիսի անողորմ հարուած

դեռ չէր ընդունել Գայիանէն: Հասարակութիւնը դատում է. ի՞նչ կարծիք ունի Գայիանէն դրսի աշխարհի մասին, բայց ի՞նչ է ասում այդ դրսինը Գայիանէի մասին: Այդ դատաստանը, այդ կարծիքը մի ահաւոր ոյժ էր, որի առաջ ոչնչանում էր դիմադրողի ամբողջ եռանդը: Գիշերային լռութիւնը հաստատում էր մարդկանց կարծիքը. նա ցոյց էր տալիս, որ այդ անարդար դատավճռի դէմ չի բարձրանայ ոչ մի ձայն, եւ համատարած անխօսութիւնը պիտի հալածէ դատապարտուածին:

Նա մենակ է, բոլորովին մենակ: Նոյն իսկ Նազլուն էլ հասկացաւ, որ էլի ապրելն է լաւ: Եւ ուրիշ ո՞վ է մնում: — Մանասը... Նրան էլ հալածում է հասարակաց կարծիքը, նրան էլ մարդիկ դատապարտում են: Բայց նա բախտաւոր է. հեռու բամբասող ամբոխից, հեռու այդ դատաստանից, նա գործում է, իր գլխի տէրն է: Նրան դատապարտողը եւ նրան արդարացնողը նրա զէնքն է: Բայց նա հեռու է եւ ո՞վ գիտէ, կարող կը լինի՞ մի խօսքով խրախուսել Գայիանէին, ցոյց տալ թէ մի աշխարհի մէջ լինում են զանազան կարծիքներ...

Յովսէփը անգէտ է, նա տեսնում է իր քրոջը եւ ի՛նչպէս է յուզւում: Խե՛ղճ քոյրիկ... քեզ տանում են զոռով, բայց դու չես ուզում անձնատուր լինել քեզ չարչարողներին: Ի՞նչ կը լինի. ժամանակն անցնում է, այժմ, երեւի, գալիս են Ջալալը, Թէոսը եւ միւս մարդիկ...

Յանկարծ նա ցնցուեց, մի անհանգիստ շարժում գործեց, որպէս թէ ուզում էր ոտքի կանգնել եւ օգնութեան վազել: Ի՞նչ է այդ: Գայիանէն տեղից վեր թռաւ, բարձրացաւ բուխարու քարի վրայ եւ պատի ճակատին կախած զէնքերից մէկը յափշտակելով, իսկոյն էլի ցած իջաւ:

Ի՞նչ էր նրա միտքը: Հրաշալի՛ բան. կարծես տոհմային զէնքերի մէջ ծածկուած էր մի կախարդական թալիսման, որ մի ակնթարթում կերպարանափոխեց

Գայիանէին: Ամէնքից մերժուած մարդը այժմ ինքնավստահութիւն ստացաւ. նա գտել էր ապաւէնով, անկաշառ նեցուկը: Դա մի շատ փոքրիկ արծաթապատ խէնջար էր, որ հեշտութեամբ տեղաւորուեց Գայիանէի ծոցում եւ անչափ ուրախութիւն պատճառեց նրան: Ապա, դուրս գալով իր թաքուստի տեղից, փոքրիկ զէնքը ենթարկուեց մանրամասն զննութեան:

Ընտանեկան աւանդութիւնները ուշադրութեամբ էին վերաբերւում դէպի Մէլիքի տոհմային զէնքերը. համարեա իւրաքանչիւրն ունէր իր պատմութիւնը, իսկ փոքրիկ խանջէրը նշանաւոր էր նաեւ իր հնութեամբ: Նա շինուած էր լէզգիների երկրում եւ հարիւր տարուց աւել էր, ինչ մի կուի մէջ ընկել էր Մէլիք Յուսէինի պապի ձեռքը: Նրա պատեանն էլ ճարտար վարպետի գործ էր. չը կար մի կտոր արծաթ, որ ցոյց չը տար թէ ինչ ճարպիկ ձեռք եւ հարուստ երեւակայութիւն է ունեցել արհեստաւորը: Գեղեցիկ էր մանաւանդ խէնջարի կոթը. կլոր արծաթը, որի կեդրոնում տնկուած էր արծաթի մեծ մեխը, ներկայացնում էր ահագին բերանը բաց արած մի վիշապ:

Ո՛րքան հեշտ է հասկցւում վարպետի միտքը, որ դրած է այդ մանրանկարի մէջ: Նա ասում է, որ աշխարհը մի հրէշաւոր վիշապ է, եւ ով չէ ուզում ոչնչանալ այդ ահռելի բերանում, պիտի ձեռքից չը տայ խէնջարը...

Դա հին դաս է, որ այժմ կրկնըւում է մի հրաշալի պարզութեամբ. տարիների ահագին շարքը պատռելով, վարպետը իր խելօք ձայնը հասցնում է այս լուռ սենեակը, հնչեցնում է այս մենակ աղջկայ ականջում... Ի՜նչքան լաւ է նա, այդ հին, փորձուած ձայնը: Եւ դեռ Գայիանէն կարծում էր թէ ոչ մի ձայն չի լսուի իրան խրախուսելու համար...

Նա ծիծաղում է եւ աչքը չէ հեռացնում բերանը բաց վիշապից: Այլեւս զուր է ամրոցը այդպէս լուռ մընում: Ի՞նչ եղան. ինչո՞ւ չեն գալիս:

Դուռը պինդ փակուած է եւ Գայիանէն չը գիտէ, որ Աննա-Խաթունը այլեւս չէ սպասում իր փեսային: Թէոսը շուտ վերադարձաւ, նա չէր էլ իջել գիւղը: Նա պատմեց թէ ինչ զարմանալի դէպք տեղի ունեցաւ:

Դուրս գալով ամրոցի դռներից, Ջալալը տեսաւ մի զինուոր, որ պառկած էր ամրոցից քիչ հեռու, դռների դիմաց եւ քնած էր, թէեւ գիշերը ցուրտ էր: Քիչ էլ առաջ անցնելով, Ջալալը տեսաւ մի ուրիշին, որ նոյնպէս ընկած էր, բայց քնածի նման չէր. նա շարժուեց, կարծես ինչ որ բան ասաց: Ինչացո՞ւ էին այդ զինուորները. գուցէ իրանց կամքով էին այստեղ, գուցէ ոչինչ պաշտօն չունէին, ով գիտէ: Բայց Ջալալը այնպէս հասկացաւ, որ դրանք Բէկի կողմից նշանակուած պահապաններ են եւ պիտի հսկեն Մէլիքի տան վրայ:

Եւ ետ դարձրեց Թէոսին, ասելով որ ինքը այլեւս չէ կարող մի բան անել. պէտք է թաղնուել, թէ չէ՝ աշխարհը տակն ու վրայ կը դառնայ. զուր չէ Բէկը լուր հասցրել իրան, որ հեռանայ այստեղից: Թէոսը գիտէր, որ ամրոցի արեւմտեան կողմում զինուոր չը կայ, հասկացնում էր որ կարելի է գործել այդ կողմից, չուաններ կախելով ժայռի գլխից: Բայց Խաչէնցին չը հաւատաց. նա համոզուած էր, որ Օսմանցիներր դարաններ են սարքել ամրոցի շուրջը, որպէս զի բռնեն իրան: Նա մինչեւ անգամ չուզեց վերադառնալ ամրոց, անձամբ պատմել իր իմացածը, հրաժեշտ տալ Մէլիքի կնոջը. այլ կամաց դէպի գիւղը վազեց, աշխատելով աղմուկ չը յարուցանել...

Եւ Աննա-Խաթունը դարձեալ չը նեղացաւ իր փեսայից...

Իսկ Գայիանէն սպասում էր:

Շունը երկու անգամ հաչեց: Գալի՛ս են: Նա շտապով դուրս քաշեց խէնջարը պատեանից: Խնամքով յղկած պողպատը շողշողաց, իսկ երկու սուր բերանները խօսեցին նրա հետ, ասացին որ երկաթն էլ չի դիմանայ իրանց: Հիանալի՛ էր այդ խօսքը... Պողպատի շողը

ընկաւ նրա աչքերին, մի փայլուն յոյսի պէս տարածուեց նրա երակներում եւ երկու կաթիլ արտասունք հանեց նրա աչքերից:

— Օ՜, հանգստացիր, դու կը սպաննես, արտասանեց նա պողպատի ձայնով:

Ինքն իր հետ էր խօսում...

Եւ սպասում էր, անհամբեր էր, արդէն ձանձրանալու վրայ էր:

Յանկարծ նա դողաց, զգալով որ երկու ձեռքեր փաթաթուեցին իր վզին: Յետ նայեց. նա բոլորովին մոռացել էր, որ իր եղբայրը ականատես է իր ուխտին: Յովսէփն էր, որ պինդ գրկեց քրոջը. նրա աչքերն էլ լցուել էին արտասունքով:

— Մի հատ էլ ինձ տուր, քո՛յրիկ, ասաց նա ընդհատուող ձայնով:

— Ի՞նչ...

— Դրանից... Իմ ձեռքը չի հասնի զէնքերին, դու լաւ ես կանգնում բուխարու քարի վրայ... Ես չեմ կարող...

— Քեզ հարկաւոր չէ, Յովսէփ... Զէնքը խաղալիք չէ...

Յովսէփը վեր կացաւ: Նա նեղացած էր այդ խօսքերից, նրա դէմքը շառագունել էր, աչքերը բորբոքուած էին: Նա կատարեալ տղամարդ էր. կարծես սակաւախօս, կծկուած երեխան մի ժամում մեծացել էր, ահագին հասակ քաշել:

Ի՛նչպէս նա գնաց դէպի բուխարին, հերոսական ջանքեր անելով որ իր կաղ ոտը չընդդիմանայ իր կամքին. ի՛նչպէս երկու ձեռքով յենուեց պատին, առաջ առողջ ոտը դրեց քարի վրայ, ապա քաշեց, տարաւ կաղ ոտը եւ կանգնեց: Նա դողում է, վայր կ՚ընկնէ, բայց չէ վախում, արհամարհում է մարմնի թուլութիւնը, նոյն իսկ բարձրանում է առողջ ոտի մատների վրայ եւ ձեռքը տանում է դէպի բարձր, դէպի զէնքերը:

Գայիանէն զարմացած է. ուզում է վեր կենալ, բռնել նրան: Բայց երեխան ինքը տեսնում է, որ զուր է աշխատում. ձեռքը չը հասաւ զէնքերին. եւ մի ոստիւնով ցած իջնելով, նա օրօրւում է եւ ասում.

— Տուր, քոյրիկ... Օ՜, ես լաց կը լինեմ, տուր...

— Բայց ինչի՞դ է, Յովսէփ...

— Ես քեզ հետ եմ... Ես էլ կը սպաննեմ եւ կը սպաննուեմ:

Անակնկալ խօսքեր կան, որոնց չէ կարելի պատասխանել: Եւ Յովսէփը չը թողեց էլ, որ իր քոյրը զարմանք յայտնէ: Կարծես չը կարողանալով դիմանալ իր մտքերի ծանրութեանը, նա ընկաւ ծնկերի վրայ եւ շարունակեց.

— Յովսէփը երեխայ չէ, Յովսէփը գիտէ ամէն ինչ. նա շատ է լաց եղել իր քոյրիկի համար... Նա հիմա լաց չի լինի, նա էլ կը փախէ...

— Դո՛ւ... ի՞նձ համար...

— Քեզ չարչարում են... Բայց մի վախիր, դու արդար ես... Մինչեւ այժմ ես ատում էի չարչարողներին. քոյրիկ. հիմա իմացայ որ նրանց պէտք է սպաննել... Շահնազարը ինձ ծեծում է եւ ես ատում եմ նրան. բայց ես նրան չեմ սպաննի, այլ կաղաչեմ որ նա էլ մի սուր վերցնէ, քեզ հետ միասին լինենք: Մենք չենք վախում վատ մարդկանցից, այնպէս չէ՞, քոյրիկ: Նոյն իսկ Թիւրք Բէկից էլ չենք վախի... Կը սպաննենք եւ կը սպաննուենք...

Երեխան կարծես ջերմուտենդի մէջ էր: Նրա թոյլ կազմուածքի մէջ բորբոքուած կրակը արտայայտւում էր խիստ ցնցումներով:

Գայիանէն առաջին վայրկեան վախեց: Բայց Յովսէփը այժմ բութ ու անտարբեր երեխայ չէր. նա հասկանում էր թէ ինչ է ասում, նա պահանջում էր եւ հաւատացնում որ ինքը կարող է... Այդ ձայնը, որ դուրս էր գալիս կենդանի մարդուց, որ դողում էր ներքին կրակից, կրկնում էր նոյնը, ինչ ասում էր վաղուց հող

դարձած գլխագործը իր նկարի միջոցով։ Ուրեմն աշխարհը չէ փոխուել։ Ո՛չ... Այժմեան աշխարհի մէջ էլ կայ ուրիշ կարծիք, որ հակառակ է գիւղի կարծիքին։

Այդ կարծիքը արտասանում էր Աւետարանոցի ամենաթոյլ, խեղճ մարդը։ Բայց դա էլ բաւական էր...

Գայիանէն պինդ գրկեց Յովսէփին։ Նա լաց էր լինում, իսկ Յովսէփը անդադար կրկնում էր.

— Ինձ է՛լ տուր, քո՛յրիկ...

ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՍ

Ա.

— Մի՞թէ դեռ կասկած կայ։

— Թահմազ-Ղուլի-Խանը Իրանի առաջին հերոսն է, բայց երբեք չէ մոռանում, որ մարդկային գործի յաջողութիւնը տարակուսական է։ Թահմազը զգոյշ է, մինչդեռ մի ուրիշը նրա տեղ վաղուց ինքն իրան Աստուած կամ Աստուծու նման մի բան կը լինէր հրատարակած։

— Դա խելօքութիւն է ցոյց տալիս։ Խելօք մարդը նոյն իսկ աննշան յաղթութիւնից էլ ահագին օգուտներ է դուրս բերում։ Իրանը, այո՛, կենդանացաւ, այժմ կարելի է հաւատալ. մի այդպիսի փտած դիակին շունչ տալ կարող էր միայն այն մարդը, որ քաջութիւնից աւելի խելք ունի։ Բայց ինձ չէ ուրախացնում Իրանի վերածնութիւնը... Ինձ զարմացնում է քո բերած խորհուրդը... Ո՞րտեղից հանեցին նրան։

— Չը գիտեմ, Մէլիք, ես միայն պատմեցի ա՛յն, ինչ որ մի քանի անգամ լսել եմ շատերից։ Մարդիկ, որոնք Թահմազ-Ղուլի-Խանի մերձաւորներից են, որոնց յայտնի են նրա դիտաւորութիւնները, այդ էին ասում։

— Հաշտութի՞ւն...

— Այո՛... Ասում են, Իրանը ունի իր սեփական շատ ցաւերը, պէտք է սպասել, հաշտուելով գոնէ առժամանակ։

Եւ այսպէս խօսողը մօտեցաւ փոքրիկ խուցի լուսամուտին։ Տարիքով նա շատ ջահիլ էր իր խօսակցից, բայց հասակով այնքան բարձր էր, որ կարողացաւ նայել պատի վերեւում բացած լուսամուտից եւ տեսնել շրջակայքը։

Խօսակցութիւնը տեղի ունէր Դիզակի Սպիտակ Խաչ վանքում, որ շինուած էր մի բարձրաւանդակի վրայ, Հադրութ եւ Վանք գիւղերի մէջտեղը: — Ցուրտ առաւօտ էր: Երէկուանից մաղում էր խիտ եւ մանր ձիւնը:

Լուսամուտը նայում էր այն բարձր սարերին, որոնք երեք կողմից շրջապատում են Հադրութի ձորը: Նրանց երկար կատարները կարծես ծուխ էին արձակում. գիշերը վեր էր կացել, սաստիկ քամի, բուքը ցածրից ձիւնի ամպեր էր բարձրացնում եւ պտտեցնում էր օդի մէջ, խառնելով վերեւից տեղացող տարափի հետ: Երիտասարդը ուշադրութեամբ դիտում էր լեռնաստանի ձմեռնային մռայլ եւ սպառնալից օրը: Եւ հասկանալի էր թէ ինչո՛ւ: Նա պատրաստուած էր ճանապարհ գնալու:

Միւս մարդը, որին նա Մէլիք անուանեց, նոյն պէս ճանապարհորդ էր, բայց բոլորովին անտարբեր դէպի դրսի եղանակը: Ծանր քայլերով անց ու դարձ էր անում փոքրիկ խուցի մէջ, ձախ ձեռքի մատներով անդադար շոյում էր իր ալեխառն պեխերը: Ամէն անգամ, երբ երիտասարդը պատասխաններ էր տալիս նրա հարցերին, տեղի էր ունենում կարճատեւ ընդմիջում. Մէլիքը խորասուզւում էր մտքերի մէջ, իսկ նրա լիքը դէմքը ցոյց էր տալիս սաստիկ սրտնեղութիւն, հոգեկան մռայլ տրամադրութիւն:

Երիտասարդը վաղ առաւօտեանից էր զարմացած այդ դէմքի վրայ, դեռ այն րոպէից, երբ երկուսը հանդիպեցին միմեանց եւ բարեւեցին:

Հինգ ամսից աւել էր, որ երիտասարդը գնացել էր Պարսկաստան, ուր աշխատում էր օգնութիւն հասցնել Ղարաբաղին: Երէկ նա շտապում էր, չը խնայելով իր ձիուն, որպէս զի որքան կարելի է շուտ տեսնուի Մէլիքի հետ: Նա լաւ լուրեր չէր բերում, բայց զգում էր որ Պարսիկ մեծամեծների սառն վարմունքից եւ յուսահատական խօսքերից խոցոտուած իր սիրտը մխիթարութիւն կը գտնէ Մէլիք-Աւանի մօտ: Այժմ նրա առջեւն է Դիզակի տէրը: Բայց որպիսի փոփոխութիւն հինգ ամսուայ մէջ:

Դարձեալ լուրջ ու խելօք է նրա դէմքը. դարձեալ յափշտակող են նրա գեղեցիկ, վառվռուն աչքերը. նրա շարժուածքները, ձայնը նոյնն են. բայց նա կարծես շատ է ծերացել այսքան կարճ միջոցում. Նրա խօսքի մէջ այլեւս չը կայ վստահութեան այն ուժգին շեշտը, որ հաւատ էր ներշնչում: Ընդհակառակն, նա ինքն էլ, կարծես, կորցրել էր իր հաւատը. իսկ նրա բարի ժպիտը, որ արհամարհում էր ամէն մի արգելք, ամէն մի անյաջողութիւն, այժմ անհետացել էր նրա բերանից... Այժմ որքան շատ է նա մտածում: Առաջ նա այդպէս չէր. առաջ շուտ էր գտնում այն, ինչ որ իրան հարկաւոր էր՝ ելք ճարելու, ճանապարհ բաց անելու համար:

Այժմ, ինչպէս երեւում էր, նա զուր էր տրորում իր հաստ պեխերը. մտքերը փախչում էին նրանից...

Եւ երիտասարդը, նայելով սարերի բուքին, մի բաւականութիւն էր զգում. հարկաւոր է գնալ, այդ ձիւնախառն քամիների մէջ, մոռանալ այս դառն իրողութիւնը: Նա լսեց Մէլիքի ձայնը եւ ետ դարձաւ լուսամուտից:

— Թահմազի բախտը շատերին չէ վիճակւում. բայց ես էլ, Ա՛սլան, շատ թէ քիչ հասկանում եմ աշխարհի բաները:

— Ի՞նչ խօսք, Մէլիք: Թահմազը դեռ երեխայ էր, երբ դու...

— Ես գովում եմ խելքը, ընդհատեց Մէլիք-Աւանը երիտասարդի խօսքը եւ ապա շարունակեց.

— Ես ինքս էլ թեթեւամիտ, մնապարծ մարդկանց թշնամին եմ, պահանջում եմ, որ ամէն գործի մէջ լինի խելք, հեռատեսութիւն: Բայց էլի կրկնում եմ՝ հաշտութիւն — դա ծիծաղելի, անմիտ ձայն է մի այսպիսի երկրում: Հաշտուել — նշանակում է գլուխ իջեցնել

այն բոլոր խժդժութիւնների առաջ, որոնք կատարուել են այստեղ, կատարւում են եւ պիտի կատարուեն: Այդ խժդժութիւններից մի հատն էլ մեր օգտին չէ խօսում, ամէն մէկը մեզ ոչնչացնելու, մեր հոգին հանելու նըպատակն ունի: Հաշտութեան ուրիշ պայման չը կայ, պէտք է ընդունել այդ խժդժութիւնները. իսկ ընդունել — նշանակում է իր ձեռքով իրան սպաննել: Ո՛չ... մեր ձեռքը չի բարձրանայ մեր կեանքին վերջ տալու համար: Կիսամորթ մարդն էլ իրան մեռած չէ համարում. Նա յոյս ունի որ կը բժշկուի, կ՚ապրի: Մենք էլ այդպէս ենք: Մենք եւ Օսմանցիները շատ հեռու ենք միմեանցից. մեր եւ նրանց մէջ ահագին ձորեր կան, որոնք լցուած են մեր արիւնով, մեր արտասունքներով: Հաշտուել հնարաւոր էր, եթէ կարելի լինէր կամուրջներ շինել այդ ձորերի վրայ: Բայց ինչի՞ց շինենք կամուրջներ: Օսմանցին անգթաբար այրել, ոչնչացրել է բոլոր նիւթերը, մոխրի կոյտեր են դիզուած մեր սրտերում, իսկ մոխրից ոչ մի վարպետ, որքան էլ վարժ ու ճարտար լինի, չէ կարող կամուրջ շինել... Մեզ օգնութիւն պիտի ուղարկեն, բայց փոխարէնը խորհուրդներ են ուղարկում...

— Օգնութիւն չը կա՛յ, բացագանչեց երիտասարդը ոգեւորուած:

Մէլիք-Աւանը դարձեալ յափշտակեց նրան. Նրա աչքերը փայլեցին խորին բաւականութիւնից:

— Օգնութիւն չը կայ, գոնէ շուտով չի լինի... Ամբողջ Պարսկաստանը գիտէ, որ Թահմազի աչքը Սէֆէվիների գահին է յառած: Իսկ այդ գահի վրայ նստելը հեշտ բան չէ, թէեւ Թահմազը այժմ Իրանի կուռքն է: Գահը թափուր չէ. Նրա վրայ նստած է մի մանուկ, որի երակների մէջ վազում է Սէֆէվիների արիւնը եւ որին պաշտպանում է հոգեւորականութիւնը: Պէտք է գրաւել հոգեւորականների սիրտը. դրա համար Թահմազը պիտի իրագործէ իւրաքանչիւր շիա մահմեդականի նուիրական ուխտը, ազատելով Քէրբալան Օսման-

ցիների ձեռքից: Շիաների մեծ իմամները գերութեան մէջ են. Հասանի եւ Հուսէյնի գերեզմանները պղծըւում են սիւննիներից: Թահմազը միւսների նման ողբում է այս հանգամանքը. նա ամէնից առաջ շիա է եւ երդուել է իմամների գերեզմանով, որ իր առաջին գործը կը լինի Քէրբալան ազատելը: Նրա ուշն ու միտքը դէպի այն կողմն է դարձած, դէպի Բաղդադ: Ահաւոր պատերազմ պիտի լինի. մինչեւ որ Բաղդադը չընկնի, իմամները գերութիւնից չեն ազատուի: Թահմազը գիտէ թէ ինչ դժուար գործ է դա, բայց չէ յուսահատւում, պատրաստւում է, իսկ իրան շրջապատողներին ասում է, որ դեռ ժամանակ չէ: Տեսնո՞ւմ ես, Մէլիք, ո՛րքան նա հեռու է մեզանից...

— Դու էլ, ուրեմն, հաստատում ես, որ մենք մենակ ենք... Բայց մենակ ոչինչ չենք անի...

Մէլիք-Աւանը նորից սկսեց իր անցուդարձը, նորից թաղուեց մտքերի մէջ: Իսկ երիտասարդը երեսը դարձրեց դէպի սարերը: Այս անգամ նա չը ծածկեց հեռանալու, բուքի մէջ ընկնելու ցանկութիւնը:

— Եղանակը մի մութ գիշերուայ չափ նպաստաւոր է, ասաց նա. — ես ճանապարհ կ՚ընկնեմ հէնց այժմ եւ կը գնամ ուղիղ: Այսպիսի ժամանակ ծոյլ Օսմանցին չի դուրս գայ իր տաք անկիւնից, որ տեսնէ թէ ով է գընում ճանապարհով:

— Բայց մի քանի ժամանակ առաջ ես յոյս ունէի, — յանկարծ, կարճ լռութիւնից յետոյ, շարունակեց Մէլիքը, կարծես չը լսեց Ասլանի խօսքերը: — Հիւսիսը կամ հարաւը... երկուսից մէկը ձեռք կը մեկնէ մեզ, ասում էի ես: Անցեալ Ուրբաթ օրը Հոռեկայ վանքում յայտնի դարձաւ, որ չը պէտք է յոյս դնել հիւսիսի վրայ: Վրաստանը հազիւ է շունչ քաշում. երեք անողորմ թշնամիներ — ներքին խռովութիւնները, լէզգիները եւ օսմանցիները կեղեքում են այդ դժբախտ երկիրը: Վրաստանից դէնը, սարերի միւս կողմում, կա-

տարեալ լռութիւն է տիրում: Պետրոս Թագաւորը իր հետ գերեզման տարաւ մեր բոլոր յոյսերը. այժմ Ռուսները չեն նայում դէպի մեր կողմերը, թէեւ շարունակ յոյս տալիս են: Վանքից դուրս եկայ. չը գիտէի թէ դէպի որ կողմ դարձնեմ իմ ձիու գլուխը: Արեւելքում Մուղանի անապատն է, արեւմուտքը Օսմանցիներին է պատկանում: Մնում էր հարաւը. էլի Պարսկաստանը, պառաւ, մաշուած Պարսկաստանը... Նա շատ հարուածներ է տուել մեզ, բայց աւելի վատ հարուածներ ինքը ստացել է ուրիշներից: Հին գազանը այժմ մի լէշ է, որի վրայ աչք են տնկել բազմաթիւ արծիւներ: Բայց նա դեռ ճիրաններ ու ատամներ ունի: Օսմանեան զօրքերից մի բաւական ստուար հատուած գնաց այդ գազանի դէմ եւ մեր Գիւլստանն ու Ջրաբերդը այլեւս այնպէս ոտնակոխ չեն, ինչպէս առաջ: Թող գազանը քիչ էլ մռնչայ, քիչ էլ հանէ իր ճանկերը, Օսմանցիների մի մասն էլ կը հեռանայ մեր երկրից: Ահա եւ օգնութիւն...

— Այլեւս չեն հեռանայ... Թահմազը շուտով կը քշուի Խորասանի կողմերը, որ այնտեղ հանդարտ պատրաստուի:

— Ուրեմն հարաւն էլ չէ օգնում... Մենակ ենք, ուր որ գնում ենք, ճակատներս խփում ենք քարերին: Մեր մէջ, տնային կերպով, գուցէ հնար լինէր մի բան մտածել, գլուխ բերել: Գիւլստանը, Ջրաբերդը, Դիզակը եւ դրանց հետեւելով նաեւ Խաչէնը կարող էին մօտ հինգ հազար մարդ հանել: Բայց ո՞ւր է կռուի դաշտը: Օսմանցիները նստած են մեր տներում. դուրս անել նրանց չէ կարելի, իսկ կռուելու համար պէտք է, որ մենք դրսից սկսենք եւ սրով ու հրով գնանք մեր տների վրայ... Բացի դրանից Վարանդան... Ա՛հ, եթէ կարելի լինէր կտրել նրան, դէն գցել մեզանից: Բայց դա անհնարին է. Վարանդան մեր հինգ Մելիքութիւնների մէջ ձեռքի կամ ոտի տեղը չէ բռնում, որ կտրենք ու հեռացնենք: Նա մեր սրտին շատ մօտիկ տեղն է, եւ սուր

մխել այդ տեղը, անխելքութիւն կը լինի: Թշնամին շատ պինդ է նստել այնտեղ եւ մեզ միշտ կը ջարդէ: Դրսում օգնող չը կայ, իսկ տանը ողբալի է մեր դրութիւնը:

— Մեծ սխալ էր Վարանդան կանանց ձեռքին թողնելը, յանկարծ տաքանալով ասաց Ասլանը:

Նա մոռացաւ որ այդ կանայք Մելիք-Աւանի հարազատներն են. այդ վայրկեանին նրան տանջողը անարդար խրողութիւնն էր: Դիզակի տէրը, սակայն, շատ մեղմ կերպով նայեց նրան, նոյն իսկ հաւանութեան նշան արաւ գլխով:

Ասլանը առաջ տարաւ իր խօսքը:

— Վարանդան պէտք էր յանձնել տղամարդի, եւ այժմ նա մեր հիւանդոտ կողմը չէր լինի: Կինը աշխարհ կառավարող չէ... Երէկ մեր Պօղոսը արտասունք թափեց, երբ տեսաւ մեր սարերը: Հինգ ամսուայ կարօտը նրան դարձրել էր մի երեխայ, որ յանկարծ տեսնում է իր մօրը: Քարադլուխ գիւղի մօտ հանդիպեցինք մի քանի մարդկանց. նա մոռացաւ ամէն զգուշութիւն, ետ մնաց եւ սկսեց խօսել նրանց հետ: Մէկ էլ տեսայ, Պօղոսը ձին քշում է իմ ետեւից եւ կանչում է ինձ, կարծես մի դժբախտութիւն է պատահել: Մօտեցաւ. նա այլեւս Պօղոսը չէր. յուսահատ, տխուր, կարծես թէ Թըլխոցի միջից է դուրս եկել: Ճիշտն ասած, ես չը հաւատացի եւ, բարկանալով Պօղոսի վրայ, պատուիրեցի առաջ գնալ եւ աշխատել մինչեւ երեկոյ հասնել Տող ու իմաց տալ քեզ իմ գալուստը: Ինքս բաւական ուշ հասայ այստեղ, համարեա կէս գիշեր էր: Պօղոսը վերադարձել էր. վազելով իմ ձիու առաջ, բռնեց սանձը, յայտնեց որ ճիշտ էր Քարադլխի մօտ լսածը եւ նորից պատմեց Աւետարանոցի դէպքերը, ապա միայն ասաց թէ դու առաւօտն այստեղ կը լինես... Պակասն այդ սիրահարութիւնն էր. մեր ողբալի դրութեան մէջ պակասում էր այն, որ Մելիք-Յուսէինի աղջիկը Թիւրք Բէկին գնայ...

— Նա միայն Մելիք-Յուսէինի աղջիկը չէ, իմ քը-

րոջ աղջիկն էլ է, ասաց Մէլիք–Աւանը մի խուլ եւ տըխուր ձայնով:

— Եւ ի՞նչ կը լինի, Մէ՛լիք…

— Ես էլ այդ հարցն եմ տալիս: Ես էլ քեզ պէս երէկ եմ լսել, ճանապարհին, երբ գալիս էի Ջրաբերդից: Աւետարանոց չը գնացի, ուզում էի իմանալ՝ ինչ լուր կայ քեզանից: Ես սպասում էի քեզ:

— Վարանդան կորած է: Մէլիք–Յուսէյնի ժառանգը կը դառնայ Սիւլէյման–Բէկը: Սա, ի հարկէ, ոչինչ բան է սիրահարուած աղջկայ համար…

— Դու շատ ուշացրիր մի փոքրիկ անցքը, տհաճութեամբ պատասխանեց Մէլիք–Աւանը, թոյլ չը տալով որ երիտասարդը վերջացնէ իր խօսքը: — Զախաղանցելը յատուկ է վախկոտ մարդկանց. իսկ դու դըրանցից չես: Ես հաւատում եմ այդ պատմութեան, որովհետեւ ճանաչում եմ իմ քրոջ աղջկան: Պապերի խօսք է, որ անսովոր երեխան կ'ուտէ իր գլուխը: Եւ իրաւ, զարմանալի խելօք, չնորհալի երեխայից պէտք է սպասել կամ երեւելի գործ, կամ մեծ յիմարութիւն: Թողնենք երեխային. նրա արածը ընտանեկան պատուի հարց է եւ ոչ աւելի. այդ ընտանիքում ներկայ են եւ իմ սպիտակ մազերը…

Նա թափ տուեց ձեռքը, մի կտրուկ նշան արաւ, որ հասկացնում էր թէ նա ինքը լաւ կ'իմանայ պահպանել իր մազերի անարատ գոյնը: Եւ Ասլանը չը համարձակուեց խօսել: Նա բաւարարութիւն ստացաւ, որովհետեւ գիտէր թէ ով է կանգնած իր առաջ:

— Զուր է նաեւ խօսել այն սխալների մասին, որոնք տեղի են ունեցել եւ որոնց այժմ չէ կարելի ջնջել, շարունակեց Մէլիքը: — Խեղդուողը յարդից էլ է բռնում. մենք էլ պիտի բռնենք ամէն մի չիւղից, որ կարող է օգնել մեզ: Հասկացրո՛ւ այս բոլորը. մտի՛ր Թահմազի մօտ, անձամբ խօսի՛ր նրա հետ իմ անունից, խօսիր համարձակ: Մի ժամանակ ինքը Թահմազն էր մարդ ուղարկում ինձ մօտ, ինքն էր առաջարկում միանալ Օսմանցիների դէմ: Այժմ… յաջողութիւնը մարդուն գոռոզութիւն է տալիս, ես ոչինչ չունեմ դրա դէմ: Ասա՛, որ մենք կուսարար երեխաներ չենք, իսկ նա մեր մեծը չէ, որ հաշտութեան խրատներ տայ: Թո՛ղ օգնէ գոնէ Շահսէվանների եւ այլ թափառական ցեղերի միջոցով: Թահմազին նրանք լսում են… Բաւական է որ մի քանի արշաւանք գործեն Օսմանցիների դէմ, մեր գործը կը հեշտանայ: Պէտք է մի կերպ դուրս անել Օսմանցիներին մեր տներից… Այնուհետեւ մենք էլ կը կռուենք…

— Բայց այդ վայրենիները վտանգաւոր դաշնակիցներ են. նրանք կողոպտում են միմեանց եւ մեզ էլ չեն խնայի:

— Ջուրն ընկնողը անձրեւից չէ վախենում: Սա վերջին միջոցն է. չեմ կարծում, որ գոնէ այդ չնչին օգնութիւնը հասցնեն մեզ, բայց պէտք է փորձել: Ղարաբաղը ինձ է նայում, ինձանից է հարցնում թէ ինչ կը լինի վերջը: Եւ ես չեմ խօսում. ի՞նչ կարող եմ ասել: Միայն քեզ եմ յայտնում ամէն ինչ. դու իմ խոստովանահայրն ես: Լսի՛ր, Թահմազը…

Նա յանկարծ լռեց. դուռը բացուեց եւ շեմքում երեւաց մի ծերունի վարդապետ, որ ժպտում էր: Մէլիքը նրան ներս կանչեց, բայց այլեւս չը նորոգեց խօսակցութիւնը Թահմազի մասին:

Թահմազը Նադիրի երկրորդ անունն էր: Դիզակի տէրը վաղուց բանակցութիւն ունէր Պարսիկ աւազակապետի հետ, որ այժմ Իրանի միահեծան հրամանատարն էր: Բանակցութիւնը, ինչպէս տեսանք, կատարւում էր Ասլանի միջոցով: Ասլանը Մէլիքի մօտիկ ազգականն էր եւ փայլուն կերպով էր տանում իր պաշտօնը: Ամենագլխաւոր բանը սաստիկ գաղտնիք պահելն էր: Օսմանցիները խիստ հսկում էին, որ Արաքսի երկու ափերի մէջ բարեկամութիւն չը հաստատուի, բայց Ասլանի համար դա արգելք չէր. նրա ճանապարհները անծանօթ էին Օսմանցիներին. միայն Մէլիք–Աւանը եւ

նա գիտէին թէ ինչ են անում: Նոյն իսկ Աւլանի հաւատարիմ ծառան, Պօղոսը, որ շուքի պէս հետեւում էր իր տիրոջը, շատ բան չը գիտէր:

— Այսպիսի եղանակին տանից դուրս չեն գնում, Մէլիք, ասաց վարդապետը: — Մեր վանքը, փառք Աստուծու, աւերակ չէ եւ կարող է տաք անկիւն ու մի աման կերակուր պատրաստել ձեզ նման հիւրերի համար: Այս բանը ես չեմ կարողանում հասկացնել Պօղոսին ու Հայրապետին, որոնք առաւօտեանից մի քանի անգամ հանել են ձեր ձիերը ախոռից, ասելով թէ դուք գնում էք, եւ էլի ներս են տարել, տեսնելով որ չէք դուրս գալիս:

— Նրանք գիտեն, Հայր Սուրբ, որ մենք չենք կարող չը գնալ, ասաց Մէլիքը:

— Մեղք է գնալը... Սարերում այնպիսի բուք է, որ Աստուած ազատէ...

— Բուքը մեզ չի սպանի...

— Գոնէ սպասեցէք մինչեւ երեկոյ. քամին արեւելքից է, երկար չի մնայ: Ես միայն եղանակի պատճառով չեմ ասում: Ժողովուրդը ուզում է քեզ տեսնել, Մէ՛լիք: Արդէն գիտեն, որ դու այստեղ ես եւ շատ մարդիկ են գալիս Թաղասեռից, Հադրութից, Վանքից, նոյն իսկ Որդնաշատից: Մեր ձորի գիւղերում մարդ չը կայ, որ ասելիք չունենայ...

— Ի՞նչ են ուզում:

— Բոլոր այրուած սրտերը իրանց ցաւն ու գանգատներն են ուզում յայտնել: Կան շատերը, որոնք մի քանի անգամ գնացել են Տող, բայց քեզ չեն տեսել: Վերջին ժամանակները դու տանը չէիր: Մենք էլ ունենք շատ բան, Սպիտակ-Խաչի ցաւերն էլ շատ են:

Մէլիքը կախ արեց գլուխը. նա արդէն հասկանում էր թէ ինչ պիտի ասեն գանգատաւորները: Իսկ վարդապետը աւելի եւս պարզեց այդ հանգամանքը:

— Մեծ մասը, որքան ես գիտեմ, գանգատւում է Օսմանցիների ձեռքից: Բոլոր զրկուածները իսկոյն վա-

գում են վանք, յայտնում են, որ այլեւս ապրել անկարելի է: Բայց մենք ի՞նչ անենք, մենք ինքներս էլ գանգատաւոր ենք: Մեր ձորի ժողովուրդը հանդարտ է, դիմացող. բայց նրան էլ յուսահատեցրել են: Վանքի թոնրատանը այժմ ապրում է մի ամբողջ ընտանիք: Ես լեզու չունեմ, որ նկարագրեմ նրանց թշուառութիւնը: Երեք երեխաներ կան, բոլորովին մերկ: Մէկին մայրը երեք օր պահել է մոխրի մէջ թաղած, որպէս զի ցրտահար չը լինի: Խեղճ Բարսեղ, ճանաչում էի նրան. ամառը լաւ էր, երկու լուծ եզն ունէր, աշխատում էր: Մի շաբաթուայ մէջ Օսմանցի զինուորները նրան պլոկեցին եւ այժմ նա ընկած է կիսամեռ, վիրաւոր: Մի դատարկ բանի համար ընդդիմացել է Թիւրքին, որ առանց աջ ու ձախ նայելու հանել է իր սուրը եւ խփել նրա ուսին. նա այլեւս աջ թեւ չունի...

Մէլիք-Աւանը միայն մի «հը՛մ» արաւ եւ սկսեց ատամները քսել իր պեխերին: Իսկ վարդապետը պատմում էր մէկը միւսից քստմնելի դէպքեր: Ո՛չ, դանակը հասել է ոսկորին: Սարսափելի բաներ են պատմում Վարանդայի մասին, բայց Դիզակը Վարանդայից ետ չէ մնում:

Աւլանը չը կարողացաւ երկար նայել այն ջլոտ, պինդ մարդուն, որի հետ քիչ առաջ խօսում էր Թահմազի օգնութեան մասին: Այսպիսի դրութեան մէջ նա դեռ չէր տեսել Դիզակի տիրոջը... Մէլիք-Աւանը լսում էր այդպիսի ցաւեր եւ լռում էր... Լռում էր, որովհետեւ խօսք չունէր: Նա չը դիմացաւ եւ բացականչեց.

— Ես կը գնամ, դու մնացի՛ր, Մէ՛լիք, ես հէնց այժմ կը գնամ...

Բայց Մէլիքը կանգնեցրեց նրան իր մի հայեացքով:

— Ես էլ եմ գնում, ասաց նա. — ինձ սպասում են շատ կարեւոր գործեր:

— Իսկ ժողովո՞ւրդը... Ի՞նչ պատասխանեմ նրան, հարցրեց վարդապետը:

— Եթէ Հայը Հայի հետ վէճ ունի, ես կը լսեմ, թո՛ղ գան ինձ մօտ երեք օրից յետոյ:

— Վէճեր չը կան, վէճերը մոռացուել են…

— Ասա ամէնքին, Հայր Սուրբ, որ Օսմանցու գործերի մէջ ես չեմ խառնւում… իրաւունք չունեմ: Մի՞թէ դու չը գիտես… Թո՛ղ գնան Սուլէյման-Բէկի մօտ:

— Ասել եմ, հարիւր անգամ բացատրել եմ: Բայց դու պիտի տեսնես թէ ինչպէս են ինձ պատասխանում:

— Ի՞նչպէս…

— Լաց են լինում… Ժողովուրդի արտասունքը գետի պէս է գնում…

Նրանք դուրս գնացին: Ցուրտ քամին չորացնում էր: Վարդապետը, Մէլիքը ձայն չէին հանում, իսկ Ասլանը շտապեցնում էր Պօղոսին: Զօրս հոգին դեռ չէին նստել ձիերուն վրայ, երբ վանքի թոնրատունից դուրս սողաց Բարսեղի ընտանիքը: Ամէնքը լաց էին լինում… Լաց էր լինում ինքը՝ Բարսեղը, ձախ ձեռքով ցոյց էր տալիս միւս ուսը, որ փաթաթուած էր փալասների մէջ. լաց էր լինում նոյն իսկ ծծկեր երեխան, նա, որին մայրը երեք օր պահել էր մոխրի մէջ թաղած: Բարսեղի կինը ողորմութիւն էր աղերսում… Թշուառութիւնը աներես է դարձնում մարդուն: Մէլիքը մի քանի անգամ ասաց որ լաւ է, բաւական է, յանձնեց վարդապետին, որ խնամէ այդ ընտանիքը. բայց կինը դրանով բաւական չէր, խնդրում էր որ Մէլիքը լսէ ամէն ինչ, իմանայ թէ ինչ արին անօրէնները… Ձիերը պատրաստ են, Ասլանը նստել է, գնում է, իսկ Բարսեղի կինը կպել է Մէլիքին, աղաչում է…

Մէլիքը, վերջապէս, կտրեց համբերութիւնը, յանկարծ գոռաց խեղճերի վրայ: Եւ նրանք լուռ ու մունջ ետ քաշուեցին, նորից մտան թոնրատուն:

Ձիաւորները գնացին դէպի վանքի դռները:

— Դու բարկացա՞ր, հարցրեց Ասլանը:

— Ի՞նչ անեմ, բարկութիւնն էլ երբեմն ծածկում է մարդու անկարողութիւնը…

Բայց յետո՞յ, դրսո՞ւմ: Այնտեղ, ձիերի մէջ, երեւում էին տղամարդիկ, կանայք, երեխաներ: Ամէնքը առաջ վազեցին կիսամեռ, ցրտահար, կապտած. կանչում էին, հեծեծում, ուզում էին ընկնել Մէլիքի ձիու ոտների տակ…

— Գնացէ՛ք վանք, ես վարդապետին ասել եմ գնացէ՛ք, գնացէ՛ք, անդադար կրկնում էր Մէլիք-Աւանը ճանապարհ բաց անելով ձիու համար:

Ի՞նչ պիտի անէր վարդապետը: Այստեղ էլ նոյն աղաչանքն էր, այստեղ էլ խնդրում էին, որ Մէլիքը լսէ ամէն մէկին, ճար անէ: Աղաղակները, հեծեծանքները սաստկանում էին. ո՞ր մէկին լսել, ի՞նչպէս լսել…

Եւ Մէլիքը շարժեց ձիու սանձը, բայց հեծեծանքները, լացը, ճիչերը չը յուսահատուեցին, վազեցին նրա ետեւից: Դա մի հալածանք էր. Դիզակի տէրը յոյսը դրել էր ձիու վրայ, իսկ ձին երբեք անկատար չէր թողել իր տիրոջ կամքը: Աղաչողները, ձիերի մէջ վազվզողները ետ մնացին: Այլեւս ձայներ չէին լսւում:

— Դու փախա՞ր, խաբեցի՞ր, նորից հարցրեց Ասլանը եւ կանգնեցրեց ձին:

— Ի՞նչ արած, դրանք էլ միջոցներ են:

Եւ ետ նայելով դէպի վանքը, նա աւելացրեց.

— Հաշտուեցէ՛ք, համբերեցէ՛ք… այս են ասում հեռաւոր մարդիկ, նրանք, որոնք այսպիսի բաներ չեն տեսնում…

— Թողնենք տեսնողներին եւ չը տեսնողներին: Ինձ թո՛յլ տուր, Մէ՛լիք, հէնց այստեղ բաժանուել քեզանից: Այստեղից ես ուղիղ դէպի սարը կը գնամ…

— Ճանապարհ չը կայ այս կողմից, պատասխանեց Մէլիքը, նայելով դէպի բարձր, ու ցցուած էին սարի ձիւնապատ լանջերը:

— Միեւնոյն է, ես առանց ճանապարհի էլ կերթամ. ո՞վ է այսպիսի ժամանակ ճանապարհ որոնում…

— Մինչեւ Սիսեռն-Աղբիւրը մենք միասին կը գնանք եւ կը խօսենք…

— Իմ տեսածից եւ լսածից յետոյ ի՞նչ խօսք կարող է լինել:

Մէլիքը ծիծաղեց:

— Խե՛ղճ պատանի, ասաց նա, տեսնելով որ Ասլանը յամառում է. — մի քանի ժամ է, որ տեսնում ես մեր օրը եւ փախչո՞ւմ ես...

— Այո, ես լաւ եմ համարում հեռանալ, ոչինչ չը տեսնել:

— Ի՞նչ է, դու մեղադրո՞ւմ ես ինձ...

— Ո՛չ, ո՛չ... Ես այլեւս չեմ կարողանում տեսնել քեզ այդ դրութեան մէջ... Իմ սիրտը ցաւում է...

— Իրաւունք ունես. ամէն մէկը կարող է խղճալ ինձ...

— Ո՛չ, Մէլիք, ես այդ չեմ ասում: Պարսիկ իշխանաւորների սառն, անտարբեր դէմքերը ինձ զզուեցրել էին: Ես մի շաբաթ չէի դիմանայ Պարսկաստանում, եթէ իմանայի թէ դու կարող ես ուրիշին յանձնել իմ պաշտօնը: Ամէն օր միեւնոյնը. գոնէ այդ մարդիկ անկեղծ լինէին, գոնէ ասէին այն, ինչ որ ունեն իրանց սրտի մէջ: Ես զզուեցի նրանց շողոքորթութիւնից, նրանց կիսատ-պռատ խոստումներից, ակնարկներից: Անտանելի է մուրացկանութիւնը. բայց մուրացկանից հազար անգամ վատ է այն մարդը, որ ծեծում է մեծերի դուռը, խնդրում է ոչ թէ մի կտոր հաց, մի չնչին ողորմութիւն, այլ մի ահագին գործ — օգնութիւն: Մարդը մի կտոր հացն էլ հեշտութեամբ չէ տալիս ողորմութիւն, իսկ ես Պարսիկներին պիտի համոզէի որ գան, մեզ համար արիւն թափեն: Պարսիկը պիտի մարդասիրութիւն ցոյց տար... Ես եկայ այս անհեթեթութիւնը քեզ յայտնելու: Օրերով ճանապարհ էի կտրում, յոյս ունենալով որ Արաքսի այս ափը դեռ պահպանում է լեռնցու ծիծաղկոտութիւնը: Լեռան մարդը իր դժընդակ կացութեան մէջ լայն ու բաց սիրտ ունի: Միշտ դժոխք է բացուած նրա առաջ, բայց նա ասում է. «Ոչինչ, մենք կը յաղթենք»: Դիզակի տէրը լեռնցու կա-

տարելատիպն է: Այսօր առաւօտեանից ես սպասում էի նրա հեգնական ծիծաղին, սպասում էի որ նա իսկոյն կ'արտասանէ լեռնցու «ոչինչը», բայց ի զո՜ւր: Դժոխքը կոխել է մեր բոլոր լեռները, եւ ես վճռեցի էլի գնալ Պարսկաստան, էլի փորձել ամէն միջոց... Ինձ քշում է այն, որ Մէլիք-Աւանը չէ կարող մնալ այդ դրութեան մէջ: Հասկանում եմ, ճար չը կայ: Մենք ման կը գանք ճարի ետեւից, կ'որոնենք ամէն տեղ: Դու Շահսէվանցիների մասին ես ասում: Գիտեմ որ ոչինչ չի լինի, բայց ինչ փոյթ. այդ չի լինի, մի ուրիշը հօ կը գտնենք: Ինձ հրաման տուր, Մէլիք, եւ ես չեմ բաւականանայ Շահսէվանցիներով. կամենո՞ւմ ես, կ'անցնեմ Աւղանիստան, Հնդկաստան, Արաբիա... Ամէն տեղ ման կը գամ, ուր որ դուռ կը տեսնեմ, կը ծեծեմ... Եթէ մենք առանց դրսի օգնութեան այսպէս պիտի մնանք, օ՜, ես աշխարհի ծայրն էլ կը գնամ՝ դաշնակից, օգնական գտնելու...

Մէլիք-Աւանը խոնարհուեց իր ձիուց, գրկեց երիտասարդին եւ համբուրելով նրա ճակատը, ասաց.

— Գնա՛, ո՛րդի, ես քեզ չեմ պահի... Աստուած քեզ հետ. դու լաւ ես հասկանում մեր դրութիւնը... Մինչեւ գարուն... եթէ օգնութիւն չեկաւ, մենք կորած ենք: Այն ժամանակ դու այսպէս չես տեսնի Մէլիք-Աւանին. կը տեսնես որ նրան ծաղրում է վերջին խոզարածը: Աշխատենք... Ես էլ չեմ հաւատում, որ մի բան դուրս գայ քո այս ճանապարհորդութիւնից, բայց եթէ մեր վերջն է, թող պարզ երեսով մտնենք հողի մէջ եւ մեզանից յետոյ եկողները, կանգնելով մեր գերեզմանի քարի վրայ, չը հայհոյեն, այլ ասեն. «Խեղճե՛ր, դուք ոչինչ չը խնայեցիք, դուք փորձեցիք բոլոր միջոցները»: Մի բան էլ կայ, որ ես մոռացայ յայտնել քեզ: Ես եւ Մուստաֆա-Բաշան բարեկամներ ենք: Նա հաւատում է, որ ես հաշտուել եմ իմ դրութեան հետ, իսկ ես հաւատում եմ որ փորձուած աղուէսը դեռ շատ մտքեր ունի, թէեւ յայտնի է, որ փորձուած աղուէսը ջուխտ ո-

տով է թակարդի մէջ ընկնում։ Մենք միմեանց պատիւներ ենք անում։ Արդեօք մի օգուտ կը լինի՞ այս բարեկամութիւնից… Դո՛ւ էլ մտածիր…

Նրանք նորից համբուրուեցին։ Ասլանը մտրակի մի հարուածով հարկադրեց իր ձիուն սլանալ դէպի վեր, լեռնային կածանով, որ սպիտակ ժապաւէնի նման նըշմարւում էր խոր ձիւների մէջ։

Նրան հետեւեց Պօղոսը, իսկ Հայրապետը, որ սպասում էր ձորի մէջ, տեսաւ որ Մէլիքը ցած գնալիս երկու անգամ ետ նայեց՝ Ասլանին տեսնելու համար։ Նա դարձեալ նոյն Մէլիք-Աւանն էր․ լուռ, անտարբեր։ Երիտասարդից բաժանուելից յետոյ նա իր բոլոր մտքերն ու զգացմունքները նորից պինդ փակեց իր սրտի մէջ եւ այժմ տանջուած, մխիթարութեան կարօտ աշխարհի առաջ երեւան էր գալիս Դիզակի տէրը։

Դա մի տարօրինակ մարդ էր․ տեսնում էր, լսում էր, բայց անխռով ու անզգայ էր, ինչպէս մի ժայռ։

Ձիւնը մաղւում էր անդադար։ Ձիաւորների մեծ փափախները, թաւամազ եափունջիները արդէն սպիտակել էին։ Ճանապարհը միշտ դէպի բարձր էր գնում, ոլորուելով խոր ձորերի շուրջը։ Մերձակայ բարձրութիւնից ձիւնախառն քամին յաճախ յարձակումներ էր գործում դէպի ճանապարհը․ երբեմն նա այնքան սաստիկ էր եւ այնքան շատ ձիւն էր թափում, որ ձիերը կանգ էին առնում, կուչ գալիս, չորս կողմում ամէն ինչ կորչում էր մի մառախուղի մէջ, որ պտոյտներ էր գործում, ոռնում էր, հեծեծում։ Թռչող ձիւնը բիւրաւոր մանր ասեղների նման ծակոտում էր հեծեալներին, չը նայելով որ նրանք ծածկում էին իրանց դէմքերը, աւելի պինդ փաթաթուելով եափունջիների մէջ։

Անցնում էր բուքը, ձմեռնային օրը պարզում էր իր դէմքը, գալիս էր համատարած լռութիւնը, որի միակ տէրերը ագռաւներն էին․ երբեմն նրանք խմբերով թըռչում էին ճանապարհի վրայով, աղմկելով սառած օդը իրանց թեւերի խշշոցներով, իսկ երբեմն ձորերի խոր-

քից տարածւում էին նրանց խմբական կռնչոցները։ Ձիերը նորից շարժւում էին, մինչեւ ծնկները խրուելով քամու դիզած ձիւնակոյտերի մէջ։ Ճանապարհը շատ դժուար էր, բայց ճանապարհորդներին չէր կարող յուսահատեցնել մի այսպիսի եղանակ։

Քամու մի զօրեղ յարձակումից յետոյ, Մէլիքը, որ գնում էր առջեւից, ձեռքը մեկնեց դէպի աջ, դէպի ձորի միւս կողմում ընկած զառիվայրը եւ ասաց․

— Հրէ՛ն, պաս-ուտողը…

Հայրապետը նայեց ցոյց տուած ուղղութեամբ։ Զառիվայրի գլխին, ծմակի ծառերի մէջ, սեւին էր տալիս մի ինչ որ խոշոր առարկայ։

Պաս-ուտող կոչւում է այն արջը, որ ձմեռը դուրս է գալիս իր որջից։ Հայրապետը լաւ տնտղելուց յետոյ պատասխանեց, որ մէլիքը սխալւում է… Բայց Մէլիքը համոզուած էր, որ սեւ առարկան ուրիշ բան լինել չէ կարող։ Հայրապետը հակառակն էր պնդում։ Նա շատ լաւ էր տեսնում․ առարկան անշարժ էր, երեւի մի սեւ քար էր, որի վրայ եղած ձիւնը սրբել էր քամին։

— Մի անգամ էլ այս կողմերում մի պաս-ուտող պատահեց մեզ։ Կարծեմ հէնց այստեղ էր, այսպիսի մի օր։ Յիշո՞ւմ ես…

Հայրապետի յիշողութիւնը կարճ էր, իսկ այդ դէպքի վրայով տասը տարուց աւելի էր անցել։ Մէլիքը մանրամասնութիւններ պատմեց։ Այն ժամանակ այս իսկ ճանապարհով դէպի Սպիտակ-Խաչ էին գնում։ Ղարաբաղի բոլոր հինգ Մէլիքները։ Նրանք մի նշանաւոր գործի համար էին ման գալիս եւ վանքում նրանց սպասում էր մի մարդ, որ այդ ժամանակ ամբողջ երկրի սիրտն էր։

Անցած խոշոր դէպքեր էին եւ իսկոյն պատռեցին անցեալի վարագոյրը։

Հայրապետը մի ուրախ բացագանչութիւն արձակեց․ յիշո՛ւմ է։ Եւ նա ուղղեց Մէլիքի սխալները։ Նախ՝ այն օրը այսպիսի բուք չը կար, այլ ձիւն էր միայն,

փափուկ, խոր ձիւն: Երկրորդը՝ պաս-ուտողը պատահեց վերեւում, համարեա սարի գլխին: Մէլիք-Յուսէինը — կարծես այժմ էլ Հայրապետի աչքի առաջն է —մի գնդակով ծանր վէրք հասցրեց արջին. մնացածը վերջացրին Մէլիքների հետ եղած երիտասարդները: Մի ահագին պաս-ուտող էր. ինքը, Հայրապետն էլ, իր դանակով մի մեծ կտոր ճարպ կտրեց նրա փորից:

Բայց Մէլիք-Ասանը այլեւս չէր լսում նրան: Վաղուց էր նա մտքով փոխադրուել այն ժամանակը:

Ասլանը, հրաժեշտ տալիս, յիշեցրեց Ղարաբաղի նախկին յարաբերութիւնները Պարսկաստանի հետ եւ ահա այդ րոպէից Մէլիքի աչքի առաջն է այն անմոռանալի օրը:

Ձմեռ էր: Դարձեալ այսպիսի սառցային լռութիւն էր, դարձեալ պաղ երկնքի տակ տիրապետողները միայն բուքերն էին, սառնամանիքները, մէկ էլ սեւ ագռաւները: Կատաղի, դաժան բնութիւնը դարձեալ սուգ էր անում եւ իր ահաւոր լեռների, մռայլ անտառների, սառցապատ ձորային անդունդների ամեն մի անկիւնից պլշած, կարծես զարմանքից վրդովուած, նայում էր մի խումբ ձիաւորների, որոնք ճանապարհորդում էին մեծ շուքով եւ աղմուկով:

Նրանք, կարծես, զբօսանք էին կատարում տարուայ այդ սարսափելի ժամանակին:

Եւ քանի՜ օր... Եւ ո՜րտեղից որտեղ: Հոռեկի վանքից, սարերով, ոլոր մոլոր ուղղութեամբ, մինչեւ Դիզափայտի Թիկունքները:

Յոգնեցնող չէր ձմեռնային ճանապարհը: Ընդհակառակը, որքան երկարանում էր նա, այնքան աւելի շատ էր ոգեւորում ձիաւորներին: Եւ գնալով նրանց ուրախ խօսակցութիւնները, հանաքները, զիլ երգերը աւելի անզուսպ, աւելի բարձրաձայն էին դառնում, կարծես ուզում էին նախանձից ճաքեցնել ձիների փռած ամայութիւնը, որ մեռելութիւն, սուգ, վայեր էր տարածում օր ու գիշեր...

Ճանապարհորդում էին երկրի գլխաւորները: Խումբը շատ մեծ չէր: Ամէն մէկը մի հատ ծառայ ունէր իր հետ՝ ձին խնամելու համար:

Տարօրինակ էր այդ ճանապարհորդութիւնը, ոչ միայն իր լեռնային, սրտաբաց ուրախութիւններով, տարօրինակ էր թւում եւ այն հանգամանքը, որ խմբի մէջ էր կամ, աւելի ճիշտն ասած, խմբի գլխաւորն էր վեղար ծածկած մի հոգեւորական: Նա շատ բարձր աստիճան ունէր եւ ամբողջ խումբը մեծ յարգանքով էր վերաբերւում նրան: Բայց աստիճանը, յարգանքները ոչինչ տարբերութիւն չէր դնում նրա եւ խմբի մէջ: Նա էլ մասնակցում էր ընդհանուր ուրախութեան, մոռացել էր ոչ միայն իր դիրքը, այլ եւ իր տարիները: Լեռնային առողջ ծերութեան ալիքներն էին պսակում նրա բաց, համակրելի դէմքը:

Ամէն գիւղ չէր մտնում խումբը: Եւ ուր էլ մտնում էր, երկար չէր մնում: Ամենաշատը երկու օր: Գործը շատ արագ էր վերջանում: Ճանապարհորդներն ու բնակիչները հեշտ էին իրար հասկանում: Բարձրաստիճան հոգեւորականը ամէն տեղ հանդէս էր գալիս իբրեւ փորձուած զինուորական հրամանատար: Նա էր առաջինը, գլխաւորը, իսկ մնացածները նրան էին հնազանդւում: Նա հաւաքել էր տալիս գիւղում եղած զէնքերը, մի-մի նայում, քննում էր, հեղինակաւոր վճիռներ էր տալիս նրանց պէտքականութեան մասին: Գրում էին թէ որքան է պակասում: Արդէն շատ գիւղերում զինանոցներ էին սարքուած, որոնք աշխատում էին անդադար: Վառօդ ու գնդակ պատրաստելու համար էլ առանձին կարգադրութիւններ կային: Այս բոլորից յետոյ գալիս էր ամենակարեւորը: Նոյն հոգեւորականը նայում էր գիւղի տղամարդկանց եւ անձամբ որոշում էր թէ նրանցից քանիսը պիտի զինուէին:

Դա Գանձասարի Եսայի Կաթողիկոսն էր, Իսրայէլ Օրիի եռանդուն, համոզուած աջակիցը:

Քսան տարի նա ամենայն ջերմեռանդութեամբ ծառայում էր հայրենիքի ազատութեան գաղափարին: Քսան տարի նա յոյսեր էր փայփայում իր կրծքի տակ: Շատ ու շատ յուսահատական անյաջողութիւններ էին այդքան տարիների ընթացքում կանգնել նրա առաջ, բայց նա չէր կորցրել իր վառ հաւատը: Մեռաւ նրա բարեկամ Օրին, բայց Եսային թոյլ չը տուեց որ սկսուած գործն էլ մեռնէ նրա ետ: Նա ինքը կանգնեց Օրիի տեղ եւ շարունակեց գործը: Շարունակեց զարմանալի համբերութեամբ, սպասելով այն օրին, երբ գաղափարը գործ կը դառնայ:

Եւ ահա այժմ... հեռու չէր այդ օրը: Նա գալիս էր, նրան զգում էր ամէն մէկը: Պէտք էր պատրաստուել նրան լաւ ընդունելու համար: Եւ Կաթողիկոսը ամէն տեղ ասում էր որ գարնանը Ղարաբաղը քսան հազար զինուոր պիտի պատրաստէ, կրթէ: Ահա ինչու էր նա ճանապարհորդում ձմեռուայ այդ դաժան օրերում:

Մեծ, համարեա անհնարին թիւ էր նրա պահանջածը. ծերերն էլ պիտի զէնք վերցնէին: Բայց ոգեւորուողը միայն այդ հոգեւորականը չէր: Բոլոր լեռներում տարածւում էր այդ ոգեւորութիւնը:

Ձիւների տակ սառած ժողովուրդը ի՞նչպէս տաքացաւ: Գարունն անգամ այնպիսի շարժում չէ բերում: Առաջին անգամ Ղարաբաղը պիտի հանէր իր միջից մի ընդհանուր մեծ զինուորութիւն: Կռուողների ահագին բազմութիւնը այլեւս երկրի ներսում չը պիտի գործէր՝ բաժան-բաժան դարձած, ամէն մէկն իր տանը, իր երկրի սահմաններում: Նոր, անսովոր, ծանր պարտաւորութիւն էր եկել: Պէտք էր մի միապաղաղ, թանձր ոյժ, որ արշաւէր հեռու տեղից, գնար կռուելու մեծ զօրքերի հետ. Կաթողիկոսը խօսել, համաձայնութիւն էր կայացրել Վրաց Վախտանգ թագաւորին հետ: Հիմա ժամանակ էր:

Ժամանա՛կ... Եւ երկիրը չը վախեց իր բաժին ընկած ծանր պարտաւորութիւնից: Իր քաջ Կաթողիկո-

սին նա լիուլի ապացոյցներ տուեց որ նա իրաւունք ունէր հաստատ խօսք տալ, պայմաններ առաջարկել եւ պայմաններ ընդունել:

Ի՞նչ ուրախութիւններ չէին կատարւում զինուորագրութեան ենթարկուած գիւղերում: Կարծես մի ընդհանուր հսկայական հարսանիք էր սկսուել: Ճանապարհորդող խումբը հազիւ կարողանում էր գլուխ ազատել խնճոյքներից. նրան ճանապարհ էին դնում մեծ-մեծ խմբերով, զուռնայով, աղաղակներով, գինու փարչերով, ուրախութեան արտասունքներով: Ուխտի օրեր էին. ձիւները ճեղքելով, մարդիկ գնում էին իրանց սուրբերին մատաղներով շնորհակալութիւն եւ իղձեր յայտնելու:

Վերջին կէտը Սպիտակ-Խաչն էր: Այստեղ պիտի վերջանար ճանապարհորդութիւնը, այստեղ էլ ճանապարհորդները հաշւի նստեցին եւ իմացան թէ ինչ է տալիս երկիրը: Եւ գոհութեամբ իմացան որ շատ ու շատ է նա տալիս: Մէլիք-Աւանը մի մեծ խնճոյքով վերջացրեց հայկական առաջին մեծ զինուորութեան հանդէսը:

Կիրակի օր էր: Կարծես Վարդավառ լինէր այս ձմեռնամիջին: Վանքի շրջակայ զառիվայրերը սեւացել էին մարդկանց բազմութիւնից: Եսայի Կաթողիկոսը Պատարագ մատուցեց: Ցանկարծ ընդմիջուեց ժամասացութիւնը. պատարագիչը մի ձեռքով բռնեց խաչը, միւս ձեռքն առաւ գաւազանը եւ դարձաւ դէպի ժողովուրդը: Եկեղեցում, դրսում խոր լռութիւն տիրեց:

— Երանի՛ սգաւորներին, որովհետեւ նրանք կը մխիթարուեն, արտասանեց պատարագիչը մի խրոխտ, որոտացող ձայնով:

Եւ նա մխիթարում է ամէնքին, մխիթարում է Քրիստոսի եկեղեցին, որ պիտի վերցնէ ազգի քօղը, մխիթարում է մեծերին ու փոքրին, իշխանին ու ռամիկին, բոլոր մարդկանց, որոնք արտասունք են թափել, ողբացել են իրանց գերութեան օրերը:

Նա պարզ չէ պատմում, թէ երբ պիտի գայ այս մը-

մխիթարութեան օրը: Բայց Նրա խօսքերը թափւում են յորդ հեղեղի նման, յոյս են տալիս, կրակ են դցում սրտերի մէջ: Նա օրհնում է քրիստոնեայ թագաւորին, որ իր գահի վրայ բազմեցրել է սէր, արդարութիւն, որ տեսնում է տանջուողներին եւ ունի նրանց համար ազդու, ուժեղ խօսք: Քրիստոսի Աստուածը խօսում է Նրա բերանով եւ ասում է. «Ահա ես կը ջարդեմ ձեր շղթաները, ինչպէս գաւազանի մի հարուածով ջարդւում են բրուտի ամանները, եւ դուք կը տեսնէք, որ ես Աստուած եմ, չեմ մոռացել ձեզ:»

Դա անդառնալի պատգամ է: Եւ ահա Աստուծու սպասաւորը տալիս է ազատ օրերի ողջոյն: Նա օրհնում է ազատ արօրը, որ Աստուծու անունով դուրս է գալիս հողը հերկելու եւ գիտէ, որ իր աշխատանքը իրան է պատկանում. օրհնում է օրօրոցը, որի մէջ ազատ երեխան է փաթաթուած, օրհնում է եւ դագաղը, որի մէջ պառկում է խաղաղ ու ազատ մարդը: Օրհնում է հարսներին ու աղջիկներին, որոնց յայտնի չէ մարդանման գայլերի ահը: Օրհնում է երկիրը, որ այլեւս չէ ծծում իր սպասաւոր մշակի արիւնը, օրհնում է լեռներն ու դաշտերը, որոնց սիրոյ համար մարդիկ չեն տանջըւում, չեն կոտորւում: Օրհնում է նոր օրը, օրհնում է մի հաւատացող, սպասող ժողովրդի պատրաստութիւնները, օրհնում է այն արդարութիւնը, որ վաղը երկրի տէրը կը դառնայ:

Ապա քարոզիչը անցնում է հներին, նրանց, որոնք թողել, գնացել են: Օրհնում է բոլոր տառապեալ ոսկորները, բոլոր յայտնի եւ անյայտ նահատակներին, որոնք տանջուել են, բայց անձնատուր չեն եղել, մեռել են, բայց արդարութիւն են կանչել:

Վերջացնելով անցեալը, նա դիմում է ապագային եւ յորդորում է պինդ ու անյողդողդ լինել:

«Աշխատե՛նք, ե՛ղբայրներ»: Ի՛նչ հրաշալի եղանակով է նա ասում այս խօսքերը եւ քա՛նի անգամ է կրկնում:

Աշխատենք, աշխատաւորը Աստուծու օրհնութիւնն է: Պատրաստ լինենք Աւետարանի իմաստուն կոյսերի նման. չը քնենք, երբ կը գայ ժամը, երբ մեզ կը կանչեն, թող վառ լինեն մեր ճրագները եւ պատրաստ մեր հոգիները գնալու այնտեղ, ուր Աստծու գործն է սպասում:

Եւ բարձրացնելով խաչը, նա խաչակնքում է աջ ու ձախ, յաջողութիւն է մաղթում մեծին ու փոքրին, թոյլին եւ ուժեղին...

Նորից սկսւում են երգերը, բայց եկեղեցում մարդ չը կայ, որի աչքերը թաց չը լինեն: Ձայն, հառաչանք չունեն այդ արտասունքները, որովհետեւ յուսահատութեան, վշտի արտասունքներ չէին:

Սկիզբը ա՛յսքան հրաշալի: Բայց պակաս չէր եւ շարունակութիւնը: Տարինե՛ր եկան, գործի, կրակի կարմիր տարիներ: Առանց երկնքի օգնութեան չէր երկրի այդ մեծ, աննման յաջողութիւնը: Նա էր օրհնում, նա էր միացրել ամէնին, մի սիրտ ու մի հոգի դարձրել: Երեք տարի պատրաստուեց Ղարաբաղը եւ երեք տարում նա արդէն զինուորական մի մեծ բանակ էր: Լեռները աւելի մեծացել էին, աւելի ահաւոր ու խոժոռ էին դարձել: Ամէն կողմից նրանք, կազմ ու պատրաստ, լարուած ուշադրութեամբ նայում էին Գանձասարին, ուզում էին օր առաջ տեսնել թէ ինչպէս այդ վանքի փոքրիկ բակում ձի կը նստէր անխոնջ ալեւորը եւ կ'ասէր. «Ժամանակ է»:

Գալի՞ս է այդ օրը: Կաթողիկոսն էլ անհամբեր էր: Աչքերը դարձրած դէպի հիւսիս, ուզում էր տեսնել թէ երբ, վերջապէս, դէպի երկինք կը դիզանայ քրիստոնեայ զօրքի բարձրացրած փոշին: Սպասում էր Պետրոս թագաւորին:

Գանձակի մօտ իրար հանդիպեցին Հայոց եւ Վրաց բանակները: Երկու ազգերը եղբայրացան: Վախտանգի նուիրական տենչանքը կատարուած էր: Կովկասեան սարերը երկնքի տակ ցցուած գագաթներից նայեցին

այդ եղբայրութեան դաշտին եւ հիացած վկայեցին, որ այսպիսի երեւոյթ դեռ չէր եղել: Դարերով նահատակուած, անարգուած քրիստոնէութիւնը եկել, հաւաքուել էր մի ընդհանուր դրօշակի տակ: Օրերով ցնծութիւնից դղրդում էր միացած բանակը: Զէնքի եղբայրութիւնը հրճուանքի մի անզուսպ, անվերջ տօն էր:

Բայց մարդկայի՛ն ճակատագիր...

Ուրախութիւնը յանկարծ կտրուեց, սուգ ու յուսահատութիւն դարձաւ: Հաստատ լուր բերին որ Պետրոսը Դերբենդից վերադարձել է Ռուսաստան: Ո՛րքան ծանր էր այդ ցուրտ իրողութիւնը, որ գալիս էր ճնշելու երկու ազգերի հրդեհուած ոգեւորութիւնը: Տարիներով սպասուած օրը դարձեալ հեռանում էր, դարձեալ անյայտութիւն էր դառնում...

Տխուր ու տրտում երկու բանակները վերադարձան իրանց երկիրները: Բայց այսպիսի ցնցումները չեն մոռացւում: Ղարաբաղը պատերազմական դիրքի մէջ էր մտել եւ ցած չը դրեց իր զէնքը: Հայ զինուորութիւնը լեռներում երկու ամրացրած բանակներ կազմեց եւ սկսեց մանր, երկարատեւ կռիւ շրջակայ թշնամիների դէմ:

Նրանից բաժանուած մի հատուած Սիւնիքը պատերազմական ասպարէզ դարձրեց: Դաւիթ-Բէկը յաղթում էր, նուաճում էր ազատութիւն: Իսկ այստեղ՝ Մէլիքները: Երկու ամրացրած բանակները սերտ կապուած էին իրար հետ: Զօրքի առաջնորդները միաբան, միակամ: Խարոյկի շուրջը հաւաքուած, նրանք խորհրդակցում էին, դատում, արշաւանքներ էին ուղարկում ուր որ հարկաւոր էր:

Դեռ կար Ռուսական օգնութեան յոյսը, դեռ սպասում էին նրան: Երկա՜ր սպասեցին եւ ի զուր: Ութ տարի անընդհատ պատերազմներ Օսմանցիների դէմ, ութ տարի յաղթութիւն, ութ տարի լեռնականի քաջութիւնները աշխարհ էին զարմացնում:

Եւ այդքան մեծ բախտից յետոյ այսպիսի անկում: Երեք տարի չը կայ, մինչ այդ յաղթանակները դարձել են անցած երազ, աւանդութիւն: Այնպիսի հրաշք եւ այսօրուայ դժոխքը: Ի՛նչպէս հաշտուել երկնքի գործերի հետ...

Տարիների ընթացքում տեղի ունեցած այդ զարմանալի փոփոխութիւնները, նախկին բախտը եւ այժմեան դժբախտութիւնը երկար տեղ գերել էին Մէլիք-Աւանին: Բուքը բոլորովին աննկատելի էր նրա համար: Մի-մի, երբ նրա ձին կանգ էր առնում եւ ձիւնի ամպերը փաթաթւում էին նրան, նա սպասում էր համբերութեամբ եւ երբ ձին նորից քայլում էր, նա նորից ընկնում էր իր մտքերի մէջ:

Այդ դրութիւնից նրան հանեց Հայրապետը, որ յանկարծ կանչեց.

— Տե՛ս, Մէ՛լիք, այստեղից պարզ է երեւում. ես չէի սխալուած:

Նրանք հասել էին սարի գլուխը: Մէլիքը դէպի ցած նայեց եւ տեսաւ, որ սեւ առարկան իսկ որ մի սրածայր ժայռի գլուխ է, որ սրբել էր քամին: Նա ոչինչ չը պատասխանեց: Բուքը աւելի սաստկացաւ. նա փաթաթուեց եափունջու մէջ:

— Շտապի՛ր, Հա՛յրապետ, ասաց նա. — այսօր մենք պիտի գնանք Աւետարանոց:

Երեւաց Տողի հսկայ սարը: Նրանք մտան ծմակը:

Այդ ժամանակ Աւանը, որ նոյնպէս հասել էր լեռնային բարձրութեան գլուխը եւ մօտեցել էր դէպի հարաւ տանող ճանապարհին, կանգ առաւ, Պօղոսի հետ մի թեթեւ խորհրդակցութիւն արաւ: Վերջացնելով, նա իջաւ ձիուց. Պօղոսն էլ հետեւեց նրա օրինակին: Երկուսը դուրս եկան ճանապարհից եւ ձիերը քաշելով իրանց ետեւից, սկսեցին դանդաղ կերպով ցած գնալ սարի ուղղաձիգ լանջերով:

Նրանք դիմում էին դէպի արեւմուտք: Նրանք այլեւս Պարսկաստան չէին գնում...

Գ.

Դիզակի այդ փոթորկալից օրը խաղաղ կերպով մարում էր Վարանդայի այն մասում, ուր Քիրսի լեռներն են տարածուած: Այդտեղ բուքը չը կար, այդտեղ ձիւները անշարժ էին:

Սպիտակ բարձրութիւններով շրջապատուած մի փոքրիկ հովիտ դանդաղ կուլ էր գնում երեկոյեան կիսամթութեան մէջ: Երկինքը պարզ էր, հրաշալի. արեւմուտքում դեռ վառ էր դեղին կարմրագոյն վերջալոյսը, որ խառնում էր իր գոյները երկնքի կապուտակութեան հետ, եւ ձիւնային տարածութիւնները նոյնպէս ստացել էին այդ գոյները, կարծես իրանց կուսական կրծքի վրայ ցոլացնում էին լոյսերով ողողուած երկինքը: Երեկոյեան խոշոր աստղը սկսել էր փայլել. երկրի վրայ կախ էր ընկել ցուրտ գոլորշիների թափանցիկ վարագոյրը:

Օդը խեղդում էր: Ցուրտ էր, զարհուրելի ցուրտ...

Այդ ժամին հովիտը շրջափակող հիւսիսային լանջերի վրայ, մի քանի հաստ ձիւնապատ ծառերի մօտ, երեւաց մի մենաւոր մարդ: Նա մեծ դժուարութեամբ էր քայլում խոր ձիւնի մէջ. նա կանգ առաւ, երեսը դարձրեց դէպի արեւելք, ուր նեղ ձորը անհետանում էր, շուռ գալով դէպի աջ:

Երեւում էր որ այդ մարդը դիտում էր շրջակայքը: Բայց ի՞նչ կար: Հովտի մէջ չէր երեւում կենդանութեան որեւէ նշոյլ: Սառնամանիքները ամէն ինչ թաղել էին խոր գերեզմանի մէջ. նոյն իսկ ձորի առուակը լռել էր, անյայտացել ձիւնի տակ: Նախ քան հովիտ մտնելը առուակը թափւում էր մի ժայռի գլխից, կազմելով մի աղմկալի ջրվէժ: Այդ ամբողջ աղմուկը, որ ամառը լեռնային դրախտի այս դալար եւ ծաղկափթիթ անկիւնի զարդն էր, այժմ սառոյցի երկար ճիպոտների կերպարանք ընդունած, կպել էր ժայռի կրծքին:

Մեռելութիւնը ահաւոր էր:

Մարդը քիչ էլ նայեց արեւելեան ձորին, համոզուեց որ ոչ ոք չը կայ եւ սկսեց դանդաղ քայլերով ցած իջնել: Թէեւ մութը հետզհետէ խտանում էր, բայց նա միանգամայն ապահով էր որ լաւ է տեսնում: Երկնքի տակ միայն սպիտակ գոյնն էր, մի այլ գոյնի առարկայ իսկոյն աչքի կ'ընկնէր:

Նա անյայտացաւ, բայց երկու րոպէ չանցած՝ հովտի արեւելեան կողմում երեւացին երկու մարդ:

Նրանք քայլում էին մոլորուածի պէս. թւում էր թէ որսորդներ էին, կորցրել էին ճանապարհը եւ այժմ թափառում էին՝ յոյս դրած մի որ եւ է պատահական յաջողութեան վրայ: Երեւի մի անկիւն կը գտնուի երկնքի տակ, ուր կարելի կը լինի կուչ գալ այս գիշեր: Նրանք կորցրել էին ապրելու յոյսը, ուստի ոչինչ միջոց չէին գործադրում, որ գոնէ քիչ տաքացնեն իրանց սառած ձեռքերն ու դէմքերը:

Երկուսն էլ լուռ էին, կորցրել էին խօսելու ընդունակութիւնը: Եւ զարմանալի չէր. պարզկայ երեկոն արդէն կիսամեռ դրութեան էր հասցրել նրանց: Զարհուրելի լռութեան մէջ երբեմն լսւում էր ինչ որ չարագուշակ ճայթոց: Դրանք ծառերն էին ճաքւում զարհուրելի ցրտից: Ցուրտը խեղդում էր, անհնարին դարձնելով շնչառութիւնը. բերան բաց անել չէր կարելի, իսկ քթի ծակերը կուչ էին գալիս, կարծես լցուել էին ինչ որ ցուրտ, մածուցիկ նիւթով:

Մոլորուածները մի-մի ձի էին քաշում իրանց ետեւից. կենդանիներն էլ յուսահատ էին, նրանց քթից դուրս էին թափւում գոլորշու թանձր ամպեր...

Առջեւից գնացողը շեղուեց իր բռնած ուղղութիւնից: Իր ոտների մօտ նա նկատեց ինչ որ հետքեր. կարծես այս մեռած տեղերի գազանները խմբով դէպի ցած էին վազել: Նա էլ ցած գնաց. գոնէ գտնել այդ գազաններին, գտնել մի կենդանի արարած...

Բայց ետեւից գնացողի ձին յանկարծ բարձրացրեց գլուխը, լայնացրեց քթածակերը եւ հանդարտ կերպով

խրխնջաց: Նա, երեւի, նկատել էր մի բան: Նրա տէրը կանգ առաւ եւ լարեց իր տեսողութեան ամբողջ կարողութիւնը. Նա հեռուն էր նայում եւ միանգամից չը նկատեց, որ իրանից մի քանի քայլ հեռու, ձիւնի մի կոյտի տակից, ծուխ է բարձրանում: Նա ինչ որ ուրախ աղաղակ արձակեց եւ երբ առջեւից գնացողը ետ նայեց, նա ձեռք մեկնեց դէպի այդ հրաշալի երեւոյթը: Ծուխ էր. կրակի ներկայութիւնը անհերքելի էր: Կիսամեռ ճանապարհորդները զգացին նրա տաքութիւնը եւ գնացին դէպի այն կողմ:

Ձիու խրխնջոցը, մոլորուածների աղաղակները անլսելի չը մնացին: Ծուխ արձակող ձիւնակոյտի առաջ երեւան եկաւ հրացանը բռնած մի մարդ: Տեղի ունեցաւ կարճ հարց ու փորձ.

— Ո՞վ էք:

— Հայ:

Հրացանաւոր մարդը լռեց. եւ երբ եկողները կանգ առին ձիւնակոյտի առաջ, նա ցոյց տուեց մի փոքրիկ ծակ, իսկ ինքը առաւ ձիերի սանձերը:

— Մտէ՛ք, բայց չը մօտենաք կրակին:

Ծակից դուրս սողացին երկու մարդ էլ, դարձեալ հրացանները ձեռքին: Նրանք էլ իմացան, որ եկողները Հայեր են եւ նոյնպէս կրկնեցին.

— Կրակին մօտ չը նստէք...

Դա բարեկամութեան նշան էր: Ձիւնակոյտի բնակիչները հիւրասիրութեան առաջին գործն էին համարում յիշեցնել թէ ինչ վտանգաւոր բան է կրակը՝ սառած մարդու համար: Նրանք լաւ գիտէին, որ այսպիսի ցրտի մէջ եղած մարդու ցանկութիւնը կը լինի մտնել կրակի մէջ, կլանել նրա ամբողջ ջերմութիւնը, բայց դա շատ վտանգաւոր ցանկութիւն է. կրակը կը տաքացնէր, բայց սառած մարդը կ՚ընկնէր սաստիկ ջերմ ու տենդի մէջ եւ կը հիւանդանար:

Ներսում տիրում էր թանձր խաւար. գետնափոր գոմը լցուած էր ծխով: Նրա կտուրի վրայ մի հատ

փոքրիկ ծակ կար, որի միջով ծուխը դուրս էր գնում: Երդիկի տակ երկու ահագին կոճղեր ծխում էին: Երբեմն խաւարի մէջ փայլում էին երկու երեք հրեղէն լեզուներ, որոնք դանդաղ կերպով շրջում էին խանձողների վրայ. նրանք տարածում էին մի թոյլ լուսաւորութիւն, որ խաւարի միջից դուրս էր հանում զանազան դէմքեր. ամէնքը հետաքրքրութեամբ նայում էին եկողներին:

— Տղերք, մի լաւ կրակ, կանչեց մէկը:

Մութ անկիւնից դուրս եկաւ մի փոքրիկ մարդ, մօտեցաւ խանձողներին, շարժեց նրանց: Բոցերը սկսեցին աւելի աշխոյժով լափել փայտերը. եւ մինչդեռ երկու հոգի տեղերից վեր թռան այդ հրամանը կատարելու, փոքրիկ մարդը շարունակեց.

— Լաւ որ երէկ մեզ համար արաղ բերին: Այս խեղճերը հիմա սառած կը լինեն. մի-մի թաս արաղ տանք, որ ներսները տաքացնեն:

Նա ինքը բերեց հողէ ամանը եւ փոքրիկ դաւաթը, ինքը ածեց: Նորեկները դեռ խօսել չէին կարողանում: Կրակը քիչ թէժացաւ եւ այդ միջոցին արաղ տուողը ճանաչեց հիւրերից մէկին:

— Ասլա՛ն, բացականչեց նա:

— Ես եմ, Մա՛նաս, պատասխանեց Ասլանը դժուարութեամբ:

Տղերք, հասարակ հիւր չէ... տաքացրէք այս մարդկանց. լա՛ւ սառել են:

Ինքը, փոքրիկ մարդն էլ, անգործ չը մնաց: Եափունջիներ, կապերտի կտորներ դարսեցին Ասլանի համար: Նա նստեց, իսկ նրա ուղեկիցը, որ Պօղոսն էր, քաշուեց մի անկիւն:

— Դո՞ւ... այստե՞ղ, անդադար հարցնում էր Մանասը, շփելով Ասլանի ձեռքերը: — Ի՞նչ է պատահել... Ո՞րտեղ էիր, շատ ժամանակ է որ չեմ տեսել քեզ...

Կարճ միջոցում բռնկեց չաղ խարոյկը. տղերքը աշխատում էին, բոցերը բարձրացան, համարեա կտու-

րին էին հասնում. Ասլանը քիչ-քիչ ազատւում էր ցրտի ազդեցութիւնից. նրա լեզուն բացւում էր կամաց-կամաց եւ նա կարողանում էր պատասխանել Մանասի հարցերին:

— Բայց ի՞նչ կար այսպիսի ժամանակ...

— Զարմանո՞ւմ ես... Քեզ մօտ գալը շատ դժուար չէ: Միայն այս բարձրութիւնն է քիչ դժուարացնում. այսօրուայ ցուրտը զարհուրելի է...

— Հա՛, սրան Մեծ-Քարի Կապ են ասում. հեշտ չէ ձմեռը այստեղ գալը:

— Հեշտ է, Մանաս. հօ միշտ այսպիսի ցուրտ չէ լինում... Սովորական եղանակ լինէր, մենք դժուարութիւն չէինք զգայ: Քեզ համար ապահով տեղ չէ: Մի օր կը տեսնես որ քեզ շրջապատեցին...

— Դու, ի հարկէ, հանաք ես անում:

— Ո՛չ, հանաքի բան չը կայ:

— Եթէ այդպէս է, ապահով եղիր, Ասլան, մեր դըժերը որոգայթի մէջ ընկնող պտուղներ չեն: Տեսնո՞ւմ ես այս տղամարդկանց... Օսմանցիները շատ լաւ են ճանաչում սրանց. եւ եթէ քնած էլ տեսնեն մեզ, չեն համարձակուի մօտենալ:

Նա պատմեց թէ որն է այդ ապահովութեան գաղտնիքը: Զէնքը, սարերը, ձիւնը բաւական չեն. թիւն էլ մեծ նշանակութիւն չունի: Գլխաւորը անունն է: Եթէ անունդ սարսափ է ազդում, կարող ես հանգիստ քնել. թշնամին կը նայէ քեզ եւ մի մարդու տեղ հարիւրը կը տեսնէ: Այսպէս են Վարանդայի դժերը. ինչո՞ւ պիտի նրանք վախեն, քանի որ ամէնքը իրանցից են վախում...

Ասլանը խորին ուշադրութեամբ դիտում էր այդ փոքրիկ ոյժը, որ ա՛յնքան մեծ երկիւղ էր տարածում:

Գոմը շատ էլ ընդարձակ չէր եւ դժերի մի մասը ապրում էր հարեւան գոմում. այդտեղ էլ գտնւում էին խմբի ձիերը: Դրանց թիւը այժմ շատ քիչ էր. ձմեռը խումբը գործում էր հետեւակ. իսկ ձիերը տեղաւորում

էր գիւղերում: Գոմի առաստաղը ցածրիկ էր, հիւսած ճիպոտներից. նա ամբողջապէս սեւացել էր ծուխից. եւ այդ սեւ փայտերից կախուած էին բազմաթիւ հրացաններ, ատրճանակներ եւ սրեր:

Աղքատ եւ միանգամայն տխուր էր դժերի օթեւանը. բայց օջախի բոցերը ի՛նչպէս ուրախ ցոլում էին զէնքերի մաքրած ու յղկած պղինձների վրայ: Նրանց տակ, չոր հողի վրայ, երեւում էին մի քանի հատ կապերտներ միայն. Ջրի հողէ կուժը դրած էր պատի մօտ: Եւ այլեւս ոչինչ... Այսքան մարդիկ ապրում էին միայն օջախի օգնութեամբ եւ բացի զէնքերից ուրիշ մի բան չէին ճանաչում: Նրանք թափուած էին յատակի վրայ, ընդունելով զանազան դիրքեր:

Բրդոտ, գզգզուած մարդիկ էին. նրանց դէմքերը սեւացել էին արեւի, ձիւնի եւ անձրեւի ազդեցութիւնից, նրանց ձեռքերը կոշտ էին, փայտացած: Սարսափելի աղքատութիւնը ընդհանուրի բաժինն էր: Այստեղ էլ, այս ձիւնակոյտի տակ, դրանք գիւղացիներ էին. չը կար մի հատ հպարտ դէմք, մէկը միւսին չէր հրամայում, ամէնքը եղբայրներ էին:

Ահա աջ կողմի պատի տակ լսւեց մի տնքոց: Մի մարդ է պառկած այդտեղ, երեսը դարձրել է դէպի պատը: Հիւանդ է, ընկերները ծածկել են նրան մի քանի հատ դատարկ ջուալների տակ: Նա ջուր ուզեց. եւ իսկոյն ոտի կանգնեց խոժոռ դէմքով մի տղամարդ, ջուր տուեց: Ասլա շօշափեց հիւանդի ձեռքերն ու կուրծքը եւ յայտնեց ամէնքին, որ տաքութիւնն անցնում է: Մանասը պատմում է, որ սարսափելի ջերմ ու տենդը ամառւանից չէ թողնում այդ մարդուն: Բայց եւ այնպէս, նա իր ընկերներից չէ բաժանւում, չէ գնում գիւղը, ուր ունի հայր, մայր, կին, երեխաներ: Սիւլէյման-Բէկը տանջում է նրանց, պահանջում է որ այս տղամարդը թողնէ դժերին, բայց նա չէ ուզում: Շատերն են այդպէս շատերն են թողել տուն ու տեղ եւ այժմ բոլորովին մոռացել են իրանց սիրելիներին:

Կրակը ուրախ ճրթճրթում էր: Որը խօսում էր իր ընկերների հետ, որը կարկատում էր իր տրեխները. իսկ մի քանիսը նստել էին կրակի մօտ եւ նոր լուրեր էին հարցնում Ասլանից: Ի՞նչ կայ աշխարհում, ի՞նչպէս են ապրում մարդիկ, ո՞վ է մեռել, ո՞վ է կենդանի:

Անհրապոյր, վտիտ դէմքեր, զրկանքների, չարքաշ կեանքի զաւակներ:

Ասլանը պատմում է ինչ որ գիտէ, թէեւ ինքն էլ շատ տեղեկութիւնների տէր չէր: Նրա խօսքը քաղցր էր, ախորժելի: Նա այս մարդկանց տեսնելու համար էր եկել այստեղ. իր վիրաւորուած սրտի համար նա այստեղ, գլուխներից ձեռք վերցրած այս մարդկանց մէջ էր մխիթարութիւն որոնում:

Եւ որքան խեղճ, բարի մարդիկ էին Մանասի դժեւրը, նրանք, որոնցից վախում են Օսմանեան զինուորները: Ո՛չ ոք չէ խօսում իր մասին, ո՛չ ոք չէ յիշում թէ երէկ, անցեալ օրը ինչ քաջութիւններ է գործել ինքը: Դժուար էր հաւատալ թէ դրանք էին այն մարդիկը, որոնք ձեռնունայն ետ դարձրին գազան Սիւլէյման-Բէկին եւ որոնց պատճառով Վարանդան տակն ու վրայ եղաւ: Կարծես խաղաղ երկրագործներ են, հաւաքուել են կրակի շուրջը, միասին տաքանում են, միասին օրեր են համրում թէ երբ ձիւնը կը հալուի եւ իրանք կը վերցնեն խոփը ու կը գնան հողը վարելու:

Այսպիսի մարդկանց չէր սպասում Ասլանը: Ծեղեւլով իր ճանապարհից, Դիզակի եւ Վարանդայի սարերի ձիւները պատռելով, նա ոգեւորուած էր այն մտքով թէ Մանասի որջում կը տեսնէ «սրբած թրեր»: Կը խօսէ այնպիսի քաջերի հետ, որոնց շնչառութիւնից կրակ է կաթում: Զարմանում էր Ասլանը. ի՞նչպէս ինքը պիտի նստէր այն մարդկանց շարքում, որոնցից իւրաքանչիւրը կարող է բաց անել իր ճակատը եւ մի ամբողջ գիշեր պատմել իր ձեռքի գործերը:

Ի՞նչ պիտի ասէր ինքը: — Ոչինչ: Մէլիք-Աւանին այնպիսի դրութեան մէջ թողնելուց յետոյ երիտասար-

դը չէր կարողանում պահել թամբի վրայ, այնքան էր այրւում դժգոհութիւնից. եւ մինչեւ սարի գլուխը հասնելը՝ համառատապէս գիտէր որ այդպիսի սրտով չէ կարող գնալ Պարսկաստան:

Ոչ, պէտք էր տեսնել մի յուսատու բան, պէտք էր համոզուել թէ լեռնցու նախկին պատիւը դեռ մնում է, պէտք էր մի ապացոյց թէ զուր չէ աշխատութիւնը, թէ այս անբախտ երկրի մէջ վերջնականապէս չէ մարել կրակը, որից պիտի առհաւդին հրդեհ գոյանայ: Նա յիշեց Մանասի ասպատակներին, եւ այդ ժամանակ թողեց Պարսկաստանի ճանապարհը: Նա եկաւ Մանասի մօտ ուխտաւորի յոյսերով, եկաւ որ տեսնէ թէ ինչպէս են լեռների անկախ եւ ազատ մարդիկը:

Սրանք Դիզակի Մէլիքի պէս չը պիտի լինէին. սրանք նոյնքան հրաշալի պիտի լինէին, որքան հրաշալի է անկախութիւնը:

Եկաւ, եւ ի՞նչ է տեսնում: — Հասարակ մարդիկ, պատառոտուած չուխաներ, գզգզուած փափախներ:

Ահա սկսեց մի փոքրիկ անձրեւ. ջուրը կաթում է գոմի առաստաղից, ծլզլում է. շաղ խարոյկը տաքացրել է կտուրը, ձիւնը հալւում է: Մարդիկ նստած են կաթոցների տակ, ուրիշ տեղ չունեն: Հիւանդը տնքում է, վայ է կանչում, իսկ Մանասի պատմութիւններից երեւում է, որ աղերքը շատ անգամ քաղցած են մնում:

Հիասթափութի՞ւն է: Ասլանը հարցնում էր իրան. «Արժէ՞ր գալ. մի՞թէ սրանք են մի ամօթահար երկրի պարծանքը»...

Հարեւան գոմում սկսեց ինչ որ թրխկոց. մէկը, ինչպէս երեւում էր, մի բան էր ծեծում: Կարծես դա նրշան էր, եւ ահա այստեղ էլ մէկը մօտեցաւ օջախին, կրակի վրայ դրեց երկաթի կաղապարը, հրացանի գընդակներ էր ձուլում: Մանասը բացատրեց Ասլանին, որ հարեւան գոմում վառօդ են շինում: Եւ աւելացրեց.

— Պատրաստւում ենք գարնան համար: Արդէն մեծ պաշար ունենք:

Գնդակներ Թափողը մի շատ ջահիլ երիտասարդ էր, համարեա պատանի, որի պեխերը նոր էին սեւին դալիս: Նա ուշադրութեամբ հետեւում էր իր գործին, հազարից մի անգամ կարճ պատասխան տալով Ասլանին: Վերջապէս նա յայտնեց, որ խմբի գործերը գիտէ Մանասը: Իսկ Մանասը պատմեց, որ մեծ կռւի ժամանակ այս պատանին է սպաննել քուրդ Հասանին, մտնելով այն վրանը, ուր թաքնուել էր վախկոտ գազանը:

— Մե՛ծ բան էր, հեգնութեամբ ասաց պատանին, եւ կարծես ամաչելով իր արածից, գլուխը կախ արաւ եւ քթի տակ փնթփնթաց.

— Ամէնքը գնացին քրդերի վրայ, ես հօ չը պիտի նստէի տեղս:

Մեծ բան չը կար այս մարդկանց համար. ինչ որ եղել էր, պիտի լինէր: Ամէնքը... անողները ամէնքն են, անհատը չը կայ, ոչ ոք իր ընկերից լաւ չէ: Բայց «մեծ կռիւը» — այսպէս էր խումբը անուանում զիլանցիների կոտորածը — յարուցանում է յիշողութիւններ, որոնց մէջ փայլուն էր եւ անհատը. դա, ի հարկէ, Տէր-Սողոմոնն էր:

Մարդկանց լեզուն յանկարծ բացուեց. խօսում էր ամբողջ գոմը: Մեռած ընկերը գովասանքների, օրհնութիւնների առարկայ դարձաւ եւ այս մարդիկ, որոնք այնքան ժլատ են գովասանքների մէջ, բացարձակ մեծացնում էին իրանցից մէկին. իւրաքանչիւրն աշխատում էր մի դէպք պատմել, որի մէջ գործում, շարժւում էր Տէր-Սողոմոնը:

Գոմի անկիւններից մարդիկ առաջ եկան, կանգնեցին խարոյկի առաջ. բոլոր դէմքերը փայլում էին գոհութիւնից. այս գժերին էլ անծանօթ չէ եղել երջանկութիւնը... Նոյն իսկ հիւանդն էլ շարժուեց, ինչ որ խօսքեր արտասանեց: Ասլանը յիշեց նահատակ քահանայի մահը, որի մասին լսել էր օտարութեան մէջ: Սարսափելի՛ մահ. բայց ի՛նչպէս նա դիմանում էր,

ի՛նչպէս արհամարհում էր սպաննողներին: Այդ յիշողութիւնը ազդեցութիւն չարաւ:

— Մեռնելը միեւնոյն է, ասաց գնդակներ Թափող պատանին:

— Ի՛նչ տեսակ ուզում ես՝ մեռիր, զանազանութիւն չը կայ, վրայ բերեց մի ուրիշը:

— Մենք մեռնելու մասին երբեք չենք խօսում, բացատրեց Մանասը:

Եւ դարձեալ խօսքը կենդանի Տէր-Սողոմոնի գործերին անցաւ: Ասլանը բնական էր համարում այդ ոգեւորութիւնը: Քահանան խոշոր գործիչ էր, եւ ի հարկէ, նրան չեն մոռանայ: Բայց Ասլանը սխալւում էր: Ահա անունը փոխուեց. Տէր-Սողոմոնի տեղը բռնեց մի ինչ որ Ակոս: Նա մեռել էր կռւի մէջ ստացած վէրքերից, նրան թաղեցին ընկերները, խէնջարների ծայրով փոս փորելով գեղեցիկ Թումբի վրայ, աղբիւրի կողքին: Նա նոր էր մտել խումբը, մի երկու գործով ցոյց էր տուել, որ իր ընկերներից ետ չի մնայ եւ ահա ընկերները նոյն ոգեւորութեամբ մեծարում էին նրա յիշատակը...

— Մեռածները լաւ են լինում, յանկարծ ասաց Ասլանը: — Ես ձեզ մօտ հիւր եկայ ոչ թէ այն պատճառով, որ իմանամ թէ ինչ ընկերներ էք կորցրել: Ես ուզում եմ կենդանիներին ճանաչել, ուզում եմ իմանալ թէ ինչ տղամարդիկ կան ձեր մէջ...

— Այստեղ ամէնքն են, պատասխանեցին մի քանի մարդիկ, միմեանց նայելով:

Իսկ մէկը, որի տափակ դէմքը, ինչպէս երեւում էր, ամիսներով ածելի չէր տեսել, նստեց Ասլանի կողքին, որպէս զի լաւ հասկացնէ նրան թէ ինչու մեռածներին են այստեղ յիշում:

— Վերջն է լաւ, ասաց նա ժպտալով. — միշտ պէտք է սպասել վերջին: Այսօր լաւ եմ, էգուց վատ, դրանից ի՞նչ կը լինի: Գերեզմանն է մարդուն ջոկում:

Եթէ հայհոյում են գերեզմանը, կը նշանակէ որ վատ է նրա մէջ պառկածը…

— Ուրեմն կենդանի մարդու մասին դուք լաւ կամ վատ չէ՞ք ասում։

— Վատը կարելի է, բայց լաւը…

— Մանասը լաւն էլ է ասում։

— Մանասը ուրիշ բան է։ Մենք միայն նրան ենք հաւատում։ Տեսնում է մեզ, ասում է՝ ինչ որ արդար ու ճիշտ է։ Նա մեր գլուխն է, նրա պէս իմացող չը կայ…

Այստեղ Մանասն ընդհատեց խօսակցութիւնը, երեւի նկատելով որ տղաները գովում են իրան։

— Դու նոր եկար եւ, ի հարկէ, զարմանում ես, — ասաց նա Ասլանին։ — Սպասի՛ր, մի երկու օրից յետոյ կը ճանաչես ամէնքին։

— Վաղը ինձ այստեղ չես տեսնի։

— Այդքան շուտ քեզ բաց թողնել չէ կարելի։ Ձմեռ է, մենք պարապ, դու պարապ. վաղուց է քեզ հետ որս չեմ արել։ Գիտե՞ս որքան առատ է որսը այս կողմերում. եղնիկները հօտերով են ման գալիս։ Ձիւնը խոր է, Աստուծու անասունները փախչել չեն կարողանում։ Ով ինչ ուզում է լինի, բայց քեզ պէս հրացան խփող չի լինի։ Մենք կը գնանք…

— Գովել չէ կարելի, ինքներդ չէ՞ք ասում։

— Դա գովասանք չէ. կնամարդն էլ կարող է լաւ հրացան խփել։ Հա՛, ձմեռը դու Բիրսում չե՞ս եղել։

— Այստեղ էլ սար է, չէ՞։

— Այստեղ ի՞նչ սար է։ Այստեղ մեր ձմեռոցն է։ Դու պիտի տեսնես այն տեղերը, ուր մենք ապրում ենք ամառը։ Ցուրտ ես ուզում, այնտեղ է, ձիւն ես ասում՝ գագաթների մօտ։ Խօսք եմ տալիս հարիւր որջ գտնել, արջի որջ…

— Դուք այժմ էլ գնո՞ւմ էք այնտեղ։

— Միշտ ման ենք գալիս… Այս գոմի մէջ ոչ ոք մեզ չի կերակրի…

— Դա ճիշտ է, դուք համ դժուարութիւններ պիտի անէք, համ կերակուր գտնէք ձեզ համար։

— Երկուսն էլ դժուար բաներ չեն։ Տղերք, բաւական է, որքան խօսեցիք… Այժմ պէտք է մի կտոր հաց ուտել։ Մեր Ասլանին ցոյց տանք թէ ինչ համ ունի Բիրսի գխտարը…

Օջախի մօտ հաւաքուածներից մի քանիսը գնացին Մանասի պատուէրը կատարելու. իսկ մէկը այս ու այն կողմը քաշեց խանձողները, կուտեց կրակը, խորովածի համար տեղ պատրաստեց։ Միայն այդ ժամանակ Ասլանի աչքն ընկաւ մի տարօրինակ երեւոյթի վրայ, եւ նա հարցրեց Մանասից.

— Ի՞նչ է նա… Իմ աչքին է այդպէս երեւում, թէ՞ իսկապէս աղջիկ է…

— Աղջիկ է։

Ջրի կժի մօտ կանգնած էր մի աղջիկ եւ նայում էր նորեկին։

— Ուրեմն աղջիկներ է՞լ են կռւում քո ձեռքի տակ…

— Ոչ, դա այսօր եկաւ, քեզանից շատ առաջ, կէսօրին։

— Մենա՞կ…

— Մենք ճանաչում ենք նրան եւ չենք զարմանում։

— Բայց ի՞նչպէս եկաւ, ինչո՞ւ եկաւ։

— Նրա համար դժուարութիւն չը կայ։ Երէկ մեր տղաներից մէկը իջաւ սարերից, որ մեզ համար աղ ու հաց բերէ։ Այսօր առաւօտեան, վերադառնալիս, նա տեսնում է, որ սա գնում է մի ինչ որ մարդու հետ. հեռուից այնպէս է թւում թէ սրա ընկերը մեր երկրացի չէ, կ'ասես թէ Թուրք լինի։ Նա ուշադրութիւն չէ դարձնում, շարունակում է ճանապարհը. ասացի որ մենք ճանաչում ենք այս աղջկան։ Բաւական տեղ գալուց յետոյ մեր տղան տեսնում է յանկարծ, որ աղջիկը վազում է իր ետեւից։ Մենակ էր, նրա ընկերը կորել էր… Եւ այդպէս աղջիկը եկաւ այստեղ։

— Տղամարդ աղջիկ է, զարմացած բացականչեց Ասլանը:

— Ո՛չ, խենթ է: Ամառը նա թափառում էր ծմակներում, պտուղներ էր հաւաքում: Քանի անգամ տեսել եմ նրան ծառի տակ նստած, մենակ, գլխաբաց, բոբիկ: Խօսում էր ինքն իր հետ, ձեռքը յաճախ դնում էր կրծքի վրայ, սաստիկ ցնցւում էր եւ ի՛նչպէս էր ոռնում. երեւի սաստիկ ցաւ ունէր սրտի մէջ... բայց ոչ ոք չէր կարողանում իմանալ թէ այդ ինչ ցաւ է: Ով տեսնում էր, կպչում էր նրան եւ վարազի ժանիքներ էր ուզում: Ասում էին, որ երեխաները փախչում են դրանից, իսկ դա «ժանիք» կանչելով վազում է նրանց ետեւից: Մի խօսքով՝ խենթ... Այժմ հանդարտուել է, բայց խելքը էլի նոյնն է: Ամբողջ օրը նա կրկնում էր թէ ինքը հիմա մարդ է դառել, հիմա ինքն էլ հարկաւոր է մարդկանց եւ կարող է լացացնել բոլոր բախտաւորներին:

— Ովքե՞ր են դրանք:

— Նա բախտաւոր է անուանում ամէն մէկին, որ իրանից լաւ է: Իսկ ո՞վ չէ լաւ նրանից: Տեսնո՞ւմ ես որքան խեղճ է...

Ջրի կժի մօտ մի սուր քրքիջ բարձրացաւ: Մանասը լռեց, իսկ աղջիկը — դա Նազլուն էր — երեսը դարձրեց դէպի պատը, ձեռքը բարձրացրեց, սպառնական մի նշան արաւ եւ կանչեց.

— Կը լացացնեմ...

Նա գնաց դէպի անկիւնը, անյայտացաւ մթութեան մէջ: Ամէնքը, նոյն իսկ Ասլանը, հանդարտ ծիծաղում էին:

— Խօսացնես, կապելու խենթ է, ասաց մէկը.— բայց այսօր կարկատեց մեր շորերը: Կէս ժամ առաջ միւս դոմում նստած էր կրակի առաջ եւ արագ գործում էր ասեղով: Գործի տակ նա մի շատ լաւ աղջիկ է...

Օջախի վրայ բարձրացաւ խորովւող մսի մուխը. տղաները պլըզել էին շարքով եւ այս ու այն կողմից ա-

հագին շամփուրներ էին պտտեցնում կրակի վրայ: Ամէն մէկը իր շամփուրին էր ծառայում. պլըզածների ետեւում կանգնել էին հերթի սպասողները. խորովածի ախորժելի հոտը ամէնքին ոտքի էր կանգնեցրել: Աղջիկը առաջ եկաւ եւ հաց բաժանեց. նա չը մոռացաւ եւ հիւանդին: Ընդհանուր սեղան չը կար. ամէն մէկը հանում էր շամփուրի ծայրից խորովածը եւ ուտում էր, ուր ուզում էր: Առաստաղի կաթոցը քիչ հանդարտուել էր, որովհետեւ կրակը փոքրացել էր եւ վերեւում նորից հաստատւում էր սառնամանիքը:

— Այս մսից կշտանալ չի լինի, բացականչեց Մանասը, մեծ բաւականութեամբ կրծելով մի մեծ ոսկոր:

— Օրհնուի՛ Քիւրսը, պատասխանեց Ասլանը, որ նոյնպէս հիացած էր խորովածից:

— Օրհնուի՛ եւ Նախիջեւանը... Դու գիտե՞ս, Ասլան, մի ամբողջ շաբաթ մենք առանց աղի էինք. այն ժամանակ այս միսը չէր կարելի մօտեցնել բերանին: Այսօր աղ հասաւ մեզ: Հաւատա, առանց աղի մարդ կը մեռնի:

Մթութեան միջից նոր շամփուրներ էին լոյս ընկնում, ամէնքի ախորժակը սաստիկ գրգռուած էր, կարծես սովից էին ազատուել: Որսորդի գնդակից ընկած գխտարը այդ երեկոյ անվերջ գովասանքներ, հիացմունք զարթեցրեց: Մուխը գնալով թանձրանում էր: Ասլանը միանգամից չը նկատեց, որ դիմացը, մուխի քուլաների ետեւում, նստել է Նազլուն: Միայն նա էր, որ չէր մասնակցում ընթրիքին:

Երկու ձեռքերի մէջ առնելով իր ծունկը, նա ակնապիշ նայում էր անծանօթ երիտասարդին, կարծես ուզում էր կարդալ թէ ինչ կայ նրա լայն ճակատի տակ: Ասլանը մի կտոր խորոված մեկնեց դէպի նրան: Նա չը շարժուեց, չընդունեց պատառը եւ յանկարծ հարցրեց.

— Դու հաւատացի՞ր դրան:

Եւ ցոյց տուեց Մանասին: Ասլանի դէմքի վրայ երեւաց մի ներողամիտ ժպիտ: Ծանօ՛թ նշան: Մարդիկ դրանով են ցոյց տալիս թէ խենթի հետ գլուխ չեն դնում: Եւ աղջիկն շտապեց մի կտրուկ ձայնով հերքել այդ բանը.

— Ես խենթ չեմ, ասաց նա: — Հիմա ես հարկաւոր մարդ եմ եւ կարող եմ լացացնել բախտաւորներին: Այդ դժուար չէ, եթէ ուզենամ...

Խորին ինքնաբաւականութիւն ցոյց տուող մի ծիծաղ յանկարծ դուրս ցայտեց, ընդհատելով այդ խօսքերը: Խե՛ղճ աղջիկ... Ասլանն ամաչեց այդ մոլորուած դէմքից եւ հանդարտ կերպով պատասխանեց.

— Հաւատում եմ: Բայց դու, ի հարկէ, խելօք ես եւ չես լացացնի...

— Չէ՛, մինչեւ որ բախտաւորը լաց չը լինի, խեղճը չը պիտի ծիծաղէ: Այդպէս է երեւում...

— Ի՞նչ կը լինի որ երկուսն էլ ծիծաղեն:

— Հա., այդ ուրիշ բան է:

Նա հեռացրեց ձեռքերը ծնկնից եւ մեղմ, շատ մեղմ կերպով ծիծաղեց. Նրա դէմքը այլափոխուեց, աչքերի մէջ բռնկեց մի յանկարծահաս, վարակիչ ուրախութիւն:

— Գիտե՞ս... ես գտայ իմ մօրը... Նա ինձ համբուրեց. քանի՛ անգամ համբուրեց. իմ ամբողջ երեսը այժմ էլի տաքացաւ: Լա՛ւ էր... Նա չը թողեց որ ես լաց լինեմ, ասաց բաւական է իր լացը...

Կատաղի, անզուսպ զգացմունք յարուցին մօր համբոյրները: Նա չէր կարող մենակ տանել այդ ալեկոծումը. կանգ առաւ հանգստանալու համար, աչք ածեց իրան շրջապատողների վրայ:

Բոլոր դէմքերը նրան էին մտիկ տալիս, բայց ոչ մէկը մասնակից չեղաւ նրա ուրախութեան: Ամէնքը շարունակում էին հանդարտ ծամել, ամէնքի վրայ պարզ երեւում էր նոյն ներողամիտ ժպիտը: Եւ Նազլուն խիստ ցնցումից վեր թռաւ, ձեռքերով ինչ որ տարօրի–

նակ նշաններ արաւ, ճչաց, ապա բռունցքները սեղմելով՝ կատաղի հայեացք գցեց կրակի վրայ, կարծես ուզում էր կոխ տալ, տրորել նրան:

Օջախի շուրջը միահամուռ, սրտանց ծիծաղ բարձրացաւ: Աղջիկը մի ակնթարթում թուլացաւ, փշրուեց. նորից ցած ընկաւ, նստեց իր տեղը, նորից դրկեց իր ծունկը եւ հանգստացաւ: Իսկ տղաները շարունակում էին ուտել եւ ծիծաղել: Միայն Ասլանն էր, որ հետաքրքրութեամբ նայում էր խեղճ աղջկան. նա մինչեւ անգամ փորձեց սիրտ տալ նրան:

— Գիտէի որ այսպէս պիտի լինի, յանկարծ ասաց Նազլուն, դիմելով Ասլանին: — Մարդիկ միեւնոյն են, թէեւ այսպիսի փայլուն բաներ ունենան...

Նա ցոյց տուեց առաստաղից ու պատերից կախած հրացանները, արհամարհանքով նայեց Մանասին եւ ապա շարունակեց.

— Դու հիմա էլ ասում ես, որ ես խենթ չեմ, հա՞:

— Ի հարկէ, դու լաւ ես խօսում:

— Իմ մայրն էլ մեղաւոր է... Ինչո՞ւ էր այնպէս քաղցր խօսում, ինչո՞ւ համբուրեց ինձ, լաց եղաւ... Գալիս էի նրա մօտից եւ գիտէի որ այսպէս պիտի լինի... Հիմա բախտաւորների բանը վատ է. չեն ուզում լաց լինել, հա՞: Բայց ինչո՞ւ չեն թողնում, որ Նազլուն ծիծաղէ, գոնէ մի անգամ...

— Խե՛ղճ աղջիկ... Ո՞վ է քեզ այդպէս հալածում. ասա, ես նրան...

— Իմ մայրը հեռու է այստեղից: Այս սարերի ետեւում մի գիւղ ցոյց տուին ինձ — սեւանա՛յ նա, Թուրքի գիւղ է: Այնտեղ են փակուած խեղճերը, մի մեծ տան մէջ... Շատ են նրանք, բայց ես իսկոյն ճանաչեցի իմ մօրը: Մաշուե՛լ է... արտասունքը այրել է նրա երեսը, բայց դեւերը էլի բաց չեն թողնում... Ի՞նչ են ուզում նրանից... Կրակ տալ գիւղը, քանդել այդ տունը...

Ասլանը յոյս չունէր թէ նա կարգին կը պատմէ, կը հասկացնէ ամէն ինչ, ուստի սկսեց հարցեր տալ եւ դե–

կռահել նրա միտքը: Բայց այդ էլ չէր օգնում: Մանասը, կորցնելով համբերութիւնը, լռեցրեց Նազլուին եւ ինքը բացատրեց թէ ինչի մասին է նա խօսում:

— Օսմանցիները շատ կանայք տարան այս կողմերից. երեւի նրանց մէջ է եւ այս աղջկայ մայրը: Խեղճը որոնում է մօրը, գուցէ եւ գտել է նրա տեղը եւ ամբողջ օրը ինձ խելք էր սովորեցնում... Թուրքի գիւղը կրակ տալ, քանդել այն տունը, ուր փակուած է մայրը, ազատել նրան... Այդ է ուզում:

— Ուզո՛ւմ եմ, բացականչեց Նազլուն եւ նրա աչքերը պսպղացին այդ անզուսպ տենչանքից: — Թո՛ղ սրանք ամէնքը գնան... Ես կը տանեմ, ես գիտեմ ճանապարհը... Ա՛րի հէնց այժմ ես ու դու գնանք այս սարի գլուխը. դու ոչինչ մի՛ ասա, ես կը նայեմ չորս կողմը եւ իսկոյն կիմանամ թէ որ կողմից է մայրս կանչում ինձ...

Մանասը ծիծաղեց, բայց Ասլանը զարմացած էր այդ տարօրինակ աղջկայ վրայ, որ հաւատացնում էր թէ կէս գիշերին, ամէն ժամ, նոյն իսկ աչքերը կապած, կարող է գտնել այդ ճանապարհը: Մի՞թէ խենթութիւն է դա. մի՞թէ այդ խեղճը իր երազներն է պատմում... Խմբապետը հաստատում էր որ, այո՛, դատարկ բաներ են, միայն խենթը կարող է այդպիսի միտք գտնել: Պակասն այն է, որ Մանասը գնայ ամէն մէկի ետեւից, կատարէ ինչ որ իրան ցոյց կը տան: Նա գիտէ իր գործը, նա ձմեռը չի գնայ մի գիւղի վրայ, ուր տղամարդիկ հաւաքուած են տներում եւ կարող են իսկոյն դուրս վազել:

— Դժուար է, հաստատեց եւ Նազլուն: — Գիւղը լի է դեւերով, որոնց մարդիկ — կեղծաւորնե՛րը — Թիւրք են անուանում: Մուխտարն էլ շատ շներ ունի. նրանք հսկում են օր ու գիշեր: Բայց սրանք հոգի են հանում:

Վերջին խօսքերը վերաբերում էին հրացաններին: Մի վայրկեան սարսափելով իր տեսած դեւերից ու շըներից, նա նայեց փայլուն զէնքերին եւ իր հիացմունքն

արտայայտեց երեխայի նման, տարօրինակ շարժումներ գործեց, էլի ծիծաղ յարուցեց: Ասլանը հաւատաց Մանասի խօսքերին. խելք իսկ որ չը կար այդ խեղճի գըլխում:

— Ե՞րբ պիտի սրանք գնան, հարցրեց Նազլուն, դանդաղ կերպով իջեցնելով առաստաղից իր հայեացքը Մանասի վրայ:

— Երբ դու կը խելօքանաս, պատասխանեց խըմբապետը:

Մի ցաւալի, աղեկտուր ճիչ թռաւ խեղճի բերանից: Ինքն էլ չէր հաւատում թէ շուտ կը լինի այդ բանը, գիտէր որ երբեք չը պիտի հաւատան թէ ինքը խենթ չէ:

— Նրան չարչարո՛ւմ են... Նրան կը տանեն...

Բարակ, սուր շրթունքները սեղմըւեցին միմեանց, դողացին եւ նա բառաչեց.

— Իմ մմ... այ... րը:

— Ա՛րի քեզ փոխենք նրա հետ... Դու գնա՛, նա մընայ...

Դա անխղճութիւն էր: Ասլանը բռնեց Մանասի թեւից եւ խնդրեց որ այլեւս չը չարչարեն դժբախտ աղջկան: Տղաներից մէկը վերկացրեց նրան, բարկացաւ, տարաւ գոմի մի անկիւնը, նստեցրեց այնտեղ:

Այնուհետեւ ուշադրութիւն չը դարձրին նրա վրայ: Բայց նա խօսում էր, անդադար խօսում էր: Նախատեց այս գոմի բնակիչներին, անուանեց ամէնքին սարի գըլխից, քարի ետեւից, պինդ անկիւններից տղամարդութիւն անող: Ապա մի խոր հառաչանք արձակեց եւ մխիթարութիւն գտաւ իր սիրած մտքի մէջ.

— Բախտաւորները լաց պիտի լինեն... Սպասիր... Հէնց էգուց... Դժուար չէ, մա՛յր...

Նա, վերջապէս, լռեց:

Դ.

Շուտով լռեցին Մանասի գժերը: Խաւարը կլանեց գոմի ներսը, օջախի տէրը մնացին գլուխ գլխի տուած երկու կոճղերը: Գոմը լցուեց կծու, խեղդող ծխով: Ամէն մէկը փաթաթուեց կամ եափնջու կամ կապերտի մէջ, անշարժացաւ չոր յատակի վրայ: Նեղ երդիկից ներս էր էր թափւում պարզկայ գիշերուայ սարսափելի ցուրտը:

Արթուն էին միայն Մանասն ու Ասլանը: Նրանք հանդարտ խօսում էին՝ պառկած կոճղերի մօտ. նրանք դատողութիւններ էին անում եւ ուրիշ լսող չը կար: Տղաները գործ չունէին դատողութիւնների հետ. նրանցն այն էր, ինչ կ՚ասէր Մանասը:

Ասլանը չը թաքցրեց, որ իր այրւող սիրտն էր իրան այստեղ բերել: Օտարութիւնից վերադարձած, նա մի օր էլ չը կարողացաւ մնալ իր հայրենիքում. ամէն տեղ կրակ էր, որ այրում էր նրան: Ի՜նչ օրեր են: Մինչեւ անգամ Մէլիք-Ասանն էլ է շշկլուել:

— Հա՛, Մէլիքը... Շատ ժամանակ է մեր տղաները չեն տեսնում նրան: Ի՞նչ է ուզում:

— Ոչինչ, ոչինչ... Ճար բոլորին չը կայ, յուսահատութիւնը կատարեալ է... Մէլիքի դրութիւնն անտանելի է: Մարդը ազատ չէ, նման է մի հսկայի, որ տեսնում է ծովի մէջ խեղդւող ահագին բազմութիւնը, ընկնում է կատաղած ալիքների մէջ որ ազատէ ամէնքին, բայց խեղդւողները քաշում, տանում են նրան եւ նա հազիւ է կարողանում ինքն իրան պահել ջրերի երեսին: Կայ մի ուրիշ մարդ, որ չէ ընկել ծովը, այլ, ընդհակառակը, բարձրացել է սարի գլուխը, ուրին չեն հասնում թշուառութեան ալիքները: Այդ մարդը Մանասն է. ի՞նչ է ուզում Մանասը...

— Մենք կռւում ենք եւ պիտի կռւենք: Մենք երբեք չենք դադրի:

— Ես այդ տեսնում եմ: Այսպիսի գժերի տէրը ուրիշ խօսք ասել չէ կարող: Բայց դու էլ մենակ ես:

— Մենակ էլ կը կռւենք: Մենք օգնութեան չենք սպասում:

— Մի բուռն մարդիկ ահագին բազմութեան դէմ...

— Այդ չէ նշանակում թէ չը պէտք է կռւել: Գարնանը մեր տղաների թիւը հասնում է հարիւրի: Հաստատ իմացիր, որ ամէն մէկը հինգ մարդու դէմ կը դընայ, եթէ իմանայ օգտուել մեր սարերից: Բայց մեզ դէմ հինգ հարիւր հոգի չեն բերում, եւ մենք մեծ կռիւների շատ քիչ ենք հանդիպում: Մեր հրացանների նպատակը հատ-հատ Օսմանցիներ են: Երբ թփի ետեւից ծըխում է մեր հրացանը եւ Օսմանցին փռւում է հողի վըրայ, մենք ամէնքս ուրախ ենք. մէկն էլ, ուրեմն, չը կայ, մէկն էլ պակսեց...

— Բայց դա մանր կռիւ է:

— Մանր, բայց անողորմ, անխնայ...

— Այդպէս տարիներ են հարկաւոր:

— Աւելի լաւ է յոյս դնել տարիների վրայ, քան չունենալ որ եւ է յոյս: Մենք փոքր ենք, իսկ մեր թշնամին մի ահռելի վիշապ է, դու ճիշդ ասացիր: Բայց ի՞նչ կարող ենք անել. եթէ միանգամից ոչնչացընել անհնարին է, գոնէ պիտի աշխատենք կաթ-կաթ հանել հրէշի արիւնը: Կաթ-կաթ, բայց անընդհատ. այդպէս են յաղթում փոքրերը: Թո՛ղ վիշապը լինի լեռան չափ, ունենայ տասը գլուխ. եթէ նրա դիմաց մենք դառնանք չնչին, բայց ժիր տզրուկներ, դարձեալ մենք կը լինենք շահուողը. ժամանակի ընթացքում մեզ կ՚աջողուի ցամաքեցնել հրէշի կազմուածքը:

— Այո՛, եթէ կարելի լինէր կախարդել հրէշին, դցել նրա վրայ մի հրէշային թմրութիւն, հէքեաթների թանձր քունը, որ տարիներ է շարունակւում, — պատասխանեց Ասլանը հոգոց հանելով: — Բայց մեր հանած իւրաքանչիւր կաթիլի փոխարէն՝ մենք տալիս ենք գետեր, փրփրած գետեր: Ո՞վ շուտ կը սպառուի...

Մանասը ծիծաղեց, կարծես շատ անգամ էր լսել այդ խօսքերը․ սակայն յանկարծ տաքացաւ եւ չը կարողանալով դադար գտնել, շուռ եկաւ մէջքի վրայ ու նստեց։

— Դու, կարծես, Մէլիք-Յուսէյնի կնոջ մօտից ես գալիս, ասաց նա։

— Նրա երեսն էլ չեմ տեսել…

— Բայց նրա խօսքերը լաւ ես կրկնում։ Լսի՛ր, ես նոր եմ հասկանում, որ մարդը շատ է սխալւում։ Ինձ համար կանանց մէջ ամենալաւը, նա, որ արժան էր մի հսկայ տղամարդի կնիկը լինել, Մէլիք-Աւանի քոյրն էր, Աննա-Խաթունը։ Այդ բաւական չէ․ սուրբ մարդկանցից ո՛չ ոք, ինձ համար, նման չէր Աւետարանոցի մայրապետին, որի անունն է Հեղինէ։ Հիմա ես գիտեմ, որ երկուսն էլ ոչինչ են։ Մի՞թէ դու էլ, Ա՛սլան, մեր երկրի լաւ երիտասարդներից մէկը, կարդացած, աշխարհ տեսած, ամենաճարտար որսորդ, պիտի ուրիշ բան երեւաս իմ աչքում։

— Դա ի՞նչ խօսք է։

— Ահա՛ ինչ։ Ամառը, երբ մենք մի փոքրիկ վրէժ հանեցինք գիլանցիներից, Մէլիք-Յուսէյինի կինը ինձ լուր ուղարկեց, որ ինքը հակառակ է մեր գործին, երես է դարձնում ինձանից։ Ի՛նչ ծածկեմ․ դա ծանր հարուած էր ինձ համար․ ինձ ամենից առաջ մերժում էր այն տունը, որի օջախը սուրբ է ինձ համար, որից կ'ուզէի հեռանալ՝ միայն գերեզման գնալու համար։ Եւ մերժում էր այն ժամանակ, երբ մեր տղաները ուրախութիւնից չէին կարողանում դադար առնել, քնել։ Նրանք կատարել էին մի ահագին գործ, բայց ի՞նչ էր վարձատրութիւնը։ Մեզանից երես էին դարձնում մեր ամենամօտիկ բարեկամները, մեր ծնողները։ Ես լռեցի։ Անցաւ ժամանակ, մի օր էլ եկաւ կուսանոցի հրամանը․ կոյս Հեղինէն, Աւետարանոցի ամենախելօք մարդը, հրամայում էր, որ ձեռք վերցնեմ արիւնոտ գործերից, կորչեմ մեր սարերից, թէ չէ՝ եկեղեցին

ինձ կ'անիծէ եւ Աստուած խռով կը մնայ մեզանից։ Եկեղեցին, ի հարկէ, ուժեղ է մէլիքի իշխանութիւնից։ Բայց նա չէր վախեցնի Մանասին, որ այնքան ժամանակ ապրել է Տէր-Սողոմոնի հետ…

Այդ անունը մի վայրկեան կանգնեցրեց փոքրիկ մարդուն, մի թեթեւ հառաչանք հանեց նրա սրտից։

— Բայց թող մնայ, ասաց նա․ — Կարճ կապենք․ երկու կանայքը ասում էին այն, ինչ դու ասացիր։ Այժմ կանգնեցէք երեքդ այս օջախի մօտ, նայենք միմեանց երեսին։ Փրփրած գետեր են հանում մեզանից, այսպէս ասացիր դու։ Շատ ճիշդ… Դու կամ քու երկու ընկերուհիները խօսք տուէք ինձ թէ այդ գետերը կը դադարեն, եթէ սարի գլխին մի Մանաս չը լինի, եւ ես վաղը, քո աչքի առաջ, դէն կը գցեմ հրացանս ու կը կորչեմ։ Խօսք տալի՞ս էք։

— Բայց ինչո՞ւ դու այդ կանանց ընկեր դարձրիր ինձ․ ես այդպէս չէի ասում։

— Քո ասածն էլ կը լսենք․ բայց նախ պատասխանիր․ խօսք տալի՞ս էք։

— Ոչ ոք չի տայ…

— Ողորմի հօրդ… Մենք տզրուկներ ենք, կաթ-կաթ արիւն ենք հանում։ Ո՞րտեղ գոյացանք մենք։ — Այնտեղ, ուր առաջին անգամ, առանց պատճառի, լոկ ստորացնելու, ոչնչացնելու համար, թափուեցին արեան գետեր։ Մենք լոյս ընկանք այն օրը, երբ Վարանդայի երկինքը զարհուրեց իր տակ կատարուած անարդարութիւնից։ Դա մի վճռական օր էր․ բազմութիւնը, քաղցր համարելով գրաստի կեանքը, գնաց խոնարհուելու։ Իսկ հատ-հատ մարդիկ, որոնց մէջ չէր մարել Աստուծու բարկութեան կրակը, դուրս վազեցին, եւ նրանց առաջին աղաղակն էր՝ «կռի՛ւ»։ Անհաւասար, անխելք կռիւ… Ինչո՞ւ ես զարմանում․ չե՞ս տեսել՝ ինչպէս է մի մարդը յարձակւում հինգի վրայ․ չը գիտե՞ս միթէ, որ նա իր ոյժի վրայ յոյս չունի, այլ յարձակւում է, որովհետեւ գիտէ մեռնիլ։

Ուրեմն մեզ վրայ էլ մի՛ զարմանար. արեան գետերը մենք չը բերինք, այլ, ընդհակառակը, նրանք մեզ դուրս հանեցին. Նրանք կային, երբ մենք չը կայինք...

— Ճշմարիտ է, ասաց Ասլանը, ձեռքը մտերմաբար դնելով խմբապետի ուսի վրայ: — Հանգամանքները ստեղծում են կռուի տեսակներ. մի տեղ մեծ չափերով է լինում, մի տեղ այսպէս. մի տեղ կաթ– կաթ. միւս տեղ գետի նման...

— Ի՞նչ օգուտ մեր կռուից, հարցնում են մարդիկ: Օգուտ կայ, եւ ահա ինչ օգուտ: Օսմանցիները գայլեր են, բայց բաւական չեն համարում իրանց բերաններով, իրանց քէֆի համար ծուատելը: Նրանք իրանց ատամներից դնում են եւ մկների բերանում եւ ուղարկում են մեզ ուտելու: Իւրաքանչիւր քոսոտ մուսխլման մեր գլխի տէրն էր դարձել: Մեր ձեռքից խլում էին զէնքերը եւ տալիս էին մեր հարեւան մուսլիմաններին: Գայլի կծածը շատ չէ ցաւեցնում, երբ սկսում ես մտածել, որ գազանը քեզանից շատ ուժեղ է: Անտանելին մկան կծածն է. անտանելին այն է, երբ քեզ գզգզում է վախկոտ ու մերկ գողը եւ ինչո՞վ. — փոխ առած ատամներով. սուր ատամներ են դրանք, բայց մի՞թէ գործադրողը մկան թոյլ ծնօտները չեն... Ի՞նչպէս չը յուսահատուել, ի՞նչպէս չը համոզուել, որ այնուհետեւ ճանճն էլ կ՚ուտէ քեզ: Ամենավատը այդ համոզմունքն է. երբ մարդը հասկանում է թէ աշխարհի մէջ ամէն ինչ բարձր է իրանից եւ իր կեանքի տէրն է, նա դառնում է մի զարհուրելի բան. ճիճուն էլ նրանից ստոր չէ... Այժմ մկները մտան իրանց ծակերը. այժմ նրանք գիտեն, որ գայլից փոխ առածը դեռ բաւական չէ, որ մուկն էլ գազան դառնայ: Մենք խրատեցինք նրանց. եւ մեր ժողովուրդը, ապահով եղիր, այլեւս չի խորովկի մկների ձեռքին. ամենագլխաւորն այն է, որ նա չի կարծի թէ մժեղն էլ կարող է իր հոգին հանել... Սա քիչ բան չէ...

— Ոչ ոք այդ չէ ուրանում: Բայց իմ ասածն այդ չէր, Մանաս: Երկու կանայք քեզ անիծում են, ասելով, դու չը պէտք է սաստկացնես հրդեհը, իսկ ես, ընդհակառակն, քիչ եմ համարում այդքանը: Ես համաձայն չեմ կաթ-կաթ արիւն հանելուն. եւ հէնց այդ պատճառով էլ զանց եմ անում մկներին, ագռաւներին, ծտերին, որոնք ընդհանուր աւերմունքի ժամանակ մի–մի բան գողանում են, տանում: Ինձ Մելիք-Աւանն ասաց որ ամէն ինչ ձեռքից գնում է, որ այլեւս սպասել անհնարին է... Եւ ես հաւատում եմ որ այդպէս է:

— Ասելը, հաւատալը բաւական չէ...

— Ի՞նչ անել: Քեզ գլորել են գետնի վրայ, նստել են քո կրծքին. դու պիտի դուրս գաս քեզ ճնշող մարմնի տակից ու յետոյ փորձես ոյժդ...

Օջախում այրուող կոճղերից մէկը, բաժանուելով իր ընկերից, գլորուեց ընկաւ երկու խօսակիցների առաջ. կծու մուխը սկսեց խեղդել. քնածներից մէկը գլուխը բարձրացրեց եւ ջուխտ ձեռքերով շփում էր իր աչքերը: Մանասը վեր կացաւ, կարգի բերեց խանձողները:

Անտանելի ծխից ազատուելու համար նա փորձեց բոցեր արծարծել. յենուելով ձեռքի թաթերի վրայ, դէմքը մօտեցրեց կրակին եւ սկսեց փչել: Բայց ահագին խանձողները դիմադրում էին նրա ջանքերին. փոքրիկ լոյսը, որ հազիւ էր դուրս գալիս նրանց կարծր գլուխների արանքից, երեւան էր հանում խմբապետի նիհար, ծաղկատար դէմքը, որ ծածկուած էր նօսր, ալեխառն մազերով. Նա անվրդով յամառութեամբ մրցում էր ծխի ոլորուն քուլաների մէջ:

Ասլանը սաստիկ հետաքրքրութեամբ նայում էր այդ մարդուն: Անհրապոյր, կոպիտ, նոյն իսկ անխիղճ էր ֆանատիկոս զինուորը. բայց ի՞նչպէս էր խօսում իր գործի մասին. որպիսի՛ հաւատ, որքա՛ն սէր, կամք... Փոքրիկ մարդուց շատ բան էր կա-

խուած. վաղը նա, եթէ կամենար, կարող էր տակնուվրայ անել ամբողջ երկիրը. նրանից վախում են, նրա դէմ զօրաբաժիններ են ուղարկում... Բայց նա գլուխ դնելու տեղ չունի. ինչպէ՛ս է մրցում ծխի դէմ, որպէս զի քիչ հանգստանայ... Նրա աչքերից ջուր էր գնում...

Ասլանը մեղք համարեց անտարբեր մնալը եւ տեղից վեր թռչելով, ինքն էլ սկսեց օգնել Մանասին: Կրակը թէժացաւ, նրանք յետ նստեցին եւ այլեւս չը պառկեցին:

— Թո՛ղ փորձեն, ասաց խմբապետը, նայելով հրեղէն երկար լեզուներին, որոնք թրթռում էին ծխի ծովի մէջ: — Թո՛ղ փորձեն չափելով, կշռելով, զանազան հանգամանքներ նկատի առնելով: Մեզ համար այդպիսի բան չը կայ: Առածն ասում է. «Մինչեւ խելօքը մտածում էր, գիժը գետն անցաւ»: Զուր չեն մեզ գիժ անուանում...

— Եթէ շատ լինէին ձեզ պէս գժերը, եթէ այս մտքերը միայն այս սարերի վրայ չը լինէին տարածուած, ուր քաղցած աղուէսներն ու գայլերն են ման գալիս, այլ հաստատ ու անհերքելի լինէին եւ մարդկանց մէջ, ժողովրդի սրտում...

— Լաւ կը լինէր, հա՞... Եթէ լաւ է, ինչո՞ւ չէք անում: Վայ այն քաղցածին, որ մէջքի վրայ պառկում է, բաց է անում բերանը եւ սպասում է թէ երբ երկնքից կերակուր կ՚ընկնէ ուղիղ բերանի մէջ: Երկա՞ր կը սպասէ, չէ՞: Բայց մի՞թէ դուք այդպիսի քաղցածից քիչ կը սպասէք. դուք, որ ձեռքներդ ծալել էք, նստել, աչք էք դրել ճանապարհին, օգնութիւն էք սպասում: Ի՞նչ երեւելի բան կը լինէր, եթէ յանկարծ, մի օր, Դիզակում երեւար Պարսկաստանից ուղարկած մի մեծ զօրք... Այն ժամանակ, ի հարկէ, դուք այդպէս չէիք լինի, դուք կը յաղթէիք...

Փոքրիկ խմբապետը լեզուով էլ խնայել չը գիտէր, մանաւանդ երբ խօսում էր այնպիսի բաների մասին,

որոնք, իր կարծիքով, անհեթեթ էին: Նրա վերջին խօսքերի մէջ դառն հեգնութիւն կար. դրանով էր նա արտայայտում իր խորին անբաւականութիւնը գործունէութեան այն եղանակի դէմ, որ լաւ էր համարում Դիզակի տէրը:

Ասլանի եւ Մանասի մէջ մի ակնթարթում արծարծուեց առանձին գաւառների սնապարծութիւնը: Դիզակեցին զգաց որ իրան ծաղրում է Վարանդեցին: Բաւական չէին այդ խօսքերը, Մանասը ձեռքով մի քանի անգամ թեթեւ խփեց Դիզակեցու մէջքին, որպէս թէ խրախուսում էր, որ սպասեն, սպասելը լաւ է...

— Մեր մէլիքը, ճիշտ է, սպասում է օգնութեան, պատասխանեց Ասլանը, աշխատելով իր կողմից եւս շատ չը խնայել Վարանդեցուն: — Ամէն ջանք գործ է դնում որ մենակ չը մնայ: Կարելի էր մենակ մի բան անել, եթէ Վարանդան այս դրութեան մէջ չը լինէր: Դու այստեղ կաթ-կաթ արիւն ես հանում, իսկ ի՞նչ են անում Աւետարանոցում: Եթէ մնացել էր պակաս տեղ, դա այն սիրահարութիւնն է, որ...

— Դու բոլո՞րը պիտի պատմես, խուլ կերպով մռնչաց Մանասը եւ ձեռքը թափ տալով, հասկացրեց որ չարժէ պատմել:

Նա ինքն էլ գիտէր ամէն ինչ: Բաւական է, Դիզակը յաղթեց, Վարանդան զինաթափ է դառնում: Վարանդան ամօթահար է, արժէ՞ նորից հաստատել այդ ճշմարտութիւնը: Խմբապետը կերպարանափոխուեց մի րոպէում. նա այժմ խորհրդաւոր, առանձնացած մի մարդ էր, կ՚ասես թէ աշնան մշուշների մէջ փաթաթըւած մի սար լինէր: Հազիւ լսելի ձայնով նա փնթփընթաց, որ պէտք է քնել, բաւական գիշեր է անցել: Իսկ ինքը չը պառկեց: Գտաւ փայտի մի կտոր, սկսեց բզբզել կրակը, կարծես ուզում էր աւելի լաւ լուսաւորել իր չէչոտ դէմքը եւ ցոյց տալ, որ Ասլանը պինդ,

շատ պինդ է բռնել ու անխնայ սեղմում է Մանասի մի հատիկ, բայց խիստ ցաւեցնող վէրքը:

Նոր բոցեր բարձրացան ճարճատելով, պայծառ լոյսեր տարածեցին, բայց նրանց օգնութիւնն աւելորդ էր. ինքը, Սալանը, շուտ զգաց իր անզգուշութիւնը: Նա չը գիտէր թէ այս երկաթի մարդու մէջ էլ կարող է լինել թուլութիւն, այն էլ մի աղջկայ վերաբերմամբ. եւ սկսեց մեղմացնել իր խօսքերի ծանր տպաւորութիւնը:

Ո՛րպիսի աջողութիւն: Բաւական էր մի քիչ շարժել անողոք, կոշտ զինուորի սիրտը, եւ իսկոյն երեւան եկաւ թէ ո՛րքան մեծ տեղ ունի այդ աղջիկը նրա մէջ: Երիտասարդը դարձաւ նրա ցաւակիցը, խօսեց իբրեւ մերձաւոր: Միայն վիշտը, այո՛, միայն անկեղծ վիշտը հարկադրեց նրան յիշել մելիքի աղջկայ մոլորութիւնը, չէ՞ որ նա ինքն էլ ազգական է Մէլիք-Աւանի կողմից: Նա հարկաւոր էլ չէ ազգական կամ ծանօթ լինել. նոյն իսկ օտարն էլ ցաւում է: Ա՛յդքան հրաշալի աղջիկ, բայց ի՞նչ դառաւ...

Խմբապետը չը կարողացաւ լռել: Նա էլ, Մէլիք-Աւանի նման, չափազանցութիւն էր գտնում երիտասարդի վերջին խօսքերի մէջ, բայց նա, մէլիքի նման, դատարկ ու փոքրիկ բան չէր համարում Աւետարանոցի անցքը: Մանասը գանգատաւոր էր, սաստիկ ցաւում էր, ուրեմն ծանօթ էին այնպիսի հանգամանքներ, երբ սիրտը յաղթում է, երբ զգացմունքը խլացնում է հոգու ամբողջ կարողութիւնը:

Այժմ նա մի խումբ գժերի յանդուգն առաջնորդը չէր, այլ ալեխառն մազերով մի խաղաղ գիւղացի, որ գիտէ թէ չէ պէտք է վիշտ թագցնել ընկերից ու ծանօթից:

— Տեսնո՞ւմ ես, հարցրեց նա խոստովանող մարդու համեստութեամբ: — Տեսնո՞ւմ ես... Իսկ մարդիկ ասում են. «Մանասը ոչինչ հոգս չունի, մի դատարկ

գլխի տէր է, ի՞նչ պիտի կորցնէ»... Դա, ի հարկէ, ճիշտ է, բայց ոչ բոլորովին: Մի՞թէ դատարկ գլխի տէրը կորցնելու բան չունի: Ես, ճշմարիտ է, բախտից երես առած մարդ չեմ. այս մազերը ձիու վրայ եմ սպիտակացրել, սեփական տուն չեմ տեսել. ինձ վիճակուած չէր ճաշակել ընտանիքի, երեխաների քաղցրութիւնը: Յիշում եմ միայն իմ մօրը, որ Աւետարանոցի գերեզմանատանը ցոյց էր տալիս հողի մէջ թաղած երեք կտոր սեւ քար եւ ասում էր. «Քո հօր գերեզմանն է... խե՛ղճ մարդ, նա չը տեսաւ քեզ»: Յիշում եմ եւ մի այլ օր. ես խաղում էի դրսում, մի կին եկաւ, բռնեց իմ ձեռքից եւ զոռով ներս քաշեց: Մայրս պառկած էր անկողնում. երազի պէս է մտքումս մնացել — ինչպէս մի կարճլիկ կնիկ էր, ինձ գցեցին նրա վրայ եւ կանչում էին նրա ականջում թէ Մանասն է: Նա բաց արաւ աչքերը, դրկեց, համբուրեց ինձ, նրա լեզուն հազիւ կարողացաւ թոթովել սովորական խօսքերը՝ «մատա՛ղդ լինեմ»: Դա վերջին համբոյրն էր, միւս օրը ես մենակ էի այս աշխարհում. այժմ էլ չը գիտեմ թէ ո՛րտեղ թաղեցին մօրս: Այնուհետեւ տաւարած, հօտաղ, նոյն իսկ մաճկալ. ես ծառայում էի, եւ ինձ չէին խնայում... Ծմակը, դաշտը, անձրեւը, մշուշը իմ ընկերներն էին, իմ ծնողները. նրանք էին ինձ պատժում: Եւ ես, որպէս մի երեխայ, թունդ կապւեցի նրանց հետ. մարդկանց հետ գործ չունէի. գիւղում, տան մէջ, անխօս էի: Ինձ համար խորթ, անհասկնալի էին փաղաքշանքները. ես բարկանում էի, երբ մթնով ծմակից վերադառնալիս՝ գիւղի ծայրում տեսնում էի մայրերին, որոնք իրանց որդիներին էին սպասում. եւ ես երբէք չէի պատասխանում, երբ հարցնում էին թէ տեսե՞լ եմ այս ինչին: Երբ երեխան վայր էր ընկնում եւ լաց էր լինում, ես հեռու էի փախչում, թողնելով որ նա բղաւէ, որքան ուզում է: Իսկ երբ լսում էի սուգի ձայն, զզւում էի: Ես խղճահարւել չը գիտէի. մենակ էի, ինձ էլ ոչ ոք չէր խղճում: Եւ ինձ անուանեցին

ծմակի մարդ։ Ոտաբոբիկ, համարեա կիսամերկ էի․ ինձ տեսնում էին, ծիծաղում եւ ասում էին․ «Ո՛վ ուտում է, Մանասն է մարսում․ արիւն է կաթում նրա թշերից»․․․

Նա կանգ առաւ, մի րոպէ մտածութեան մէջ ընկաւ, կարծես վերանորոգում էր յիշողութիւնները։ Ապա էլի բզբզեց խանձողները եւ շարունակեց․

— Մի անգամ տաւարածների մէջ կռիւ ընկաւ․ երկար ժամանակ մեր մահակները թրխկում էին, աղմուկը այնքան սաստկացաւ, որ գիւղից մարդիկ եկան։ Ինձ զօռով դուրս հանեցին կռւի միջից․ արիւնը ծլլում էր իմ գլխից, բայց իմ հակառակորդն աւելի վատ դրութեան մէջ էր։ Երեկոյեան մեզ տարան մէլիքի մօտ։ Պարզ, լուսնկայ երեկոյ էր։ Մէլիք-Շահնազարը — լոյս դառնայ նրա — նստած էր մի կտուրի վրայ․ նա ինձ չը պատժեց, մինչեւ անգամ չը հայհոյեց․ ընդհակառակն, տեսնելով իմ դրութիւնը, քաղցր ծիծաղեց եւ ասաց․ «Կռուարար ես, քեզ համար գործ ես կը գտնեմ»։ Այդ օրւանից ես մի անկիւն ունէի մէլիքի տան մէջ։ Հետզհետէ իմացան, որ անպէտք մարդ չեմ․ մէլիքը հրաշալի կերպով գիտէր փորձել մարդուն։ Ես տաւարած չը մնացի, իսկ մի անգամ, Մուղանի թափառականների դէմ գնալիս, վերցրեց ինձ իր հետ։ Հարկաւոր չէ, որ ես պատմեմ քեզ թէ ի՛նչ արշաւանքներ են եղել մեծ մէլիքի ժամանակ եւ ինչե՛ր ենք արել․ դա շատ երկար կը լինէր։ Կ՚ասեմ այսքանը, որ մէլիքը ասում էր ամէնքի առաջ թէ ես երախտիք ունեմ նրա տան վրայ եւ ոչ ոք իրաւունք չունի դիպչել իմ քէֆին։ Բայց ինձ շատ բան էլ հարկաւոր չէր․ իմը մի ձի էր, մի սուր եւ մի հրացան։ Գործ շատ կար․ եթէ կռիւ չէր լինում, որսի էինք գնում կամ թէ շրջում էի զանազան կողմեր՝ մէլիքի յանձնարարութիւնները կատարելու համար։ Երկու թէ երեք անգամ էլ Պարսկաստան եմ գնացել։ Այս սուրը ձեռք եմ բերել Պարսկաստանում, ալիալլահների մի գիւղում․․․

Նա յետ թեքուեց, պատի տակից վերցրեց մի կեռ սուր եւ կիսով չափ հանելով պատեանից, ցոյց տուեց Ասլանին։ Սա ուշադրութեամբ զննեց սրի վրայ դրոշմած կնիքը եւ ասաց․

— Ղլիջլուի չէնք է․․․

— Այո՛, շատ լաւ ջուր ունի։ Կեանքումս ես դրա պէս լաւ կտրող չը տեսայ։ Լաւ զէնքը միայն ամենալաւ ընկեր չէ, այլ եւ մի պահապան հրեշտակ, որ կանգնած է մարդու ետեւում․․․

— Յետո՞յ, Մանաս․․․

— Հա՛, ես չիմացայ թէ ինչպէս անցաւ իմ առաջին երիտասարդութիւնը։ Ես չը գիտէի թէ ի՛նչ է կատարւում մարդկանց մէջ․ ինձ ոչ ոք չէր ասում թէ ո՛վ է մեռել, ո՛վ է ապրում։ Իմացայ միայն մեծ մէլիքի մահը։ Ես լաց չեղայ, բայց այնքան ծանր թւաց մահը, որ ես վճռեցի բոլորովին հեռանալ մարդկանցից։ Իմ սիրտն ուզում էր բարձր մի տեղ, քերծի գլխին շինած մի բոյն․ ապրել այնտեղ, ինչպէս ապրել են Քեօռ-օղլին, Մուսան․․․ Բայց Մէլիք-Յուսէփնը իր հօրից պակաս չէր թէ՛ քաջութեան եւ թէ խելքի մէջ․ նա ինձ բաց չը թողեց, նա իմ ընկերն էր արշաւանքների մէջ եւ այդպէս էլ մնաց, երբ ինքը դառաւ Վարանդայի մէլիք, իսկ ես նոյն Մանասն էի, նոյն ծմակի մարդը։ Ո՛չ, իմ ճակատին չէր գրուած քերծի գլխի բոյնը, ինձ տուածը — մէլիքի օջախն էր։ Չը գիտեմ ի՛նչպէս էր եւ ե՛րբ, այդ օջախի մօտ մի երեխայ նստեց իմ ծնկներին։ Փոքրիկը — կատարեալ մի հրեշտակ — սովորեց իմ ծնկներին եւ, զարմա՛նք․ ես էլ սովորեցի նրան։ Գայիանէն էր․․․ Արագ մեծանում էր իմ աչքի առջեւ, եւ իր լեզուով, իր փոքրիկ, բայց սուր խելքով մի կրակ էր, որ այրում էր մեզ։ Առաջին խօսքերը, որ նա սովորեց արտասանել՝ մօր, հօր եւ իմ անուններն էին։ Դրսից ինձ դէպի տուն էր քաշում երեխան։ Այդ ի՛նչ զարմանալի ոյժ էր․․․ Իմ ամէն մի ներս մտնելը նրան անզուսպ ուրախութիւն էր պատճառում․

կարո՞ղ էի շուտ-շուտ ներս չը մտնել: Նա ծիծաղում էր, տալիս էր իմ անունը, իր փափլիկ ձեռքերով փաթաթւում էր իմ վզին, ո՞վ կարող էր դիմադրել... Մի անգամ նա հիւանդացաւ. եւ ես, վախելով մահից, առաջին օրը փախայ ծմակը, որովհետեւ ասում էին թէ երեխայի դրութիւնը լաւ չէ: Բայց ծմակն ինձ համար կրակ դառաւ, սկսեց այրել. կարծես իւրաքանչիւր ճիւղ կանչում էր. «Ի՞նչպէս է Գայիանէն, հօ չի՞ մեռնի»: Եւ ես տուն վերադարձայ, չը հեռացայ այն սենեակից, ուր երեխան հալւում էր ճրագի պէս: Սիրտս մրմնջում էր, հարիւր ու մի տխուր մտածմունքներ խեղդում էին ինձ, բայց ես էլ մէլիքի ու նրա կնոջ նման մնացել էի մեխուած: Երեւի, ա՛յսպէս են ծնողները...

— Նա լաւացաւ, էլի սկսեց օրերով, ժամերով ծաղկել: Նա ինձ մօտեցրեց մարդկանց, մտցրեց աշխարհի մէջ, հասկացրեց թէ ի՛նչ է մարդու ցաւը, մարդու ուրախութիւնը: Եւ այսպէս — տարինե՜ր: Մանասը թուլացաւ. ծմակի մարդը այժմ նստում էր գիւղի մէջ, ճանաչում էր մարդկանց, խօսում, վիճում էր: Նա այլեւս չէր կարող թողնել այդ տունը, եթէ մինչեւ անգամ նրան դուրս անէին: Գայիանէն կապել էր... Նա մեծացաւ, խելօք, շնորհքով աղջիկ էր. բայց Մանասին չը մոռացաւ, դէն չը գցեց. նա էլի սրտաբաց էր նրա մօտ, ուրախանում էր, երբ գալիս էր Մանասը. իր երկու եղբայրներին խրատում էր լսել Մանասին, հասկացնում էր, որ Մանասը ուրիշ մարդկանց նման չէ: Իսկ ի՞նքը... Նայում էի նրան եւ տեսնում էի նրա մէջ Մէլիք-Յուսէինին. նոյն մեծ սիրտը, նոյն կտրուկ, համարձակ խօսքը. վատութիւն նա չէր կարողանում տեսնել, խեղճերին օգնում էր, աղքատի մօտ նա էլ աղքատ էր: Աղջիկ էր նա եւ տղամա՛րդ: Դու տեսե՞լ ես որ աղջիկը մի-մի քրքրէ, իմանայ թէ ինչեր են եղել իրանից առաջ: Նա գիտէր ամէն ինչ, նա ճանաչում էր թէ ի՛նչ քաջեր են եղել մեր երկրում.

նա իր մատների վրայ կը համրէ բոլոր վատերին, վախկոտներին...

— Բայց ո՞րտեղից իմացաւ այդ բոլորը:

— Մանասն էր պատմում: Ծմակի մարդուն նա աշուղ էր դարձրել, պատմել էր տալիս... Ես, ես պատմել եմ ամէն ինչ՝ թէ՛ իմ տեսածը, թէ՛ լսածը: Ո՛չ, ես չեմ ուզում հաւատալ... Այդպիսի աղջիկը մի կատաղած շան կինը չի դառնայ... Սպանի՛ր, բայց հաւատս չէ գալիս, թէեւ ինքս էլ գիտեմ որ այդպէս է, թէեւ Գայիանէն ինքն է ինձ լուր ուղարկել:

— Նա ի՞նքը:

— Այո՛, իր բերանով: Բայց նախ լսի՛ր թէ ինչպէս եղաւ, որ ես մինչեւ այժմ չէի մտածում Գայիանէի մասին: Աննա-խաթունը վաղուց էր սկսել յայտնել ինձ իր վախերը. նա զգում էր, որ իր աղջկան վտանգ է սպառնում: Բայց ես ծիծաղում էի այդ մտքի վրայ: Օսմանցիները, ես հաւատացած էի, երբեք չէին համարձակւի ձեռք տալ մեր մէլիքի աղջկան: Չասես թէ ես, ուրեմն, նրանց մարդ էի համարում: Ո՛չ, գիտէի որ շունը, որքան ալ աներես լինի, չէ կարող պատարագի ժամանակ մտնել եկեղեցի եւ մարդկանց աչքի առաջ գնալ, սեղանը բարձրանալ: Ճիշտ այդպիսի սրբապղծութիւն կը լինէր եւ Գայիանէին դիպչելը: Միամի՛տ էի, ծմակի մարդը դեռ իմ մէջ է...

— Եւ բացի դրանից, նա նշանուած աղջիկ էր, պիտի մարդու գնար, աւելացրեց Ասլանը:

— Այո՛, այդ հանգամանքն էլ էր ինձ հանգստացնում: Եւ ահա, յանկարծ գալիս է այդ լուրը: Մէլիքի կինը, որ ամառը երես էր դարձրել ինձանից, ուղարկեց իր ծառային, Թէոսին, ինձ մօտ եւ օգնութիւն էր խնդրում: Գայիանէն դուրս է վռնդել իր նշանածին, ուզում է գնալ թիւրքին: Նա ինձ կը լսէ, որովհետեւ շատ է տալիս իմ անունը: Աննա-խաթունի հետ ես գործ չունեմ, բայց Գայիանէի համար... Մանասը պատրաստ է դժոխք գնալ: Ես մարդ ուղարկեցի եւ նա

բերեց ինձ Գայիանէի պատասխանը․ «Թո՛ղ Մանասը գայ, նստէ այստեղ ինձ հետ, եւ այն ժամանակ Թիւրքը ինձ չի տանի»։ Ուրիշ կերպ նա համաձայն չէ։ Եւ դեռ ասում են թէ Մանասը ոչինչ հոգս չունի…

Նորից նա ընդհատեց իր խօսքը եւ ծանր մտածութեան մէջ ընկաւ։ Ասլանը շտապեց պատմել նրան այն ամէնը, ինչ ասել էր Մէլիք-Աւանը։ Վհատելու պատճառ չը կայ, մէլիքը միամտացրեց Ասլանին, ասելով որ իր սպիտակ մազերի պատիւ կայ մէջտեղ։ Վաղը կամ միւս օրը նա կը գնայ Աւետարանոց եւ կ՚իմանայ թէ ի՛նչպէս ազատել մեր երկիրը այդ խայտառակութիւնից։

— Խօսքը, ի հարկէ, ամենից առաջ մէլիքին է պատկանում, պատասխանեց Մանասը։ — Բայց հազիւ թէ մէլիքը աջողութիւն ունենայ։

— Ինչո՞ւ։

— Գայիանէին ես եմ ճանաչում։ Մէլիքը մտածող, չափող, կշռող է․ երկար ու բարակ խրատներ, հարցեր ու պատասխաններ։ Այդ միջոցը չի օգնի։ Գայիանէն նրան կը յաղթէ։

— Բայց ի՞նչ պէտք է անել։

— Այն՝ ինչ որ ես եմ անում։ Յարձակուել, վրայ տալ, յափշտակել առանց հարց ու փորձի։ Եւ ես կ՚անեմ այդ, եթէ մէլիքը չը կարողանայ… Գայիանէն ինձ կանչում է, ես կը գնամ․ բայց չեմ նստի նրա կողքին, ինչպէս ինքն է կամենում, այդ անկարելի է… Ես նրան կը հեռացնեմ Աւետարանոցից, կը տանեմ ինձ հետ…

— Իսկ եթէ Թիւրքերն իմանա՞ն։

— Ո՞վ է դրանից վախում։ Թո՛ղ ամբողջ գիւղը կրակի կերակուր դառնայ։ Հարկաւոր է մի՛ գիշերային յարձակում…

Ասլանը զարմացած նայեց խմբապետի փոքրիկ դէմքին։ Նա նորից կերպարանափոխուել էր։ Նորից խօսում էր գժերի առաջնորդը, էլի յանդուգն, էլի

անվախ, նա կ՚անէր իր ուզածը, թէեւ աշխարհը քանդուէր, մոխիր դառնար։

— Նա ինձ մարդ է դարձրել, եւ ես շուն պիտի լինեմ, եթէ թոյլ տամ որ նա իմ զզուանքի առարկայ դառնայ։

Ասլանը հիացած էր այդ ձայնի, այդ կրակոտ աչքերի վրայ։ Թւում էր թէ նա հիմա կը կանչէ իր տղաներին, ոտքի կը կանգնեցնէ եւ հէնց այժմ, մութ ու ցուրտ գիշերին, առաջ կ՚ընկնէ, կը տանէ նրանց՝ Աւետարանոցը կրակելու համար…

— Թո՛ղ կատարուեն ամէնքը, ես կը փրկեմ մէկին…

Ասլանը յիշեցրեց որ անակնկալ յարձակումով կարելի է փճացնել Մէլիք-Աւանի գործը։

— Ես այդ հասկանում եմ եւ առանց նրա գիտութեան ոչինչ չեմ անի… Առաւօտեան մեր մարդիկը կը գնան…

Նա վեր կացաւ, իր համար տեղ պատրաստեց։ Բաւական գիշեր էր անցել, մեռելային լռութեան մէջ լսւում էին միայն հարեւան գոմում կապած ձիաների տրոփիւնները։ Ասլանն էլ պատրաստուեց քնելու։ Օջախը մոռացութեան տուեց։

— Ինձ չէ զարմացնում, որ Գայիանէն հեռացրել է իր նշանածին։ Ես վաղուց եմ ասել, որ խաչէնցի Ջալալը արժան չէ մեր աղջկան։ Բայց այժմ չէ կարելի մտածել այդպիսի բաների մասին։ Ժամանակը վատ է, մենք աղջիկների ամուսնութեան մասին հոգս անել չենք կարող։ Վատն էլ լաւ է այսպիսի ժամանակ․ եւ երանի կը լինէր, եթէ մեր բոլոր աղջիկներին տեղաւորէինք այնպէս, որ Օսմանցիները չը տանէին նրանց։ Այս խեղճ աղջիկը սուտ չէր ասում։ Բայց ո՞ւր կը հասնէինք, եթէ սկսէինք յետ խլել Օսմանցիների փախցրած աղջիկներին։ Մանաւանդ այժմ… դեռ պէտք է խլել Գայիանէին․ նրա բանը ուրիշ է, նրա պատիւը մեր ամէնքիս պատիւն է, նա մի հատ է… Անցեալ օրը մեր այս միւս գոմում, ուր կապած են մեր

ձիաները, ես մի ճախարակ տեսայ եւ երկար կանգ առայ նրա մօտ: Հաւատո՞ւմ ես. ճախարակը ինձ ասում էր, որ իրան թողել են այստեղ, որպէս զի եկող ամառ բուրդ մանեն. Նա սպասում է իր տէրերին, բայց չի տեսնի նրանց...

— Ի՞նչ գիտես:

— Ամէնքը կոտորուեցին: Ամառը այստեղ գալիս էին Նորագիւղցիները. իսկ նրանց սրի քաշեց Սիւլէյման-բէկը՝ ինձանից վրէժ հանելու համար: Ճախարակը խօսում էր ինձ հետ, իսկ ես շրթունքներս կծոտելով ասում էի. «Ա՛խ, շնե՛ր, անհաւա՛տներ, ի՞նչ արեցիք»: Ես չեմ մոռանայ անտէր մնացած ճախարակները. Նրանք էլ, թէեւ փայտից են եւ անհոգի բաներ, վրէժ են պահանջում: Մեր տղերքը գիտեն այդ... Բայց բանն այս չէ, Ասլա՛ն. հարցրո՛ւ, ո՞վ սովորեցրեց Մանասին խօսել ճախարակների հետ: — Գայիանէն: Ո՛չ, պէտք է նրան խլել Թիւրքից եւ տալ Ջալալին...

Նրանք պառկեցին: Անցան րոպէներ, եւ Մանասը յանկարծ ծիծաղեց:

— Զարմանալի բաներ կան աշխարհիս մէջ, ասաց նա բարձրացնելով իր գլուխը: — Դու քնած չես, լսի՛ր ուրեմն: Դու էլ կրկնեցիր ա՛յն, ի՛նչ ամէնքն են ասում. Նա սիրահարուած է: Զարմա՜նք... Բայց ո՞վ գիտէ կնոջ գործը. կինը, որքա՛ն էլ լաւ լինի, դարձեալ կին է. Աննա-խաթունը եւ կոյս Հեղինէն քեզ օրինակ: Ես ասացի քեզ, որ չեմ հաւատում թէ Մելիք-Յուսէինի աղջիկը կը գնայ Թիւրքին: Ես ի զուր այդպէս հաստատ խօսեցի: Հէնց այժմ միտս եկան այն խօսքերը, որ Գայիանէն ասել է իմ ուղարկած մարդուն: Գիտե՞ս ինչ պատճառ է նա բերում. Սիւլէյման-բէկին նա գնում է այն մտքով, որ սպանէ նրան. Գայիանէն ուզում է ինձ պէս լինել, ուզում է կռուել... Լա՛ւ պատրուակ չէ՞... Բայց ո՞վ կը խաբւի... Եթէ այդպիսի միտք ունի, աւելի վատ: Կինը չը պիտի

խառնուի մեր գործի մէջ. Գայիանէն կարող է ինձպէս հարխուրներին տուն կբերել, սովորեցնել ճախարակի լեզուն. Նա կարող է Խաչէնի մելիքի համար երեւելի, շնորհքով կին դառնալ... Բայց կռուե՞լ... Այն ժամանակ մենք ամէնքս պիտի լաչակ դցենք մեր գլխին եւ կնիկ դառնանք... Նա հօ իր մօրից լաւ չէ. բայց եթէ լաւ էլ լինի, դարձեալ մեզ կը խայտառակէ... Ջահիլ աղջիկ, այն էլ այնպիսի աղջիկ... Նրան մի անգամ դիպչելն էլ մեծ ամօթ է մեզ համար, մի ամօթ, որ սրբել չէ կարող վեց Սիւլէյման-բէկերի մահը... Ո՛չ, աղջիկը հեռու պիտի մնայ... Էգուց ես մարդիկ կ'ուղարկեմ մելիքի մօտ: Մենք պատրաստ ենք:

Ասլանը յայտնեց, որ ինքը միանգամայն գովում է այդ միտքը: Նա ուզում էր իր կողմից ուրիշ պատճառներ բերել, բայց յանկարծ լսեց Մանասի խռմփոցը եւ լռեց, փաթաթուելով կափունջու մէջ:

Քունը այնքան հեշտ չը մօտեցաւ նրա աչքերին: Օջախում այլ եւս կրակ չէր երեւում, միայն խանձողները էին հանդարտ մխում: Ցուրտը գնալով սաստկանում էր: Լռութեան մէջ երիտասարդը դարձեալ նոյն հարցը տուեց իրան: Արժէ՞ր այնքան ձիւն կոխ տալ, գալ՝ Մանասին եւ նրա գժերին տեսնելու համար:

— Արժէր, պատասխանեց ինքն իրան. — լաւ են, շատ լաւ... Բայց ո՜րքան քիչ են...

Նա քնում էր գոհ սրտով: Եւ չը լսեց թէ ի՛նչպէս մէկը այդ ժամին շարժուեց գոմի անկիւնում եւ ինքնաբաւական ու վայրենի մի քրքիջ արձակեց:

Դա Նազլուն էր:

Ե

Մահը բաւական բարերարութիւն էր արել Փէրիի բնակարանում: Ձմեռը ոչինչ գութ չունեցաւ. արեւ չը կար եւ չէր կարելի նրանից ջերմութիւն գողանալ. ձիւնը հաստ շերտի տակ թաղել էր աղբանոցը եւ այլ եւս չէր կարելի խրուել աղբերի մէջ ու տաքանալ: Մերկութիւնը հալւել էր ձիւնի պէս:

Քչերին կարելի եղաւ ցրուել գիւղերում, յանձնել բարի մարդկանց. շատը նրանք էին, որոնք, լուռ ու խոնարհ, գնացին գետի ձորը: Սովի բարձրութիւնն էր բաժանում ձորի սառած յատակը այն տնակից, ուր կենդանի համարուող արարածները օրհասական ջանքեր էին անում, որ պահեն իրանց մէջ հանդչող տաքութիւնը: Բայց այդ կարճլիկ ճանապարհից ազատւելը վեր էր նրանց ոյժերից:

Մարմնի վրայ փտող վէրքերը, խոր ընկած կրծքերի տակ այրւող սրտերը եւ սովը, միշտ կատաղի սովը — սրանք էին աղբանոցից ցած իջեցնողները: Գետի ձորը պահում էր իր մէջ մի փոքրիկ, անյիշատակ գերեզմանատուն, միակ վիհը, որ այս աշխարհում կարողանում էր լռեցնել մարդու մրմունջները: Եւ այդ պատճառով այլ եւս անձուկ չէր ողորմելի տնակը:

Երեք հիւանդ երեխայ էին մնացել այնտեղ, մէկ էլ մի պառաւ կնիկ, որ այնչափ լաց լինելուց համարեա կուրացել էր:

Դրանց պահապանը Փէրին էր: Օրերով նա նստում էր, լուռ իբրեւ գերեզմանի թումբ, բայց ուշադիր եւ խնամոտ, ինչպէս ծնող մայր: Մի համբերութեամբ, որ գուցէ քարերին է յատուկ, նա սպասում էր թէ ի՛նչ կը դառնան իր վերջին անբախտ հիւրերը: Մահն էլ նրա հիւրն էր եւ նա չէր տեսել, որ այդ հիւրը խնայէ մէկին: Բայց պառաւը հանդիստ էր: Գետի ձորը իջնողները այժմ օրէնքով սահմանւած, Աստուծոյ

դրած ճանապարհն ունէին — քահանայ, պատան, խունկ, նոյն իսկ լաց... Այժմ հոգացող կար:

Մինչեւ անգամ հինաւուրց տնակին էլ դիպել էր մի բարերար ձեռք. պատի կիսատ տեղը ծածկւած էր հին կապերտներով, իսկ դրան տեղ կախ էր ընկած կարկատաններով ծածկւած մի հին ջուալ: Այժմ ձիւնն ազատ ներս չէր թափւում, իսկ ցրտի դէմ յաճախ դուրս էր սողում մի թանձր ծուխ, որի համար առանձին ծակ էր բացւել պատի վերին մասում: Խեղճերի օթեւանը ամէն կերպ զինւել էր սպանող ձմեռւայ դէմ: Այլ եւս մի կտոր հացի համար հարկաւոր չէր չափել գիւղը ծայրից ծայր ու աղաչել: Հացն այժմ առատ է, իսկ քահանան գալիս է իսկոյն, երբ Մարթան վազում է նրա մօտ եւ յայտնում է թէ մեռել կայ: Այժմ Փէրին փառք է տալիս Աստուծուն. այսպիսի «յարմարութիւնների» մէջ նա յաւիտեան չէր յուսահատւի եւ հանգիստ կը նստէր, կը սպասէր տխուր վերջին:

Միայն անբախտ Անուշն էր, որ անպատան էր մնում. բայց այժմ նա էլ խղճում է պառաւին եւ քիչ է երեւում նրա աչքին. գիշերները քամի չէ լինում եւ Անուշը չէ կանչում ձորից. «ի՞նչ արիր»...

Չարչարանքները, այո՛, վերջացան: Փէրին գիտէր որ ամէն ինչ կախւած է մէլիքի դռներից եւ չէր հաւատում, որ նրանք միշտ փակւած կը մնան:

Դռները այժմ բաց էին: Բաց էին ո՛չ միայն Փէրիի համար, այլ... խե՛ղճ Գայիանէ... երկու թէ երեք անգամ ներս էր մտել եւ Սիւլէյման-բէկը: Այժմ հաստատ էր, որ աղջիկը գնում է Թիւրքին:

Նա ինքն է ասում որ գնում է, ասում է լաց լինելով. միշտ լաց է լինում, երբ մենակ է մնում, — այդպէս էր պատմում Մէհրին: Փէրին էլ մէկ երկու անգամ լաց եղաւ, բայց աղջիկն արգիլեց. նա միշտ ասում էր. «Տա՛ր, ոչ ոք չի ընդդիմանայ քեզ. Թո՛ղ ուտեն խեղճերը, բախտաւոր չեն, գոնէ կուշտ լինեն»:

Եւ համեստ, ցածրիկ ձայնով աւելացնում էր, որ ինքը խեղճերի պատճառով ընտրեց այս ճանապարհը... Գեղեցի՜կ խօսքեր. բայց որքա՛ն ուշ են լսւում... Այժմ այլ եւս ուտող չը կայ. հացի առատութիւն է տնակում, բայց ո՞վ է հասկանում այդ: Հաց կանչողները մէկ-մէկ իջան գետի ձորը եւ լուռ պառկեցին գերեզմաններում... Դատաստանդ քա՛ղցր լինի, Տէ՛ր: Ի հարկէ, Գայիանէն չէր մեղաւորը, որ մէլիքի դռները այդքան ուշ բացւեցին, վերջին մեռնողների համար միայն: Նա միշտ էր բարի, ողորմած. բայց նրան չէին լսում:

Այժմ է նա բանեցնում իր իրաւունքները: Վերջին իրաւունքներ... Կանչում է գիւղի աղջիկներին, որ իր վերջին բարեւները տայ նրանց: Եւ տալիս է ծածուկ. հաւաքում է իր սենեակը, փակում է դուռը: Ի՞նչ է նա խօսում, ոչ ոք չէ ասում: Մի զարմանալի գաղտնիք կայ աղջիկների մէջ. գաղտնիք չէ միայն այն, որ մի քանի աղջիկներ լաց եղած են դուրս գալիս Գայիանէի սենեակից: Տեսել են մի անգամ եւ մի զարմանալի բան. պահարանում դրուած էր աւետարան, իսկ նրա կողքերին վառած էին մոմեր: Գայիանէն չէ յայտնում թէ ի՛նչ է անում, բայց ամէնքին սիրտ է տալիս, որ չը վախեն: Մի օր Փէրիին ասաց. «Չը վախես, ես ուխտ ունեմ»: Թո՛ղ այդպէս լինի... Աստուած կ՚ընդունէ այդ ուխտը. նրա պէս ողորմած աղջիկ չը կայ. Նա երբեք սուտ չէ ասել...

Ասում է, որ չը վախեն իրանից, բայց ամէնքն արդէն վախում են: Քահանան այլ եւս չէ համարձակւում անթաղ թողնել աղքանոցի մեռելներին, որովհետեւ Գայիանէն մի անգամ ասել է թէ ամէնքին պէտք է թաղել, ինչպէս կարգն է. իսկ այժմ ո՞վ է Գայիանէն... Սիւլէյման-բէկի նշանածը: Ո՛չ ոք չէր համարձակւում մոռանալ այդ հանգամանքը:

Նոյն իսկ մայրը... Նա հանգարտւել էր, այլ եւս ինքն իրան չէր տանջում եւ այլ եւս անէծքներ չէր թա-

փում իր աղջկայ վրայ: Ասում էին թէ նա էլ է վախում: Ասում էին եւ չէին զարմանում: Կար ժամանակ, երբ նա գժւում էր այն մտքից թէ Գայիանէին կարող է վտանգ սպառնալ. այն ժամանակ նա անքուն էր, ամէն րոպէ սպասում էր դժբախտութեան եւ պատրաստ էր ամէն ինչ զոհել՝ իր երեխան ազատելու համար: Այժմ պարզ էր որ կորած է երեխան, բայց այժմ նա, մայրը, սառել է, յետ քաշւել, ամէն ինչ թողնելով Աստուծոյ կամքին: Նա, ի հարկէ, վախում էր Սիւլէյման-բէկի նշանածից...

Այդպէս դատողներից ո՛չ մէկն էլ չը գիտէր, որ Գայիանէն մտել էր իր մօր ծոցը, օր ու գիշեր հանգիստ չէր տալիս նրան: Նա հետեւում էր այդ խեղճ կնոջը պահապան հրեշտակի նման, չէր թողլ տալիս, որ նա յուսահատւի, լացով, աղաչանքով, բարկութեամբ գրաւում էր նրա սիրտը, մխիթարում էր:

Գայիանէն սովորեցրեց նրան սպասել, սպասել նոյն իսկ այդ դժոխային դրութեան մէջ: Երբ դժբախտութիւնը հեղեղել է ամէն տեղ, երբ ամէն ինչ կորած է եւ չը կայ մէկը, որ բռնէ ինկածի ձեռքը, այդ ժամանակ օձիք պատռելով, գլուխ ծեծելով, ուշաթափւելով ոչինչ չէ կարելի դարմանել: Թուլութիւնը մահ է. չը պէտք է թուլանալ, այլ պէտք է յիշել, որ վերջին շունչ արձակելիս էլ կարելի է կռւել:

— Երեխան խելօք է, ասաց Մէլիք-Աւանը, երբ Աննա-խաթունը պատմեց ամէն ինչ: — Խելօք է, ինչպէս միշտ: Նա ճիշտ է ասում: Մեռնողի ետեւից գերեզման չեն գնում, եթէ մեռնողը նոյն իսկ դրա պէս մի սիրուն երեխայ է:

— Բայց սա գերեզման չէ, Աւա՛ն, բացագանչեց Աննա-խաթունը: — Գերեզմանի հետ ես շուտ կը հաշտւեմ: Գերեզման մտնելը ամօթ չէ, ամօթը... Ի՞նչ միս պիտի լինի մարդու երեսին, որ յաւիտեան տանէ այսքան ամօթ...

Եւ նա սկսեց իր գանգատները:

Օ՛, եղբայրը չէ հասկանում թէ այդ ի՛նչ կրակ է, որ լափում է իր քրոջ սիրտը: Առաջին այցելութիւնից յետոյ Սիւլէյման-բէկը երկու անգամ էլ եկաւ մէլիքի տունը, բայց Գայիանէն չը փախաւ, չը թաքնուեց: Բաց երեսով, միանգամայն համարձակ ու վստահ, նա երեւաց բէկին, նայում էր նրան այնպէս, կարծես չէր կշտանում: Մէհրին զանազանութիւն չէր գտնում այժմեան օրերի եւ այն ժամանակների մէջ, երբ Խաչէնցին էր նրա սրտի ուզածը: Այն ժամանակ նա սիրահարուած էր, իսկ այժմ... Մէհրին գիտէ որ այժմ էլ նոյն դրութիւնն է: Թէեւ աղջիկը լաց է լինում, երբ մի-մի յիշում է անցեալը, Խաչէնցուն, բայց լացը իսկոյն ծիծաղի է փոխւում, երբ միտն է բերում, որ Սիւլէյման-բէկը իրանից ձեռք չի վերցնի...

Այժմ էլ նա սիրահարուած է... Բայց այժմ ո՞ւմ վրայ...

Մէլիք-Աւանը երեսը շուռ տուեց եւ դուրս գնաց, նշան անելով, որ քոյրը չը հետեւէ իրան: Գայիանէին մենակ էր ուզում տեսնել եւ մտնելով նրա սենեակը, ամենից առաջ փակեց դուռը: Այժմ նրա մէջ կասկած չը կար, որ սուտ չէ մարդկանց կարծիքը, որ աղջիկը, ի՛սկ որ, սիրահարուած է:

Նրա ձայնը խիստ էր եւ դէմքը այլայլուած, ահարկու: Առանց նախաբանի, առանց խրատների նա ասաց, որ եթէ խելօք երեխան կորցրել է իր խելքը մի գործի մէջ եւ չէ ուզում ձեռք վերցնել այդ գործից, պիտի իմանայ, որ իրան թոյլ կը տան անել, ինչ որ ուզում է: Թո՛ղ նա չը կարծէ թէ աշխարհը տակնուվրայ կը դառնայ նրա պատճառով: Այժմ աշխարհը իր ցաւերն ու հոգսերն ունի: Նա արդէն հարիւրաւոր աղջիկներ է կորցրել եւ մեծ բան չի լինի, եթէ մի աղջիկ էլ կորչի:

— Եթէ դու չես խնայի, ոչինչ կը համարես մեզ ամէնքիս, այն ժամանակ մենք ամէնքս չենք խնայի քեզ, ոչինչ կը համարենք քեզ... Դու մեզ չես խայտա-

ռակի, որովհետեւ մենք ձեռք կը վերցնենք քեզանից եւ դու կը դառնաս մի հասարակ աղջիկ...

— Ա՛հ, դու ճշմարիտ ես ասում, քե՛ռի, հիացած բացականչեց Գայիանէն, փաթաթուելով մէլիքի կրծքին:

Յուզմունքը թոյլ չը տուեց նրան շարունակել. մի վայրկեան նա տեղի տուեց խուլ հեկեկանքներին: Եւ ապա, բարձրացնելով իր դէմքը, նա նայեց իր քեռուն, որ կանգնած էր ժայռի նման, եւ ասաց.

— Դու արդար ես, քե՛ռի... Ինչո՞ւ շուտ չեկար, որ ասես այդ խօսքերը... Ոչ ոք չէր ընդունում, որ ես հասարակ աղջիկ դառնամ. որքա՛ն էի տանջւում, որ հասկացնեմ ա՛յն, ի՛նչ հիմա դու ասացիր: Ա՛հ, սիրելի քեռի, հասկացրո՛ւ ամէնքին, որ ես ոչ ոքից լաւ չեմ...

— Շատ լաւ...

Եւ այլ եւս ո՛չ մի խօսք: Մէլիք-Աւանը հեռացրեց նրան իրանից ու դուրս գնաց:

Բայց իր զայրոյթը չը կարողացաւ պահել: Նոյն օրը գնաց Սիւլէյման-բէկի մօտ: Իսկ երեկոյեան պատմում էր իր քրոջը, թէ ի՛նչ էր ասել եւ ի՛նչ էր լսել:

— Մեզ ոչինչ բան չի օգնի, ասաց նա մի ծանր, յուսահատ եղանակով: — Նոյն իսկ Մուստաֆա-փաշայի անունն էլ ազդեցութիւն չարաւ:

Բէկը չէ վախում իր հրամանատարից: Փաշան ոչինչ չէ կարող անել, եթէ ինքը, բէկը, մի օրում քանդէ մէլիքի տունը: Ո՛չ մի Օսմանցի չի խղճայ այն դաւաճաններին, որոնք աւազակ Մանասի գործակիցներն են:

— Նա պարզ հասկացրեց, որ եթէ իրան ընդդիմանանք, նա այդպէս էլ կ'անի, կը քանդէ այս տունը: Փճանա՛յ Շահնազարը... Նա է այդ զէնքը տուել անօրէն թիւրքին: Ձը մոռանաս, Աննա՛, վաղը նրան ուղարկիր մեր տուն: Ես կը խրատեմ այդ լակոտին...

Այդքանը բաւական չէր, բէկի ականջին հասել էր

եւ ա՛յն, ի՛նչ խօսում էին մարդիկ. նա գիտէր որ Գայիանէն սիրում է իրան: Պէտք էր տեսնել գազանի պսպղուն աչքերը, որպէս զի կասկած չը մնար, թէ նա ձեռք չի վերցնի մէլիքի աղջկանից: Նրա ձեռքին մի ուրիշ զէնք էլ կայ: Ո՛չ մի գեաւուր իրաւունք չունի պահել իր տանը այն աղջկան, որ ուզում է մարգարէի աղախինը դառնալ:

— Եւ սա, դժբախտաբար, ճիշտ է, չարունակեց մէլիքը: — Այստեղ կայ եւ հաւատի գործ. ինքը, փադիշահն էլ չի արգելի բէկին տանել մեր աղջկան եւ մահմեդական դարձնել…

— Ուրե՞մն…

— Մենք ճար չունենք, պատասխանեց նա, իր տխուր աչքերը դարձնելով քրոջ վրայ: — Քիչ յոյս կարող ենք ունենալ, եթէ Գայիանէն պարզ ասէ, որ չէ ուզում մահմեդական դառնալ: Այն ժամանակ կը մնայ միւս հանգամանքը, Շահնազարի պատմածը: Մենք կ՚ասենք, որ նա սուտ է ասել, որ այդպիսի բան չէ եղել:

— Եղել է, նա այդ գիտէ, ես ասել եմ որ եղել է…

— Դո՞ւ…

Այս հարցի մէջ ա՛յնքան դառն յանդիմանութիւն կար, որ Աննա–խաթունը լաց եղաւ եւ սկսեց բացատրել թէ ի՛նչ է ինքը ասել բէկին: Այո՛, չէ ուրացել, որ Մանասը մարդ էր ուղարկել իր մօտ, բայց պատմել է եւ ա՛յն, ի՛նչ ինքը ասել է Մանասի մարդուն…

— Դու քո աղջկանից պակաս չես խելքդ կորցրել, փնթփնթաց նա քթի տակ եւ լռեց:

Խեղճ քոյրը լուռ արտասուքներ էր թափում. նա այժմ հասկացաւ, որ իր բոլոր արածները սխալ են եղել, անխելքութիւն… Թո՛ղ այդպէս լինի, թո՛ղ իրան ոչինչ համարեն, մի անկիւն չպրտեն: Թո՛ղ խելօքները մի բան անեն:

— Դրանով բան չի դառնայ, արտասանեց մէլիքը մի անողորմ խստութեամբ:

Արտասուքները այդ վայրկեանին կարծես աւելի կատաղեցրին նրան: Վաղուց էր, որ նա մի մխիթարական խօսք չունէր իր քրոջ համար. վաղուց էր, որ նա ոչ ոքին չէր խնայում: Այժմ էլ նա չասաց թէ ի՛նչ մտադրութիւն ունի:

— Ձմեռուայ մէջ ենք, թիւրքերը նստած են մեր տներում, շարունակեց նա նոյն եղանակով: — Ո՞վ պիտի նրանց դուրս հանէ այդտեղից…

Նա վեր կացաւ, սկսեց քայլել սենեակում. ծանր խռովութիւնը նորից փաթաթուեց նրա կոկորդին: Այժմ այլ եւս հնար չը կար նախատեսելու թէ ի՛նչ կը լինի:

Դուռը հանդարտ բացուեց եւ Գայիանէն ներս մտաւ, բռնեց մէլիքի ձեռքը:

— Ես հէնց այստեղ էլ կը խօսէի, ասաց նա, — բայց մայր Հեղինէն գալիս է… Մինչեւ նրան լսելը ինձ պիտի լսես, քե՛ռի… խոստովանութիւն ունեմ:

Նա քաշեց, տարաւ մէլիքին իր սենեակը: Այդտեղ նա ծիծաղելով ասաց.

— Ես լսեցի ամէն ինչ, ես ականջ էի դնում դռան ետեւից: Դու զուր ես ասում թէ ո՛չ մի ճար չը կայ:

— Ճարը գտել ես դու քո մօր հետ, սառն կերպով պատասխանեց քեռին:

— Ես գտել եմ, վաղուց եմ գտել: Ի՛նչ էլ անէք ամէնքդ, բայց չէք կարող ասել, որ ես Մէլիք–Յուսէնի աղջիկը չեմ:

Նա հանեց իր ծոցից փոքրիկ խէնջարը եւ պինդ սեղմեց իր ձեռքերի մէջ:

— Ահա՛ ճարը, ասաց նա: — Այս փոքրիկ եւ սիրուն բանը պիտի կոխուի նրա կրծքի տակ. եթէ այդ չաջողուի, ես ինքս մինչեւ կոթը կը խրեմ իմ կրծքի մէջ…

Այժմ Մէլիք–Աւանի դէմքի վրայ երեւաց մի հեգնական ժպիտ. ճարը շատ էր չնչին…

— Դու չես հաւատում… Դու էլ ես քարացել, քե՛ռի. բայց դու չէ՞իր, որ ինձ այնքան սիրում էիր…

Ե՞րբ եմ ես քեզ մօտ սուտ ասել. ե՞րբ ես դու խաբուել ինձանից…

— Այժմ էլ կը հաւատայի, եթէ…

— Եթէ՞…

— Զասէին որ դու սիրահարուած ես Թիւրքի վըրայ…

— Դրան չե՞ս հաւատում: Հաւատա՛, քե՛ռի: Ես սիրահարուած եմ ճիշտ այնպէս, ինչպէս փոքրիկ սարդը սիրահարւում է իրանից հինգ անգամ մեծ ճանճի վրայ: Չե՞ս տեսել թէ ինչպէս մի խեղճ, փոքրիկ միջատ ընկնում է իրանից մեծի ետեւից, հալածում է նրան ծածուկ եւ յարմար րոպէի է սպասում նրան սպանելու համար: Ես սիրահարուած եմ… Վկայ է այս հրաշալի խէնջարը, որ իմ ծոցում է ապրում, որին ես ուխտ եմ արել, իբրեւ մի սրբութեան: Սա ինձ հաստատ խօսք է տուել, որ ինձ կ'ուղարկէ գերեզման, եթէ իմ ձեռքը դողայ այն ահաւոր րոպէին եւ Թիւրքը ազատուի սրա բերանից: Սա պողպատի երդումն է կերել թոյլ չը տալ, որ պիղծ ձեռք դիպչի Մէլիք-Յուսէինի աղջկան: Նայի՛ր, չե՞ս հաւատում…

Երկուսն էլ լուռ նայեցին արծաթապատ զէնքին. երկուսն էլ միեւնոյն հարցն էին տալիս նրան. «Ճի՞շտ է»:

— Մենակ ես չեմ սիրահարուած, ասաց Գայիանէն. — մեր բոլոր աղջիկներն են ինձ պէս:

Մէլիքը մի հարցական հայեացք դցեց նրա վրայ: Իսկ աղջիկը յանկարծ սկսեց աղաչել նրան.

— Քեռի, սիրելի քեռի, դու ամէնքի մեծն ես, դու աշխարհի տէրն ես, քո խօսքը հրաման է ամէնքի համար: Մի բարերարութիւն արա մեզ. մի՞թէ հիմա էլ չես խղճայ…

Յուզուած, բեկբեկուն ձայնը կրակոտ էր, սքանչելի: Գեղեցիկ շրթունքները վարդեր էին դառել եւ շարժւում էին անդադար, այրում էին: Մէլիքը չը դի-

մացաւ այդ հմայքներին: Նա զգաց նախկին Գայիանէի համն ու հոտը եւ քիչ մեղմ ձայնով հարցրեց.

— Ի՞նչ ես ուզում:

Այս փոքրիկ զէնքից քիչ կայ… Վաղը մարդիկ ուղարկի՛ր, թո՛ղ ման գան ամէն տեղ եւ քանիսը գտնեն, բերեն այստեղ: Կանչի՛ր բոլոր զինագործներին, թո՛ղ նստեն, օր ու գիշեր երկաթ ու պողպատ ծեծեն, խէնջարներ շինեն: Մեծերը չենք ուզում. ամէն մէկը այնքան լինի, որ տեղաւորուի աղջկայ ծոցում…

— Յետո՞յ:

— Յետոյ մի ահագին հարսանիք արա: Մեզ ամէնքիս մի օրում տո՛ւր Թիւրքերին: Նրանք չեն մերժի, նրանք ուրախ կը լինեն. եւ մի գիշերուայ մէջ, ո՛րքան աղջիկ կայ, այնքան պողպատ կը ցցուի Թիւրքերի կրծքում:

Համարձակ ծրագիրը առաջին անգամ ծիծաղ պատճառեց Մէլիքին: Բայց Գայիանէն այնքան ոգեւորուած էր, այնքան հաւատում էր այդ մտքին, որ Մէլիքը սկսեց հերքումներ առաջ բերել. նա հնարաւոր համարեց քննել այդ յանդուգն միտքը:

— Դու միայն քո մասին կարող ես խօսել, ասաց նա:

— Խօսում եմ ամէնքի կողմից: Մեր գիւղում աղջիկ չը կայ, որ համաձայն չը լինի: Մենք երդուել ենք Աւետարանի վրայ:

Նա յետ քաշեց պահարանի փոքրիկ վարագոյրը, ցոյց տուեց Աւետարանը, որ կողքին դեռ մնում էին մոմերը:

— Ամէն մի սիրտ, որ մեզ հետ է, այստեղ երդուել է. ամէն մէկի շրթունքները համբուրել են այս սուրբ գիրքը:

— Բայց այդ գործը երկար կը տեւի. իսկ բէկը քեզ ուզում է շուտով, չէ համբերում…

— Ի՞նչ անենք, նրան խաբելը դժուար չէ. մենք խօսք կը տանք, կարճ ժամանակ կը խնդրենք: Ես

միշտ պատրաստ եմ եւ նա իմ ձեռքից չի պրծնի... Բայց պէտք է որ բոլոր քոյրերը պատրաստուեն: Մենք երդուել ենք միասին սկսել...

Յանկարծ նա մի բան յիշեց եւ կանգ առաւ. դա մի վայրկեան էր, նա աչքը դցեց առաստաղին եւ հրաշալի կարմրութիւնը ծածկեց նրա ամբողջ դէմքը:

— Ես մոռացել եմ, բացականչեց նա մի անզուսպ, կատաղի հրճուանքով, որ միայն երեխաներին է կարող այդպէս վարակել: — Դեռ կան Սօնան, Գիւլ–Ջհանը, Մանիշակը... Դրանք էլ կը գան, քոյր կը դառնեն... Դու չե՞ս արգելի, քեռի... Բայց արգելես էլ, նրանք քեզ չեն լսի... Օ՜, մենք շատ ենք, մենք կը յաղթենք...

Մոռացուած զինակիցները, կարծես, ցած իջան առաստաղից, ծիծաղեցին եւ ասացին որ այո՛, իրանք եւս չեն մնայ քոյրերից... Մէլիքը ցնցուեց, լսելով իր երկու աղջիկների եւ եղբօր աղջկայ անունները:

Երեքին էլ կանչում էր Գայիանէն. կարծես խնջոյքի էր կանչում, կարծես մի հանդէս էր սարքել, որի մէջ բոլոր քոյրերը պիտի հրճուէին, թրթռային, ծիծաղէին եւ ծիծաղեցնէին: Նրանք գալիս էին, եւ Գայիանէն դողում էր խորին բաւականութիւնից. նա տարածեց իր թեւերը, կարծես գրկում էր նոր քոյրերին: Մէլիք—Աւանը շարժուեց տեղից, գնաց դէպի նրան եւ սեղմեց իր կրծքին:

— Նրանք էլ կը լինեն, ասաց Դիզակի տէրը մի խուլ, ախորժելի ձայնով:

Եւ սկսեց շոյել աղջկայ հրաշէկ ճակատը: Նրա մէջ նորից բռնկեց այն քնքշութիւնը, որով նա մի ժամանակ փայփայում էր այդ սիրուն երեխային, այդ Գայիանէին, որ այժմ այրւում էր նրա գրկի մէջ, կարծես ուշաթափուած էր, աշխարհից վերացած:

— Օ՜հ, քե՛ռի, քե՛ռի, մրմնջաց այդ կրակը եւ իր գլուխը թեքեց նրա ուսի վրայ: — Մեզ Թիւրքերին տուր, քե՛ռի...

Նա աղաչում էր, իսկ քեռին համբուրում էր նրան, հանգստացնում էր իր գգուանքներով: Դժուար չէ կատարել այդ աղաչանքը: Բայց...

— Աղջիկնե՞րն ազատեն մեզ, արտասանեց նա հազիւ լսելի ձայնով:

Խօսում էր տղամարդի վիրաւորուած ինքնասիրութիւնը... Ի՜նչպէս. տղամարդիկ նստեն, իսկ այս երեխաները գնան...

— Մենք, մենք, պատասխանեց Գայիանէն: – Մենք լաւ ենք ձեզանից: Մեզ ուզում են... Մենք, օ՜հ, գեղեցիկ ենք... Իսկ ձեզ ատում են...

— Տեսնենք...

Այդ խօսքով Մէլիքը վերջ էր տալիս նրա թախանձանքներին: Հաստատ, դրական բան չը կար: Տեսնենք, Աստուած, երեւի, մի ճանապարհ ցոյց կը տայ... Բայց ինչ էլ լինի, պէտք չէ տաքանալ: Զահիլութիւնը փորձանք է, ամենալաւ մտքերն անգամ նա կարող է փչացնել իր խակութեամբ. իսկ Գայիանէն շատ է խակ. ահա՛ այժմ նա քրանել է, մինչդեռ ոչինչ չը կայ մէջտեղը:

Գայիանէն չէր ուրանում, որ ինքն շտապում է, այրւում է: Նա գիշերները քուն չունի, նրա միտքը միշտ իր փոքրիկ խէնջարի հետ է: Այժմ նա պատրաստ է համբերել, սառնասիրտ լինել: Ո՜րքան գոհ է. իրան լսեցին, այս անգամ չը ծաղրեցին: Տէր Աստուած, սա առաջին անգամն է... Եւ նա այլեւս չէ պահում Մէլիքին, միայն մի շնորհ է խնդրում նրանից.

— Կոյս Հեղինէն չը լսէ, սիրելի քեռի... Այդ կինը սարսափելի լեզու ունի եւ կարող է քեզ պէս մարդուն էլ խելքից հանել:

— Տեսնենք, նորից կրկնեց Մէլիք—Աւանը:

Շէմքի մօտ, մթութեան մէջ, Մէլիքին կանգնեցրին երկու ձեռքեր, որոնք յանկարծ պինդ փաթաթուեցին նրա ծնկներին: Միեւնոյն ժամանակ մէկը հեւալով թոթովեց.

— Ես էլ, քեռի, ես էլ...

Մէլիքը խոնարհուեց եւ տեսաւ Ցոլակիին։

— Դու է՞լ ես գնում, հարցրեց նա։

— Ես կ՚ասեմ, եթէ չը ծիծաղես... Մի՛ ծիծաղիր, ես լաց կը լինեմ...

Բայց քեռին չը կարողացաւ չը ծիծաղել։ Ցոլակին, կրակոտ արտասունքներ թափելով, խօսեց իր քրոջ մասին, կրկնեց նրա աղաչանքը։ Քոյրիկը սուտ չէ ասում. նա արդար է ու խելօք, ինչպէս այն մեծ գիրքը, որ մայրիկը առել է Երիցմանկանց Վանքից, փոխարէնը տալով մի ջուխտ եզ...

— Շատ լաւ, բայց դո՞ւ...

Պատասխանի փոխարէն Ցոլակին ցոյց տուեց իր գօտուց կախած փոքրիկ խէնջարը։

— Ինչի՞դ է... Աղջիկ չես որ թիւրքի գնաս...

— Ո՛չ, աղաղակեց երեխան, — ես տղայ եմ...

Այդ հպարտութիւնը բոլորովին սազ չէր գալիս նրան։ Մէլիքը նորից ծիծաղեց, բայց Գայիանէն հիացած էր. զարմանալ թւում էր նրան, թէ երեխան բարձրանում է, հասակ է քաշում եւ պնդանում է... Բայց այդ ցնորք էր, որ չքացաւ մի ակնթարթում։ Մէլիքն ասաց.

— Երանի կը լինէր, եթէ աղջիկ ծնուէիր, Ցո՛լակի։ Գոնէ քեզ էլ մարդու կը տայինք... Բայց ո՛չ աղջիկ ես, ոչ տղայ...

Երեխան կուչ եկաւ, կարծես կայծակ խփեց նրան։ Մէլիքն անցաւ, իսկ Գայիանէն գրկեց Ցոլակիին, որ երերում էր յանկարծակի տենդով բռնուածի նման։

Քրոջ շունչն էր, որ հանեց նրան այդ դրութիւնից։ Քրոջ շունչը հաւատացնում էր, որ ոչինչ էր մարդկանց կարծիքը, որ իրանք, այդ երկուսը, միասին կը լինեն եւ յաջողութիւնն այժմ անկասկած է։

— Յաջողութի՛ւն, դուրս թռաւ երեխայի բերանից։

Զ.

Յաջողութի՛ւն... Այս միեւնոյն խօսքը նոյն երեկոյեան արտասանում էր եւ Քէօսա-Մուխտարը։ Նա էլ մեծ յոյս ունէր. նա էլ գիտէր որ անկասկած է յաջողութիւնը։

— Միրիացու գլուխը շատ է հաստ, ասաց Մուխտարը իր մօտ նստած վիթխարի մարդուն, որ իր ծառաներից մէկն էր։ — Հաստ գլուխը չի հասկնայ ոչ օգուտ, ոչ մեծերի պատիւ։ Մուրադ-Աղան յաղթըւի՞ այդ սեւ վայրենուց — ես չեմ թողնի։ Նա քաջ է, բայց յիմար... Մենք մեր շահը չենք կորցնի, մենք յիմար չենք։ Լսո՞ւմ ես, լաւ պատրաստիր մեր տղաներին։ Հէնց որ ճանկենք հուրիին, պիտի փախչենք, փախչենք քամու պէս։ Դու կէսօրից յետոյ կը սպասես իմ ցոյց տուած տեղը. յիշո՞ւմ ես. մեծ քարի մօտ, ձիւնը սըրբեցինք...

Վիթխարին վեր կացաւ, լուռ հաւանութեան նշան արաւ։

— Լաւ կը լինէր, եթէ Ահմէդն ինձ օգնէր, բայց ծեր աղուէսը չը հրապուրուեց մեր ոսկորներից. վնաս չունի, նա գոնէ ձայն չի հանի...

Մուխտարը ճանապարհ դրեց իր անխօս ստորադրեալին, նորից եւ նորից կրկնելով իր խրատները։ Նա ինքն էլ չը մնաց տանը եւ իր քայլերն ուղղեց դէպի աղբանոցը։ Ցուրտը նրան չը նեղեց. նա սրել էր ականջները, լսում էր, հոտոտում էր...

Այժմ ճրագ էլ կար Փէրիի տնակում։ Հին, սեւ ամանում լճացած ձէթի մէջ խաղաղ այրւում էր բարակ պատրոյգը, դեղին լոյսեր սփռելով մի անկողնի վրայ, որի մէջ պառկած էին երեք հիւանդները։

Ձայն, շարժողութիւն չը կար այդտեղ. վերմակը, կարծես, սառել էր, քարացել. ճրագը իր տխուր փայլփլոցներով, կարծես, խորին ուշադրութեամբ հետեւում էր թէ ինչ է անում մահը։

Փէրին երբեմն չոքչոք առաջ էր անցնում, ձեռքը մօտեցնում էր հիւանդների բերանին ու քթին եւ միայն այդ ժամանակն էր համոզւում, որ դեռ շունչ կայ: Բայց մօտենում էր վերջին ժամը, եւ պառաւը, իբրեւ արթուն պահապան, սպասում էր, աչք չէր գոցում, որպէս զի այդ ժամը նրան անպատրաստ չը գտնէ...

Փակել խեղճ որբերի աչքերը, մի քանի խօսք արտասանել աշխարհից հեռացողների վրայ, մի քանի կաթիլ արտասունքներով թրջել նրանց երկար ճանապարհը, խնդրել Աստուծու քաղցր դատաստանը — ահա՛ ինչու էր նա սպասում: Դա պարտ էր, նրա սիրած պարտքը. եւ ճրագի դունատ լոյսերը ցոյց էին տալիս, թէ որպիսի լրջութեամբ է նա պատրաստւում այդ պարտքը կատարելու... Վաղուց անցել էր նրա քնի ժամը, բայց նա սպասում էր, անդադար սպասում:

Երբեմն սենեակի աջ անկիւնից բարձրանում էին խուլ հեկեկանքներ եւ խանգարում էին գերեզմանային լռութիւնը: Դա արտասունքներից կուրացած պառաւ կինն էր:

Այն բարերար ձեռքը, որ ճրագ էր վառել այս քանդուած տնակում, դիպել էր եւ այդ թշուառին. նա այժմ ծածկել էր իր հին մսերը, փաթաթւել էր մի հին վերմակի մէջ եւ քնած պիտի լինէր, բայց քունն էլ չէր խեղդում նրա անթիւ վշտերը եւ նա այդպէս կը հեկեկար մինչեւ առաւօտ... Լսում էր ջարդուած սրտի մորմոքը եւ նրա փոխարէն երբեմն բարձրանում էր Մարթայի հանդարտ շնչառութիւնը:

Երեխան առողջ ու անհոգ քնի մէջ էր. մահւան այս օթեւանում այդ քունն էր հաստատում, որ մի յարկի տակ, մեռնողի կողքին, ծլում, ծաղկում է թարմ կեանքը... Տատը երբեմն աչքը դարձնում էր նրա վրայ եւ պառաւական անթիւ կնճիռների մէջ գոհունակութեան ժպիտն էր շարժւում. նա խոնարհւում էր, լուռ ու անձայն իր շրթունքները դնում էր նրա ճակատին եւ

շուտով էլի ուղղւում էր, էլի նայում երեք հիւանդներին...

Բայց գերեզմանի ցրտութիւնը ուշանում էր. նրանից առաջ ներս մտաւ մի անակնկալ հիւր:

Նազլուն էր: Առաջին անգամ նա չը համարձակւեց խօսել. քաշւեց ճրագի լոյսից, որ անկողնի վրայ էր թափւած, եւ այն լռութիւնից, որ պատրաստւած էր հիւանդների վերջի համար: Նա դէս ու դէն նայեց, չը զարմացաւ ոչ մի բանի վրայ, մինչեւ անգամ չուզեց իմանալ թէ ով է այսպէս կերպարանափոխել տնակը: Նա գիտէր որ աշխարհի մէջ անհնարին բան չը կայ: Եւ այս հանգամանքը նա շտապեց յայտնել Փէրիին: Բռնելով նրա ուսից, աղջիկը բացականչեց.

— Ես տեսայ իմ մօրը...

Փէրին ուրախացաւ: Այդպիսի լաւ բանի համար կարելի էր խանգարել մահւան կարգն ու սարքը:

— Նա ինքն էր. լաց եղաւ, համբուրեց ինձ: Ի՛նչպէս էր փառք տալիս Աստուծուն...

— Ե՞րբ կը գայ:

— Օ՛,... գալը... գալը...

Այդ բացականչութեան համապատասխանում էր մի տեսակ տարակուսական-հեգնական ծամածռութիւն, որ միաժամանակ երեւան եկաւ նրա դէմքի վրայ: Փէրին համարեա հասկացաւ, ուստի իսկոյն հարցրեց.

— Դժուա՞ր է...

— Դժուար... Չէ՛, դժուար է մի խեղճ աղջկայ համար, պատասխանեց նա ծիծաղելով:

— Քեզանից էլ խե՞ղճ... Էլ ինչո՞ւ ցոյց տուին քեզ:

Նազլուն նախ ձեռքով բացասական նշան արաւ եւ ապա հանդարտ արտասանեց.

— Ես խեղճ չեմ, ինձ համար դժուարութիւն չը կայ... Նայիր ինձ, մի՞թէ չես տեսնում:

Եւ նա հարկադրեց, որ պառաւը լաւ տնտղէ իրան, անդադար կրկնում էր այդ հարցը: Փէրին նայում էր,

խորին ուշադրութեամբ դիտում էր այդ նիհար դէմքը, բորբոքուած աչքերը, որոնց մէջ այժմ մի չար ինքնավստահութիւն էր երեւան եկել: Ուրիշ մի բան չը նկատեց պառաւը եւ ասաց.

— Դու նոյն Նազլուն ես...

Եւ Նազլուն ծիծաղեց ու սկսեց ծաղրել Փէրիի աչքերը:

— Դու լաւ չես տեսնում, դու ծերացել ես եւ այս ճրագն էլ շատ բարակ լոյս ունի: Բայց եթէ տեսնէիր՝ ինչե՛ր կան իմ մէջ... Ես — հսկայ եմ. Մէլիք—Աւանին կը դցեմ ոտիս տակ, Սիւլէյման—Բէկին իմ էշը կը շինեմ, իսկ Մանասը ձեռքիս մէջ է, մի անգամ փչեմ, հոգին կը տայ... Օ՛հ, ո՛րքան մեծացայ այս քանի օրը...

Փէրին ամաչեց այդ խօսքերից, հասկացաւ որ Նազլուն էլի կատաղել է: Ի՞նչ կասկած որ այդպէս էր: Ահա նա տեղից վեր թռաւ, երկու անգամ պտոյտ արաւ, հրհռաց եւ ապա ցատկեց ու ընկաւ Փէրիի գիրկը: Պառաւը դէն հրեց նրան եւ նորից շօշափեց մեռնող հիւանդներին: Դրանով ցոյց էր տալիս, որ այժմ չէ կարող զբաղուել մի խենթի հետ: Նազլուն չոքեց նրա առաջ եւ ասաց.

— Լսի՛ր, ես գործ ունեմ քեզ մօտ: Էգուց երեկոյեան իմ մայրը լոյս աշխարհ դուրս կը գայ... Ուզո՞ւմ ես:

— Ո՞վ չի ուզի:

— Բայց նրա տեղ մի ուրիշը պիտի գնայ: Օգնի՛ր ինձ...

— Ո՞վ պիտի գնայ...

— Այս անգամ մի բախտաւոր... Վերջապէս հերթը հասաւ բախտաւորներին...

— Ո՞վ է:

— Մէլիքի աղջիկը... Քէօսա—Մուխտարը իմ մօրը փոխում է նրա հետ:

Փէրին սարսափահար նայեց Նազլուի անողորմ դէմքին:

— Դու ուզում ես որ իմ մայրը ազատուի, շարունակեց նա, ուշադրութիւն չը դարձնելով պառաւի տհաճութեան վրայ: — Որ այդպէս է, վաղը երեկոյեան դու կը գաս ինձ հետ: Մենք ուրիշ գործ չունենք, մերը այն կը լինի, որ դուրս կը կանչենք բախտաւորին եւ յետոյ...

— Յետոյ ի՞նչ:

— Մենք գործ չունենք, փախցնողները գիտեն թէ ինչ պիտի անեն: Ես կը գնամ իմ մօր ետեւից եւ կը բերեմ նրան... Ա՛հ, միասին կը գանք, լացն ու ծիծաղը կը խառնենք ճանապարհին...

Նա յոգնածի պէս կանգ առաւ, երկար շունչ քաշեց... Ապա հիացած վերադարձաւ իր մտքին, որ յափշտակել էր նրան:

— Խեղճերը, վերջապէս, հարկաւոր եկան մարդկանց եւ կարող են ապրել... Մուխտարը մի կատարեալ դեւ է, բայց այս րոպէին մեր ձեռքումն է... Առանց մեզ ոչինչ չէ կարող անել: Մի ժամանակ Նազլուն խենթ էր, ծիծաղ էր յարուցանում, երբ ուզում էր իմանալ թէ ուր է իր մայրը: Այժմ նրա ետեւից ման են գալիս...

— Եւ դու կանե՞ս այդ բանը:

Նազլուն սաստիկ ծիծաղեց: Ո՛րքան միամիտ էր այդ պառաւը:

— Ես խօսք տուել եմ եւ վաղը երեկոյեան մենք կը գնանք...

— Խօսիր միայն քո մասին:

— Դու չես ուզում, ես այդ սկզբից նկատեցի: Բայց դու գիտե՞ս որ երկնքի տակ իմ մայրը մի ուրիշ յոյս չունի...

— Գիտեմ, խեղճ Նազլու... Բայց Մէլիքի աղջիկը մեղք է...

— Մե՞ղք... Օ՛հ, սիրտս պատռւում է, այդպէս մի խօսիր...

— Տեսնո՞ւմ ես այս ճրագը, այս օջախը... Մի ամբողջ տուն կայ այստեղ. հիւանդները, խեղճե՛ր, Հայ

քրիստոնեաների նման կը մեռնեն, փառք Աստուծու: Այս բոլորը Գալիանէի արածն է...

— Հիմա ես կը պատմեմ իմ արածը: Բանն այնպէս էր, որ բախտաւորները պիտի լաց լինէին, որ ես ուրախանայի: Ես չուզեցի որ այդպէս լինի եւ գնացի Մանասի մօտ: Գիտե՞ս, մի տուն լի հրացաններով եւ սրերով... Երկար աղաչեցի, որ այդ լաւ բաները վերցնեն եւ գնան իմ մօրն ազատելու: Բայց ամէնքն ինձ ծաղրեցին, էլի խենթ էին համարում...

— Աստուծու բանն է...

— Սուտ է, սուտ, դա մարդկանց բանն է: Մանասը լսել է, որ Մէլիքի աղջիկը գնում է Թիւրքին եւ էգուց միւս օրը կը գայ, կը փախցնէ նրան... Բախտաւորը հարիւր ու մի հաւատարիմ մարդ ունի... Նրան կ'ազատեն: Բայց իմ մայրը... միայն Նազլուն...

Արտասուքներից դողացող ձայնով նա սկսեց պատմել թէ ինչպէս տեսաւ իր մօրը, նկարագրեց գերիների դրութիւնը: Այդ բոլոր դժբախտներին կարելի է ազատել, հարկաւոր է միայն, որ Նազլուն ու Փէրին վաղը երեկոյեան գնան Մէլիքի տան մօտ...

Նրա խօսքը յանկարծ ընդհատեց մի կատաղի հեկեկանք, որ լսեց տնակի անկիւնում: Կուրացած պառաւըն էր, ձեռքերը ման էր ածում օդի մէջ, կարծես ուզում էր շօշափել խօսողներին: Լաց էր լինում, եւ մի չարք խօսքեր խեղդում էին նրան:

— Նաշխո՛ւնը... իմ Նաշխո՛ւնը... Նա էլ կազատւի... Աստո՛ւծու սէրին...

Փէրին իսկոյն վեր կացաւ, գնաց նրա մօտ. ձեռքը քսեց նրա ձեռքերին, մի քանի խօսք ասաց: Եւ խեղճը երեխայի պէս իսկոյն հանդարտուեց, սկսեց հեկեկալ մեղմ, շատ մեղմ ձայնով: Նազլուն բաւական չը համարեց Փէրիի մխիթարանքը, ինքն էլ հաստատ յոյսեր տուեց: Ինքը, այո՛, կ'անէ, ինքը կ'ազատէ ամէնքին...

— Տեսնո՞ւմ ես, հարցրեց նա խեղդըւած ձայնով, երբ Փէրին վերադարձաւ իր տեղը:

— Նրան հանդստացնելը հեշտ է, փա՛ռք Աստուծու...

— Բայց ե՞ս... Ի՞նչ պիտի անես ինձ համար...

— Լաց կը լինեմ... Յիշո՞ւմ ես...

Նա մօտեցաւ աղջկան, բռնեց նրա ձեռքը եւ թախանձում էր:

— Կը գան կանաչները, ձմեռն անվերջ չէ, ասում էր նա: — Գետը հիմա է սառել, այն ժամանակ կը վշշայ ձորում. սարերը այժմ են սպիտակ, այն ժամանակ կը մթնեն... Լաւ խօսքեր կ'ասեմ քեզ համար եւ դու լաց կը լինես... Ես քարերն էլ կը լացացնեմ... Յիշո՞ւմ ես:

Աղջիկը կախ արաւ գլուխը. նա հպատակւում էր, նա յիշեց, եւ այդ մելամաղձոտ ձայնը, այդ հանդարտ քրթմնջիւնը գիւթեց նրան:

Փէրին այժմ լաց չէ լինում, գիտէ, որ գիշերային այս պահուն իր տնակում հանդարտ սաւառնում է մահուան հրեշտակը: Նա պահում է արտասուքները, բայց նրա լեզուն նոյնպէս կպչուն ու յափշտակող է, որպէս այն մութ երեկոյին, կաղնիների սօսափիւնների մէջ:

Երգում է երեք արդար հոգիներով, որոնք երկնքի ճանապարհի վրայ են կանգնած, երգում է նրանց համար իջաց լուսաթաթախ հրեշտակով, երգում է երեք գերեզմաններով, որոնք վաղը կը փորւեն գետի ձորում, երգում է եւ հաւատացնում, որ արտասուքի մէջ հալւում է ամէն մի վիշտ:

Միայն կայ մէկը, ամէնից սարսափելին, որ չէ կարող ջնջել ոչ մի արտասուք: Դա այն վիշտն է, որ կը պատճառէ Մէլիքի աղջկայ կորուստը: Գալիանէին տանեն Թիւրքերը՛... Օ՛հ, Փէրին կը չորանայ, քար կը դառնայ եւ մի հատ արտասուք չէ կարող կաթեցնել, մի հատ մրմունջ չէ կարող հանել իր սրտից: Վիշտը կը սպաննէ նրան եւ այն ժամանակ կը մեռնեն շատ խեղճեր, բայց առանց Փէրիի արտասուքների: Գալիանէն չը լինի՛... Հապա ո՞վ պիտի պատան ու խունկ տայ

խեղճերին: Անբախտ Անուշ... Նա այժմ էլ դադար չունի իր գերեզմանում: Փէրին այդ չէ մոռանում. Փէրին չը գիտէ թէ ինչ է անում Գայիանէն, բայց հիացած է նրա վրայ. նրա բարի խօսքերը, նրա արտասունքները... Վկայ են այս ձէթի ճրագը, կտաւը, որից պատաններ պիտի կարեն, խունկը, որ մեռելների բաժինն է...

Նա լռեց, բայց Նազլուն շուտ սթափւեց:

— Իմ մայրը, իմ մայրը, բացականչեց նա, գրկելով պառաւին: — Նա հիմա խօսում էր քեզ հետ, նա ասում էր, որ ինքն էլ, այդ խեղճ, տանջըւած կնիկը, ուզում է ապրել, ծիծաղել... Նա էլ մեր սարերի ջուրն է խմել: Ինչո՞ւ են տանում... Օ՛, ես մենակ կ'անեմ. նա ուրիշ ճար չունի: Ես խօսք եմ տուել եւ վաղը երեկոյեան կը գնամ բախտաւորին դուրս կանչելու... Լաւ են քո խօսքերը, լաւ էր այն մութ երեկոն, բայց ես ուզո՛ւմ եմ իմ մօրը...

Նա սկսեց հեկեկալ: Փէրին այս անգամ էլ չը խըղճաց նրան:

— Դու այդ չես անի, ասաց նա. — ես թոյլ չեմ տայ...

— Ինձ է՞լ չես թոյլ տալիս... Չես կարող, իմ ձեռքին ուրիշ միջոցներ էլ կան... Բայց հասկանում եմ. առաւօտը դու կը գնաս եւ իմաց կը տաս բախտաւորին:

— Ո՛չ, չեմ գնայ, այդ ամօթ կը լինի... Նազլուին ես չեմ խայտառակի... Ես կը հետեւեմ նրան, ուր որ գնայ եւ կը բռնեմ նրա ձեռքը, թոյլ չեմ տայ...

— Խե՛ղճ իմ մայր, լո՞ւմ ես այդտեղ, արտասունքըն աչքերիդ, այդ սեւ դեւերի մէջ...

Բայց յանկարծ ընդհատելով այդ խօսքը, նա դարձաւ պառաւին եւ ասաց.

— Լսի՛ր. դու ինձ թուլացնում ես, բայց ինձ պէս հսկայ մարդ չը կայ աշխարհում: Գիտե՞ս ինչեր կան իմ մէջ: Ես գիտեմ Մանասի տեղը, գիտեմ թէ նա ինչ մտքեր ունի: Գիտեմ թէ Մէլիք—Աւանն ինչ է ուզում

անել. իմ ականջով լսեցի, որ նա Պարսկաստանից օգնութիւն է սպասում: Բաւական է որ այս բաները պատմեմ Սուլէյման-Բէկին, նա ինձ կը տայ իմ մօրը: Ինձ մօտ կայ եւ մի մեծ գաղտնիք: Գարնանը այստեղ մեծ կռիւ պիտի լինի. դեւերը, որոնց այստեղ Օսմանցի են անուանում, կը կտորեն ամէնքին եւ ամէնից առաջ Մէլիք—Աւանին: Ես այս բանը կը յայտնէի Մէլիքին, եթէ նա ազատէր իմ մօրը: Բայց նա չի անի, ինչպէս չարաւ Մանասը: Մերոնք վախկոտ են, ծածկւում են քարերի ետեւում: Մերոնք լաւ ծաղրում են խենթերին...

— Մերոնց կողմը գնա, Նազլու...

— Ես իմ մօր կողմն եմ: Եթէ նրա պատճառով բախտաւորները լաց պիտի լինեն, ես մեղաւոր չեմ: Ամէն ինչ արի, բայց ո՞վ խղճաց ինձ... Յիշո՞ւմ ես Մէլիքի կնոջը, վանքի կոյսին... Ինձ հայհոյում էին, հիմա էլ իմ երեսը տեսնել չեն ուզում: Հիմա ես չեմ խղճայ մարդկանց. հիմա իմ ձեռքին են ամէնքը: Ես ուզում եմ ուրախանալ, եւ ո՞վ կարող է հակառակել: Ուժեղ եմ, մեծ եմ... Տկլոր, ծարաւ, բայց իմ մօր կողքին... Սրտիս փշերը... ա՛հ, Տէ՛ր Աստուած, գոնէ մի հատը հանեմ... Մի՞թէ ես խեղճ չեմ, Փէրի...

— Խեղճ ես, բայց կորցրել ես քեզ...

— Այդ դո՞ւ ես ասում: Բայց դու չէ՞իր, որ ուրախացար, երբ գտայ մօրս... Մուխտարը ինձ մի բուռն ոսկի էր տալիս, բայց ես զզւեցի Թիւրքի փողից: Նա ձեռք չը վերցրեց, թախանձում էր, որ այդ ոսկիները բերեմ ու քեզ տամ. ես կատաղեցի. շունը չէր հասկանում որ Փէրին էլ չի վերցնի, Փէրին էլ միմիայն իմ մօր համար կը գնար ինձ հետ Մէլիքի դռների մօտ: Ես հայհոյեցի այդ շանը, թքեցի նրա զզուելի դէմքին. եւ երբ նա, վերջապէս, ասաց, որ հաւատում է իմ ասածներին, ես խօսք տուի իմ եւ քո կողմից:

Պառաւն աչքերը բարձրացրեց դէպի հինաւուրց առաստաղը, ձեռքերով պինդ սեղմեց կրծքին, հառաչանք-

ներ արձակեց եւ սկսեց մեղայ գալ: Նա թողութիւն էր խնդրում Աստուծուց, աղաչում էր որ լսէ այդ խօսքերը, ներէ: Վերջացնելով, նա դարձաւ զարմացած ու զայրացած Նազլուին եւ ասաց.

— Սատանան է քեզ խաբում, խեղճ Նազլու. եկ այստեղ, իմ կողքից մի հեռանար... Հրեշտակներ են մտնում այս տունը. տեսնո՞ւմ ես, ինչպէս հանդարտ հանգչում են խեղճ երեխաները. նրանք տեսնում են լուսաթաթախ հրեշտակին եւ ծիծաղկոտ են, կարծես ծաղիկներ լինեն: Սատանան այստեղ չի մտնի: Ինչե՞ր լսեցի քեզանից...

Նա երեսին խաչ հանեց, նորից երկնքի ողորմութիւնը կանչեց: Բայց յանկարծ սարսափահար եղաւ, տեսնելով մի մարդու, որ կանգնած էր շէմքի մօտ:

— Սատանա՛ն, շշնջաց նա եւ ետ քաշուեց դէպի հիւանդների գլխատակը, դէպի այնտեղ, ուր հրեշտակն էր ծիծաղեցնում մեռնողներին:

Նազլուն էլ ծիծաղեց, երբ տեսաւ թէ ով է սատանան: Նա վեր թռաւ տեղից եւ կանչեց, ցոյց տալով պառաւին.

— Սա չէ ուզում եւ ինձ էլ չէ թողնում... Գրո՛ղը տանէ քո կերպարանքը: Ինչո՞ւ այդքան զզուելի ես, որ նոյն իսկ իմ մօրը ազատելու համար քեզ չեն լսում:

Մուխտարը — ներս մտնողը նա էր — առաջ անցաւ, կակուղ ձայնով մի քանի խօսք ասաց: Փէրին իր դէմքը կախ արեց հիւանդների վրայ, կարծես չէր թոյլ տալիս, որ երեք անմեղ հոգիների վրայ ընկնէ այդ սարսափելի մարդու շուքը:

Նազլուն շարունակում էր յանդիմանել, ծաղրել Մուխտարին, իսկ սա փորձում էր համոզել պառաւին: Էլի ոսկիների անունը տուեց, էլի ասաց, որ վաղը երեկոյեան մի թեթեւ գործ է հարկաւոր. միայն դուրս կանչել աղջկան...

Փէրին չէր նայում նրան, միայն ձեռքով նշան էր անում, որ հեռանայ, գնայ: Բայց Մուրադ—Աղայի գործակատարը առեւտուրի վրայ էր, քայլ-քայլ առաջ էր գնում, հասկացնում էր: Նա մօտեցաւ անկողնին, նա մեկնում է ձեռքը դէպի պառաւը, ցոյց է տալիս ոսկիները եւ ուզում է զոռով նրա ձեռքը յանձնել այդ հարստութիւնը...

Փէրին կատաղած վեր թռաւ, բայց դարձեալ չը նայեց իրան փորձողին, այլ դիմեց Նազլուին եւ աղաղակեց.

— Տա՛ր, կորցրո՛ւ... Երեխաները հոգեդարձ դառան, հրեշտակ կայ այստեղ...

Անկիւնում կուչ եկած պառաւը զարթնեց եւ իսկոյն սկսեց լաց լինել: Շարժուեց եւ Մարթան:

— Կորցրո՛ւ, կորցրո՛ւ. մի՞թէ դու քրիստոնեայ չես, նորից կանչեց Փէրին եւ ինքն էլ լաց եղաւ:

Նազլուն բռնեց Մուխտարի թեւից եւ դուրս քաշեց: Շէմքի մօտ երկու ձեռքով ճանկ արաւ նրան եւ ատամները միմեանց սեղմելով, ասաց.

— Գրո՛ղը քեզ տանէ... Ա՛յդքան էլ զզուելի երե՛ս...

Մուխտարը սառն կերպով պատասխանեց.

— Քո մօրը բերել են:

Եւ աղջիկը ոռնալով դուրս վազեց...

Գիշերը հանդարտ էր: Մեռնողները հոգեդարձ չէին դառել. նրանց մեղմ շունչը դեռ գնում-գալիս էր: Փէրին շուտ համոզուեց, որ բարի հրեշտակն սպասում է մինչեւ առաւօտ:

Լուսադէմին, երբ բացւում են երկնքի դռները եւ հրեշտակները Աստուծու բարի լոյսը թափ են տալիս սարերի գլխին, երբ կորչում են չար դեւերը եւ երեխան օրօրոցում սկսում է իր առաւօտեան անուշ բլբլոցը այդ ժամին հրեշտակը կը տանէ փոքրիկների հոգիները: Արժանի՛ են, Տէ՛ր Աստուած... Երանի՛ ձեզ, ա՛նմեղներ...

Փէրին պառկում է, որ այն վաղ ժամին դարձեալ ոտքի վրայ լինի, իր տեղը նստած, բարի հրեշտակի առաջ: Նա քնում է, նրա դէմքի վրայ փայլում է լոյսը, նա սպասում է եւ քնի մէջ... Իսկ ճրագը շարունակում է պլպլալ ի պատիւ հրեշտակի...

Անցնում է ժամանակը:

Մի ծանր, շատ ծանր բան սկսում է սեղմել պառաւի կոկորդը: Ճրագը հանգցրած է, ամէն ինչ կորել է խաւարի մէջ, բայց փեղդըլուղը գիտէ թէ ով է իրան սպաննում: Հինգ երկար մատներ, ոսկորների հինգ շարաններ, սեղմում են սարսափելի ոյժով... Անուշն է... Նա այժմ չէ խնայում, բայց լուռ է, այլեւս պատան չէ ուզում... Գետի ձորից այլեւս ձայներ չեն գալիս, պատի ծակերում չէ լսւում չարագուշակ փսփսոցը. «Ի՞նչ արիր»...

Պառաւը գալարւում է, պառաւը չէ դիմադրում... Հինգ մատները խրւել են նրա մէջ, խեղդում են, խեղդում... Դուրս թռաւ վերջին խռոցը... Անուշը կորաւ...

Բայց չանցած՝ տնակից դուրս գնաց մի մարդ եւ հեռացաւ դանդաղ քայլերով:

է.

Աղէտի առաջն առնել անհնարին էր. պէտք էր գոհ լինել գոնէ նրանով, որ գտնըւեց միջին ճանապարհը: Աղէտը յետաձգւեց առժամանակ, բայց ո՞րպիսի դժուարութեամբ:

Դիզակի տէրը վերադառնում էր Աւետարանոցից եւ շարունակ քննում էր այն հարցը՝ թէ կա՞ր մի ուրիշ ելք:

Կէս գիշերից անց, հազիւ վերջացաւ ընտանեկան խորհուրդը, որ տեղի ունէր Մելիքի, նրա կնոջ եւ կոյս Հեղինէի մէջ: Վերջինս անողոք ու յամառ էր իր դիմադրութեան մէջ. նա գործ դրեց իր ամբողջ խելքը, ամբողջ իմաստութիւնը եւ շատ պարզ, պերճախօս հաս-

տատութիւններով ապացուցանում էր, որ ամբողջ երկիրը կանգնած է կորստի առաջ, որ անխելքութիւնը ամէնքին մղում է դէպի անդունդ:

Նկարագրելով իրերի դրութիւնը, նա միայն մի ճանապարհ ցոյց տուեց — ապրելու ճանապարհը, որ հարթըւած կը լինի ամէնքի համար, եթէ այժմ ձեռք վերցնեն ամէն ինչից եւ դիմեն աղաչանքներին: Նա հաշտութիւն չէր պահանջում, այլ կատարեալ հնազանդութիւն:

Մի պայման կարող է լինել — խոնարհւել, վիզ ծռել. այդ ժամանակ կը դադարեն հարուածները: Իսկ Մելիքի տունը աղէտներից ազատելու համար պէտք է դիմել զոհաբերութեան: Աշխարհի կարգը վերացնողը լինի դա մի մարդ թէ մի ամբողջ երկիր — անպատիժ չի մնայ. կարգ է, որ իշխանական տունը, երբ ուրիշ միջոցներ չեն մնում, պիտի պահպանէ իրան՝ մեծ փրկանքներ տալով: Անկարելի է, որ ընդհանուր թշուառութեան ժամանակ իշխանն ու հպատակը միեւնոյն դրութեան մէջ լինեն. երկրորդը միշտ պիտի զոհւի առաջինի համար:

Այսպիսի կարգ դնողները երեխաներ չէին: Նրանք լաւ հասկանում էին, որ ժողովուրդը իշխանի համար է, իսկ իշխանը — Աստուծու համար: Իշխանը շինում է Աստուծու տները. իշխանը բարեպաշտութեան օրինակ է ամէնքի համար. նրա կայքը Աստուծու կայքն է եղել: Չը լինի իշխանը, չէ կարող լինել եկեղեցին բարեկարգ, լուսազարդ դրութեան մէջ: Իսկ առանց եկեղեցու թող չը լինի երկիրը:

Ահա այդ պատճառով է, որ եկեղեցու խոնարհ, մեղաւոր սպասաւորը դատապարտում է մարդկանց անմտութիւնը, դատապարտում է ամէն մի յանդուգն գործ, որ անօգուտ է, միայն աղէտների դուռ բաց կ'անէ: Ո՛չ, այս երկիրը ուրիշ ցաւ չունի. աղաչանքներով կարող է ձեռք բերել խաղաղութիւնը, իսկ ամէն մի դժուար դէպքում նրան կ'օգնէ փրկանքը, որքան էլ ծա-

նըր լինի նա։ Պէտք է տալ անօրէններին այն ամէնը, ինչ որ կարելի է տալ։ Գայիանէի մասին ուրիշ հարց չէ կարող լինել. պէտք է խօսել Բէկի հետ, իմանալ թէ ինչ գնով նա ետ կը կանգնէ իր պահանջից. մի՞թէ չը կան ուրիշ աղջիկներ, մի՞թէ ոչ մի հարստութիւն չի փոխարինի Մէլիքի աղջկան։

Խնայել կամ սակարկութիւն անել չէ կարելի. տա՛լ եւ ազատել։ Չը պէտք է մոռանալ, որ Գայիանէի հետ Թիւրք Բէկին կը տան եւ Մէլիքի տունը։ Յայտնի է թէ որքան անպիտան Թիւրք է Սուլէյման-Բէկը. դառնալով Մէլիքի տան տէրը, նա իր ազդեցութիւնը կը թափէ եկեղեցու վրայ եւ ամենից առաջ, ի հարկէ, կուսանոցի վրայ, որ Մէլիքի տան տուրքերով է շինուած եւ պահւում է նրա խնամքով։

Ամէն անգամ, երբ աշխարհը թաղուել է դառն վշտերի մէջ, եկեղեցին է եղել, որ սփոփել է, ճանապարհ ցոյց տուել։ Բայց այս անգամ անտես են անում եկեղեցու ձայնը, որ խաղաղութիւն է քարոզում։ Խաղաղութիւնը, այո՛, խոնարհութիւն է պահանջում, եւ ո՛վ ուզում է խաղաղ լինել, նա պիտի ծռած պահէ իր վիզը։ Եկեղեցին ամէն օր երանի է տալիս այդպիսիներին։ Բայց չեն հասկանում թէ ինչ բան է եկեղեցու երանին. անխելքութիւնը տանում է ամէնքին դէպի ահռելի անդունդ։

Մէլիք-Աւանը մաքառեց այդ մտքերի դէմ, մաքառեց մենակ, որովհետեւ Աննա-Խաթունն էլ կոյսի կողմն էր. բայց յաջողութիւն չունեցաւ։

Նա, ի հարկէ, չէր կարող այդ երկու կանանց առաջ բաց անել իր մտքերը, իր ակնկալութիւնները, որոնք թաքուն էին եւ թաքուն էլ մնացին։ Նա միայն դիմադրեց, աչքի առաջ ունենալով այն, որ այժմ չէր կարելի խօսել ո՛չ կռուի, ո՛չ հաշտութեան եւ ոչ էլ կատարեալ հնազանդութեան մասին։ Ժամանակ էր հարկաւոր, որ ցոյց տար թէ դրանցից որն է անխուսափելին։

Երբ կը գայ այդ ժամանակը, Մէլիքը, ի հարկէ, կ՚ասէ իր վերջին խօսքը, ընտրելով երեք դրութիւններից մէկը, — այնպիսին, որ արժանի կը լինէր իր պատուին եւ անուան։ Իսկ այժմ... Գայիանէի ասածների մէջ միայն մի բան էր ճիշտ, դրական. պէտք է ժամանակ վաստակել, իսկ դրա համար մեղք չէր եւ խաբելը։ Եւ Մէլիքը կանգ առաւ այդ մտքի վրայ, չը նայելով Հեղինէի դիմադրութեան։

Միջին ճանապարհը, որ յետաձգում էր աղէտը, Սուլէյման-Բէկի հետ մի կեղծ, առերես համաձայնութիւն կայացնելն էր։ Աղջկայ մայրը, քեռին, այո՛, համաձայն են, տալիս են Գայիանէին, բայց ոչ իսկոյն եւ եթ, ոչ թէ տեղի տալով բռնութեան, այլ իրանց յօժար կամքով, բացարձակ, ինչպէս օրէնք է աշխարհի համար։ Բէկը պիտի սպասէ, մինչեւ որ Մէլիքի տունը կը պատրաստուի. հարսանիքի ծէսերից ոչ մէկին էլ չը պիտի անտես առնուի. աղջկայ ծնողը պիտի հարսանիք կատարէ, ինչպէս սահմանել է քրիստոնէի եկեղեցին. դրանից յետոյ միայն Բէկը կարող է տանել իր հարսին։

— Այսպէս կարելի է ձգձգել գործը, մինչեւ...

— Մինչեւ ե՞րբ, հարցրեց Հեղինէն, տեսնելով որ Մէլիքը չը կարողացաւ շարունակել։

— Չը գիտեմ, պատասխանեց նա մի րոպէ լուռ մնալուց յետոյ. — գուցէ մինչեւ վաղը, միւս օրը, մինչեւ մի շաբաթ, մի ամիս... Չը գիտեմ, բայց այժմ ոչինչ որոշել չէ կարելի, այժմ պէտք է օրեր վաստակել։

Կոյսը վճռական եւ կտրուկ կերպով յայտնեց, որ եկեղեցին չը կայ գործողութեան այդ տեսակի մէջ եւ վերապահում է իր ազատութիւնը։ Եկեղեցին գիտէ, որ վաղ թէ ուշ պիտի գայ աղաչելու ժամանակը եւ ահա այն միջոցին էլ նա կը կատարէ իր գործը...

Եկեղեցին վերջնականապէս հրաժարւում էր երկրի իշխանական տանից։ Աննա-Խաթունի համար դա մի շատ ծանր հարուած էր։

— Մի՞թէ ճիշտ չէր նրա ասածը, հարցրեց նա, երբ

կոյսը հեռացաւ։ — Մենք աղջկան մեր ձեռքով ենք տալիս եւ այնուհետեւ չենք կարող ետ խլել···

— Մենք չենք տալիս, այլ քնացնում ենք։

— Բայց առաջ այդպէս չէիր խօսում։

— Առաջ ես էլ հաւատում էի, որ քո աղջիկը պիտի խայտառակէ մեզ։ Բայց դա սուտ է, մարդիկ բամբասում են, Աննա։ Դու շուտ կը հաշտուես դերեզմանի հետ, այնպէս չէ՞···

— Այո՛, հազա՛ր երանի դերեզմանին···

— Այո՛, հազա՛ր երանի դերեզմանին···

— Ես էլ մի եւ նոյնն եմ ասում։ Այժմ ես բոլորովին ապահով եմ այդ կողմից․ երեխան լաւ պատրաստուած է դերեզմանի համար։ Դո՛ւ էլ հաւատացիր, Աննա, ես քեզ տեսայ․ դա հաստատ բան է։

Նա երկու խօսքով պատմեց իր տեսածն ու լսածը, զանց առնելով մանրամասնութիւնները․ խիստ պատուիրեց, որ այդ մասին ոչ ոքի ոչինչ չասէ, նոյն իսկ Գայիանէին։

— Դու կը փչացնես ամէն ինչ, ասաց մէլիքը։ — Չկարծես թէ ես հաւատում եմ երեխայի գործին··· Ո՛չ, երեխաներին չէ տուած աշխարհ կառավարելը։ Բայց ես յոյս ունեմ, որ մինչեւ այդ մի գործ էլ ինքս կը սկսեմ։ Աստուած ողորմած է, ո՞վ գիտէ ինչ կարող է պատահել վաղը։ Ինչ որ էլ լինի, ապահով եղիր, որ նա մեզ չի խայտառակի։

Աննա-խաթունը հանդստացաւ։ Եւ Հեղինէն էլ կը լռէր, եթէ միւս օրը մտնէր մէլիքի տունը։

Առաւօտեան եկաւ Սիւլէյման-բէկը եւ պահանջեց աղջկան։ Մէլիք-Աւանն արդէն գիտէր թէ ինչ սարսափելի կրքեր են վառուած թիւրքի մէջ, բայց եւ այնպէս, չէր սպասում թէ նա այնքան յանդուգն կը լինի այստեղ, Վարանդայի իշխանի տանը։ Նա կոպա-կան կերպով յայտարարեց որ Գայիանէն իրան է պատկանում, թէկուզ ամբողջ աշխարհը տակն ու վրայ դառնայ։

Անողոք գազանը իրան վայել կատաղի համարձակութեամբ թաթը դրել էր որսի վրայ եւ ասում էր․ «Իմն է, միայն ես պիտի վայելեմ»։ Նրա ահարկու աչքերը չէին թաքցնում, որ այդ որսը նրան հանդըստութիւն չէ տալիս։ Ի՞նչ փոխարինութիւն, ի՞նչ փըրկանք կարող էին ընդունել այդ կրքերը։ Զուր են կարծում թէ գազանը անսիրտ է լինում։ Բէկն ուղղակի ասաց, որ Գայիանէն իր ամենասիրելի կինը կը լինի։ Որսը լաւ էր շղթայել գազանին։ Աւելի լաւ, եթէ այդպէս է․ աւելի լաւ որսի համար, որ այնպիսի մտքեր ունէր։

Մէլիք-Աւանը միանգամայն գոհ էր․ զսպեց իր բընածին հպարտութիւնը, տարաւ բոլոր վիրաւորանքները, սառնասրտութեամբ նայեց իր ոխերիմ թշնամուն, ինչպէս սովոր էր նայել նրանից մեծին, Մուստաֆա-փաշային։

Այդ մարդը, որ այնքան լաւ գիտէր թաքցնել ներքին զգացմունքները արտաքին անխռով տեսքի տակ, սկսեց պարզ ու հանդիստ կերպով խօսել իր եւ իր քրոջ համաձայնութեան մասին։ Եթէ Մէլիք-Յուսէինի աղջկայ ճակատին այդ ամուսնութիւնն է գրուած, ո՞վ պիտի արգելէ Աստուծու այդ հրամանը։ Թո՛ղ կատարուի բէկի կամքը, եթէ միայն երկու կողմերի մէջ դրանով բարեկամութիւն պիտի հաստատուի։

Բարեկամութիւն, եւ ուրեմն ո՛չ մի կողմից բըռնութիւն, հակառակութիւն չը պիտի լինի։ Սա այդ ամուսնութեան առաջին պայմանն է։ Մէլիքը յայտնեց եւ միւս պայմանները, հաստատեց, որ դրանք շատ բնական են, շատ էլ հասարակ։ Նրա նուրբ միտքը ճարտարութեամբ գործեց․ բանակցութիւնը կարճ էր եւ յաղթական․ գազանը ջուխտ ոտներով ընկնում էր թակարդի մէջ···

Մէլիք-Աւանն, ի հարկէ, չը գիտէր, բայց այդ րոպէին նրա հակառակորդի ականջներում հնչում էր Ֆէհմի-փաշայի ձայնը․ «Քնացրո՛ւ, որդի, քնացրո՛ւ»։

Սրանից էլ լաւ մի՞ջոց... Մի թեթեւ զիջողութիւն էր պահանջւում. անհաւատ շները բարեկամութիւն էին խնդրում, մի բան, որ կատարելապէս համապատասխանում էր Մուստաֆա-փաշայի դիտաւորութիւններին: Ինչո՞ւ չխաբել դիմացիններին, որ այնքան անխելք է: Բէկն սկսեց իր կողմից էլ հաստատել, որ լաւ է բարեկամութիւնը: Նա ինքը կարող էր քարուքանդ անել մելիքի տունը, բայց չարաւ սիրուն աղջկայ պատճառով: Նա համաձայն է, բայց խօսք ունի միայն ժամանակի մասին:

— Մինչեւ գարուն ես չեմ սպասի, ասաց նա:

Բայց Մէլիքը դրական խօսք չէր տալիս. նա աշխատում էր ժամանակն անորոշ թողնել, եւ յաջողութիւն չունեցաւ: Բէկը ձեռք չէր վերցնում իր պահանջից:

— Արժէ՞ երկար խօսել այդ մասին, բէ՛կ, հարցրեց Մէլիքը: — Դեռ ամիսներ կան, հեշտ է, կը տեսնենք...

Այդ խօսքերով նա վերջ տուեց խնամախօսութեան: Միջին ճանապարհը բացուած էր. նորափեսան գնաց, համաձայնուելով, որ իրաւ, այդ հարցն էլ հեշտ կարելի է լուծել:

Այնուհետեւ մէլիքը երկար խրատում էր Աննախաթունին եւ Գայիանէին: Ամէն ինչ այժմ այդ երկուսի ձեռքումն էր: Գիտե՞ն նրանք, թէ ինչպէս են գազանին փաթաթում ցանցերի մէջ, յիշո՞ւմ են հէքեաթի երեխային, որ քնացնում էր ամեհի վիշապին: Այս տան մէջ օր ու գիշեր ուրիշ միտք չը պիտի լինի: Զգուշութի՛ւն, գաղտնապահութի՛ւն...

Նա գնաց, վստահ լինելով, որ աղջիկը կ'առաջնորդէ մօրը: Գայիանէն գոհ էր եւ հանգիստ. նա լաւ գիտէր իր գործը եւ հետզհետէ կը փարատէր մօր տարակուսանքները:

Գիւղում արդէն գիտէին, որ Մէլիք-Աւանը իր ձեռքով իր քրոջ աղջկան տուեց Սուլէյման-բէկին: Եւ

մէլիքը ամենեւին չուզեց ծածկել, որ, այո՛, այդպէս է արել ինքը: Նա յայտնեց մարդկանց այդ «ուրախալի» լուրը, «աչքալուսանք» տուեց եւ աւելացրեց, որ այսուհետեւ ամէնքն ուրախ պիտի լինեն:

Նրան պատասխանում էին հեգնական ժպիտներով. ոչ ոք, ի հարկէ, չէր համարձակուի ասել թէ դա ուրախալի բան չէ. բայց հաւանութեան խօսքերի մէջ անգամ ո՛րքան դառնութիւն կար... Մէլիքն ուշադրութիւն չը դարձրեց ծաղրի վրայ եւ պարզ երեսով հեռացաւ գիւղից: Մի՞թէ ուրիշ ելք կար, հարցնում էր նա ինքն իրան:

Ո՛չ, միայն այս միջին ճանապարհն էր, որ ուղիղ էր ու լայն: Նա տանում էր դէպի ձմեռուայ վերջը: Այնտեղ նա վերջանում էր եւ այնուհետեւ գարուն էր... Ի՞նչ կը լինի, երբ ձնծաղիկը կը նայէ թփերի տակից, երբ կը գան ծիծեռնակները եւ կ'որոնեն իրանց հին բոյները:

Գարո՛ւն... Բէկն անգիտակցաբար կրկնում էր այդ անունը, չը հասկանալով, ի հարկէ, որ մէլիքն սպասում էր գարնան այնպէս, ինչպէս երեխան սպասում է կարմիր ձուին:

Ո՞ւր է այժմ Ասլանը: Նա յաջողութիւն չի ունենայ այս անգամ էլ. եւ այն ժամանակ... ծիծեռնակների, մօշահաւերի երգերով լցուած կը լինեն ձորերը, իսկ մէլիքը կ'արտասանէ իր վերջին, սարսափելի խօսքը: Օգնութիւն չեկաւ, թո՛ղ բացուեն գերեզմանները: Հողի տակ շատերը կան, որոնք ընկել են անհաւասար կռուի մէջ. թո՛ղ նրանք իմանան, որ անհաւասար կռիւը հասցրեց վերջին, եւ վերջը կատարեալ եղաւ...

Բայց մինչեւ ծիծեռնակները ժամանակ կայ, եւ ո՞վ գիտէ... աշխարհը անակնկալ բաների ասպարէզ է: Ո՞վ էր սպասում թէ Օսմանցիները կը յաղթեն Ղարաբաղը եւ ո՞վ էր սպասում թէ այս երկիրը յանկարծ այսքան մոռացուած, անօգնական կը մնայ: Ո՞վ կը կարծէր թէ

աղէտները լրացնելու համար կը մեռնէր Մէլիք-Յուսէֆինը եւ մանաւանդ ո՞վ կը վարձէր թէ այժմեան մեծ աղէտի ժամանակ նրա աղջիկը փոքրիկ խէնջար կը պահէ իր ծոցում…

Երեխան կ'անէ, ինչ ասում է. անհնարին է որ այդպիսի սուրբ եռանդով, այդ աստիճան վառ հաւատով սկսած գործն անյաջող լինի: Երեխաները ոտքի են կանգնում. մի՞թէ դա նշան չէ, որ նրանց արդար հոգիները տեսնում են գալոց օրերը եւ զգում են, որ ծիծեռնակների հետ կը գայ եւ օգնութիւնը… Ո՛չ, ամենալաւը այս միջին ճանապարհն էր…

Ապագան անյոյս էր, մութ. այս մտքերի մէջ թաղուած Մէլիքին ոգեւորում, սիրտ էր տալիս այն ճանապարհը, որ տանում էր դէպի այդ ապագան: Նա չը նկատեց, որ մի մարդ դուրս եկաւ իր առաջ եւ ուշադրութիւն դարձրեց այն ժամանակ, երբ այդ մարդը տուեց իր անունը: Առանց մի խօսք ասելու, նա իսկոյն դուրս եկաւ ճանապարհից եւ իր ձին քշեց դէպի ձիւնապատ բլուրները:

Նա գնում էր Մանասին տեսնելու:

Երէկ խմբի մարդկանցից մէկը դուրս էր կանչել նորան Մէլիքի տանից եւ յայտնել էր թէ ինչ է ուզում անել Մանասը: Գիզակի տէրը բոլորովին հակառակ էր այդ մտքին, բայց ոչինչ չասելով, տեսակցութիւն էր նշանակել այսօր ճանապարհին, այն ժամանակ, երբ ինքը կը վերադառնար Աւետարանոցից: Մանասն սպասում էր առաւօտից: Եւ Մէլիքն շտապում էր նրան հասկացնելու, որ այժմ վնասակար է ամէն մի աղմուկ, ամէն մի խռովութիւն:

Երկրի համար պահանջւում է խաղաղութիւն. թշնամիները պիտի քնեն, ի՞նչ խելք է այժմ, ձմեռուայ մէջ, զարթեցնել նրանց: Եւ վերջապէս այն գործը, որ վերջացաւ այսօր առաւօտ… Մանասի կողմից մի մեծ յիմարութիւն կը լինի խանգարել այդ գործը հէնց ըսկզբում: Եւ Մէլիքն շտապեցնում էր իր ձիուն, որ

ժամ առաջ հասկացնէ Մանասին թէ որքան կարեւոր է Սիւլէյման-Բէկի անվրդով քունը:

Ը.

Բռնաւորի քնի մասին էր մտածում եւ Քէօսա-Մուխտարը, երբ խոնարհ երկրպագութիւններ անելով ներս մտաւ, մատուցեց իր շնորհակալութիւնները եւ յայտնեց իր ուրախութիւնը: Այդ ուրախութիւնը կեղծ չէր: Բէկը բարեհաճութեամբ վերաբերուեց նրան եւ այդքանն էլ բաւական էր: Մուրադ-Աղայի գործակատարը հեռացաւ, աւելի եւս համոզուած՝ որ սիրիացին հաստատելու է:

Նրա հաստ շրթունքները ճանապարհին մի քանի անգամ արտասանեցին. «Ո՛վ արագ է գործում, նա է վերցնում»: Եւ իրաւ, եթէ Մէլիք-Աւանին հարկաւոր էր անորոշ ժամանակ վատնել, Մուխտարի համար մի քանի ժամն էլ բաւական էր… Վտանգաւոր էր նրա ձեռնարկութիւնը, բայց յաջողութիւնը կախուած էր յանդգնութեան չափից: Առայժմ շատ լաւ էին գնում հանգամանքները: Նա մի անգամ էլ համոզուեց այդ բանի մէջ, երբ հասնելով տուն, տեսաւ որ Նազլուն նոյն դրդուած դրութեան մէջ է: Եւ քիչ մնաց որ չը կարողանայ ծածկել իր ներքին բերկրանքը, երբ աղջիկը յարձակուեց նրա վրայ ու արտասանեց նոյն անփոփոխ հարցը.

— Ո՞ւր է մայրս:

Ամբողջ գիշերը եւ առաւօտը նա հարցնում էր, հաւատացնում, որ ուզում է տեսնել իր մօրը: Բայց Մուխտարն ուշադրութիւն չէր դարձնում, իսկ մէկ-մէկ բերանի ծայրով ասում էր թէ Նազլուն մենակ չի անի այն, ինչ որ պահանջւում է: Այս անգամ էլ նա կրկնեց նոյնը եւ աղջիկը էլի սկսեց հաւատացնել.

— Ես մենակ կ'անեմ, ես ինքս դուրս կը բերեմ բախտաւորին, ասում էր նա եւ արտասուք թափում:

Մուխտարն անողոք էր: Նա սկզբից շատ լաւ էր ըմբռնել թէ ինչպէս կարելի է շահագործել որդիական սէրը, որ բորբոքւած էր այդ խեղճի մէջ: Եւ նա ջանք չէր խնայում, որ աւելի եւ աւելի բռնկւի այդ սէրը, հանդիպելով որքան կարելի է շատ դժուարութիւնների:

— Ո՞ւր է, ցոյց տուր, թո՛ղ մի անգամ էլ տեսնեմ. Թոյլ տուր որ նա համբուրէ ինձ…

Եւ մտիկ տալով արեգակին, նա աւելի խստութեամբ առաջ տարաւ իր պահանջը.

— Դեռ օր կայ, ի՞նչպէս սպասեմ: Ա՛հ, շուտ մթնէր, շո՛ւտ… Այն ժամանակ ցոյց կը տամ, հա՞…

Մուխտարի դիւական ժպիտները նրան կատարելապէս ուժասպառ էին արել: Խեղճը չէր էլ ենթադրում, որ այդ մարդը խաբում է իրան, չը գիտէր որ իր մայրը Աւետարանից չէ բերւած: Նա հաւատում էր, որ այստեղ կայ մի բաժանող պատ, կայ մի դուռ եւ եթէ նա բացւի, ինքն անարգել կ'ընկնի իր մօր գիրկը: Այդ պատը, այդ դուռն էր նա որոնում եւ չէր տեսնում… Իսկ Մուխտարը ծուատում էր նրա սիրտը իր ժպիտներով:

— Դու էլի նախկին դեւն ես, գրո՛ղը տանէ քեզ, աղաղակեց Նալլուն. — դարձեալ քար, դարձեալ զզուելի… Բայց ես քեզ հարկաւոր պիտի լինեմ, հասկանո՞ւմ ես… Առանց դրան իմ մայրը չի ազատւի… Չե՞ս հաւատում, որ ես մենակ կ'անեմ: Սպասիր, ես իսկոյն կը գամ եւ կը հաւատացնեմ քեզ…

Եւ դուրս վազելով, գնաց դէպի աղբանոցը:

— Փէ՛րին… Նա էր, որ կորցրեց Մուխտարի հաւատը: Ինչո՞ւ այնպէս խօսեց, ինչո՞ւ ասաց թէ ինքը չի թողնի… Հիմա չեն ցոյց տալիս, բայց նա այստեղ է, իմ մայրը: Թող այժմ Փէրին գայ եւ հաւատացնէ Մուխտարին, որ Նալլուն, այո՛, կարող է մենակ կատարել… Ի՞նչ դժուար բան է բախտաւորին դուրս հանելը: Բայց որ չե՛ն հաւատում…

Այսպէս խօսելով ինքն իր հետ, նա մտաւ տնակը: Ամէն ինչ քարացել էր այնտեղ. ոչ ոք չէր շարժւում, ոչ ոք շունչ չէր քաշում:

Մինչեւ անգամ Մարթան… Նա կպել էր տատին եւ նայում էր նրան: Նալլուն ետ քաշեց երեխային եւ յանկարծ մի զարհուրելի ճիչ արձակեց: Նրա առաջ ընկած էր Փէրին խեղդւած մարդու այլանդակ դէմքով. աչքերը չռած, տախտակուցի վրայ շուռ եկած, բերանը կիսաբաց, արիւնոտ լեզուն կախ ընկած…

— Փէ՛րի, նորից աղաղակեց աղջիկը եւ սկսեց շարժել գլխակը, կարծես ուզում էր զարթեցնել նրան:

Անկիւնում կուչ եկած պառաւը շարժւեց, հեկեկաց եւ ասաց, որ ինքը առաւօտեանից կանչում է Փէրիին, բայց նա ձայն չէ հանում:

— Նա սպանւա՛ծ է, նրան խեղդել են, ասաց Նալլուն եւ լաց եղաւ:

Մարթան կարծես նոր հասկացաւ, որ դա Նալլուն է եւ չանթահարի պէս ընկաւ նրա գիրկը: Բայց Նալլուն միայն խեղդւածին էր տեսնում:

— Ո՞վ արաւ, ինչո՞ւ, կանչում էր նա:

Ոչ ոք պատասխան չը տուեց: Մի կողմում պառաւը հանդարտ հեկեկում էր, իսկ միւս կողմին անկողինը, որի մէջ դրւած էին հիւանդները, չը շարժւեց. նա ամբողջովին մահւան անշարժութիւն էր… Այդ լռութիւնը, այդ դողացող երեխան եւ մանաւանդ այդ լեզուն, կախ ընկած, արիւնոտ լեզուն, կատաղութիւն էր թափում աղջկայ սիրտը:

— Ա՛խ, Փէ՛րի, Փէ՛րի, գոռաց նա մի զարհուրելի ձայնով, եւ բարերար արտասուքները ջրի պէս ծլլացին նրա աչքերից:

Վիշտը մոռացրեց օրը, սպասող ուրախութիւնը, ամէն ինչ: Իսկ երեխան կարծես ուզում էր ծակել այն կուրծքը, որին կպել էր: Նա էլ լաց եղաւ, նա ուզում էր իր տատին…

— Տատի՛կ, վե՛ր կաց, քաղցած եմ…

Նազլուն հաց տուեց եւ նա սկսեց կլանել ագահութեամբ, թացացնում էր պատառները իր արտասուքներով: Նա ուտում էր եւ նայելով Նազլուին, հարցնում էր.

— Տատիկը չո՞ւր վեր կը կենայ... Ես ամբողջ օրը հաց էի ուզում, բայց նա չէր լսում: Ինչո՞ւ չէր լսում...

Խեղճը ոչինչ չէր հասկանում Նազլուի արտասուքներից. նա մեծացել էր լացի մէջ եւ այժմ, հէնց որ կշտացաւ, գործի դցեց իր փոքրիկ լեզուն: Հարց ու փորձ էր անում տատի մասին, նեղանում, լաց էր լինում, երբ Նազլուն պատասխան չէր տալիս: Ի՛նչպէս էր նայում դիակին. ուզում էր մօտենալ, բայց մի կերպ երկիւղ էր զգում, ետ էր քաշւում եւ սարսափով լի աչքերը դարձնում էր Նազլուի վրայ, կարծես օգնութիւն էր խնդրում:

Այդ հարց ու փորձն ընդհատեց մի ձայն, որ յանկարծ լսուեց չէմքից.

— Ժամանակ է...

Նազլուն ցնցուեց: Մուխտարն էր... Բայց նա չը վեր կացաւ, չը վազեց դէպի այն կողմը: Արտասուքներից խեղդուող ձայնով, իբրեւ մի մարդ, որ ուզում է բաժանել վիշտը իր նման մի մարդու, թէեւ օտար մարդու հետ, նա ասաց.

— Փէրիին խեղդել են... Ի՛նչ լաւ կնիկ էր... Ա՛հ, տես ինչ են արել:

Բայց Մուխտարը չը նայեց, այլ սառն եղանակով ասաց.

— Աւելի լաւ, քեզ չի խանգարի...

Յանդգնութիւնը կուրացրել էր մեծ դերեվաճառի վոխտ գործակատարին, եւ նա չը հասկացաւ թէ ինչ արաւ իր այդ խօսքերով: Այնքան նա վստահ էր այդ աղջկայ վրայ, որ համոզուած էր թէ նրան էլ կ'ուրախացընէ ամէն մի հանգամանք, որ նպաստում էր Մէլիքի աղջկայ առեւանգման: Ուստի մի առանձին բան չը հա-

մարեց այն, որ Նազլուն սաստիկ հարուածից չչկըուածի պէս թափ տուեց իր ուսերը, տեղից վեր թռաւ, մի կողմ դցեց Մարթային եւ, ուշադրութիւն չը դարձնելով նրա լացի վրայ, վազեց դէպի չէմքը:

Նրա աչքերը լայն բացուած էին, կարծես տրաքւում էին զարհուրանքից:

— Ի՞նչ ասացիր, աղաղակեց նա:

— Պառաւը քեզ չի խանգարի... Խեղդողը օգնել է քեզ...

— Դո՞ւ էիր, հ՛ա...

Այս հարցը դուրս թռաւ անգիտակցաբար. Նազլուն բնազդմամբ ճանաչեց յանցաւորին:

Բայց այդ րոպէին նա բացասական պատասխան էր սպասում. Մուխտարն այս երեկոյ սուրբ եւ անարատ պիտի լինէր:

Օրը վերջանում էր, եւ մի՞թէ Փէրիի սպանողի հետ պիտի մնայ Նազլուն... Մուխտարը երբեք չէր կարող մտածել թէ այս խելացնոր, կիսամերկ աղջկան մատչելի են այդ տեսակ հասկացողութիւններ... Նա, ընդհակառակն, ուզեց աւելի եւս սիրտ տալ նրան եւ իր զզուելի ժպիտով հասկացրեց որ, այո՛, ճիշտ է...

— Ինչո՞ւ արիր...

Իսկոյն լսուեց սարսափելի պատասխանը.

— Որ դու տեսնես քո մօրը: Ժամանակ է...

— Իմ մօ՛րը... Սուտ ես ասում... Իմ մօր ազատութեան համար բաւական էր, որ լաց լինէին բախտաւորները: Բայց Փէրին... Խեղճ էր, շատ խեղճ... Տեսնո՞ւմ ես այս տունը. տեսնո՞ւմ ես այս անկողինը... Իսկ այս երեխա՞ն...

— Դրան էլ տար հետդ: Մէլիքի աղջիկը որբերին շատ է սիրում եւ իսկոյն դուրս կը գայ, երբ դու իմաց կը տաս թէ քեզ հետ լացող երեխայ էլ կայ...

Նազլուն ճչաց եւ վազելով ընկաւ պառաւի կրծքին, այնտեղ խեղդեց իր վայրենի ոռնոցները...

Մուխտարը բռնեց նրա ձեռքից, վեր կացրեց եւ, տանելով դէպի դուրս, ասաց.

— Խենթութեան ժամանակ չէ... Նայիր, օրը մթնում է...

Եւ Նազլուն գլխի շարժմամբ հաստատեց, որ մթնում է. ապա երկար նայեց իրան տանջողին ու յանկարծ անսահման զզուանքով արտասանեց.

— Լաւ... Բայց գրողը կը տանէ քեզ հէնց այս գիշեր...

Բռնելով Մարթայի ձեռքից, նա գնաց: Երեխան լաց էր լինում, անդադար պահանջում էր իր տատին: Խեղճը դեռ այդպէս չէր դուրս եկել տանից. այժմ նրան տանում էր օտար մարդը, որ չունէր տատի քաղցր խօսքերը:

Գիւղի մէջ Մարթան սկսեց դողալ, ընդդիմանալ. այլեւս առաջ չէր գնում, իսկ Նազլուն զոռով քարշ էր տալիս նրան, որովհետեւ ուզում էր շուտ հեռանալ մարդկանցից: Հակառակի պէս այսօր շատ են մարդիկ գիւղամիջում եւ ի հարկէ կը ծիծաղեն այս գզգզուած աղջկայ եւ այս նոր որբի վրայ... Եւ նա բարկացած քաշում էր փոքրիկի թեւից: Բայց մի կին կանչեց.

— Խենթ, չե՞ս տեսնում որ երեխան բոբիկ է...

Այն ժամանակ նա յարձակւեց Մարթայի վրայ, մի ակնթարթում գցեց նրան իր խոխի մէջ եւ սկսեց համբոյրներ թափել նրա դէմքին, սկսեց մատաղ գնալ նրան: Կանգ առնելով մի կտուրի ետեւում, նա զգուշութեամբ սրբեց ձիւնը երեխայի ոտներից: Նրա սիրտը պատառւում էր այդ անգթութիւնից. նա հեծեծում էր, միտը բերելով որ աղբանոցից մինչեւ այստեղ քարշ էր տուել երեխային ձիւների միջով:

Եւ նրա մէջ բռնկեց գուրգուրալու մի կատաղի ցանկութիւն, արտասուքները հոսում էին նրա աչքերից, նա համբուրում էր այդ սառած ոտները, տաքացընում էր իր բերանի շունչով: Բաւական չը համարելով այդքանը, նա պառկեցրեց նրան իր թեւերի վրայ եւ

ոտները դրեց իր ծոցում... Ոչինչ ջանք նա չէր խնայում եւ հանգիստ շունչ քաշել սկսեց, երբ երեխան մի քիչ հանդարտւեց:

Այլեւս ժամանակ չը կորցնելով, նա վաղեվաղ գընաց դէպի բարձր, մի շունչով հասաւ Մէլիքի տան դռներին: Բայց մի վայրկեան անգամ կանգ չառաւ այդտեղ, ինչպէս պայմանաւորուած էր: Նա չը նայեց էլ, որ տեսնէ թէ ով կայ: Բէօսա-Մուխտարը, որ արդէն դարան էր մտել մեծ քարի ետեւում, ձեռքերով նըշան արաւ, հանդարտ շուացրեց, բայց ի զուր... Նազլուն հեւալով ներս վազեց, բարձրացաւ վերեւ:

Բաց անելով առաջին պատահած դուռը, նա, դեռ ոչ ոքին չը տեսած, սկսեց խօսել.

— Ասում են որ շատ ես սիրում որբերին... Ահա մէկը, սա նոր է, այսօր որբացաւ...

Երեխային զգուշութեամբ ներս տանելով, դրեց գորգի վրայ, բարձրացրեց գլուխը եւ այդ ժամանակ տեսաւ Գայիանէին, որ նստած էր իր մօր եւ Մէհրիի մէջտեղ: Ձեռքը մեկնելով դէպի նրան, Նազլուն դողացող ձայնով աւելացրեց.

— Փերիին սպաննեցին...

— Ի՞նչ ես ասում, գոչեց Գայիանէն եւ թռաւ դէպի երեխան:

Նազլուն ետ քաշւեց, կանգնած դրան առաջ եւ մի խիստ ձայնով հրամայեց.

— Դուրս չը գնաս... Այնտեղ...

— Փէրի՛ին... Ա՛խ, Ա՛ստուած, ո՞վ սպաննեց...

Այս անգամ Գայիանէն հարցը ուղղած էր Մարթային: Բռնելով երեխայի ձեռքերից, նա նայեց նրա աչքերի մէջ եւ հասկացաւ: Թուխ, անմեղ աչքերում լճացած արտասունքը վկայում էր որ, այո՛, պատահել է մի սարսափելի բան:

— Ճշմարիտ է, մայր, ասաց Գայիանէն, տանելով երեխային իր մօր մօտ: — Տեսնո՞ւմ ես... Խե՛ղճ Փէրի, խե՛ղճ...

Բայց Մարթան լաց եղաւ։ Երեք հոգին չը կարողացան զրաւել նրան. եւ դուրս պրծնելով Գայիանէի ձեռքից, նա լեղապատառ բղաւեց եւ վազեց դէպի Նազլուն, որ իսկոյն գրկեց նրան։

— Եւ ո՞վ պիտի անէր այդ բանը, հարցրեց Աննա-Խաթունը. — մի՞թէ այդ խեղճն էլ ունէր թշնամի...

— Այո՛, խեղճ էր, ոչ ոքին վատութիւն անել չէր կարող, կրկնեց Գայիանէն։ — Ո՞ր անխիղճը...

— Նա սպաննըւեց քեզ համար, բախտաւոր, յանկարծ ասաց Նազլուն։

— Բայց ո՞վ սպաննեց, ինչպէս...

— Դժուար չէր. խեղճը — դա մի ծիտ է. կը մեռնէ, եւ ո՞վ է հարցնողը թէ ինչ էր նա։ Ձեզ պէս չէ խեղճը...

— Դու էլի եկար մեզ անարգելո՞ւ, բարկացաւ Աննա-Խաթունը։

— Ո՛չ, դա աւելորդ է։ Բոլոր խեղճերը ձեզ համար են ստեղծըւած. ես նոր հասկացայ, որ այդպէս է ու եկայ լաւութիւն անելու...

— Մեզ հարկաւոր չէ քո լաւութիւնը, մենք բախտաւոր չենք...

Պայքարը խիստ կերպարանք էր ընդունում։ Բայց Գայիանէն մէջ մտաւ, խնդրեց իր մօրը որ չը խօսէ, եւ բռնելով Նազլուի ձեռքից, տարաւ նրան ու երեխային իր սենեակը։ Այդտեղ նա հարցրեց.

— Հիմա՞ էլ եմ ես բախտաւոր...

— Փէրին քեզ համար սպաննըւեց հեծեծաց աղջիկը։

— Ա՞յդ է իմ բախտը... Փէրին ինձանից լաւ էր. երանի՛ նրան, մխիթարում էր թշուառներին։ Ի՞նչ կը լինէիր դու, եթէ չը գտնէիր նրան։ Խեղճ Փէրի... Իմ սիրտն էլ է նա հովացրել...

Նազլուն երեխայի պէս հրճուաց այդ խօսքերից։ Ձեռքը դնելով Մարթայի գլխին, նա ծիծաղկոտ հայեացք գցեց Մէլիքի աղջկայ վրայ եւ ասաց.

— Լաւ, թաղիր նրան, դու հարուստ ես... Նա արժանի է... Օ՛, ես շատ լաց կը լինեմ... Հէնց հիմա մարդ ուղարկիր։

— Պէտք է ուղարկել։ Այնտեղ հիւանդներ էլ կային...

— Նրանց անկողինը, թէ այս պատը... ոչ ոք չէր շարժւում...

— Մեռե՛լ են... Տէր Աստուած, որքան ծաղիկներ գնացին այս ձմեռ... Եւ Փէրին չը կայ, ո՞վ լաց կը լինի խեղճերի վրայ։

Գայիանէի աչքերից երկու կաթիլ արտասունք ընկան։ Նազլուն ցած դրեց Մարթային եւ մօտենալով Մէլիքի աղջկան, ասաց.

— Օ, դու ուրիշ կերպ ես խօսում... Դո՞ւ չես Թիւրքի կինը...

— Մենք ամէնքս, մի հաստատ ձայնով պատասխանեց Գայիանէն. — այստեղ աղջիկ չը կայ, որ Թիւրքի կին չը լինի... Միայն դու ես...

Նրան ընդհատեց աղջկայ կոպիտ ոռնոցը։

— Ե՛ս, բացականչեց նա։ — Ե՛ս...

— Գիտենք, Նազլու, ամէնքս գիտենք. եւ ո՛րքան լաց եղանք քեզ համար։ Եթէ տեսնէ՛իր...

— Ի՞նձ համար...

— Քեզ համար. դու մեր քոյրն ես...

— Հիմա էլ դու ես խենթացել, Մէլիքի աղջիկ...

— Ի՞նչպէս։

— Ասա՛ այդ խօսքերը մարդկանց մէջ. ասա՛ որ դու իմ քոյրն ես կամ ես եմ քո քոյրը... Ո՞վ կը հաւատայ։ Օ՛, դու խենթ ես...

— Մարդկանց կարծիքը մեզ համար ոչինչ է։ Թո՛ղ ինչ ուզում են՝ ասեն։ Մենք...

Նա բռնեց Նազլուի ձեռքը, հանդարտ մօտեցրեց փոքրիկ պահարանին։ Եւ ձգելով չթի վարագոյրը, նա մատով ցոյց տուեց մետաքսէ թաշկինակների վրայ

գրած գիրքը, որի կազմը զարդարուած էր արծաթի խաչով։

— Սա Աւետարան է, ասաց նա։ — Այստեղ կանգնել են շատ աղջիկներ. ո՛վ համբուրել է Սուրբ Գիրքը, նա քոյր է դարձել…

— Ամէ՞նքը համբուրեցին…

— Միայն Նազլուն էր մնում. նա Թիւրքերի հետ էր…

— Եւ դուք լա՞ց եղաք նրա համար…

— Շատ։

Նազլուն երկու ձեռքը ներս տարաւ, վերցրեց Աւետարանը եւ դողալով սեղմեց նրան իր կրծքին։ Ապա նայեց Գայիանէի հեզ, ուրախ դէմքին, ինքն էլ ուրախացաւ, ծիծաղեց, եւ յանկարծ, անսպասելի կերպով, գլուխը թեքեց դէպի Սուրբ Գիրքը, բայց մինչեւ նրա շրթունքները կը հասնէին, երկու խոշոր կաթիլ արտասունքներ ընկան արծաթապատ կազմի վրայ…

— Դու մեր քոյրն ես, գոչեց Գայիանէն եւ պինդ գրկեց նրան։

Մի վայրկեան նրանք դողում էին միմեանց գրկում։ Նազլուն խուլ հեկեկանքներ էր արձակում։ Գայիանէն պինդ համբուրեց նրա ճակատը եւ ասաց.

— Լաց չը լինենք, քո՛յրիկ։ Հիմա ես կը պատմեմ քեզ ամէն ինչ…

— Ո՛չ, հարկաւոր չէ քո պատմութիւնը, ասաց Նազլուն, դուրս գալով նրա գրկից։ — Ինձ տար քո մօր մօտ։

— Բայց ո՞ւր է Մարթան։

Նա քնած էր։ Երկու աղջիկները զգուշութեամբ ծածկեցին նրան ու դուրս գնացին։

Նազլուն չոքեց Աննա-Խաթունի առաջ եւ արտասունքները կուլ տալով, ասաց.

— Ինձ մի՛ հայհոյիր, Մէլիքի՛ կին։ Ես ուզում էի ազատել իմ մօրը։ Ասա՛, այժմ ձեր դռները պինդ փակ-

ուած են, չէ՞։ Դու ծիծաղո՞ւմ ես։ Ծիծաղի տեղ չէ. ասա ինձ՝ պի՞նդ են դռները։

— Պինդ են, պինդ են, ասաց Աննա-Խութունը։

— Օ՛, այդ լաւ է։ Ամառը ես տեսայ ձեր պատերը, յիշո՞ւմ ես։ Այժմ է՞լ նրանք այնպէս են, այժմ է՞լ ձեր տունը մի բերդ է։

— Այո՛, ոչինչ չէ փոխուել այն ժամանակից։

— Շատ լաւ, ես հիմա հանգիստ եմ։ Մեր գիւղի տղամարդիկ ոչինչ են։ Եթէ լինէր մի հատ սրտոտ մարդ, այժմ կը գնար դուրս եւ կը տեսնէր ձեր դռների առաջ, մեծ քարի ետեւում, մի զզուելի մարդ… Նա հիմա էլ այնտեղ պիտի լինի. հիմա էլ, երեւի, սատանայի աչքերով նայում է ձեր դռներին եւ սպասում է… Ճանաչո՞ւմ ես Բէօսա-Մուխտարին…

— Երանի քեզ որ չես տեսել, շարունակեց նա, երբ Աննա-Խաթունը գլխով բացասական նշան արաւ։ — Հեռու այստեղից, մի Թիւրքի գիւղի մէջ, նա մի մեծ տուն ունի, որ լիքն է աղջիկներով եւ կանանցով։ Նա տարաւ ինձ այնտեղ, բաց արաւ դուռը։ Իմ մօրը ես իսկոյն ճանաչեցի. նա ինձ համբուրեց, արտասունք թափեց. նա լիզում էր իմ երեսը. ի՜նչ խօսքեր, ի՜նչ կրակ…

Այդ յիշողութիւնն ընդհատեց պատմութիւնը։ Բայց Նազլուն շուտ զսպեց իրան եւ շարունակեց.

— Մուխտարն էլի դուրս հանեց ինձ, էլի փակեց դուռը եւ ասաց. «Տեսնո՞ւմ ես, ես քո մօրը քեզ կը տամ, եթէ մի փոքրիկ բան կատարես ինձ համար»։ Եւ պատմեց թէ ինչ է ուզում։ Գերիների կարաւանը նա պիտի ուղարկէր Ստամբուլ, բայց ուզում էր, որ այդ կարաւանի գլխին կանգնած լինէր Վարանդայի ամենագեղեցիկ աղջիկը, այսինքն քո աղջիկը… Սուլէյման-Բէկին նա արհամարհում էր եւ յոյս ունէր, որ նրա ճանկերից կը խլէր սիրուն աղջկան։ Փէրին եւ ես պիտի գայինք ձեր դռների մօտ, պիտի դուրս կանչէինք քո աղջկան։ Այնուհետեւ Մուխտարը գիտէր թէ ինչ կ'ա-

նէր: Ես գնացի Փէրիի մօտ եւ աղաչեցի, որ ինձ օգնէ: Ես գիտէի որ մինչեւ թախտաւորները, այսինքն դուք, լաց չը լինէք, իմ մայրը չի ազատւի: Փէրին ընդդիմացաւ եւ նրան խեղդեցին գիշերը: Ես լաց էի լինում նրա դիակի վրայ, չը գիտէի թէ ինչպէս հանգստացնեմ նըրա փոքրիկ ոգին, երբ եկաւ Մուխտարը: Ժամանակ էր... Այս երեկոյ պիտի փախցնէինք քո աղջկան եւ ինձ պիտի գցէին իմ մօր գիրկը...

— Այս երեկո՞յ, բացականչեց Աննա-Խաթունը, ծնկները ծեծելով...

— Թո՛ղ պատմեմ, Մէլիքի՛ կին, ինձ մի՛ ընդհատիր... Մուխտարը բաց արաւ իմ աչքերը: Նրա ձեռքերը արիւնոտ էին, իսկ ես թէեւ խեղճ ու կորած աղջիկ եմ, բայց հոգի ունեմ, որ պիտի տամ Աստուծուն... Ես իմացայ որ Մուխտարն է սպաննել Փէրիին...

— Ինչո՞ւ...

— Որովհետեւ Փէրին սաստիկ ընդդիմացաւ նրան եւ յայտնեց, որ ինձ էլ չի թողնի ազատել իմ մօրը. նա պիտի ման գար իմ ետեւից, պիտի բռնէր իմ ձեռքը եւ ետ քաշէր...

— Խե՛ղճ Փէրի... Եւ մենք նրան մի առանձին լաւութիւն էլ չենք արել...

— Նրան երկու բուռը ոսկի առաջարկեցին, բայց նա դրանից աւելի եւս կատաղեց: Այժմ Մուխտարը ապահով էր. նա պարզ ասաց ինձ, որ այժմ ես ազատ եմ, ոչ ոք ինձ չի խանգարի: Բայց Փէրին խանգարող չէր. նա խեղճ էր, արդար: Նրա հոգին դեռ չէր գնացել երկինք եւ հասկացնում էր ինձ թէ ինչ պիտի անեմ: Մարթան ոտաբոբիկ, ձիւների մէջ... Ո՞վ պիտի վրէժ հանէր, ո՞վ պիտի պատժէր մարդասպանին: — Ես միայն ես... Փէրին մի ուրիշ սրտացաւ բարեկամ չունէր... Եւ ես եկայ, բայց այստեղ եմ, իսկ նա սպասում է դրսում... Դռները պինդ փակեցէք. նա դեւ է, ներս կը մտնի, եւ այն ժամանակ անբախտ Փէրին չի հանգստանայ գերեզմանում...

— Ողորմած Աստուած, այս անգամ էլ խղճացիր մեզ, աղաղակեց Աննա-Խաթունը եւ էլի սկսեց խփել իր ծնկներին:

— Ես մեղաւո՞ր եմ, հարցրեց Նազլուն: — Սպասի՛ր, Մէլիքի՛ կին. եթէ մեղաւոր է մի աղջիկ, որ իր մօրը ազատել էր ուզում, նա կը քաւէ իր մեղքը: Ես գիտեմ սարսափելի բաներ: Լսեցէ՛ք. գարնանն այստեղ մեծ կոտորած կը լինի...

— Այստեղ, մեր գիւղո՞ւմ, միաժամանակ հարցրին մայր ու աղջիկ:

— Երբ Օսմանցու զօրքը կը վերադառնայ Պարսկաստանից: Մէկը, ձեր փեսան, կը քանդէ ձեր տունը, Մէլիք-Աւանի տունը... Մեծեր, Մէլիքներ չեն մնայ Ղարաբաղում... Մուխտարը աչք է դրել Մէլիք-Աւանի աղջիկների վրայ էլ: Նա պատմում էր Ահմէդին, իսկ այն ծեր շունը ծիծաղում էր...

— Քեզ մօ՞տ էր պատմում:

— Այո՛, ի՞նչ կայ... Ամէնքը ինձ խենթ էիք անուանում... Խենթը, օ՛հ, ոչինչ չի հասկանայ եւ եթէ պատմէ էլ, ո՞վ նրան կը հաւատայ... Խենթ... Ինձ ուղարկի՛ր Մէլիք-Աւանի մօտ: Այժմ մութ է, բայց առաւօտեան... Ես կը վազեմ, կը պատմեմ նրան... Ես շատ բան գիտեմ... Միայն մի բան եմ խնդրում, Մէլիքի կին. ասա քո եղբօրը, որ հաւատայ ինձ, ասա որ խենթն էլ հասկանում է, եւ ի՛նչպէս է հասկանում...

— Ոչ ոք չի համարձակւի քեզ խենթ անուանել, ասաց Գայիանէն:

— Դու խենթ չես, Նազլու, հաստատեց Աննա-Խաթունը մի դորովալից ձայնով: — Այսօրուանից դու մեր բարերարն ես, խեղճ աղջիկ... Ես չեմ մոռանայ քո արածը...

Այդ խօսքերը աւելի սաստկացրին հոգեկան այն սաստիկ յուզմունքը, որ ցնցում էր Նազլուին ամբողջ

պատմութեան ժամանակ: Յանկարծ նա լաց եղաւ մի զարհուրելի ձայնով եւ ասաց.

— Բայց իմ մա՛յրը...

Գայիանէն չոքեց նրա կողքին, մի թեւով գրկեց նրա պարանոցը եւ իր դէմքը մօտեցրեց նրա դէմքին: Նա շշնջում էր նրա ականջին գեղեցիկ խօսքեր, գուրգուրում էր, յոյսեր էր ներշնչում: Նազլուն չէր լսում. եւ դարձնելով իր դէմքը, նա շրթունքները քսեց Գայիանէի թշերին եւ ասաց նուաղած ձայնով.

— Ինձ փակիր, քոյրիկ... Պինդ փակիր, մի թողնիր, որ այս գիշեր դուրս գամ... Նա այստեղ է... գիւղում... Մայրս...

Նա սաստիկ դողաց եւ կախ ընկաւ Գայիանէի թեւի վրայ: Աննա-Խաթունը բռնեց նրա ձեռքից եւ կանչեց.

— Ջո՛ւր...

Բայց Գայիանէն պինդ փարեց նրան եւ գլուխը կախ արաւ նրա դալկահար դէմքի վրայ: Նրա սուր շրթունքները դեռ մրմնջում էին.

— Մայր... Մէլիք-Աւան... Մէլիք...

Արտասուքները լճացան Գայիանէի աչքերում եւ գլորուեցին դէպի այդ բազմաչարչար դէմքը:

— Քո զոհը ամէնից մեծն է, խեղճ Նազլու, ասաց նա խորին լռութեան մէջ...

Թ.

Խոստովանում եմ, ես բոլորովին նման էի այն հիւանդին, որ գիտէ թէ իր համար բժշկութիւն չը կայ, թէ մահն անխուսափելի է, բայց էլի յոյս ունի, որ հիւանդութիւնը մի կերպ, ինքն իրան, կանցնի...

Մի կերպ... Երկար տարածութիւններ անցայ, բայց չը տեսայ այդ կերպը, այդ կախարդական բալասանը: Եւ ի՞նչպէս տեսնեմ, երբ նա չը կայ, չէ կարող լինել: Ես կանգ եմ առել ճանապարհի կէսում: Թահմազը անցել է Խորասան, անդադար դէպի արեւելք է շարժւում. այստեղ ասում են թէ Աւղանստանը էլի կըռիւ է ուզում. այստեղ հաւատացած են, որ Թահմազը էլի հրաշքներ կը գործէ... Ի՛նչ կասկած. բայց մեզ ի՞նչ օգուտ: Ղարաբաղից եկած Օսմանեան զօրքերը կանգ են առել այս կողմերում. երէկ ես տեսայ նրանց ձիաների երամակները: Ցէհմի Բաշան առաջ չէ գնում եւ հասկանալի է թէ ինչու. — առջեւում ոչինչ գործ չը կայ: Այստեղ խօսում են, որ զօրքերը պիտի... վերադառնան: Ահա թէ ինչու կանգ առայ այս փոքրիկ գիւղում, որի բնակիչները շիա են եւ ամբողջ ժամանակ դողում են Թիւրքերից...

Հաստատը, ի հարկէ, չը գիտեմ: Վերադարձ... Սարսափելի չէ՞: Բայց ես ծածկել չեմ կարող: Յոյս ունեմ, որ Պօղոսը չորս օրում կը հասցնէ քեզ այս լուրը: Նրան իսկոյն ետ ուղարկիր, որպէս զի ես շարունակեմ ճանապարհս: Ո՞ւր, — այդ մի հարցնիր: Պարսկաստանը — մի անծայր անապատ է մեզ համար: Բայց ես խօսք եմ տուել չափչփել այդ անապատը, եւ պիտի կատարեմ իմ խօսքը: Ափսոսում եմ իմ ձիուն. բայց թող նա եւ նրա վրայ նստածը անապատի թռչունների կերակուր դառնան, միայն թէ Մէլիք-Աւանը կարողանայ ամենայն վստահութեամբ ասել. «Ես փորձեցի բոլոր միջոցները»: Անհամբեր սպասում եմ Պօղոսին...

Երկու օր ուշ ես ստանում այս նամակը: Պատճառը ես եմ: Սպիտակ-Խաչի մօտից ես ծռեցի ճանապարհս:

Ուզում էի Ղարաբաղից հետս տանել մի փոքրիկ մխիթարութիւն եւ գնացի տեսնելու Մանասի քաջերին: Տեսայ... Համատարած խաւարի մէջ համեստ պսպղում է փոքրիկ կայծը: Մեր լացերի, մեր անհուն ցաւերի մէջ այդ մի բուռն մարդիկն էին, որ հանդստացրին ինձ, հանդստացրին այն բոլորից յետոյ, որ ես տեսայ Սպիտակ-Խաչի բակում եւ պարիսպներից դուրս: Այո՛, ողորմած Աստուածը մեզ համար մխիթարութիւն պահել է. բայց այդ մի փոքրիկ կայծ է... Ի՞նչ կը լինի նրա վիճակը: Արդեօք կո՞ւլ կը գնայ զզուելի աղջամուղջի մէջ, թէ՞ հարիւրաւոր խարոյկներ կը վառէ մեր սարերում... Մեզ մնում է հրաշքի սպասել:

Մէլիք-Աւանը երկրորդ անգամն էր կարդում Ասլանի այս նամակը:

— Հրաշքն արդէն երեւում է, ասաց նա ինքն իրան եւ ետ դառնալով, նայեց Պօղոսին: որ անշարժ սպասում էր չէմքի մօտ:

— Ե՞րբ տեղ կը հասնես, հարցրեց Մէլիքը:

— Եթէ կը հրամայես գիշերն էլ գնալ, — երեք օրում կարելի է:

— Իսկոյն ճանապարհւիր եւ այդպէս էլ արա: Ես էլ գնում եմ, բայց մինչեւ այն ժամանակ կը վերադառնամ... Նա ինձ հարկաւոր է: Բարի ճանապարհ...

Պօղոսը չը շարժուեց, թէեւ Մէլիքը նորից նայեց նըրան, գլուխը շարժեց եւ բարի ճանապարհ ցանկացաւ:

— Բայց ի՞նչ հրաման տանեմ, հարցրեց Ասլանի ծառան:

— Հա՛, ես քեզ չասացի. բայց մի՞թէ դու չը գիտես:

— Չը գիտեմ:

Մէլիքը ծիծաղելով մօտեցաւ նրան եւ ձեռքը դնելով նրա ուսին, ասաց.

— Լսի՛ր: Հէնց որ տեղ կը հասնես, թող Ասլանը նոյն րոպէին ձիու գլուխը դարձնէ դէպի մեզ: Ասա՛,

հարկաւոր չէ անապատները չափչփել: Ես նրան սպասում եմ...

Պօղոսը գլխի շարժումով իմաց տուեց, որ հասկանում է եւ շտապով դուրս գնաց:

Կէս ժամից յետոյ Տողից հեռանում էր եւ Մէլիք-Աւանը: Հասնելով դէտի մեծ ձորին, նա երեսին խաչ հանեց, յաջողութիւն խնդրեց երկնքից եւ շարժեց ձիու սանձը:

— Հրաշքն արդէն երեւում է, կրկնեց նա իր մըտքում: — Ասլանը հաստատում է խենթ աղջկայ ասածները: Հրաշք է, ի հարկէ, որ մեզ քնից զարթեցնում են եւ ցոյց են տալիս մեզ համար պատրաստած զարհուրելի թակարդը: Մենք քուն էինք, իսկ մեր թշնամիները սրում էին իրանց սրերը... Ա՜հ, հիմա մենք չենք քնի...

Նա տանում էր իր հետ մի հսկայական, մի յանդուգն միտք:

Այժմ օգնութեան աչք դնելը երեխայութիւն էր երեւում: Այժմ նա հասկանում էր, որ մինչեւ օտարը իր սրտի մէջ համակրութեան մի աննշան կաթիլ կը պատրաստէ մի արնաքամ երկրի համար, վերջինս կարող է մի օրում զոհ գնալ մի ահռելի աղէտի, կարող է անսպասելի կերպով մի անծայր գերեզմանատուն դառնալ:

Ո՛չ, ոճրողները իրանք են անխուսափելի դարձրել մի հարց՝ մեռնել կամ ապրել... Ապրելու համար կռիւ է հարկաւոր: Եթէ անկարելի է դարձել բացարձակ կռուել, ճակատ ճակատի դէմ, մի՞թէ դա նշանակում է թէ նրանք, որոնք ապրել են ուզում, պիտի բոլորովին ձեռք վերցնեն կռուելու մտքից: Ի հարկէ, ոչ: Կայ մի այլ տեսակ կռիւ — թոյլերի, անօգնականների կռիւ: Դա ատամներով, ճանկերով, թակարդներով կռուելն է, մի կռիւ, որ մղւում է գիշերները, ծածուկ ու անլոյս տեղերում, անակնկալ, խաբուսիկ միջոցներով: Այդ տեսակ կռիւը անպատուաբեր է զօրեղների, մեծ միջոցներ ունեցողների, աշխարհակալների համար. բայց

մարդիկ, որոնք ուզում են ապրուստ խլել իրանց վրայ իջեցրած սրի բերանից, ուրիշ մի հնար չունեն...

Այդպիսի մի կռուի միտքն էր տանում Մէլիքը։

Նա գնում էր դէպի հիւսիս. նրա առաջ տարածուած էին Ղարաբաղի հինգ մէլիքութիւնները։ Արդեօք ամէն տեղ յաջողութիւն կ'ունենա՞յ այդ միտքը։ Դա այնպիսի ծանր հարց էր, որ Մէլիքը երբեմն կանգնեցնում էր իր ձին, շունչ էր քաշում եւ նորից մի–մի քրքրում էր բոլոր նպաստաւոր եւ աննպաստ հանգամանքները։

Մի–մի գերակշիռ էին հանդիսանում աննպաստ պայմանները։ Վարանդան... Դարձեալ այդ անունն էր որ անյաղթելի խոչընդոտի նման կանգնում էր նրա ձիու ոտների առաջ։ Այդտեղ գործը ահագին դժուարութիւններ էր ներկայացնում։

Սիւլէյման–Բէկը երեխայ չէր։ Եթէ նա հեշտութեամբ փակել էր աչքերը մի աղջկայ տիրանալու համար, մի՞թէ դա նշանակում էր թէ նա խոր քնի մէջ թաղուած պիտի մնայ մինչեւ այն ժամանակ, երբ պիտի սուր շողացնէր Դիզակում եւ Վարանդայում։ Նա քընացնում է այժմ, բայց ինքն էլ կը քնի՞, որ չը տեսնէ թէ իր աչքի առաջ ինչ սպանդանոց է պատրաստըւում։ Ո՞վ պիտի կատարէ այս հրաշքը. մի՞թէ դարձեալ Վարանդայի աղջիկները...

Ոտնակոխ անելով բոլոր կասկածները, նա, իբրեւ մի մարդ, որ հաւատում է իր ուժերին, գնաց խոչընդոտների առաջ։

Նա սկսեց ամենամեծ խոչընդոտից, Աւետարանոցից։

Մի ամբողջ երեկոյ առանձնացաւ իր քրոջ եւ Գայիանէի հետ, բացատրում էր բոլոր հանգամանքները։ Այժմ նա ոչինչ չը ծածկեց։ Պատմեց թէ ինչեր էր արել, ինչ յոյսեր ունէր եւ ինչպէս այժմ չքացան բոլոր յոյսերը։ Այժմ ընդհանուր գերեզման է բացւում. օտարը չէ գալիս, ազատողը պիտի լինեն ամէնքը՝ մեծից սկսած մինչեւ օրօրոցի մանուկը։

Գայիանէն խնդրում է մի մեծ հարսանիք կատարել, կարծում է թէ միայն աղջիկներն են կարող ոչընչացնել տանջողներին։ Ինչո՞ւ միայն աղջիկները... Թո՛ղ լինի այդ միտքը — արիւնահեղ հարսանիք. միակ յոյսը դա է։ Բայց հարսանիք կատարողները կը լինեն ամէնքը, առանց հասակի եւ սեռի խտրութեան։

Հարսանիքը պիտի կատարւի միաժամանակ, ամէն տան մէջ։ Թո՛ղ իւրաքանչիւրը պատրաստըւի. թո՛ղ հասկանայ որ իր անկոչ հիւրը իր զոհն է եւ թո՛ղ լաւ դիտէ իր զոհին, իմանայ նրա բնաւորութիւնը, նրա թոյլ եւ ուժեղ կողմերը, սովորէ թէ ինչպէս կարող է սպաննել...

Նա չը ծածկեց այդ յանդուգն գործի դժուարութիւնները։ Անյաջողութեան դէպքում ամէն ինչ կորած է։ Յաջողութիւնը գլխաւորապէս կախուած է Վարանդայից. եթէ այստեղ դաւադրութիւնը գլուխ չեկաւ, մնացած չորս մէլիքութիւնները կ'ոչնչանան մի օրում։ Ղարաբաղը աչք է դրել Մէլիք–Յուսէինի տան վրայ, պատասխանատուութիւնը իր ամբողջ ծանրութեամբ ընկած է մօր ու աղջկայ ուսերին։ Ուրիշ մարդ չը կայ, որ փոխարինէ երկուսին։

Հարկաւոր է հիմնաւոր պատրաստութիւն։ Համատարած, մեռելային լռութեան հովանու տակ մարդիկ պիտի պատրաստըւեն աննկատելի կերպով։ Բէկին փաթաթել պարուրների մէջ, քնացնել եւ գործել. մի հատ անպատրաստ մարդ չը պիտի մնայ։ Ինքը, Մէլիքը, կը հոգայ Վարանդայի հեռաւոր գիւղերի մասին. այդ մտքով էլ նա եկ է կանչել Ասլանին։ Իսկ Աւետարանոցում եւ շրջականերում ուրիշ մարդ չը պիտի երեւայ, կարգադրողները պիտի լինեն միայն եւ միայն Աննա–Խաթունն ու Գայիանէն...

Խրատները վերջացան շատ ուշ, այն ժամանակ, երբ Մէլիքը միանգամայն համոզւեց, որ ամէն ինչ պարզըւած է, այլեւս անհասկանալի կէտ չէ մնացել իր ծրագրում։ Նա խիստ էր իր պահանջների մէջ, նոյն իսկ

անողորմ: Ոչինչ մեղմացնող հանգամանքներ չէր ընդունում, կարծես այդ երկու հոգին ոչ իր հարազատներն էին, ոչ էլ կանացի թոյլ արարածներ, այլ փորձանքների մէջ բովուած տղամարդիկ... Այժմ ամէն ինչ ուրանալու ժամանակ է: Այժմ միայն մի բան պիտի թագաւորէ. հայրը որդուց, քոյրը եղբօրից, մայրը երեխայից, փեսան հարսնացուից միայն այն պիտի իմանայ, թէ պատրա՞ստ է, գիտէ՞ սպաննել: Վճռական ժամը կանգնած է դռների առաջ. վա՛յ նրան, ո՛վ չի հաւատայ:

Միւս օրը դեռ չը լուսացած, նա շարունակեց իր ճանապարհը:

Անցել էր երկու շաբաթ, Սուլէյման-Բէկը համարեա ամէն օր լինում էր Մէլիքի տանը: Գայիանէն չէր թաքնւում, համարձակ ներս ու դուրս է անում, կարմրելով սիրիացու կրակոտ հայեացքներից: Միայն այն հանգամանքը, որ իր կրակը կարմրութիւն է տալիս այդ սքանչելի դէմքին, բաւական էր, որ յաճախէր այդ տունը՝ իր յօժար կամքով, մեծ հաճութեամբ այրուելու համար:

Գեղեցկութիւնն այդ երկու շաբթուայ ընթացքում բոլորովին նուաճել էր նրան: Եւ երբ անցնում էին այրող րոպէները, երբ աղջիկն այլեւս չէր երեւում, նա նայում էր իր շուրջը, համոզւում էր, որ անհաւատ գեաւուրները իսկ որ խնդրում են իր բարեկամութիւնը: Ամէն ինչ խոնարհ ու լուռ էր նրա առաջ: Նա կարգադրութիւններ էր անում Մէլիքի տանը եւ երբեք չէր տեսել, որ տրտունջ կամ աննշան անբաւականութիւն պատճառէ իր խօսքը:

Աննա-Խաթունին ճանաչելը շատ դժուար էր: Ի՜նչպէս ժպտուն եւ ուրախ էր նա իր փեսայի մօտ, ի՜նչպէս էր հաւատացնում նրան թէ իր տունը, Մէլիքի ամբողջ կայքը նրան է պատկանում, եւ եթէ նա մի օրում կրակ տայ ամէն ինչ, ինքը ոչինչ ցաւ չի զգայ... Նա զոքանչի պէս չէր վարւում իր փեսայի հետ: Ո՛չ, դա կը լինէր

յանդգնութիւն մի խոնարհ գեաւուրի կողմից: Այդ գեաւուրը շատ լաւ հասկանում էր թէ ինչ պատիւ է, որ բարձրաստիճան, քաջ ուղղահաւատը շնորհ է անում իր տանը, այցելելով նրան այդքան յաճախ: Այդքանն էլ բաւական է. գեաւուր կինը երբեք չի յանդգնի ասել թէ որ եւ է երախտիք ունի Բէկի վրայ: Ընդհակառակն, որքան էլ նա խոնարհ ու հլու մնայ, դարձեալ չէ կարող երախտագէտ լինել:

Եւ մի անգամ Աննա-Խաթունը բացատրեց թէ ինչու է ինքն այդպէս:

— Ես մայր եմ, Բէկ, եւ, ինչ թաքցնեմ, սաստիկ սիրում եմ իմ աղջկան: Գիտեմ որ նա հասել է, այլեւս մեզ մօտ չի մնայ: Ես ուզում եմ որ նա մեզանից հեռանալուց յետոյ աւելի բախտաւոր լինի, այնքան բախտաւոր, որ ամբողջ աշխարհը նայէ նրան եւ նախանձի: Դու մեծ շնորհ արիր ինձ, տալով քո համաձայնութիւնը որ այդ աղջիկը քո կինը դառնայ օրինաւոր կարգով: Դու իշխան ես, քո թուրը կտրուկ է. եթէ կամենայիր տանել նրան քո իրաւունքով, ո՞վ պիտի կանգնէր քո դէմ: Բայց դու այդ չարիր, դու լաւութիւնը գերադասեցիր... Այժմ ես կարող եմ իմ ձեռքով ճանապարհել իմ աղջկան: Հաւատացիր, մի մայր դրանից աւելի բախտ չի էլ ուզի...

— Բայց դու սկզբում հակառակւեցար...

— Եւ այդ զարմացնո՞ւմ է քեզ, Բէկ: Ես ասացի, որ նա նշանւած է, ասացի եւ այն, որ նշանողը ես չեմ եղել, այլ նրա հայրը: Ի՞նչպէս կը լինի, եթէ քո կինը դուրս գայ քո հրամանից...

— Ես նրան կը սպաննեմ...

— Տեսնո՞ւմ ես: Ես միշտ հնազանդ եմ եղել իմ ամուսնուն եւ այդպէս էլ սովորեցրել եմ իմ աղջկան: Ես քեզ շատ կ՚ընդդիմանայի, եթէ իմ աղջիկը չուզէր քեզ... Երբ այդ բանն իմացայ, այլեւս ծպտուն չը հանեցի: Մայրը իր աղջկայ վատութիւնը չի ուզի... Եւ ի՞նչ եմ ես, որ համարձակւեմ...

— Լա՛ւ, թո՛ղ այդ։ Դու այն ասա, քո աղջիկը ի՞նքըն էր ուզում ինձ։

Աննա-Խաթունը զարմացած նայեց նրան, հանդարտ կերպով ժպտաց, կարծես չէր հաւատում թէ այդ մասին դեռ կարող է խօսք լինել։ Եւ Բէկը շտապեց հարցնել․

— Հիմա էլ, չէ՞։

— Ինչե՞ր ես ասում, Բէկ։ Եթէ նա իմանայ թէ դու կասկածում ես...

Բէկը բոլորովին հալուեց։ Մի րոպէ նա կարծես ամաչեց այդ մօրից, որ այնպիսի վստահութեամբ վկայում էր թէ իր աղջիկը սիրում է նրան... Բայց յետոյ նրա աչքերի մէջ վառուեց կրակը եւ նա համարեա աղաչաւոր ձայնով ասաց․

— Արի տուր, հէնց այժմ տանեմ...

Այդպիսի բռնկումներ Աննա-Խաթունը տեսել էր մի երկու անգամ էլ։ Դրանք սարսափելի րոպէներ էին, երբ վայրենի գազանը վրդովւում էր իրան զսպող սանձերից եւ փորձում էր մի կատաղի ոստիւնով, մի անողորմ յարձակումով ոչնչացնել բոլոր արգելքները եւ վազել իր կրքերի ետեւից։

Ամենագեղեցիկ, ամենից խոնարհ ու խեղճ որսն էլ գազանը սիրում է ուտել այնպէս, ինչպէս իր բնաւորութեանն է վայել։ Իսկ այստեղ ձեւականութիւնների անունից են խօսում, այստեղ պէտք է դեռ լսել, խօսել, պատճառներ քննել... Մի՞թէ դա վայելուչ բան է մի սիրիացի քաջի համար, որի առաջ մինչեւ այժմ ոչ մի բան չէ դիմադրել եւ որի աչքը տեսնում է թէ ինչպէս ման է գալիս կարմրող հիւրին...

Աննա-Խաթունը, սակայն, զսպում էր նրան եւ այդ սարսափելի րոպէներին։ Ո՞րտեղից էր նա վերցրել այդ հրաշալի կարողութիւնը։

Ամենագլխաւորն ինքն իրան չը կորցնելն էր․ պէտք էր մնալ հանդարտ, անխռով։ Այս անգամ էլ նա շատ լաւ պահեց իրան, մինչեւ իսկ շարունակեց ժպտալ։

Բայց այլեւս չը յիշատակեց իր մայրական զգացմունքները, սրտի փափագը, ուխտը, ինչպէս արել էր առաջ։ Այս անգամ նա իրան ոչինչ հուշակեց եւ չահագործեց մի նոր, աւելի զօրեղ պատճառաբանութիւն։

— Քո կամքն է, Բէկ, ասաց նա մի ծայրայեղ հնազանդութեամբ։ — Եթէ դու կամենաս, ես ի՞նչ բան եմ, որ պնդեմ թէ դու էլի ողորմութիւն պիտի անես ինձ։ Ո՛չ, մինչեւ այժմ արածն էլ բաւական է ինձ։ Բայց կայ մի այլ հանգամանք։ Մեզանում նշանած աղջկան շատ ուրախ են պահում, կատարում են նրա բոլոր ցանկութիւնները, պատիւներ են անում․ մեզանում փեսան մինչեւ հարսանիքի օրը աղջկայ ստրուկն է։ Գիտե՞ս ինչու։ Սիրտ կայ, Բէկ... Սիրտը մի բարակ ապակի է, երբ փշրուեց, այլեւս չինել, կարկատել չէ կարելի։ Բարակ ապակին կարող է կոտրել ամենաչնչին պատճառից, ուրեմն պէտք է զգոյշ լինել, մանաւանդ որ ժամանակն էլ երկար չէ։ Հարսանիքից յետոյ, ի՛նչ խօսք, աղջիկը իր ամուսնու հլու ծառան է եւ այնուհետեւ նա ինքը պիտի աշխատէ, որ չը կոտրէ ամուսնու սիրտը։ Քո նշանածն էլ, Բէկ, ուզում է այդպէս լինել։ Նա սաստիկ ցանկանում է վայելել նշանած աղջկայ բախտը։ Ո՞վ գիտէ՝ ինչեր կան ջահիլ սրտում։ Նա հաւաքում է իր ընկեր աղջիկներին, խօսում է նրանց հետ, ծիծաղում է, կարմրում է... Ես չեմ ասի թէ ինչեր է նա խօսում․ դու բոլորը կ՚իմանաս յետոյ, երբ միասին կը լինէք․ եւ կ՚իմանաս թէ որքան լաւ էին այս օրերը նոյն իսկ քեզ համար... Աղջիկս դեռ չէ կշտացել այդ խուլ քրթմնջիւններից․ նա ինքն է ուզում որ ժամանակ տաս, Բէկ։ Ջահիլութիւնը միայն մի անգամ է լինում․ Նա գիտէ այդ եւ բոլորովին կասկած չունի, որ դու չես արգելի նրան քիչ էլ ուրախանալ...

Բէկը հեռանում էր՝ դարձեալ փաթաթուած ցանցերի մէջ․ դարձեալ պէտք էր վերադառնալ եւ շուտ վերադառնալ այս զարմանալի տունը, ուր նրան այնքան հաճելի կերպով այրում էին։ Նա միայն ասաց․

— Շուտ արէք… Ինչ անելու էք, շուտ վերջացրէք: Գարունը մօտ է. ես ասել եմ, որ գարնան չեմ սպասի…

Ժ.

Եւ մայր ու աղջիկ, ճիշտ որ, շտապում էին…

Չէր կարելի ասել, որ Աննա-Խաթունին շատ հեշտութեամբ էին յաջողւում այդ յաղթութիւնները: Ամէն անգամ, երբ բէկը հեռանում էր, նա խորին զզւանքով ճանկ էր անում իր դէմքին, անիծում էր իրան: Նրա շիտակ բնաւորութիւնը սարսափելի ցաւերով էր հպատակւում կեղծելու, շողոքորթելու անհրաժեշտութեան:

Լինում էին րոպէներ, երբ նա մահ էր խնդրում արտասունք թափելով եւ վճռում էր յայտնել իր եղբօրը թէ այսպիսի մայրութիւնը իր կարողութիւնից վեր է: Խե՛ղճ կին… Նրան ոչ ոք չէր խղճում: Գայիանէն պահապանի նման կանգնած էր նրա ետեւում եւ աչքից չէր գցում ոչ մի փոքրիկ ու աննշան հանգամանք: Ամէն անգամ, երբ տեսնում էր իր մօրը թուլացած, յուսահատ ու վշտահար, մօտենում էր, գործ էր դնում իր կրակոտ լեզուն, նորից եւ նորից համոզում էր թէ միայն այդպէս գործելով, մայրը կարող է ազատել իր աղջկան:

Մի՞թէ նահատակ մայրը էլի հաւատում է արտասունքներին. մի՞թէ էլի պարզ չէ, որ պէտք է սոսկալի տանջանքներ զգալ, այրւել, խորովւել անխնայ, որպէս զի վրէժը անխուսափելի լինի: Աստուծու ողորմութիւնն է այժմ այդքան հրաշալի առիթ տալիս իր սեփական անպատուութիւնն զգալու համար: Վիրաւորւո՞ւմ է սիրտը… Ա՛հ, դա է փրկութեան ամենագեղեցիկ ճանապարհը: — Պէտք է աւելի առաջ գնալ, պէտք է շատ պարզ տեսնել թէ ինչ ահռելի անդունդի մէջ է աշխարհը: Սարսափած միտքն է միայն, որ հսկայական ջան-

քեր է թելադրում ցաւերի խորխորատից դուրս գալու համար…

Եւ երբ մայրը իր տանջւած դէմքով, վշտալի հայեացքով համոզում էր , թէ որքան դժուար են այդ ջանքերը, որպիսի հեշտութեամբ մի անսովոր սիրտ կարող է խորտակւել դրանցից ու վար ընկնել ճանապարհի կէսին, աղջիկը բարձրացնում էր նրա գլուխը, ձեռքը մեկնում էր դէպի դուրս եւ ասում էր.

— Ամբողջ Ղարաբաղը մեզ է նայում…

Այն ժամանակ մայրը կորցնում էր հակաճառելու համարձակութիւնը: Ընկած տեղից նա բարձրանում էր լուռ ու խոնարհ, յենւելով իր աղջկայ թեւերին, նեցուկ որոնելով նրա շունչի, նրա մարմնի տաքութեան մէջ: Նայում էր դրսի աշխարհին եւ նրան թըւում էր թէ հսկայ սարերը մի-մի աչք դարձած՝ իրան են մտիկ տալիս լարւած ուշադրութեամբ, անհամբեր… Նրան քաշում տանում էին այդ վիթխարի հայեացքները եւ ասում էին, որ արածը քիչ է, թոյլ, անբաւարար…

Իսկ գործը, իրաւ որ, դադար չէր առնում: Մայր ու աղջիկ Մէլիք-Աւանի հրահանգները կատարում էին մի մոլեռանդ ճշտութեամբ, որ միայն կանանց է յատուկ:

Գիշերները, մութի մէջ, հանդարտ ու աննկատելի կերպով, հատ-հատ տղամարդիկ ստուերների պէս մտնում էին Մէլիքի դռներով: Ներքնայարկի մեծ սենեակում, ուր մի ժամանակ Ջալալն ու Գայիանէն հանդիպեցին միմեանց, վառ էր մնում ձէթի ճրագը: Այդտեղ Աննա-Խաթունը խօսում էր, համոզում էր ամէն ինչ. գիշերային այցելուն հեռանում էր միայն այն ժամանակ, երբ հաստատ խօսք էր տալիս եւ երդւում սուրբ գործի անունով:

Գայիանէն համարեա բոլորովին չէր մասնակցում այդ տեսակցութիւններին. նա գիտէր, որ դրսի աշխարհը դարձեալ երեխայ է համարում իրան եւ դարձեալ չէ հասկանում թէ ինչու ինքը այդքան ուզում է

Թիւրք Բէկի կինը դառնալ: Աննա-Խաթունը խօսում էր իր կողմից, Մէլիք-Աւանի կողմից:

Գործի սկիզբը լաւ էր դրուած եւ մարդկանց դժուար չէր հաւատացնելը: Ամենից առաջ գաղտնի խորհրդին մասնակից եղան Մէլիքի տան ամենալաւ, յուսալի բարեկամները. սրանք հանդարտ կերպով տարածում էին իրանց լսածը: Մեծ եռանդով գործում էր եւ Ասլանը. իսկ պակասը լրացնում էին Ղարաբաղի միւս գաւառներից եկած լուրերը, որոնք ցոյց էին տալիս թէ միայն Մէլիք-Յուսէփնի կինը չէ քարոզում այդ զարմանալի եւ միեւնոյն ժամանակ շատ պարզ ու ճարտար միտքը:

Վարանդան այնքան ընկած եւ անբարոյականացած չէր, ինչպէս երեւակայում էր Դիզակի տէրը: Թէեւ Թիւրքական բռնութիւններն այստեղ հասել էին զարհուրելի չափերի, բայց ամբոխը դեռ չէր թունաւորուել անասնական զգացմունքից, որ բռնութեան հետեւանքն է: Նա կրակւում էր միաժամանակ զանազան կողմերից եւ դա մի լաւ նշան էր, թէ հրդեհը համատարած կը լինի:

Ոգեւորում էր մանաւանդ գործի հեշտութիւնը: Իւրաքանչիւր մարդ հասկանում էր, որ իրանից անհնարին բան չեն պահանջում...

Եւ Աննա-Խաթունի գործը օր օրի վրայ հեշտանում էր: Գիշերային հիւրերը համարեա բոլորովին պատրաստուած էին գալիս եւ համարեա միեւնոյն խօսքերն էին ասում. — ոչ ոք ետ չի մնայ ընդհանուր գործից: Ճանապարհ դնելով ամէն մէկին, Մէլիքի կինը գնում էր իր աղջկայ մօտ, հարեւան սենեակը, եւ աւետում էր ամէն մի նոր յաջողութիւնը: Գայիանէն իսկոյն վազում էր վերեւ, ուր Յովսէփը, թուղթը ծնկան վրայ դրած, անհամբեր սպասում էր թէ երբ կը դրէ մի նոր անուն էլ: Նա արդէն մի մեծ ցուցակ ունէր. խոշոր ու գեղեցիկ տառերով մի քանի անգամ արտագրել էր անունները եւ անգիր էր արել ամէն մի տառ, ամէն մի գիծ:

— Ա՛խ, եթէ ինձ էլ ուղարկեն գիւղերը, հառաչում էր նա:

Նա կը դնար, կը քարոզէր, նա չէր հանգստանայ օր ու գիշեր: Բայց Գայիանէն համաձայն չէր, եւ երեխան միանգամայն ընդունում էր, որ ճիշտ է ասում: Այո՛, ինչ խօսք, Յովսէփին ոչ ոք չի հաւատայ. Նրա բերանից դուրս եկած իւրաքանչիւր խօսքը ծիծաղ կը յարուցանէր: Մարդիկ այդպէս են. առաջ լաւ հասակ, կանոնաւոր կազմուածք են պահանջում եւ ապա խօսք:

Այդ պատճառով էր կաղլիկ երեխան զզւում իրան: Փոխարէնը նա իր անհուն հրճուանքով ծառայում էր իր ցուցակին: Գրիչ շարժելիս նա, կարծես, սրբագործութիւն էր կատարում: Իսկ քնելիս նա այդ թղթի կտորը դնում էր բարձի տակ, որպէս զի երազում էլ տեսնէ նրան, անգիր անէ անասելի քաղցրութեամբ...

Այսպէս անցնում էր գիշերը գիշերի ետեւից: Իսկ ցերեկները ամբողջովին պատկանում էին Գայիանէին: Աննա-Խաթունը սպասում էր իր փեսային, նոր-նոր միջոցներ էր գտնում նրան աւելի հաւատացնելու համար: Այդ ժամանակ Գայիանէի մօտ հաւաքւում էին կանայք ու աղջիկներ:

Երբ գալիս էր Բէկը, նրանք ընդհատում էին իրանց հանդարտ խօսակցութիւնները եւ սկսում էին մի շարք ուրախութիւններ. երգում էին, ծիծաղում, երբեմն նոյն իսկ պարում էին ծափ տալով:

Նստած փափուկ բարձերի վրայ, Բէկը մի առանձին ուշադրութեամբ ականջ էր դնում այդ ձայներին, որոնք նոյնպէս այրում էին նրան, ինչպէս Գայիանէի կարմրելը:

Ուրեմն այդ հուրին միայն կատաղել չը գիտէ այնքան հրաշալի կերպով: Որքան ուրախ ու կայտառ է նա. օրեր են անցնում այդպէս, իսկ նա չէ կշտանում. նա չը գիտէ յոգնել թռչկոտելուց, խաղալուց: Այդ կրակը անշէջ կը մնայ մինչեւ յաւիտեան. Նա միայն կատաղութեամբ չի յափշտակի, այլ եւ իր ծիծաղներով,

իր թրթռոցներով։ Օ՜, ոչ մի հարէմ Արեւելքում չի ունենայ այսպիսի զարդ...

Ապագայի, մօտիկ ապագայի այդ սքանչելի հրապոյրները կաշկանդում էին Բէկին, նա լուռ նայում էր Աննա-Խաթունին, իսկ նրա աչքերը, կարծես, հարցընում էին. «Իմ մասին են այնտեղ խօսում, չէ՞... Ես չե՞մ այդ ուրախութիւնների պատճառը»։ Աննա-Խաթունը ագահութեամբ խլում էր այդ հարցերը նրանից եւ իր կանացի պչրանքները մի տեղ հաւաքելով, քաղցրիկ ժպիտներ էր խաղացնում իր շրթունքների վրայ։

Նա էլ չէր խօսում. եւ լաւ էր անում։ Ի՞նչ հարկաւոր են խօսքերը. Բէկն արդէն գիտէ ամէն ինչ։ Այդ աղջիկը օր օրի վրայ աւելի չքնաղ, աւելի յափշտակող էր երեւում նրա աչքերին։ Նա տեսնում էր որ աղջիկներն ու կանայք Մէլիքի դռներից դուրս գալուն պէս ընդունում էին լուրջ կերպարանք, տեսնում էր, որ դըրանց միջոցով Աւետարանոցի եւ շրջակայ գիւղերի մէջ անընդհատ երթեւեկութիւն էր կատարւում։ Եւ գիտէր որ այդպէս էլ հարկաւոր է։ Գիւղերից նա տեղեկութիւններ էր ստանում, որ ամէն տեղ կանայք ու աղջիկները ուրախութիւններ էին անում։ Յայտնի էր թէ ում համար... Միամիտ եւ յիմար են դեաւուրները։ Նրանք չեն հասկանում թէ ինչ է սպասում իրանց եւ այդքան ուրախ են, որ ուղղահաւատները քիչ բարեհաճ աչք ունեն իրանց վրայ։

Թո՛ղ այդպէս էլ լինի, ի՞նչ վնաս։ Առանց մարգարէի մատի չէր կարող հաստատուել այսպիսի դրութիւն։ Մարգարէն իր ծառաների համար հրաշալի յաջողութիւն է պատրաստում. նա գիտէ որ անհաւատներն անգիտակ պիտի մնան, եւ ահա առել է այդ շների խելքը։ Մի քանի հանգիստ շաբաթներ եւս, եւ այնտեղ ապրել կը կարողանան միայն նրանք, որոնք կ՚ընդունեն նրա հաւատը։ Բայց մինչեւ այդ՝ դեաւուրների ամենագեղեցիկ հուրին իր չքնաղ դէմքը կը դարձնէ դէպի Մէքքա ու վարդ շրթունքներով կը խոստովանէ, որ չը կայ

ուրիշ աստուած, բացի Ալլահից եւ Մուհամմէդը նրա մարգարէն է...

Այդպէս էր խօսում Բէկը, երբ վերադառնում էր Մէլիքի ամրոցից։ Օրը հինգ անգամ նա այդ խընդրուածքներն ուղղում էր դէպի հարաւ նամազի սրբազան խօսքերի հետ, որոնք թռչում էին վկայելու թէ ինչ անհուն ջերմեռանդութիւն կայ այդ ուղղահաւատի մէջ, որ նստել է Վարանդայի սրտին ու պատրաստըւած է զոհելու այդ սիրուն երկիրը մի արիւնածարաւ աստուծու...

Գայիանէն մի-մի անգամ, փորձի համար, թուլացնում էր իր գործադրած զգուշութիւնները։ Հետեւանքը շատ գոհացուցիչ էր։ Պարզ երեւում էր որ նրա նշանածը շատ է հեռու գնացել եւ այլեւս չէ կարողանում նկատել իր քթի տակ եղածը։ Միայն մի բան նա երբեք չենթարկեց փորձի. երբեք թոյլ չը տուեց, որ Նազլուն երեւայ Բէկի կամ տասնապետ Ահմէդի աչքին։ Անհնարին էր, որ աղջիկը երեւար ու կասկածներ չը յարուցանէր...

Եւ իրաւ, Նազլուն այժմ ուրիշ մարդ էր։ Նախկին խենթի հետքն անգամ չէր երեւում այս մշտալուռ, ինքն իր մէջ փակուած խեղճի վրայ։ Նրա դէմքն աւելի եւս մաշուել էր, այժմ աւելի խիստ էր ընդգծում սրտամաշ ցաւերի հետքերը։ Բայց նրա ամբողջ էութեան վըրայ իջել էր մի հանդարտութիւն, որ հարթում, հաւասարեցնում էր տանջանքների գործած աւերմունքները։ Կարծես այլեւս կամք չէր մնացել նրա մէջ. կարծես յոգնել էր նա, ուժասպառ դարձել։

— Չեմ կարողանում, Մէլիքի կին, չեմ կարողանում, ասում էր նա ամէն անգամ, երբ Աննա-Խաթունը նկատողութիւն էր անում թէ ինչու նա լուռ է, կարծես մի բան էր կորցրել եւ չէ կարողանում գտնել։

Նրան այդպէս հալում-պարզում էր աղբանոցի տընակում կատարուած չարագործութիւնը։

Փէրիի մահը արիւն ու ոսկոր էր ստացել, մինչ նը-

րա աչքի առաջ էր, ման էր գալիս դողդողալով, չարունակ անբաւական էր, լաց էր լինում, անմխիթար, սոսկալի, վայրացնող:

Դա փոքրիկ Մարթան էր... Փէրին այնքան քիչ չէր սիրում իր Թոռնիկին, որ նրան մենակ թողնէր այս աշխարհում, օտարների մէջ: Նա կռիւ էր սկսել իր գերեզմանից. առնում էր երեխային օտարների գրկից, քաշում տանում էր դէպի իրան, եւ հակառակել այդ սարսափելի կամքին անկարելի էր: Մի՞թէ նա չէր տեսնում՝ ինչպէս այժմ լաւ է ապրում Մարթան, մի՞թէ յայտնի չէ նրան, որ Մէլիքի տանը երեխան ընդհանուրի ուշադրութեան առարկայ է, որ նրան հագցնում են, ուտեցնում են...

Աննա-Խաթունը յաճախ կրկնում էր, որ Փէրին անմեղ զոհ է ուրիշի համար, Գայիանէի համար: Նա իր պարտքն էր համարում շուտ-շուտ յիշել այդ բանը եւ չը գիտէր թէ ինչ հարուածներ է տալիս Նազլուի սրտին: Նազլուն էլ ուզում էր զոհուել ուրիշի համար, այս փոքրիկ երեխայի համար: Բայց ո՛րքան անողորմ է խեղճի ճակատագիրը. նոյն իսկ ուրիշի համար զոհ դառնալն էլ չէ տուած նրան:

Երեխան հալւում էր բարակ մոմի նման: Ո՛չ մի բան բաւականութիւն չէր տալիս նրան. մահւան աղդարարը մի չարագուշակ փայլի կերպարանքով նստել էր նրա աչքերի մէջ: Մի անտանելի, չչմեցնող յամառութեամբ այդ աչքերը որոնում էին պառաւին, որոնում էին նրա ծանօթ ցնցոտիները, նրա ծոցում դրած մի կտոր չոր հացը... Այդ կարօտութիւնը լափում էր փոքրիկին, եւ Նազլուն ի զուր տանջում էր իրան, որ մի ճար գտնէ...

Ոչինչ չէր օգնում: Նա մի-մի տանում էր երեխային մի որ եւ է անկիւն, պառկեցնում էր իր գոգում, սկսում էր հանդարտ ողբ կանչել: Մարթան լռում էր, բայց ոչ երկար. նա շուտ էր հասկանում, որ դա իր տատի ողբը չէ... Ահա այդ անյաջողութիւնից յետոյ

էր, որ Նազլուն այնպիսի դանդաղաւոր, սրտառուչ ձայնով ասում էր.

— Չեմ կարողանում, Մէլիքի կին, չեմ կարողանում...

Աւելի պարզ ու որոշ նա խօսում էր իր նոր քոյրիկի հետ: Պատմում էր նրան իր սրտի դառն մորմոքները, թրջում էր նրա ձեռքերն իր արտասունքներով:

Այլեւս մօր անուն չէր տալիս, այլեւս չէր համարձակւում իր համար մի փոքրիկ ուրախութիւն խնդրել:
— Ո՛չ. միայն ուրախացնել երեխային, այնպիսի հնար գտնել, որ լցւեն նրա թշերը:

Գայիանէն յուսադրում էր նրան, ցոյց էր տալիս, որ նա արդէն շատ բան է արել, այն էլ ոչ թէ մի կամ երկու մարդու համար, այլ մի ամբողջ երկրի, մի մեծ ժողովրդի համար: Մէլիք-Աւանը չէր թագցնում, որ իր աչքերը բաց անողը Նազլուն էր: Նա ասում էր որ եթէ Վարանդայում Նազլու չը լինէր, Ղարաբաղը կը շարունակէր խռմփալ այլանդակ, հրէշաւոր քնի մէջ մինչեւ այն օրը, երբ ընդհանուր կործանումը կը գար եւ ամէն ինչ կը թաղէր խոր գերեզմանում... Մի՞թէ դա փոքր բան է...

Նազլուն գլխով բացասական շարժումներ էր անում: Ոչինչ էր այդ բոլորը: Թող նա տեսած չը լինէր Մէլիք-Աւանին, թող ամէնքը քնած մնային, միայն թէ կարելի լինէր հասկանալ վերջապէս թէ ինչպէս կարելի է բռնել Փէրիի տեղը...

— Երեխային կեանք տալու համար, ասում էր նա, — ինչ որ անում եմ, չէ յաջողւում: Փէրին իրան զոհեց՝ քեզ ազատելու համար, քոյրիկ: Մի՞թէ ես չեմ կարող զոհել ինձ՝ որ ազատեմ նրա երեխային: Օ՜հ, միշտ մտածում եմ, բայց չեմ հասկանում թէ ինչպէս հասնեմ Փէրիին... Ես ուզում եմ որ իմ կեանքը տամ մի որեւէ խեղճի կեանքն ազատելու համար... Թո՛ղ այդ խեղճը լինի նոյն իսկ մի մաշւած, մի կիսամեռ փոքրիկ... Բայց...

Նա թոյլ էր տալիս, որ արտասուքները ծորան իր աչքերից եւ ապա շարունակում էր․

— Ես միշտ անբախտ էի, բայց երբեք այնքան անողորմ չէր իմ ճակատագիրը, ինչպէս այժմ։ Ես տալիս եմ իմ անձը... Բայց նա ոչ ոքին հարկաւոր չէ...

Ո՜րքան դառն էր այդ վիճակը։ Գայիանէն սփոփում էր նրան ինչպէս կարողանում էր, բայց ամենից շատ նա օգտւում էր այն ճշմարտութիւնից, որ դժբախտ են ամէնքը։ Նա օրինակ էր բերում իրան։ Քանի՜-քանի անցքեր անցան նրա գլխով։ Բայց նա արհամարհեց ամէն ինչ, փակեց իր աչքերն ու ականջները եւ գնաց աշխարհի դէմ, հաւատացած լինելով, որ եթէ ամէնքը ծաղրում են իրան, ոտի տակ են տալիս իր մտքերն ու սիրտը, բայց կայ մէկը, որ կը հասկանայ իրան։

Այդ «մէկը» հաւասար էր ամբողջ աշխարհին։ Եւ դա կապուտաչեայ երիտասարդը չէր, որ խլեց նրա սիրտը, բայց շտապեց ամենից առաջ ծաղրել եւ արձակել իր բռնած որսը։ Ո՛չ, այդպիսի մարդուն կարելի էր մոռանալ մի օրում... Մէկը — դա այն տղամարդն էր, որ պահել, ամրացրել էր Գայիանէին երեխայութիւնից, որ սովորացրել էր նրան ատել վատութիւնը, ինչ տեսակ էլ լինի նա։ Բայց ինքը Նազլուն չէ՞ր, որ պատմեց թէ ինչեր էր ասում այդ մարդը — Մանասը — Գայիանէի մասին։

— Ես քեզ չէի հաւատում, իմ խեղճ Նազլու... Ես սիրում էի խաբել ինձ նրանով, որ դու, երեւի, լաւ չես լսել, որ քո միտքն այդ ժամանակ ուրիշ տեղ էր... Այո՛, ես պատրաստ էի նոյն իսկ ընդունել, որ դու այդ միջոցին, միայն այդ միջոցին, խենթ էիր եւ չէիր հասկանում, որ Մանասը այդքան սարսափելի մարդ չէ։ Արդեօք դու կարո՞ղ էիր ըմբռնել թէ ինչ նուրբ հանգամանքներ են յայտնի Մանասին։ Եթէ գետնի վրայ արեւ կայ, ի՞նչ է դա նշանակում. — այն, որ այդ միջոցին երկնքում արեգակ կայ... Եթէ Աւետարանոցում

Գայիանէ կար, նշանակում էր, որ սարերում Մանաս կայ։ Ո՞վ էր, որ կատաղի մոլեռանդութեամբ հետեւում էր իր արիւնոտ գործին։ Ո՞վ էր, որ դժւած էր այն մտքի վրայ, թէ այդ գործի պէս սուրբ, անսխալ եւ արդար բան չը կայ երկնքի տակ։ — Մանասը, միայն նա... Աշխարհը միաբերան դատապարտում էր նրան, անիծում էր նրա ձեռնարկութիւնը, բոլոր թշուառութիւնը, բոլոր արեան գետերը նրան էր վերագրում. բայց նա արհամարհում էր ամէն ինչ, հաստատ գնում էր իր ընտրած ճանապարհով... Ի՞նչ կը դառնար, եթէ նա յանկարծ սկսէր վախել անէծքներից։ Ոչինչ։ Այն պատրաստութիւնը, որ այժմ մենք տեսնում ենք օր ու գիշեր, չէր լինի, որովհետեւ... դու հօ ճանաչում ես մեր մարդկանց... Մանասը դաստիարակեց մեզ. Մանասը ցոյց տուեց, որ դժոխքի մէջ այրըւող մարդը պիտի իմանայ, որ իր դժբախտութեան ամենամեծ պատճառը վիզ ծռելն է։ Ո՞վ էր, որ այն կիսամեռ քահանային ուղարկեց այստեղ, ցցի գլուխը հանել տուեց։ — Դարձեալ Մանասը։ Նա ցոյց էր տուել աշխարհին թէ ինչպէս են սպանում, այժմ ցոյց էր տալիս թէ ինչպէս են մարդիկ մեռնում... Մանասը իր խմբով մեծ գործ չէր կարող անել. նա երբեք չէր կարող ջնջել թշնամուն, եւ նրա ամենամեծ ծառայութիւնն այն էր, որ օրինակ էր տալիս... Անկարելի էր, որ այդ օրինակը չունենար հետեւողներ. հազարները կ՚անցնէին նրա մօտով, բայց հարիւրները կանգ կ՚առնէին եւ կը գնային նրա ետեւից... Ահա ինչու չէի հաւատում քեզ, քո՛յրիկ... Ես չէի հաւատում, որ մի մարդ ճրագը ձեռքին գնար խաւարի մէջ եւ չը հասկանար, որ լոյս է տալիս չորս կողմում գտնուողներին...

Նա, այո՛, չէր հաւատում. բայց ի՞նչ դուրս եկաւ։ Մէլիք-Աւանը դժգոհութեամբ պատմեց թէ ինչեր նա լսեց Մանասից՝ տեսակցութեան ժամանակ։ Մանասը միայն իրան յատուկ յամառութեամբ պնդեց, որ Գայիանէն հեռու պիտի մնայ. նա աղջիկ է, կարող է հրա-

պուրսել, կարող է թուլանալ եւ խայտառակութիւնը զարհուրելի կը լինի:

Մանասն էլ, ուրեմն, նոյնն էր ասում, ինչ ասում էին կոյս Հեղինէն, Աննա-Խաթունը, բոլոր մարդիկ այս երկրում: Մանասն էլ ոչինչ էր համարում, որ հարիւրաւոր աղջիկներ պղծել են եւ խայտառակութիւնը կուտուած է մինչեւ երկինք: Սարսափելին այն էր, որ նա չէր հաւատում թէ Գայիանէն Բէկի հետ ամուսնանալու մէջ ուրիշ նպատակ ունի: Դա պատրուակ է միայն, նա այդպէս էր կարծում: Կինը, ասել էր նա, կեղծիք է: Բայց ամենից անտանելին այն էր, որ Մանասը ներկայ հանգամանքների մէջ Գայիանէի համար շատ յարմար ամուսին էր համարում Խաչէնցի երիտասարդին...

— Մի՞թէ դու ինձ չափ դժբախտ ես, Նազլու, բացագանչեց նա, փուլ տալով իր արտասուքները:

Ապա, շարունակելով իր պատմութիւնը, նա ասաց, որ Մելիք-Աւանին հազիւ էր յաջողել համոզել Մանասին սպասել առժամանակ: Բայց Մանասն այդքանով չէր բաւականացել: Չորս օր առաջ, երեկոյեան, նրա մարդկանցից մէկը մտաւ Մելիքի տունը եւ առանձին տեսնուելով Գայիանէի հետ, մի շարք սպառնալիքներ կարդաց:

Թո՛ղ Գայիանէն չը կարծէ թէ Մանասի ձեռքը կարճ է, իրան չի հասնի. թող իմանայ նա, որ իրան հետեւում են եւ կը հետեւեն օր ու գիշեր: Մանասի գժերը չեն թոյլ տայ, որ Սուլէյման-Բէկի տան մատներից մէկը դիպչէ այն աղջկան, որին Մանասը ծնողի պէս սիրել է տասն ութ տարիների ընթացքում... Նրանք տակն ու վրայ կ'անեն Աւետարանոցը, կը խլեն եւ կը փախցնեն Խաչէն, կը յանձնեն հայ քրիստոնեայ նշանածին...

— Եւ ես ստիպուած էի լացով, աղաչանքով ժամանակ խնդրել, շարունակեց Գայիանէն: — Ի՞նչպէս հաւատացնէի նրան, ի՞նչպէս համոզէի... Ես ամաչում էի

այսպիսի խօսքեր ասել Մանասին. մի՞թէ ես պիտի նրան դասեր տամ: Մանասը լռել է. նա, երեւի, ընդունել է իմ խնդիրքը: Ես ժամանակ էլ որոշեցի — երկու շաբաթ... Ա՛հ, ի՞նչ կը լինի, Նա՛զլու, իմ խե՛ղճ քոյր, եթէ յանկարծ մի չար դեւ ընկնի մէջտեղ, խանգարէ մեր գործը եւ երկու շաբաթից յետոյ էլ այս միեւնոյն մնայ: Ինձ կը տանեն գժերը, եւ գիտե՞ս ուր... Խաչէն: Այս անգամ ես չեմ կարող դիմադրել... Այս անգամ Մանասն է ինձ դէմ... Եւ դու դեռ քո բախտի՛ց ես գանգատւում...

Նազլուն էլի բացասական նշան արաւ. տխրութեամբ շարժելով իր գլուխը, նա էլի ասաց.

— Փէրին հանգստութիւն չէ տալիս. նա մտել է Մարթայի մէջ եւ ինձ խեղդում է: Նա կը հեռանայ, երբ ես նրա ձեռքից կը խլեմ Մարթային: Բայց ի՞նչպէս խլեմ. բոլոր միջոցները փորձեցի, մնում է որ ես էլ անեմ նոյնը, ինչ նա արաւ քեզ համար... Ուզո՛ւմ եմ այս բանը: Մի՞թէ դու ճար չը գիտես, քո՛յրիկ...

— Օ՛, սպասի՛ր, ճարի պակասութիւն չի լինի: Մեր առաջ ահագին գործ կայ...

— Բայց երեխան հալւում է ժամերով...

— Ես էլ եմ տեսնում, այո... Բայց քեզ պէս անյոյս ու անմխիթար չեմ ես: Մի՞թէ Մարթան մի հատիկ երեխան է մեր երկրում: Քանիսնե՛րն են հալւել եւ քանիսնե՛րը դեռ պիտի հալւեն, եթէ մենք էլի խեղճ մնանք: Նայի՛ր, աշխարհը մեծ է, երեխաներն անթիւ: Կարո՞ղ ես հաշւել թէ քանի մայրեր են մեռել, բայց էլի նստած են իրանց թողած որբերի մէջ: Նայիր, տընտըղիր եւ դու կը ճանաչես որ ամէն մէկը մի Մարթա է, իսկ նրա մէջ նստածը — մի Փէրի... Օ՛, ո՞ւր էր, եթէ մեր ցաւը այնքան փոքր լինէր, որ մենք միայն մի Մարթայի, միայն մի Փէրիի համար մտածէինք:

Նազլուն պատասխան չէր տալիս, կախ էր անում իր գլուխը: Նա սովորում էր սպասել... Թէեւ այդ սպասողութիւնն էր, որ հանգստութիւն էր իջեցնում

նրա վրայ, հարթելով, շտկելով տանջանքների հետքերը, թէեւ նա ինքն էլ տեսնում էր, որ սպասող ուխտաւորի ակնկալութիւնը մի բոլորովին նոր, մինչեւ այդ անյայտ թեթեւութիւն է պատճառում իր սրտին, բայց Մարթան երբեմն այնքան էր այրում նրա ներսը, որ նա չէր դիմանում։

Նոյն օրը, երբ Գայիանէն պատմեց իր դժբախտութիւնը, Նազլուն էլի դիմեց Աննա-Խաթունին։ Գուցէ Մէլիքի կինը կը գտնէր մի ճար, գուցէ նրա համար հեշտ էր ցոյց տալ այն, ինչ որ որոնում էր Նազլուն։

— Դու փորձըւած ես, Մէլիքի կին, — ասաց նա. — դու այժմ ուրիշ մարդ ես դառել, ամէնքն են լսում քեզ, մինչեւ իսկ Բէկը քո ձեռքումն է...

ԺԱ.

Իր ձեռքո՞ւմ... Խեղճ աղջիկ, նա չը գիտէր թէ ինչե՛ր էր տեսնում Աննա-Խաթունը...

Բէկը նստած էր իր զոքանչի մօտ եւ, ինչպէս միշտ, մանրամասն հարց ու փորձի էր ենթարկում նրան։ Նա միշտ միեւնոյն մտքով էր մտնում Մէլիքի տունը. նոյն հարցերն էին Գայիանէի մասին, նոյն վաւաշոտ կըրքերն էին, որ չորացնում էին նրա շրթունքները։ Ե՞րբ է վերջանում ժամանակը, աղջիկը կշտացա՞ւ, թէ էլի իր նշանածի մասին է մտածում ու խօսում...

Տանջում, այրում էին այդ հարցերը, եւ մայրը հնարում էր նոր-նոր պատմութիւններ, քնացնելու նոր միջոցներ։ Անտանելի էր նրա դրութիւնը. մի կողմից խաբել, անդադար խաբել, երկիւղ կրելով թէ գուցէ լաւ չէ խաբում, գուցէ այդքանը բաւական չէ, միւս կողմից պատիւ պահել, չափը չը կորցնել, հասկանալով որ կայ ապագայ, կայ ամօթ։

Եւ ահա մինչդեռ նա պատմում էր, իսկ սանձահարւած գազանը լսում էր հաճութեամբ, յանկարծ ներս մտաւ կոյս Հեղինէն եւ յայտնեց որ գանգատներ ունի։

Նա հագել էր նոր շորեր, խոնարհ էր, վերին աստիճանի պատկառանքով էր վերաբերւում Թիւրք իշխանաւորին։ Սեւ գլխաշորի տակից դուրս թափւած նըրա սպիտակ մազերը այդ ժամին մի առանձին յարգանք էին ազդում։ Բոլորովին անարդար բան էր երեւում, որ նրա մտնելուն պէս ոչ ոք ոտի չը կանգնեց, պատիւներ չարաւ։ Բէկը, ընդհակառակը, մի թթու դէմք ցոյց տուեց։ Նրան խանգարեցին, նա անբաւական էր...

Հեղինէն նկատեց այդ բանը, բայց արդէն սկսել էր, այլեւս ետ կանգնել չէր կարելի։ Ասաց, որ կուսանոցում ապրում են աշխարհից հեռացած աղջիկներ, որոնց գործը միայն աղօթք անելն է, ապաշխարելը, իրանց մեղքերի համար լաց լինելը. նրանք երբեք գործ չեն ունեցել դրսի հետ, նրանք մեռած են աշխարհային գործերի համար։ Եւ սակայն կուսանոցի դռնով ներս էր մտել Քէօսա-Մուխտարը. մտել էր զոռով, ուշադրութիւն չը դարձնելով կոյսերի դիմադրութեան, աղաղակների վրայ։ Նա գիտեց վանքի բոլոր անկիւնները, մտաւ կոյսերի խուցերը, տեսաւ ամէն ինչ։ Բայց կուսանոցը նրա տեղը չէ. ինչո՞ւ է մտել... Հեղինէն աղաչում էր, որ Բէկը իր պաշտպանութեան տակ առնէ կոյսերի վանքը։

— Շա՞տ են քո աղջիկները, հարցրեց Բէկը։

— Ութը հոգի։

— Ջահի՞լ են...

Դողդոջուն ձայնով արտասանւեցին մի քանի անորոշ, խուսափողական պատասխաններ։ Բայց ի զուր. Բէկը թոյլ չը տուեց շեղւել, բարկացաւ։ Եւ կոյսն ստիպւած եղաւ խոստովանել, որ կան ջահիլներ։

— Գեաւուրները միշտ խաբում են... Ինչո՞ւ ես լեզուդ ծամծամում... Ջահիլութիւնը դեռ բաւական չէ, դու այն ասա, գեղեցի՞կ են...

Նրա զզուելի ծիծաղը մայրապետի մէջ մի յամառութիւն հաստատեց, կրօնաւորի այն յամառութիւնը, որ մարտիրոսների դարում տանում էր նրան դէպի

տանջանքներ եւ մահ։ Բայց Հեղինէին յամառութիւնը միայն լռութեան մէջ էր․ նա միտք չունէր խոնարհ ու ցած աղաչաւորի դերից դուրս գալ։ Եւ չը վրդովւեց, երբ Թիւրքը նոյն լիրբ եղանակով շարունակեց․

— Առանց քո ասելու էլ հասկանում եմ որ գեղեցիկ են… Եթէ սատանայի պէս անշնորհք լինէին, Մուխտարը, միամիտ մնացիր, չէր մտնի ձեզ մօտ… Նա լաւ է ճանաչում իր ապրանքը։

Անպատասխան թողնելով այդ խօսքերը, պառաւ կոյսը սկսեց խօսել երկնքի, Աստուծու մասին, մէջտեղ բերեց քրիստոնեաների սրբութիւնները, ասաց որ սուրբ վայրերում չը կան աշխարհային հասկացողութիւններ գեղեցկութեան եւ տգեղութեան մասին։

— Մենք աղօթքի մարդիկ ենք, բէկ… Հեռացել ենք աշխարհից, որ ամէն օր աղօթք անենք մեր թագաւորի համար․ Աստուած երկարացնէ նրա կեանքը, Աստուած կարողութիւն եւ ոյժ տայ նրա բազուկին եւ քաղցր սիրտ հաստատէ նրա մէջ, որ ռայեան էլ ապրէ։ Դու, մեծաչուք բէկ, մեր իշխանաւորն ես, նշանակուած ես Աստուծու կողմից եւ մենք պարտաւոր ենք հընազանդուել քեզ։ Այսպէս է հրամայում մեր կրօնը։ Ողորմած եղիր․ եթէ մենք մեղաւոր ենք, դու ներիր մեզ… Մենք ոչինչ ենք, քո ոտի տակի հող ու մոխիրն ենք…

Աղաչանքը շարունակւեց երկար․ աղաչողը կարծես կուրացել էր եւ խլացել, ոչ տեսնում էր Թիւրքի արհամարհող դէմքը, ոչ լսում էր նրա բերանից թափւող հայհոյանքները։ Դա հսկայական աշխատանք էր․ բառերի, հառաչանքների, արտասունքների մի ամբողջ հեղեղ, յոյսը դրած իր յորդորութեան վրայ, հանդիստ ու դադար չը գիտէր, աշխատելով ծածկել բոլոր խութերն ու խոռոչները, որոնք արգելք էին հանդիսանում։ Հեղինէն չէր դա, խստասիրտ, պահանջող եւ հրամայող կոյսը, այլ մի կին, որ տանջւում էր՝ ապառաժի մի կտոր կակղեցնելու համար…

Ապառաժը անշարժ էր ու անընկճելի։ Բէկը, նայելով իր զոքանչի դէմքին, կարդաց այնտեղ ինչ որ կծու անբաւականութիւն, ինչ որ խոր վրդովմունք, որ դժուարութեամբ էր զսպում։ Կրքերը, որոնք քիչ առաջ այնքան հաճոյք էին վայելում, խօսեցին իրանց լեզուով. այդ պառաւը թոյլ չը տուեց շարունակել խօսակցութիւնը այս տան մէջ ապրող հիւրի մասին, որ այնպէս հրաշալի կերպով կարմրել գիտէ։ Եւ յանկարծ, վայրենի մի բացագանչութեամբ, նա պատռեց աղաչանքների հեղեղը, կանգնեցրեց նրան ու ասաց․

— Ձեր աղօթքը Ալլահը չի լսի, դուք անհաւատ շներ էք։ Մուխտարը մեր մարգարէի համար հաճելի գործ է կատարում։ Ինչո՞ւ ես փակել գեղեցկուհիներին․ թող գնան, ծառայեն ուղղահաւատներին…

— Աղաչում եմ, բէկ, թագաւորի սէ՛րին, հեծեծաց Հեղինէն։

— Փադիշա՞հը… Օ՛, նրա մի օրը հազար դառնայ, նա ինքն էլ միշտ ուզում է, որ բոլոր գեաւուրները դարձի գան։ Տեսնո՞ւմ ես այս կնոջ աղջկան․ ինքը, իր կամքով, փախչում է ձեր անմաքուր հաւատից, մարգարէի աղախինն է դառնում։ Այնպէս չէ՞…

Աննա-Խաթունը չտալով հաւանութեան նշան արաւ։ Իսկ Հեղինէն արտասունքներ ծլլացնելով, աղաղակեց․

— Այդ աղջկայ սէրին, էֆէնտի, քո նշանածի՛ սէրին…

Այստեղ կոյսը բոլորովին փչացրեց իր գործը։ Նըշանածի անունը վառօդի պէս պայթեց նրա մէջ, կայծեր ցայտեցնելով նրա աչքերից։ Նրա դէմքը մթնեց եւ նա մռնչաց․

— Ի՞նչ… դու համարձակւում ես իմ կնոջ անունը խառնե՞լ քո պիղծ գործերի մէջ…

Սատանիկ բարկութիւնից նա չոքեց բարձերի վրայ եւ գոռաց․

— Ձայնդ կտրիր, շուն պառաւ... Բոլոր անհաւատներին պէտք է կոտորել: Լաւ, երախտագէտ շներին մենք պահում ենք, իսկ ձեզ պէս շներին... ժամանակը հեռու չէ եւ մենք կը կոտորենք... Մուխտարին հիմա ես եմ ուղարկում քո շնանոցը. դու կը ճանաչես թէ ինչ է մուսլիմանը:

Ծանթերը ճայթում էին աջ ու ձախ, բայց չէին ոչնչացնում խոնարհ աղաչաւորին: Ընդհակառակը, վերջին սարսափելի խօսքերից յետոյ նա աւելի պնդացրեց իր երեսը: Օ՛, այժմ նա բաց չի թողնի Բէկի փէշը. նա արիւն–արտասունքով կը պաղատէ օր ու գիշեր, ողորմութիւն կը խնդրէ, իր դէմքը կը քսէ հողերին, քարերին...

Բայց Թիւրքը շատ էր տեսել այդպիսի դէմքեր: Ահա նա վեր կացաւ եւ բարձր ձայնով կանչեց Ահմէդին: Տանտպետը դրսումն էր, իսկոյն բաց արաւ դուռը: Միայն այդ ժամանակ կոյսը կանգնեց, խոնարհ կերպով գլուխ տուեց Բէկին ու գնաց...

Փեսայ ու զոքանչ նորից մենակ մնացին, եւ փեսան հանգստացրեց իրան, վերադառնալով ընդհատուած խօսակցութեան:

Զոքանչը բոլորովին պատրաստ էր: Պատահած դէպքի մասին նա ծպտուն չը հանեց, նրա դէմքի վրայ այլեւս դժգոհութիւն չը կար. կարծես նա շատ գոհ էր, որ կոյսի գործն այդպէս վերջացաւ, եւ նրա խօսքը դարձեալ քաղցր էր, դէմքը խոնարհ, ժպիտն ինքնաբաւական: Ի՞նչ գիտէր Բէկը, որ նա այդ միջոցին իր ներսում խեղդում, ճնշում էր մի կրակոտ զգացմունք: Բէկը հեռացաւ միամիտ, չը մոռնալով սովորականի պէս յորդորել որ շտապեն, վերջացնեն պատրաստութիւնները: Աննա–Խաթունը չը կարողացաւ մենակ շունչ քաշել, գտաւ Գայիանէին եւ փաթաթուելով նրա շլինքին, ասաց.

— Նա շուն անուանեց մեզ, ամէնքիս... Եւ իրաւունք ունի. շունը մեզանից վատ չէ...

Այդպէ՛ս են եղել աղաչանքները, որոնց նա մի ժամանակ հաւատում էր...

Այդ ամօթալի արտասունքը, այդ ողորմութիւնը, որ նա խնդրում էր այնքան ստոր ձեւերով, անպատիւ խօսքերով, կրակ էին տուել Աննա–Խաթունին: Եւ նա կը ճաքվէր, եթէ Բէկը զիջանէր, խղճար: Բայց նա այդ չարաւ, նա չափազանց շատ է արհամարհում շներին, որ ուշադրութիւն էլ դարձնէ նրանց խնդրուածքների վրայ: Ինչպէս նա հովացրեց Աննա–Խաթունի սիրտը... Այո՛, այդպէս էլ պէտք է վարուել շների հետ: Նա ինքն էլ մի շուն է եւ ուրախ է տեսնելով, որ իրանից զզւում է այն մարդը, որ իբր թէ իր փեսան է:

— Ես տեսայ թէ ինչ է աղաչանքը եւ այսուհետեւ ինձանից չը վախենաս, Գայիանէ... Գիշերները չեմ քնի, կը սովորեմ ոչ միայն խաբելը, այլ եւ ուրիշ շատ բաներ... Սուտ է, չը կայ աղաչանք, չը կայ արտասունք, որ շարժեն նրան: Շներ ենք եւ նա գիտէ, որ մեզ պէտք է կոտորել...

— Հիմա որ Մէլիք–Յուսէինի կինն ես, բացագանչեց աղջիկը եւ անզուսպ հրճուանքով սեղմեց մօրը իր կրծքին: — Ես ասո՛ւմ էի որ դու այդպէս չես մնայ...

— Դու շատ տանջուեցիր, Գայիանէ, իմ սիրուն երեխայ... Դու սուրբ էիր, դու հասկանում էիր...

Երեկոյեան Թէոսը մի թուղթ բերեց եւ ասաց, որ կոյս Հեղինէն է ուղարկել մի երեխայի ձեռքով: Գայիանէն կարդաց.

«Քրիստոսի հարսներին անպատուելուց յետոյ դու էլ, քո տունն էլ, քո ամբողջ երկիրն էլ անիծուած կը մնաք... Այժմ ես փակուած եմ, պահպանում եմ Տիրամօր օթեւանը: Բայց էգուց դուրս կը գամ: Աղաչանքը, ճշմարիտ է, եղաւ, բայց քիչ էր, այդ պատճառով էլ չօգնեց: Էգուց դու էլ կ'աղաչես ինձ հետ, կ'ընկնես նրա ոտները, ողորմութիւն կը խնդրես»:

— Ե՞ս, աղաղակեց Աննա–Խաթունը եւ ձեռքերի շարժմամբ հեռու մղեց իրանից այդպիսի միտքը: — Նա

ուզում է ինձ էլ խայտառակել, զզուելի դարձնել: Ես չեմ անի... Այդպէս էլ գրիր, Գայիանէ:

— Ո՛չ, ես չեմ գրի, պատասխանեց նա ծիծաղելով: — Պէտք է խղճալ նրան... Կոյսերին ես կը թաղցնեմ...

— Ո՞րտեղ...

— Գետնի տակ, գաղտնի սենեակում, որի մուտքը միայն քեզ է յայտնի:

— Սենեա՛կը, բացականչեց մայրը, սաստիկ զարմանքից կծելով իր մատը:

Նոր յիշեց նա, որ գոյութիւն ունի այդ զարմանալի գաղտնարանը: Ի՛նչպէս նա մինչեւ այժմ մոռացել էր, որ սեւ օրւայ համար Մէլիքի տունը ունի թաղնըւելու տեղ:

Գայիանէի արած գիւտը յափշտակեց նրան: Այս վտանգաւոր հանգամանքների մէջ երեւան էր գալիս մի նոր եւ վերին աստիճանի յուսալի դաշնակից· եթէ գործը չյաջողուի, եթէ հայերը կոտորելու փոխարէն սկսեն կոտորւել, այդ գետնափոր անցքը կը կլանէ Մէլիքի ժառանգներին, կը փախցնէ նրանց: Եւ նա հաւանութիւն չը տուեց Գայիանէին:

— Այդ տեղը շինւած է միայն մեզ համար, ասաց նա: — Հայրդ նախ քան մուտքի տեղը ցոյց տալը երկար խրատեց չը մոռանալ, որ միայն մենք ենք կարող պատսպարւել այնտեղ· իսկ դրսի մարդը երբեք չը պիտի իմանայ թէ ինչ կայ մեր տան տակ:

— Այդ բոլորն ինձ պատմեց Մէհրին, երդւեցնելով որ ոչ ոքին չասեմ: Եւ ես չեմ ասել: Բայց այժմ մեր ինչի՞ն է այդ գաղտնի ներքնատունը...

Աննա-Խաթունը քիչ էլ մտածեց, աչքը չը հեռացնելով իր աղջկանից, որ բացատրում էր թէ փախուստի ճանապարհ չը կայ իրանց համար, թէ ծածկըւելու, ազատւելու միտքը բոլորովին չը պիտի լինի, որովհետեւ նա կարող է թուլացնել, երկիւղ պատճառել վճռա-

կան ժամին: Եւ մայրը, վերջապէս, մի հանդիստ ձայնով պատասխանեց·

— Դու ճիշտ ես ասում· ներքնատունը մեզ հարկաւոր չէ: Մենք կը մնանք դրսում...

Ուրիշ կերպ, այո՛, չէր կարող լինել:

Գիշերը Մէլիք-Աւանը իր անակնկալ այցելութիւններից մէկն արաւ՝ հաշիւ պահանջելու համար: Այդպէս նա արել էր շատ անգամ: Եւ այդ այցելութիւնների տեղը միայն Աւետարանոցը չէր· նա հասնում էր ամէն տեղ, տեսնըւում էր հարկաւոր մարդկանց հետ:

Ցերեկը նա չէր երեւում· իսկ գիշերները նրա ձին թռչում էր այս ու այն կողմը, եւ նրա լուռ ուղեկիցներըն էին Հայրապետը եւ մի ուրիշ հաւատարիմ ծառայ: Յանկարծ նա երեւում էր մի գիւղում եւ կարճ միջոցից յետոյ էլի անհետանում էր:

Այս անգամ սովորականից քիչ երկար մնաց նա իր քրոջ տանը: Այս անգամ նա կարող էր հաստատապէս ասել, որ իր աշխատանքը զուր չը կորաւ· ամէն տեղ պատրաստ էին, գործը զարմանալի յաջողութեամբ էր առաջ գնում:

Հասկանում են ամէնքը, որ վճռւում է մահւան եւ կեանքի հարցը: Խաչէնի Մէլիքը մի օրւայ մէջ հաշտըւեց իր եղբօր հետ: Այն՝ ինչ որ չը կարողացաւ անել Կաթողիկոսը, գլուխ բերեց հայրենիքի վրայ կախ ընկած վտանգը: Այսպիսի ժամանակ չը պիտի լինի մի տուն, ուր երկու մարդ միմեանց խէթ աչքով նայեն: Եւ իրաւ, ամէն տեղ հաստատւել է սերտ եղբայրութիւնը· Թշնամիները հաշտըւում են, խօսք տալով միմեանց վէճ չը բարձրացնել մինչեւ գարուն: Երկիրը լուռ է, հանդարտ· դրսից նա մի խաղաղ, հնազանդ աշխարհ է, բայց այդ հանդարտութեան տակ տեղի ունի մի խուլ, աննկատելի շարժում: Զարմանալի է, որ այսպիսի հանգամանքներում չէ յայտնըւում մի հատ դաւաճան...

— Բայց կարո՞ղ է յայտնուել, հարցրեց Աննա-Խաթունը:

— Շատ հեշտութեամբ... Մի հատ մարդը այժմ կարող է կործանել մի ահագին երկիր՝ Արաքսից սկսած մինչեւ Գանձակ...

— Ուրեմն պէտք է շտապել:

— Այդ մենք գիտենք...

Նա պատմեց, որ ահը այնքան մեծ չէ: Գիւլիստանի, Ջրաբերդի եւ Խաչէնի կողմից կարելի է բոլորովին ապահով լինել. այդ տեղերում գործում է Ջրաբերդի Մէլիք-Հաթամը:

Առանց այդ մարդու օգնութեան հազիւ թէ կարելի լինէր գլուխ բերել մի այսպիսի ահագին գործ: Նա կայծակի պէս հասնում է ամէն տեղ եւ նրա կարգադրութիւնները միանգամայն զարմանալի են: Նա ահ ու դողի մէջ է պահում փոքր ի շատէ կասկածելի մարդկանց: Նա այնպէս է արել, որ մարդիկ հսկում են միմեանց. ամէն մէկը, որ քիչ բարձր կը խօսէ, յիմար սպառնալիքներ կը կարդայ եւ փոքր ինչ ծուռ քայլեր կանի, անմիջապէս կը սպաննուի:

Բայց, փառք Աստուծու, մինչեւ այժմ այդպիսի դէպք տեղի չէ ունեցել: Ժողովուրդը լաւ է հասկանում, որ գործն ամբողջապէս իրան է պատկանում: Վերջին նախարարածն էլ մասնակցութիւն ունի: Ամէն մի այրի կին, ամէն մի չափահաս երեխայ սովորել է, որ պէտք է զգոյշ լինել եւ սպասել...

— Յաջողութիւնն այժմ անկասկած է, բացագանչեց Գայիանէն:

— Այո՛... Միակ վախը դարձեալ Վարանդան է: Այստեղ Օսմանցիները շատ են ուժեղ:

Այդ վախի դէմ իր հոգու ամբողջ կարողութեամբ բողոքեց Աննա-Խաթունը, նորից պատմելով այդ օրուայ անցքերը: Օսմանցիները — ո՞վ է ուրանում — շատ են ուժեղ. բայց մի՞թէ պակաս տեղ են թողել այստեղ գործողները: Նա երդուեց, որ ինքը դեռ չի թուլանայ,

որ դեռ ուժ ունի դիմանալու, եթէ նոյն իսկ ամիսներ հարկաւոր լինեն:

Մէլիքն արժանացրեց նրան իր հաւանութեան, որ արտայայտուեց գլխի թեթեւ շարժումով: Նա այլեւս չուզեց թագցնել, որ ամիսների բան չէ դա, այլ մի քանի հատ օրերի:

Մայր ու աղջիկ մի սրբազան երկիւղով, մի մեղմ ու ցուրտ դողոցով լսեցին նրանից, որ նշանակուած է արիւնահեղ գործի ժամանակը... Մի գիշեր, որ կը գայ այս քանի օրերը... Բայց մինչեւ այդ պէտք էր մի գործ էլ յաջողցնել: Մէլիքը մանրամասն բացատրեց իր միտքը, հրահանգներ տուեց:

Աննա-Խաթունը չը վախեց այդ նոր գործի դժուարութիւնից. ընդհակառակը, հաստատ խօսք տուեց եւ վստահութիւն ազդող ժպիտներով ճանապարհ դրեց եղբօրը, որ յայտնեց թէ կը վերադառնայ չորս օրից յետոյ:

ԺԲ.

Բարկենդանը վերջանում էր: Մի սիրուն, արեւ օր Աւետարանոցը հանդէս բերեց իր բոլոր ուրախութիւնները: Բնութիւնն էլ միացաւ նրա հետ:

Օդը մեղմ ու անոյշ էր, տողորուած գարնան համով ու հոտով: Թէեւ չորս կողմի սարերը դեռ ոտքից մինչեւ գլուխ սպիտակ, շողշողուն սաւանով էին ծածկուած, բայց ամէն ինչ հաւաստիացնում էր, որ ձմեռը վերջանում է: Մի տաք ու հանդարտ քամի արդէն անխոնջ կերպով գուրգուրանքներ էր տարածում. ձորերի մէջ, խոռոչներում, ջրերի ափերին հալչող ձիւների տակ, ծնւում էին առաջին կանաչները:

Գալիս էր գարունը — այդ գիտէին երկինքն ու երկիրը: Աւետիքը լսում էին եւ մարդիկ: Բայց նրանք գիտէին, որ այս անգամ գարունը գալիս է բնութեան համար, իսկ մարդկանց համար նա բերում է Օսմանցիներին...

Եւ այնուամենայնիւ, ուրախ էին այդ օրը: Գիւղն ամբողջովին դրսումն էր, չքնաղ արեւի տակ: Դուրս էին բերել նոյն իսկ հիւանդների անկողինները:

Զորս կտուրների վրայ, ցանկապատների տակ խմբուած էին մարդիկ, ուտում, խմում էին: Մի տեղ տաքացած էր լախտի խաղը, միւս տեղ աչքերը կապած տղամարդը այս ու այն կողմ էր յարձակւում, որ բռնէ իրան խփողներին: Բայց ուրախութիւնների կենտրոնը գիւղամէջն էր: Այդտեղ մեծ հռչակ ստացած մի լարախաղաց զարմանալի ճարպկութիւններ էր ցոյց տալիս բարձր ձգուած պարանի վրայ, իսկ «տակի մասխարան» հարիւր ու մի հանաքներով ծիծաղեցնում էր մարդկանց:

Քիչ հեռու խմբուած էր աւելի ստուար բազմութիւն. այդտեղ դատաստան էր անում բարկենդանի Թագաւորը: Նա մի հասարակ գիւղացի էր, բայց ո՛րպիսի ծիծաղաշարժ լրջութեամբ էր կատարում իր պաշտօնը:

Նա նոր էր վերջացրել իր պտոյտը գիւղի փողոցներում եւ պարկապզուկը, որ առաջնորդում էր նրան իր միանման տաղտուկ ձայներով, լռել էր: Թագաւորին սպասաւորող զինուորները, նոյնպէս գիւղացիներ, անդադար բերում էին «յանցաւորներ»: Իր «Թախտի» բարձրութիւնից նա արագ ու սրամիտ հարցուփորձով վերջացնում էր գործը եւ համարեա միշտ դատապարտում էր, նշանակելով ծիծաղաշարժ պատիժներ: Երբեմն Թագաւորը օրինակում էր Թիւրքաց դատարանը. հանդիսականների մէջ բարձրանում էր մի չափաւոր, զսպած ծիծաղ:

Ծիծաղում էին եւ Թիւրք զինուորները, որոնք խառնուած էին գիւղացիների հետ: Նրանց էլ վարակել էին բարեկենդանի հոտերը. ընդհանուր ուրախութիւններին նրանք էլ մասնակից էին. Նրանց պատիւներ էին անում, հիւրասիրում էին, տալով ամենալաւ պատառները: Կարծես յաղթողների եւ յաղթուողների մէջ այլեւս Թիւրիմացութիւն չը կար. ամէնքը եղբայրացել

էին, ամէնքը առատ տուրք էին տալիս բարեկենդանի ոգուն...

Կէսօր էր: Թագաւորը վեր կացաւ եւ յայտարարեց, որ հերթն այժմ հասաւ նշանուած տղամարդկանց: Իսկոյն զինուորները դէս ու դէն վազեցին, գտան մի քանիսին, որոնք ամենայն հաճութեամբ առաջ անցան, թոյլ տուեցին, որ իրանց կողոպտեն եւ որքան կարելի է ծանր փրկանք նշանակեն: Բայց Թագաւորի պահանջները շատ չափաւոր էին. մէկից կէս չափ արաղ, միւսից երկու աման չոր միրգ — այսպիսի փրկանքներով էին երիտասարդներն ազատւում իրանց կապանքներից:

— Մնաց Բէկը, յանկարծ ձայն տուեց Թագաւորը եւ ամէնքը լռեցին: — Հասարակութիւն, մեծ մարդուց մեծ բան ենք ուզում: Բարեկենդանն այսպէս է ասում. փորս վեց-վեց է անում, իսկ արեգակը մի գլուխ պընդում է, որ ուտելու ժամանակ է: Իմ հոգին վկայ, այսօր մենք պիտի մարդավարի ուտենք: Եօթը սինի համեղ կերակուր, եօթը փարչ Ամարասի գինի, եօթը թոնիր Աւետարանոցի կարմիր ցորեն Թաժայ հաց: Կը համրէք, կը ստանաք: Պակաս չի լինի:

— Շէ՛ն մնայ, շէ՛ն մնայ, կանչեցին ամէնքը:

Նշանակելով այդքան խոշոր տուրք, Թագաւորը գիտէր թէ ով պիտի լինի տուողը, գիտէր եւ այն, որ ամէն բան արդէն պատրաստ է: Եւ եօթը մարդուց կազմուած մի պատգամաւորութեան ձեռքով նա ուղարկեց իր հրամանը: Ամբոխը շարունակ «շէ՛ն» էր կանչում: Նա էլ գիտէր, որ շէն մնացողը Մէլիքի տունն է...

Եւ իրաւ, այդ տունն էր օրւայ ուրախութիւնների հեղինակը:

Գիւղը դատարկ էր, մի քանի անգամ Թալանւած. եւ եթէ ուտում, խմում էր այդ օրը, պատճառն այն էր, որ Աննա-Խաթունը վճռել էր ոչինչ չը խնայել:

Երեք օր էր մնացել մինչեւ մեծ պասի կիրակին եւ այդ երեք օրը ամբողջ գիւղը պիտի լինար Մէլիքի

տանից: Անողները, պատրաստողները բազմաթիւ էին, աշխատում էին օր ու գիշեր. այլապէս չէր կարող գըլուխ գալ այդ ահագին խնջոյքը, որ մոռացնել էր տալիս Մէլիքների աւանդական առատաձեռնութեան բոլոր յիշատակները:

Մեծ սենեակում, որ զարդարուած էր գորգերով, նստած էին տղամարդիկը: Դրանք Վարանդայի տանուտէրներն էին: Վերեւում, սենեակի պատուաւոր տեղում, փափուկ օթոցներից եւ բարձերից պատրաստըւած էր առանձին տեղ Բէկի համար: Բացուած սեղանը շլացնում էր իր ճոխութեամբ: Սպասում էին Մէլիք-Աւանին, որ սկսեն ճաշկերոյթը: Բայց ահա ներս մտաւ Աննա-Խաթունը եւ մօտենալով Բէկին, ասաց.

— Հրամայի՛ր որ սկսեն, Բէ՛կ: Եղբայրս մարդ է ուղարկել, յայտնում է որ չէ կարող գալ: Մի շատ հարկաւոր գործի համար երէկ առաւօտ գնացել է Գանձակ, Մուստաֆա-Բաշայի մօտ: Շտապով գնացել է, որ շտապով էլ վերադառնայ, որպէս զի Կիրակի երեկոյեան իր տանը լինի: Ես արդէն ասացի, որ այդ երեկոն մեզ համար շատ նուիրական է. եօթը շաբաթւայ պաս ենք բռնում, եւ չի լինի մի մարդ, որ այդ ժամանակ իր տանից հեռու մնայ...

— Կարող էր յետոյ գնալ, պատասխանեց Բէկը:

— Ո՛չ, ես չէի թոյլ տայ. նա այս տան մեծն է եւ պիտի իր ձեռքով յանձնէ քեզ իր քրոջ աղջկան, շնորհակալութիւն յայտնէ քո բարերարութեան համար, որ արիր մեզ, սպասելով այսքան ժամանակ: Բացի դրանից...

Նա մի ակնթարթում յուզուեց եւ նրա աչքերը լըցւեցին արտասուքներով:

— Բացի դրանից, պիտի խնդրէ, որ դու շնորհ ունենաս դէպի մեր երեխան... Իմ աչքի սիրելին է, Բէ՛կ, ուրիշը չունեմ...

Երջանիկ փեսան շտապեց հանգստացնել նրան: Նա ասաց.

— Մխիթարի՛ր մնացիր... Նա իմ ամենասիրելի կինը կը լինի: Մեղք է այդ հիւրին վատ պահելը: Գիտե՞ս, ես միայն նրա պատճառով այսքան սպասեցի: Սպասելն էլ լաւ էր: Բայց հիմա վերջանո՞ւմ է...

— Ամէն ինչ վերջացած է:

— Լաւ, իմ ասածն է լինում. մինչեւ գարուն ես չէի սպասի...

— Քո կամքը կատարուած է, Բէ՛կ: Ահա՛ սկսեցինք հարսանիքը: Երեք օր կը շարունակենք, Կիրակի երեկոյեան միասին պաս կը բռնենք, Երկուշաբթի առաւօտ նա կը գնայ իր հօր գերեզմանը համբուրելու, նրա օրհնութիւնն ստանալու: Դա կարգ է: Այնուհետեւ... հարսանիքը տեղափոխւում է քո տունը...

— Հա՛, ես սպասում եմ մեր մեծ մօլլային: Վաղը կամ միւս օրը նա այստեղ կը լինի...

— Այժմ հրամա՛ն տուր, որ մարդիկ հաց ուտեն...

— Մի բան էլ ասա՛ ինձ... Դու մի որդի ունէիր, ո՞ւր կորաւ:

— Շահնազա՞րը, հարցրեց նա մի ձայնով, որ արտայայտում էր մօր խանդաղատանքը, կարօտը: — Ախ, Բէկ, ի՞նչ գիտէիր որ հէնց այժմ ես նրա մասին էի մըտածում: Ինձ համար էլ շատ ցաւալի է, որ երեխան ներկայ չէ այս ուրախութիւններին: Բայց ի՞նչ անեմ: Քեռին նրան մի ոսկեզօծ քուռակ է ընծայել եւ նա այլեւս տուն-տեղ չէ ճանաչում, ուզում է չափել ամբողջ աշխարհը: Այժմ եղբօրս հետ Գանձակ է գնացել: Երեխայ է, թող ուրախանայ. ես այնպիսի մայր չեմ, Բէկ, որ զրկեմ իմ երեխաներին: Բայց Կիրակի երեկոյեան նա, ի հարկէ, այստեղ կը լինի:

Սիւլէյման-Բէկը այլեւս ասելիք չունէր. այժմ պէտք էր ուտել: Այս ու այն կողմից խնդրում էին նրան սկսելու հրաման տալ եւ նա գլխով հաւանութեան նշան արաւ ու վերցրեց իր առջեւ դրած հացը:

Երեւան եկաւ մի աման, որ լի էր դեղին ոսկիներով: Աննա-Խաթունը չէր մոռացել իր փեսայի ասամ-

նավարձը։ Նոյն իսկ այս խնջոյքի ժամանակ էլ նա շէշտում էր, որ Բէկի ամուսնութիւնը ոչ մի առանձին իրաւունք չէ տալիս աղջկայ ծնողներին. նրանք նոյն գեաւուրներն են մնում. իսկ երբ մուսլիման իշխանաւորը արժան է համարում ձեռք մօտեցնել գեաւուրների հացին, նրանք պարտաւոր են վճարել պատուաւոր հիւրի ատամների վարձը։ Ամանը բաւական մեծ էր, պարունակում էր շատ առատ վճար։ Բէկը մի կողմ դրեց այդ տուրքը, իսկ տուրք տուողին արժանացրեց իր բարեհաճ ժպիտին։

Նա սկսեց ուտել։ Մէլիքի տունը թնդաց խնջոյքի ձայներից. երգ, նուագածութիւն, խօսք ու հանաք խառնուեցին, մի անընդհատ, ուրախ աղմուկ կազմեցին։ Տղամարդկանց մօտ երգում էին երկու աշուղներ, իսկ երկու հատ ծաղրածու մրցում էին միմեանց հետ սրախօսութիւններով, զուարճալի պատմուածքներով։

Միեւնոյն ժամանակ հարեւան սենեակում էլ սկըսուեց նուագածութիւնը. փողը ձայնակցում էր քամանչային, թմբուկը երբեմն խլացնող ձայներ էր արձակում։ Այդ սենեակը փակած էր տղամարդկանց կողմից. այնտեղ կանայք ու աղջիկներ էին ուրախանում։

Կերակուրները մատուցւում էին միմեանց ետեւից։ Վարանդայի լեռները տեսակ-տեսակ որսեր էին ուղարկել ճոխ սեղանի համար. խորոված փասեանները, կաքաւները, եղնիկների ազդրերը ամբողջ կոյտեր էին կազմում սփոցների վրայ։ Գինին էլ առատ էր եւ Բէկը ազատ չէր մնում նրա ազդեցութիւնից։ Օսմանեան զօրքերն այդ ժամանակ անարդել գործ էին ածում խըմիչքներ. նոյն իսկ սարսափելի ենիչէրիներն էլ անտես էին անում մարգարէի պատուիրանը։

Աննա-Խաթունը թոյլ չէր տալիս, որ կերուխումը դադար առնէ. ամէն րոպէ ներս էր գալիս, թախանձում էր, որ պակաս տեղ չը թողնեն եւ էլի հեռանում էր, որ կարգադրութիւններ անէ։ Նա խնդրում էր չը մոռանալ, որ սա Գայիանէի հարսանիքն է, չը մոռանալ

մանաւանդ այն որ Բէկը շնորհ է արել ամէնքին, թոյլ տալով այսքան աղմկալի ուրախութիւններ։ Հիւրերը ոգեւորւում էին այդ խօսքերից, խմում էին իրանց բարերարի կենացը, օրհնում էին նրա կեանքը, մաղթում էին բախտ եւ երջանկութիւն։

— Դրսում էլ միեւնոյնն է կատարւում, ասաց Աննա-Խաթունը, մօտենալով իր փեսային։

Ապա պատմեց թէ ինչ հրաման է ուղարկել բարեկենդանի թագաւորը եւ աւելացրեց.

— Ես չը սպասեցի քո թոյլտուութեան եւ ինքս յանձն առայ կատարել այն, ինչ որ քեզանից են պահանջում։ Այսուհետեւ մի՞թէ կարելի է ջոկել քո կայքը մեր կայքից... Ես այդպէս էլ ասացի ժողովրդին եւ տուի, ինչ որ ուզում էին։

Թիւրքը աւելորդ համարեց պատասխանել այդ խօսքերին. այդ միջոցին նա իր հաստ մատներով ջարդում էր մի խորոված փասեան. միջից կէս անելով, նա մի քանի անգամ խորին բաւականութեամբ լպստեց մատները եւ մի մեծ կտոր տալով Աննա-Խաթունին, ասաց.

— Տո՛ւր աղջկան... Թո՛ղ ուտի. ասա՛ կէսն էլ ես եմ ուտում։ Ասա՛ իմ ձեռքով տուի։

Նա վերցրեց կտորը եւ շտապով դուրս գնաց, որպէս զի ոչ ոքի չը նայէ։ Իսկ Բէկը կանչեց ծառաներին եւ մի հրաման տուեց։ Կարճ միջոցից յետոյ ներս մտան երկու Թիւրք զինուորներ։

Աշուղները լռեցին եւ սենեակում բարձրացաւ Թիւրքական երգը։

Մռայլ ու ցուրտ լեռները մի կողմը քաշուեցին, հեռաւոր Սիրիայի անապատների ծոցից դուրս եկաւ յոյսերով, ջերմութեամբ ողողուած Դամասկոսը։ Սուրբ է նրա հողը. այնտեղ են Ալլահի բոլոր հրաշքները։ Կանաչների մէջ թաղուած է սրբազան Շամը. արմաւենիները, ձիթենիները, խնձորենիները եւ հազար ու մի հըրաշալի ծառեր մութ ու խիտ անտառներ են կազմում,

որոնց մէջ ցցուած են մոմի պէս բարակ եւ ձիւնի պէս սպիտակ մինարէները:

Բայց ոչ մի հրաշք նման չէ Դամասկոսի սոխակին: Երբ ծառերն ու ծաղիկները կռիւ են սկսում միմեանց դէմ, որ միմեանց յաղթեն անուշ բուրմունքներով, իջնում է սոխակը եւ բերում է իր ձայները: Երգեր են դրանք, երկնքի համար նշանակուած երգեր. բայց ողորմած է մարգարէն եւ նրա ողորմութեամբ էլ այդ երկնային երգերը լսելի են դառնում երկրի վրայ: Յասմիկըն ու շուշանը, նարգէսն ու մեխակը կանչում են երգչին, գրաւում են նրան, բայց նա միայն վարդի վրայ է սիրահարուած, միայն նրան է տալիս իր երգը: Լուռ գիշերին, անուշահոտութիւնից արբեցած, նա համբուրում է վարդի բաց-կարմիր շրթունքները, փռում է նրա թերթիկները իր բոյնի մէջ եւ այնտեղից փառաբանում է Ալլահին մինչեւ լուսաբացը: Եւ Ալլահը լսում է նրան արծաթէ աստղերից: Ալլահը երգել է տալիս նրան, որ ցոյց տայ մարդկանց մի կտոր իր դրախտից, որ պատրաստուած է ուղղահաւատ մուսլիմանի համար...

— Ինշալլա՛հ, բացականչում է Բէկը եւ մի բուռը փող է տալիս երգիչներին:

Իսկ երգը անցնում է պարտէզի խորքը: Մութը պատել է երկինքը, քնքշում են Շամի շատրուանները: Ամէն ինչ հանդարտուել է, բայց միայն մի տեղ, յասմիկի թփերի մօտ, լսւում է հինաւուրց սեւամորթ ստրկուհու շշուկը. նա հանգստացնում է կիսամերկ հիւրին: Ի զո՜ւր... Հարէմի աստղը չէ դիւթւում. նա սպասում է, սպասում է իր տիրոջը, որ գնացել է հեռու մի տեղ, կռիւ է վարում անհաւատ գեաւուրների դէմ...

Ամէն ինչ հայրենի, ամէն ինչ հրաշէկ, այրող է այդ երգի մէջ: Գինին տաքացնում է միւս կողմից եւ Բէկը ոգեւորուած է: Նա կանչում է Աննա-Խաթունին,

բայց մինչեւ նրա մօտենալը ինքը վեր է կենում տեղից եւ գնում է նրա առաջ:

— Այս բոլորը առանց նրան ոչինչ է, ասաց նա, եւ այլանդակ, սարսուռ ազդող ժպիտը տարածուեց նրա թուխ դէմքի վրայ:

Երբեք նա այդ աստիճանին չէր հասել: Գինին, երգը ջնջել էին ամօթի վերջին հետքը, մերկացրել էին նրա բոլոր կրքերը: Նա պահանջեց, որ ցոյց տան աղջըկան: Եւ սկսեց պատմել, որ տարիներ առաջ մի գնչուհի հասկացրեց, թէ ինչպէս է կինը այրում տղամարդին:

Այն ժամանակ նա Բէկ չէր, այլ մի փախստական, որ ապրում էր Ալբանիայի սարերում: Գիշերային խնջոյք կար մի Ալբանացի Բէկի ամրոցում. հիւրեր շատ էին հաւաքուել, բայց ամենից սիրելին Սիւլէյմանն էր:

Ոչինչ էին Ալբանացի Բէկի պատրաստութիւնները. ոչ անթիւ կերակուրները, ոչ խմիչքները այնպէս չէին ուրախացնում, ինչպէս սեւաչեայ նիհար գնչուհին, մի երկարահասակ աղջիկ, որ պարում էր դրախտի հիւրիի պէս: Մինչեւ լոյսը նա դադար չառաւ, խաղացնում էր աչքերը, թռչկոտում էր, կրակ դցող շարժումներ էր անում: Սիւլէյմանն անդադար փող էր ընծայում նրան, իսկ նա նստում էր նրա կողքին, շշնջում էր կիսատ-պռատ խօսքեր. նա կարող էր հարիւր գիշեր պարել, աչքերից կրակ թափել: Եւ ահա հէնց այժմ Սիւլէյման-Բէկը յիշեց գնչուհուն. եւ ուզում է տեսնել իր կնոջը...

Զօքանչը լսեց այդ պատմութիւնը, եւ նա քար է, չէ սարսափում: Դարձեալ խոնարհ, դարձեալ ամօթխած, նա ցոյց է տալիս, որ երբեք չի համարձակւի ընդդիմանալ: Կանանց սենեակի դուռը կիսով չափ բաց արին, Բէկը կանգնեց այդ ճեղքի առաջ:

Մի-երկու հայեացք բաւական էր, որ նա հասկանայ թէ այդտեղ, կանանց բազմութեան մէջ, միայն մի հատ թագուհի կայ եւ դա — Գայիանէն է: Գնչուհին կորաւ նրա յիշողութիւնից, իսկ այս աղջիկը իր կարմիր մետաքսեայ շորերի մէջ, կարծես, հարցնում էր թէ

մի՞թէ կայ մի գեղեցկութիւն, որ յանդգնէ մրցել իր հետ: Բէկը, կարծես, այդ հարցին պատասխանելու համար էր, որ դարձաւ իր զոքանչին եւ էլի ասաց.

— Շո՛ւտ արա, վերջացրո՛ւ:

— Վերջանում է, Բէկ: Երեք օր է մնում...

Յաղթահարուած սիրխացին չիմացաւ թէ ինչ ասէ, եւ հրամայեց զինուորներին շարունակել երգը:

Դարձեալ փչեց անապատի շունչը, դարձեալ խօսեցին արեւի կրակոտ ճառագայթները, խոխոջացին ջրերը շատրուաններում, դարձեալ շշուկ հանեց մուսլիմանի դրախտը իր հեշտանքներով: Բէկը լսում էր, նայում էր:

Տեսաւ որ Գայիանէն թեքուեց դէպի իր ընկերուհիներից մէկը. ահա նրանք ինչ որ բան փսփսացին, ահա երկուսը նայեցին իրան: Ընկերուհին, միւս նստածները մի ակնթարթում հալուեցին: Գայիանէն դէմքի վրայ մի ծիծաղ ունի, որի մէջ ամբողջ աշխարհը կուլ կը դնար: Եւ միայն Բէկն էր, որ կարող էր հասկանալ այդ հրաշքի միտքը. միայն նա գիտէր, որ ծիծաղը նշանակում էր թէ նշանածը խաղում է իր նշանածի հետ, ուրախ է, որովհետեւ սիրում է:

Նշանածների երջանկութեան մեծ մասը կուրութիւն է, եւ այդ կուրութիւնը երբեք թոյլ չէր տայ Բէկին ենթադրելու, թէ մի ուրիշ միտք կարող է լինել այդքան գեղեցիկ, այդքան ջահիլ աղջկայ մէջ: Ու երբ հրաշքն անցաւ, երբ Գայիանէն նորից իր ընկերուհիներին տուեց իր ուշադրութիւնը, էլի սկսեց խօսել նրանց հետ, Բէկն զգաց, որ ինքն էլ պիտի մի բան անէ, արտայայտէ իր խորին գոհութիւնը:

Նա խօսել էր կամենում եւ նայելով իր զոքանչին, յանկարծ ասաց.

— Ի՞նչ ես ուզում, Աննա-Խաթուն:

Այդ անունը նա առաջին անգամն էր արտասանում: Զարմացած բարեհաճութեան այդ անակնկալ նըշանից, Մէլիքի կինը հարցրեց.

— Ի՞նչ հրամայեցիր, Բէկ:

— Ինձանից մի բան խնդրիր:

Աննա-Խաթունը միամիտ կերպով ծիծաղեց եւ ոչինչ չասաց:

— Հանաք չէ. ես մի բան տալ եմ ուզում: Լաւ է այս տեղը, այնքան լաւ, որ դու պիտի ասես թէ ինչ ես խնդրում:

— Միայն քո առողջութիւնը, Բէկ:

— Այդ բաւական չէ, ասաց նա աւելի եւս թուլացած այդ չողոքորթութիւնից: — Մի՞թէ պակասութիւն չունես:

Նա սկսեց հանդարտ մռմռոցով ձայնակցել զինուորների երգին, եւ միեւնոյն ժամանակ գլխով նշաններ անել իր զոքանչին:

— Մի բան չեմ գտնում, Բէկ, պատասխանեց նա: — Ի՞նչն է պակաս... Այստեղ, այսօր, այս ուրախութիւնների մէջ պակաս բան չէ երեւում: Ա՛յնքան մեծ է շնորհդ, ա՛յնքան շնորհակալ եմ քեզանից, որ իր լեզուն ուրիշ բան չէ կարող ասել: Բայց դու մոռացել ես ճաշդ, անուշ արա, Բէկ, նստիր:

Նա թախանձում էր, իսկ Բէկը իրանն էր կրկնում: Վերջապէս նա յայտնեց որ մեծերը դժգոհ են լինում, երբ հպատակները այսպիսի ուրախութեան ժամանակ մի բան չեն խնդրում:

— Հասկացայ, Բէկ, բացականչեց Աննա-Խաթունը մի մարդու նման, որ յանկարծ է հասկանում իր սխալը: — Ի հարկէ, այդպէս է, ի հարկէ իշխանը հանդէսների ժամանակ ողորմութիւն պիտի անէ իր հպատակներին: Ներիր, ես ուշ հասկացայ: Բայց հաւատացիր, այս րոպէին ես ոչինչ չեմ գտնում: Եթէ քիչ ժամանակ տաս, ես կը մտածեմ, գուցէ մի բան գտնեմ: Եւ պէտք է գտնել, ես չեմ խնայի ոչ մի միջոց, որ քեզ հաճութիւն պատճառեմ, քո փառքն աւելացնեմ: Բայց ճաշը մնում է, անուշ արա, ամենից առաջ այդ շնորհն եմ խնդրում...

Բէկը հնազանդուեց, հաւանութեան նշան արաւ ու նստեց իր տեղը· իսկ Աննա–Խաթունը դուրս գնաց:

Խնջոյքն աւելի եւ աւելի աղմկալի էր դառնում: Հիւրերը մոռացել էին թէ ինչ զանազանութիւն կայ իրանց եւ Բէկի մէջ եւ չարունակ շողոքորթութիւններ էին անում նրան: Եւ Բէկը բարեհաճութեամբ էր վերաբերւում այդ մարդկանց· նա էլ, կարծես, մոռացել էր որ իր հետ մի տան մէջ նստածները անհաւատ գեաւուրներ են, մոռացել էր որ գարուն է գալիս...

Ծառան ներս բերեց վերջին մատուցարանը եւ ամենից առաջ դրեց Բէկի առաջ: Աննա–Խաթունն եկաւ ծառայի ետեւից եւ էլի սկսեց խնդրել, որ նա շատ բաժին վերցնէ: Բայց Բէկը ձեռքի շարժմամբ հասկացրեց որ եղածը բաւական է եւ հարցրեց·

— Գտա՞ր մի բան...

Այն ժամանակ Մէլիքի կինը կանգնեց մէջտեղ, նշան արաւ եւ ամէնքը լռեցին: Նա ասաց·

— Մարդիկ, մեր Բէկը մեր ամէնքիս գլուխն է, Աստուած նրա կեանքը երկարացնէ:

Հանդիսականները միաբերան «ամէն» գոռացին:

— Կարգ է, որ աշխարհի տէրը իր հարսանիքի օրը բարի աչքով է նայում իր հպատակներին եւ ողորմութիւն է անում նրանց, շարունակեց Աննա–Խաթունը: Մեր Բէկն էլ այնքան ողորմած է, որ այս րոպէին ինքն ասաց, որ մի բան խնդրեմ: Բայց ի՞նչ խնդրեմ: Ես շատ մտածեցի եւ ոչինչ չը գտայ: Եւ ի՞նչ կարող ենք խնդրել: Մենք, փառք Աստուծու, հանգիստ ու ապահով ենք, ոչինչ նեղութիւն չենք զգում: Եթէ շնորհ ենք ուզում, սրանից աւել ի՞նչ մեծ շնորհ· մեր գլխի տէրը բարեհաճեց հաւանել այս օջախը եւ մի բուռն մոխիր վերցրեց այդ օջախից· այդքանը բաւական չէ, դեռ թոյլ էլ տուեց որ մենք մեր կարգով հարսանիք անենք: Սրանից աւել մի բան ուզել մենք չենք համարձակւի, այնպէս չէ՞...

Աղմկալի հաւանութիւնները իսկոյն հաստատեցին այդ խօսքերը:

— Միտք էի անում թէ ինչ է մնում եւ հասկացայ, որ պակասութիւն կարող է ունենալ միայն այս հարսանիքը: Հարցրի Մէլիքի աղջկան· նա օգնեց եւ ես հիմա պիտի խնդրեմ Բէկից, խնդրեմ ոչ թէ մեզ համար, այլ դարձեալ նրա եւ նրա նշանածի համար...

Եւ, դառնալով իր փեսային, նա շարունակեց·

— Կիրակի երեկոյեան մենք պաս ենք բռնում, Բէկ· այդ երեկոն էլ կը լինի հարսանիքի վերջը: Պապերից մնացած սովորութիւն է, որ պաս բռնելիս մեր մարդիկ հրացան են արձակում: Թոյլ տուր, Բէկ, որ այս անգամ կատարենք այդ սովորութիւնը:

— Թոյլ տուի, ասաց Բէկը մի վեհ եւ հպարտ ձեւով:

Սենեակը թնդաց ուրախութիւնների եւ շնորհակալութիւնների աղմուկից: Ամէնքն օրհնում էին Բէկին: Աննա–Խաթունը նորից հրամայեց որ լռեն եւ ասաց·

— Ամէնքին յայտնի է, որ ռայեան հրացան չը պիտի պահէ, քանի որ Օսմանեան առիւծները մեր պահապաններն են: Հրացաններ մենք չունենք եւ հարկաւոր էլ չէ որ ունենանք: Բայց քո հարսանիքի համար թոյլ կը տաս, որ զինուորները հրացան տան մեր մարդկանց· չեմ ասում ամէնքին· ոչ, ամէն գիւղում մի քանի հատ լինի, բաւական է:

— Զինուորներն էլ կ'արձակեն, պատասխանեց Բէկը:

— Եթէ ուզում են մեր պասը շնորհաւորել, ինչո՞ւ չէ... Ես կարծում եմ, որ դու այդպէս չես անի, Բէկ: Օսմանցին չէ խառնըւում մեր հաւատի գործերի մէջ: Մենք մերը կը վերջացնենք, այնուհետեւ դու կը սկսես, երբ հարսը քո տանը կը լինի:

— Լաւ խօսք է:

Զինուորներից մէկը գնաց տասնապետ Ահմէդի ետեւից: Րոպէ չանցած, ներս մտաւ ծերունի զինուորը:

Երեւում էր, որ նրան էլ բաւական փափկացրել էր Մէլիքի տան առատութիւնը: Բարեմիտ ժպիտը բերանին՝ նա լսեց իր գլխաւորի հրամանը:

— Կիրակի երեկոյեան գեւուրները հրացան պիտի արձակեն. իմ հարսանիքի համար է. թող մերոնք հրացան տան, եթէ հարկաւոր լինի: Այդպէս էլ գրել տուր դէֆթէրդարին. սա իմ հարսանիքի համար է:

Նա հանեց իր կնիքը, տուեց Ահմէդին եւ պատուիրեց ձիաւորներ պատրաստել: Բայց Աննա-Խաթունը խնդրեց նեղութիւն չը տալ զինուորներին: Խնջոյքին հրաւիրուած հիւրերը երեկոյեան պիտի վերադառնային իրանց գիւղերը. նրանք էլ կարող են տանել հրամանները: Բէկը համաձայնուեց:

Այնուհետեւ Աննա-Խաթունը ուրախութիւնից փայլող դէմքով շնորհակալութիւններ էր յայտնում. եւ նրան նոյն անկեղծութեամբ ձայնակցում էին բոլոր հանդիսականները:

— Մինչեւ երկինք, Բէկ, մինչեւ երկինք շնորհակալ եմ քեզանից, ասում էր Մէլիքի կինը յուզմունքից դողալով: — Աստուած ողորմած լինի դէպի քեզ, ինչպէս դու ողորմած ես դէպի մեզ:

— Ածեցէք, շարունակեց նա, դառնալով աշուղներին: — Ուրախացրէք այս մարդկանց: Էլ ի՞նչ պակասութիւն կայ...

Նա ցնդըւածի պէս դուրս վազեց եւ րոպէ չանցած՝ թմբուկը թնդաց կանանց սենեակում. լսվեցին ծափի ձայներ. Բէկը բնազդմամբ քաշւեց դէպի կիսաբաց դուռը: Եւ արժէր: Պարում էր Գայիանէն:

Դեռ նա չէր տեսել թէ ինչպէս է խաղում իր ընտրածը: Թիւրքի վաւաշոտութիւնը ոչ մի բան այնպէս հեշտ չէ գրգռում, ինչպէս կանացի պարը: Եւ ահա նա ներկայ էր մի նոր, դեռ բոլորովին անծանօթ հրաշքի:

Բաւական չը համարելով երկու աչքերը, նա կիսով չափ բաց արեց բերանը, որպէս զի լիուլի հիանայ պարողի նազելի շարժուածքների :ց

Որքան գեղեցիկ էր այդ բարեկազմ, ճկուն մարմինը, երբ իր մեղմ, վեհ շարժումները համաձայնեցնում էր նուագածութեան իւրաքանչիւր շեշտին. ո՜րքան թեթեւ, վայելուչ, քնքուշ կերպով էր նա սահում գորգերի վրայ. կուսական ամօթխածութիւնը կարմիրներ էր փռել նրա դէմքի վրայ, հրաշալի աչքերը ցած են նայում, հպարտ են: Երջանիկ է նա. ոչինչ չէ հարկադրում նրան, նա ինքը, իր սրտի ամբողջ գոհունակութեամբ շարժւում է մեղմ, չը շտապելով, կարծես ինքն էլ է սիրահարուել իր վրայ, կարծես գիտէ, որ երբեք չէ կարելի կշտանալ այդ բախտից, այդ անհուն ուրախութիւնից: Նա յոգնել չը գիտէ. նա խեղդւում է Բէկին անչափ բաւականութեան տակ:

Եւ իր վրայ ծանրացած հաճոյքից ու ուրախութիւնից ազատուելու համար փեսան դարձեալ զօքանչին է որոնում, գտնում է նրան եւ ասում.

— Զուր չէ որ գեւուրները չեն խղճում... Այսպիսի հիւրին արժանի չէր պիղծ անհաւատներին: Տեսնո՞ւմ ես, նա ինքը եկաւ ինձ... Նա իմն է... Գեւուրները արժանի չեն նրան...

Աննա-Խաթունը չը պատասխանեց. միայն ծիծաղեց թոյլ ու հեզ կերպով, հնազանդ մի գեւուրի ճակատագրին, որ այժմ էլ ասում էր թէ երբ այդպէս է աշխարհի կարգը, ի՞նչ կարելի է անել...

Պարը խանգարեց ահագին աղմուկը, որ գիւղացիների մի մեծ խումբ մտցրեց Մէլիքի բակը: Մարդիկ գիւղում կերել, խմել էին եւ այժմ եկել էին, որ այստեղ վերջացնեն օրւայ ուրախութիւնները: Զուռնան լռեց, բարեկենդանի թագաւորը պահանջեց, որ Բէկը դուրս գայ եւ ընդունէ հպատակների շնորհաւորութիւնները: Եւ վերանորոգւեցին տղամարդկանց պարերը. իսկ երբ Բէկը, վերջապէս, դուրս եկաւ, մարդկանց աղաղակներին վերջ չը կար: Նորից գինի դուրս բերին, նորից կենացներ պարպեցին: Կարծես այդ ցոյցերի առարկան Սիրխացի Սիւլէյման-Բէկը չէր, այլ մի

բարեսիրտ իշխան, որին հպատակները անկեղծ շնորհակալութիւններ էին յայտնում: Թագաւորը նշան արաւ, զուռնան նուագեց լեռնական եալլին եւ շարան-շարան մարդիկ սկսեցին այդ ծիծաղաշարժ պարը ի պատիւ Բէկի:

Մութը կոխեց, բայց Աւետարանոցը չէր լռում...

Բաւական ուշ էր, երբ դատարկուեց Մէլիքի տունը:

Ամենից յետոյ հեռացան ուրիշ գիւղերից հրաւիրուած հիւրերը: Նրանք տարան Բէկի կնիքով վաւերացրած հրամանները եւ Մէլիքի տան նոր հրահանգները:

Մնալով մենակ իր աղջկայ հետ, Աննա-Խաթունը ծիծաղեց, բայց մի անզուսպ, մի կատաղի լաց յանկարծ ընդհատեց այդ ուրախութիւնը:

Գայիանէն դրկեց նրան, յիշեցրեց որ կէս գիշերին պէտք է սպասել Մէլիքին: Բայց ի զուր: Մի երկար օր խեղճ կինը մաքառել էր իր սրտի ու զգացմունքների հետ. եւ այժմ յոգնած ու ջարդուած՝ զգում էր նա, որ հասել է նպատակին, բայց թւում էր թէ դրա համար շատ էր նա ստորացել, շատ էր չափին անցրել:

— Ինչո՞ւ պարեցիր, հարցրեց նա:

— Անկեղծ ուրախութիւնից, մեր յաղթանակը տօնելու համար:

— Նա նայում էր քեզ եւ... Ո՛րքան լիրբն է...

— Ես էլ նայում էի, բայց նրան չէի տեսնում, մայր, այլ մերոնց, այն փրկարար գիշերը, որ գլուխ եկաւ այսօր... Ամբողջ Ղարաբաղը մեզ է նայում. եւ մենք ամօթով չենք մնայ. միայն Վարանդան է, որ ահ էր ներշնչում. այժմ ապահով կը լինեն ամէնքը... Այս ուրախութիւնն ինձ պար ածեց, վերջին անգամ: Իսկ նրա լրբութիւնը... Ոչինչ, հեռու չէ հաշիւ տեսնելու ժամը... Ո՞վ է ինձ չափ բախտաւոր: Քեռին պատուիրեց, որ ես ինքս խնդրեմ. բայց Թիւրքն ինձ ազատեց այդ բանից. նա ինքը պահանջեց որ դու խնդրես:

Իսկ մայրը մինչեւ վերջը չը լսեց: Յանկարծ նա ընկաւ կողքի վրայ եւ քնով անցաւ: Այդպէս քնում են փոքրիկ երեխաները երկար խաղալուց յետոյ: Գայիանէն ծածկեց նրան եւ սկսեց սպասել համբերութեամբ:

Մէլիք-Աւանն այս անգամ շատ ուշացաւ: Մինչեւ նրա գալը ամրոցում յայտնուեց մի ուրիշ այցելու, որ խօսում էր խիստ, սպառնալիքներ էր կարդում: Գայիանէն չը համբերեց եւ նոյնպէս կոշտ կերպով խօսեց: Այցելուն շուտ հեռացաւ, իսկ երբ Թէոսը իմաց տուեց որ գալիս է Դիզակի Մէլիքը, նա մոռացաւ ամէն բան, վազելով իր քեռու առաջ, բացականչեց.

— Ամէն ինչ պատրաստ է...

— Ես այդ գիտեմ, պատասխանեց քեռին, ձիու սանձը տալով Հայրապետին:

Իսկ երբ մտան սենեակ, նա դրկեց Գայիանէին եւ ուրախ կերպով շարունակեց.

— Մենք էլ պատրաստ ենք: Այժմ պէտք է տեսնել Մանասին...

— Նա էլի մարդ էր ուղարկել այստեղ. էլի իր էշն է քշում:

— Ի՞նչ էր ասում:

— Միեւնոյն սպառնալիքը: Կարծում է թէ խաբում ենք իրան եւ ասում է թէ ես իր ձեռքից չեմ պրծնի, եթէ մինչեւ անգամ Բէկի տանը լինեմ...

— Նա ոչինչ չը գիտէ. պէտք է տեսնել նրան. հարկաւոր է որ նա այստեղ լինի...

— Չէ՞ կարելի առանց նրան...

— Ինչո՞ւ:

— Է՛հ, Քե՛ռի...

Եւ Գայիանէն ծաղր ու արգահատանք արտայայտող մի ծամածռութիւն գործեց:

— Ո՛չ, անկարելի է... Բէկը մի ամբողջ ձիաւոր խումբ ունի... Դժուար է:

— Էլի՞ դժուար, յանկարծ խօսեց Աննա-Խաթունը, տեղից վեր թռչելով: — Դեռ երկու օր էլ ունենք, Ա-

ւան. եթէ այսօր պակաս տեղ է մնացել, ասա՛. այդ էլ կանեմ…

Բայց Մէլիք-Աւանը չը խօսեց, այլ բռնելով նրա ձեռքից… ծիծաղեց:

Վերջապէ՛ս…

ԺԳ.

Ջրի խորքից քսան եւ հինգ զոյգ աչքեր անձկութեամբ դիտում էին երկնքի այն մասը, որ տարածւած էր Քիրսի ձիւնապատ ճիւղաւորութիւնների վրայ: Կարծես այդտեղ մի հրաշք պիտի կատարւէր. կարծես ամպերի թեթեւ, փետրանման պատառները, որոնք այդ երեկոյ գարնանային տեսարան էին ներկայացնում դեռ ձիւների մէջ թաղւած լեռնաստանի վրայ, պիտի ծնէին մի չը տեսնւած, խորհրդաւոր նշան: Նայողները սպասում էին լուռ, զգոյշ, աշխատելով ոչ մի աղմուկ չը բարձրացնել:

Մի-մի ամպերի պատառւածքների մէջ երեւան էր գալիս լուսնի նորածին, բարակ եղջիւրը: Այդ ժամանակ ձորի խորքում սկսւում էր հանդարտ քրթմնջոց, որ ցոյց էր տալիս թէ լուսինն է այդպէս գրաւել քսան եւ հինգ մարդկանց ուշադրութիւնը:

— Դեռ բաւական ճանապարհ ունի:

— Ի՞նչ ես ասում… մայր է մտնում:

— Ամպը թոյլ չէ տալիս պարզ տեսնել:

— Ահա՛ նա կորաւ:

Լուսինը մտնում էր ամպի տակ եւ սպասողները դարձեալ լռում էին, դարձեալ իրանց հայեացքները բեւեռում էին երկնքի ծայրին:

Ինչո՞ւ էր լուսինը այդպէս սպասել տալիս:

Ահա նրա մի եղջիւրն անցաւ սարի ետեւը: Օդի մէջ տարածւած է անվրդով խաղաղութիւն: Ձորի գլխից մի մարդ իջաւ, զգուշութեամբ քայլելով մանր քարերի վրայ: Նա յայտնեց որ լուսինը մայր մտաւ ու աւելացրեց.

— Ոչինչ չը կայ… Քամին գիւղի կողմից է, բայց ոչ մի ձայն չէ բերում:

— Երկինքը վկայ, այս գործը չը յաջողւեց, ասաց մի մարդ, վեր թռչելով տեղից եւ հրացանը ճիտը դցելով: — Ես կը գնամ եւ կիմանամ թէ ինչու են քնել…

Նրան հետեւեցին մի քանիսն էլ, բայց մի քարի գլխից արձակւած հրամանը կանգնեցրեց ամէնքին:

— Դու ասացիր որ նշանը լուսինն է, Մանաս. ահա նա մայր մտաւ…

— Քիչ էլ սպասենք, ասաց Մանասը:

— Շատ է ուշ. այս ժամին պաս չեն բռնում: Գրաւ եմ գալիս, որ այժմ ամէնքը քնած են:

— Թող հէնց այդպէս լինի:

— Այն ժամանակ…

— Մենք մեր գործն ունենք, մոռացա՞ր:

— Գիտեմ, Մէլիքի տուն պիտի գնանք…

— Եւ տանենք աղջկան, աւելացրեց մի ուրիշը:

— Բայց ժամանակը զուր անցնում է: Սկսենք, մենք երկար ճանապարհ ունենք: Գոնէ լուսաբացին հասնենք Խաչէն:

— Համբերութիւն ունեցիր, Բա՛ղդասար:

— Շան հաչոց էլ չէ գալիս, ասաց ձորի գլխից իջած մարդը:

— Լսո՞ւմ ես, Մանաս:

— Դա լաւ նշան է, պատասխանեց խմբի առաջնորդը: — Շուն չէ հաչում, նշանակում է որ դրսում շուն չը կայ. ամէն մէկն այժմ նստած է օջախի մօտ եւ սպասում է թէ երբ մարդիկ կը կրծոտեն ոսկորները, որպէս զի յետոյ իրան տան: Դեռ ամէնքը հացի վրայ են…

Մանասը շատ չէր սխալւում: Թէեւ այդ ժամին ամէն տան սեղան էր բացւած, բայց համարեա ոչ ոք ձեռք չէր տալիս հացին. եւ լռութիւնը, որ կլանել էր Աւետարանոցը, հացկերոյթի համար չէր, այլ մի կարճ

հանդստութիւն էր երեք օրւայ անխոնջ իրարանցումից յետոյ:

Աղմկալի էր մանաւանդ Կիրակին, ուրախութիւնների վերջին օրը: Գիւղը ներկայացնում էր մի հսկայական խնջոյք. սփռոցները բացուած էին փողոցներում, կտուրների վրայ: Առատութիւնը կշտացրել էր ամէնքին, այնպէս որ Օսմանեան զինուորները հրաժարւում էին հիւրասիրութիւն ընդունելուց: Իսկ նրանց գլխաւորը կատարելապէս յոգնել էր ժողովրդի ցոյցերից, անվերջ կանչկռտոցներից:

Իրիկնապահին Գանձակից եկած զինուորը յանձնեց նրան Մուստաֆա-Բաշայի նամակը: Այն ժամանակ նա գտնըւում էր Մելիքի տանը եւ կարգադրութիւններ էր անում միւս օրւայ համար:

Կարդալով նամակը, նա ծիծաղեց եւ անհոգ կերպով յայտնեց իր զօքանչին, որ Պարսկաստան գնացած զօրքերը մօտ երկու շաբաթից յետոյ կը սկսեն ետ գալ: Պատրաստութիւններ էին հարկաւոր, բայց ամենից առաջ վաղւայ գործն էր:

Եւ նա գնաց, նորից պատուիրելով, որ առաւօտեան շուտ վերջացնեն ամէն ինչ, որպէս զի կէսօրից յետոյ աղջիկը բերուի իր մօտ:

Աննա-Խաթունը ճանապարհ դրեց նրան մինչեւ դրսի դռները, հեզ ու դողդոջուն, իբրեւ մի մայր, որի առաջ կանգնած էր աղջկանից բաժանւելու անհրաժեշտութիւնը, գլուխ տուեց եւ սիրտ ունեցաւ ասելու, որ վաղը ամէն ինչ կը կատարուի այնպէս, ինչպէս Բէկն է ցանկանում:

Վերջին անգամ հայեացք գցելով հեռացող տղամարդի վրայ, նա կատաղութիւնից կրճտացրեց ատամները եւ ետ դարձաւ բոլորովին կերպարանափոխուած Նրա մէջ սկսեց գործել տենդային եռանդը. ամէն տեղ հասաւ նա, չը մոռացաւ իր տնտեսութիւնը, ամէն մէկին ցոյց տուեց թէ ինչպէս պէտք է հաւաքել, տեղաւորել ամանները, թափթփած իրեղէնները: Ապա կանչեց այն բոլոր տղամարդկանց, որոնք վերջին շաբաթ ծառայել էին իր տանը, շնորհակալութիւն յայտնեց, վարձատրեց ու յանկարծ խօսքը փոխելով, ամէն մէկին առանձին-առանձին հրահանգ տուեց եւ ուղարկեց զանազան կողմեր:

Նա չէր շփոթւում, չէր շտապում. խօսում էր սառնասրտութեամբ, սիրտ էր տալիս: Այժմ նա մի վագր էր...

Իսկ Բէկը, գիւղում հանդիպելով ուրախացողների մի խմբի, նշան արաւ որ ամէնքը ցրուեն: Տանապետ Ահմէդը նրա կողմից յայտարարեց որ բաւական է, մնացածը կը շարունակուի վաղը: Ժողովուրդը հպատակուեց Բէկի կամքին. մթնեանց ետեւից անհետացան խմբերը, առանձին անհատները. ամէն տեղ խորին լռութիւն տիրեց: Կարծես գիւղին իմաց տուին, որ կեր ու խումը, հոգեկան հաճոյքները հանդստութիւն են պահանջում Բէկից, եւ նա սովորականից շուտ քնեց:

Երբեք գիշերն այնքան խորհրդաւոր, յուզիչ չէր եղել Աւետարանոցում. երբեք անհանդստութիւնն այնքան չէր տանջել մարդկանց:

Դիտմամբ ձգձգւող ընթրիքը արթուն էր պահում մեծերին. փոքրահասակները վաղուց էին քնել: Խօսք ու զրոյցը գնալով թուլանում էր, դառնում արհեստական, բռնազբօսիկ:

Վտանգաւոր, խեղդող ժամեր էին: Ծաւալի միջից նայում էր անյայտութիւնը. իւրաքանչիւր րոպէ կարող էր երեւան գալ որեւէ անակնկալ, չնչին հանգամանք, որ կը փչացնէր ամէն ինչ: Իւրաքանչիւր տուն ունէր իր անկոչ հիւրը, որ մանաւանդ այժմ հոգեհան հրեշտակ էր դառել:

Վերջին օրերում Թիւրք զինուորները սաստիկ երես էին առել. գեաւուրների ցոյց տուած հիւրասիրութիւնը, պատիւները, առատաձեռնութիւնը չէին ամոքել նրանց կոպիտ սրտերը, այլ, ընդհակառակն, ներշնչել էին աւելի սանձարձակ լրբութիւն, աւելի մեծ յանդուգ-

նութիւն: Բարեկենդանի տօները մռայլկոտութեան օրեր էին. ինչ ուզեցին, արին զինուորները. բայց նրանց ներեցին, ընդդիմութիւն, գանգատ չեղաւ:

Եւ այժմ, վերջին երեկոյեան, հարստահարողն ու հարստահարուողները նստած էին միմեանց դէմ, մի յարկի տակ: Հարստահարուողը կրօնական պարտք էր կատարում, իսկ նրա կրծքին չոքած հարստահարողը նոյն իսկ այդ վերջին ժամին էլ իրան չէր զրկում այդ անմեղ ուրախութիւնը թունաւորելու հաճոյքից:

Նա շատ լաւ էր շահագործում իր ստրուկի անսպառ համբերութիւնը: Եւ ստրուկը յօժարութեամբ ծծում էր թոյնը, դեռ երկիւղ էր կրում թէ նա քիչ կը լինի, խնայելու թուլութիւն յառաջացնէ: Թունաւորուածը տէպ-տէպ դուրս էր գնում, կանգնում էր խաւար երկնքի տակ եւ շուտով էլի ներս էր մտնում, լաւ նայում էր լցրած հրացանին:

— Ձայն չը կա՞յ:

— Ոչինչ չէ լսւում:

Հարցնողները եւ պատասխանողը տխրութեամբ շարժում էին իրանց գլուխները: Այստեղ էլ, տների մէջ, հետզհետէ յաղթող էր հանդիսանում այն կասկածը, որ ձորում յայտնեց Բաղդասարը:

Խոր գիշերը արդէն առաջ էր գալիս իր մրափեցնող թմրութեամբ. յօրանջողները աւելի եւ աւելի անզուսպ էին դառնում: Օջախների կողքից հեռացան թիւրք զինուորները. որը քնում էր, որը, մի անկիւն քաշուած, գիշերային զուարճութեան միտքն էր մշակում եւ ծուլութեամբ դիտում էր գեաւուրներին, որոնք հազարից մի անգամ, ձեւի համար, մի պատառ էին դնում իրանց բերանում, լաւ համարելով քիչ էլ ուտել:

Եւ յանկարծ... մի ահեղ պայթիւն պատռեց յօրանջող գիւղի գլխին: Մի հսկայական ցնցում էր դա, կարծես գետինն էլ շարժուեց եւ հարկադրեց ամէնքին վեր թռչել, դուրս վազել: Պարզ էր. հրացանի հարուած

որ լսեց պայմանաւորուած տեղում, Մէլիքի ամրոցի գլխից:

Աննա-Խաթունը փորձեց սպասողներին: Թէոսը դեռ ցած չէր դրել հրացանը, երբ լսեց մի ուրիշ թընդիւն: Մի րոպէ լռութիւն տիրեց, ահեղ, սիրտ ճաքեցնող լռութիւն: Եթէ նա քիչ էլ երկարանար, Աննա-Խաթունը եւ նրա աղջիկը պիտի քարանային:

Բայց ահա սկսուեց մի շատ, անկանոն, վայրիվերոյ հրացանաձգութիւն, որ ցոյց էր տալիս, թէ մարդիկ շնչասպառ էին դառնում անհամբերութիւնից եւ հիմա շտապում էին իմաց տալ միմեանց, որ ոչ ոք անպատրաստ չէ: Ճարճատիւնը սաստկանում էր. բայց նա չը խլացրեց այն հրացանաձգութիւնը, որ գալիս էր գետի ձորի կողմից: Նշանակում էր որ Մանասն էլ ժամանակին էր հասնում:

Սկիզբը շատ լաւ էր: Աննա-Խաթունը ներս մտաւ, ինքն էլ սկսեց պատրաստուել: Նա սպասում էր գիւղի զանազան կողմերն ուղարկած մարդկանց...

Խաղաղ, ընկճուած գիւղը, որ այնքան սրտաբաց ուրախութիւններ էր կատարում վերջին օրերը, դժոխք դարձաւ: Բարբարոսութիւնը այդ դրութեան հասցրեց:

Դրսում թագաւորում էր մի անհնարին ժխոր, կազմուած հրացանների ձայնից եւ շների սարսափելի հաչոցից. մարդու ձայնը այստեղ չէր բարձրանում: Տների մէջ էլ խուլ ճնչիւններ էին լսւում. եւ ամէն մի գնդակ խրւում էր մարդկային մարմնի մէջ: Սպանում էին: Գնդակը բաւական չէր, ուրիշ զէնք էր հանւում. եւ ամէն մէկը մորթում էր իր անսիրտ, դաժան հիւրին:

Սոսկալի է ստրուկը, երբ իր տիրոջից գազանութիւն է սովորում: Տարիների հեծեծանքը, արիւն-արտասունքի առուները հաւաքւում են, մի տեղ ձուլւում եւ դառնում են մի չեշտակի, անպայման մահացու հարուած: Ո՛րքան եւ երկար լինէր տանջանքների ժամանակամիջոցը, մի րոպէն բաւական էր՝ ամէն ինչ մոռա-

ցնել տալու համար. դա այն րոպէն է, երբ դահը հատուցում է ստանում:

Սպաննում էին շտապով, առանց աղմուկի. արիւնաթաթախ դիակները կանանց, աղջիկների քրքիջն էին յարուցանում: Անգթութիւնը փոխադարձ էր. դա զարհուրելի էր... Բարբարոսութեան զէնքը դարձել էր բարբարոսների դէմ. ոչ ոք չէր ազատուի նրանից. մի տեղ նա Օսմանեան հրացան էր, միւս տեղ սուր, որի վրայ փորագրուած էին Ղուրանի խօսքերը: Գործիք հայթայթում էր եւ ստրուկի տունը. կացին, ցակատ, խոփ — օգնում էր ամէն ինչ՝ երկաթ թէ փայտ:

Եւ մինչդեռ պղծուած օջախները այդպէս լուացւում, մաքրւում էին, Մանասի խումբը շրջապատել էր մի ցածրիկ տուն, որ Բէկի տան կողքին էր գտնւում: Այդտեղ էին Բէկի թիկնապահները, որոնք աւելի յայտնի էին «մարդակեր» անունով:

Մօտ քառասուն հոգուց բաղկացած այդ վոհմակը, որ հաւաքուած էր զանազան վայրենի ազգութիւններից, կարող էր քարուքանդ անել գիւղը, եթէ մի հատ զինւոր էլ չը մնար: Այդ հանգամանքը նախատեսել էր Մելիք-Աւանը. եւ Մանասը նրանից յանձնարարութիւն էր ստացել պինդ շրջափակել մարդակերների որջը:

Մի քանի մարդիկ բարձրացան կտուրը, հրացաններ պարպեցին երդիկից: Կատաղած վայրենիները աղմուկ բարձրացրին եւ սկսեցին միմեանց ետեւից դուրս վազել. բայց մի կարճ միջոցում մուտքի առաջ կուտւեցին նրանց դիակները. Մանասն այդտեղ խմբեց իր մարդկանց եւ գործում էր սրերով:

Յամառ կռիւը, գիշերային կոտորածի միակ տեսարանը, որ տեղի էր ունենում դրսում, զարթեցրեց տասնապետ Ահմէդին: Նա առաջ վազեց, բայց աղմուկից հասկացաւ թէ ինչ է կատարւում. եւ շնչասպառ հասնելով Բէկի դրան, սկսեց սաստիկ ծեծել:

— Վե՛ր կաց, էֆէնդի, կանչում էր նա. — յանցա՛նք, արիւնահեղութիւն...

— Ինչե՞ր ես ասում, քնաթաթախ գոռաց Սիւլէյման-Բէկը:

Նա շուտ չը զարթնեց: Նա անբաւական էր, որ իրան տարաժամ անհանգստութիւն պատճառեցին: Մի ուրիշ անգամ Ահմէդը կը դողար այդ ձայնից, բայց այժմ ուշադրութիւն չը դարձրեց եւ աւելի խիստ կերպով պահանջեց որ նա վեր կենայ:

— Կոտորում են Սելիմի խումբը, աղաղակեց նա յուսահատ ձայնով եւ խփեց փակուած դուռը:

Բէկը տեղից ցատկեց, մթութեան մէջ որոնում էր իր շորերը:

— Ինչո՞ւ, ո՞վ է կռւողը, հարցրեց նա:

— Գեաւուրները, էֆէնդի. չե՞ս լսում հրացանաձգութիւնը...

— Մոռացա՞ր որ դա իմ հարսանիքի պատճառով է եւ ես թոյլ տուեցի... Գուցէ երազով ես անցել, անպիտան...

— Ա՛խ, էֆէնդի, սուտ էր, մեզ խաբեցին անհաւատ շները... Ահա գալիս են դէպի մեզ...

— Խաբե՜լ... Ես ցոյց կը տամ... Հաւաքիր զօրքը... Մի հատ շուն չը թողնել... Վազի՛ր, շո՛ւտ...

Ահմէդը ժպտաց. իր հրամանատարի խրոխտ ձայնն էր, որ կռւի մէջ մեռածներին էլ հոգի էր տալիս:

Բայց միեւնոյն ժամանակ նա գլխով բացասական նշան արաւ. բանը բանից անցել էր:

Նա տեսաւ, որ մի քանի մարդիկ վազում են դէպի Բէկի տունը եւ պինդ սեղմուեց իր տիրոջ դրանը: Թընդաց նրա հրացանը եւ միաժամանակ նրա կրծքից դուրս թռաւ յաղթական աղաղակը. յարձակւողներից մէկը գետին գլորւեց: Բայց բանը սրանով չը վերջացաւ. կենդանի մնացածները աւելի կատաղի կերպով առաջ եկան: Ահմէդին մնում էր միայն բռնել իր հրացանի փողից եւ գործ ածել նրան երկաթի մահակի նման. այդպէս էլ կարելի էր պաշտպանել այն մուտքը, որի

մոտ նա վճռել էր վերջին շունչը արձակել իբրեւ հաւատարիմ ծառայ:

Բէկի պոռոցներին նա այլեւս չէր պատասխանում: Եւ այն ժամանակ, երբ նա երկու ձեռքով բարձրացրած հրացանը ուզում էր իջեցնել յարձակւողներից մէկի գլխին, ուղիղ նրա աչքերի առաջ փայլատակեց հրացանը եւ նա գլորւեց, բացականչելով.

— Ինձ օնբաշի Ահմէդ կ՚ասեն...

Դուռը սկսեցին խորտակել: Սուլէյման-Բէկը կատաղած այս ու այն կողմն էր ընկնում, հայհոյում էր: Գտաւ իր սուրը, բայց այնքան վրդովւած էր, որ չը գիտէր թէ ինչպէս սկսէ գործը: Դրսից էլ հայհոյանքներով պատասխանեցին, իսկ մէկը բարակ ու սուր ձայնով աւելացրեց.

— Դուրս արի, կատաղած շուն, Մանասն սպասում է քեզ...

Աւազակապետի անունը երբեք այնպիսի կատաղութիւն չէր պատճառել Բէկին, ինչպէս այս սարսափելի ժամին: Նա հասկացաւ թէ ովքեր են յարձակւել իր մարդկանց վրայ: Ահմէդը սխալւում էր. ամէն ինչ դեռ կորած չէ...

Նա վերցրեց սուրը եւ անցաւ տան ետեւի կողմը, ուր մի փոքրիկ դուռ տանում էր դէպի ձիերու ախոռը: Մտաւ այդտեղ, տեսաւ քնած ծառային, բայց չը զարթեցրեց նրան: Դուրս քաշել ձիերից մէկը, թռչել մօտիկ գիւղը եւ զինւորներ բերել աւազակների դէմ — այս միտքն էր որ կայծակի պէս անցաւ նրա գլխով: Բայց մթութեան մէջ մի բան ընկաւ նրա ոտի տակ եւ պղնձի ձայն հանեց. վերցրեց — դա զինւորական փող էր: Պղնձի բերանը մի ակնթարթում յիշեցրեց հրամանատարին թէ կան զինւորներ եւ այս գիւղում. նրանք էլ կարող են հաւաքւել:

Ձին մոռացւեց. Բէկը կիսամերկ դուրս վազեց ախոռից, բարձրացաւ մի կտուր: Հրացանաձգութիւնը

դադարել էր, գիշերը խաղաղութիւն էր հաստատում անհամար աստղերի տակ:

Փողը խուլոտ, յուսահատական հնչիւններ տարածեց գիւղի վրայ եւ նորից աղմուկը վերանորոգւեց: Տները կատաղի աղաղակ բարձրացրին, այս ու այն կողմից ճրագներ երեւացին եւ մարդկանց ձայներ լսւեցին: Բայց Բէկն ուզում էր խլացնել բոլոր ձայները. նա փչում էր ամբողջ ոյժով, կանչում էր իր զինւորներին: Նրա մի ձեռքից կախ ընկած էր մերկ սուրը. նրա աչքերը տրաքւում էին սաստիկ լարւած ոյժից. հեռու ձորի կողմից անդրադառնում էր պղնձի կանչոցների արձագանգը: Բայց ի զուր. Օսմանեան բանակն այլեւս չէր կարող լսել իր հրամանատարի կատաղի գոչիւնները...

Փողը մատնեց. բարեկամների փոխարէն նա հաւաքում էր թշնամիներին: Ահա մի փողոցում երեւաց մի խումբ, որին առաջնորդում էր մի մեծ ճրագ: Նա գալիս էր դէպի այս կողմը:

Հրացանները նորից ճարճատիւն հանեցին եւ մի քանի գնդակներ կրակէ ճանճերի նման տզզալով թռան փողահարի գլխի վրայով: Միեւնոյն ժամանակ նրա տրաքւող աչքերը նշմարեցին, որ մի քանի տներից դուրս են քաշւում զինւորների դիակներ:

Նրա ականջին հասան ծիծաղի ձայներ. կատաղութիւնը կայծեր ցայտեցրեց նրա աչքերից եւ նա, մօտենալով կտուրի ծայրին, ցատկեց, ընկաւ ինչ որ ցանկապատի նեղ արանքը: Սուրը դուրս թռաւ նրա ձեռքից. բայց նա չորոնեց նրան, այլ վազեց, անյայտացաւ խաւարի մէջ:

Այդ միջոցին վերեւից եկող խումբը մօտենում էր Բէկի տանը: Թէոսը առջեւից տանում էր ճրագը, որ երբեմն լուսաւորում էր Աննա-Խաթունի աներկիւղ, լուրջ դէմքը:

Խումբը գնալով ստուարանում էր. այս ու այն կողմից նոր մարդիկ էին երեւան գալիս եւ սկսում էին

պատմել թէ ինչպէս գործ կատարեցին։ Կարճ ու երկար պատմութիւններ էին դրանք եւ ունէին միանման վերջաբան։ Դժուար թէ հեշտ կերպով, յամառ մաքառումից յետոյ, թէ առանց որ եւ է մրցման — միեւնոյն էր, ոչ մի տեղ սպաննողի ձեռքը չէր հրաժարուել գործելուց։

Աննա-Խաթունը պարտք էր համարում խրախուսել ամէն մէկին՝ իր գոհունակութիւնը յայտնելով։ Եւ երբեմն, երբ նա կանգ էր առնում որեւէ հետաքրքրական պատմութիւն լաւ լսելու համար, Թէոսը երեսը դարձնում էր դէպի խումբը, բարձրացնում էր ճրագը. այդ ժամանակ շողշողուն լոյսեր էին թափւում Աննա-Խաթունի ձեռքում բռնած մերկ սրի վրայ։

Նա հարկաւոր էր համարել զինուել, նա դեռ չէր հաւատում թէ այլեւս կռիւ չի լինի։ Գաղտնիք այլեւս չը կար. եթէ կենդանի են մնացել Օսմանցիները, նրանք արդէն գիտեն որ դաւաճանները կոտորած են անում. եւ եթէ կամենան դիմադրելու կամ պատժելու փորձ անել, կռիւը տեղի կունենայ դրսում, բացարձակ։ Ահա թէ ինչու էր նա վերցրել իր ամուսնու սուրը եւ շարունակ պահանջում էր, որ մարդիկ առանց զէնքի դուրս չը գան տանից։

Նրան լսում էին ամէնքը. իրերի բերմունքով այդ կինը, ինքն ըստ ինքեան յանկարծ, հրամանատար էր դարձել։ Խումբը կանգնեց Բէկի տան առաջ։ Մութը, մեռելութիւնը կլանել էին այդ ահարկու օթեւանը. Ահմէդը լուռ ու անշարժ տարածուած էր արեան լճակի մէջ։

Դռները բաց էին. բայց եթէ պատերն էլ փլւած լինէին, ոչ ոք չէր հաւատայ թէ Բէկը այդտեղ չէ։ Շատ լաւ էին ճանաչում այդ մարդուն եւ գիտէին, որ եթէ նա մենակ ազատուած լինի, ոչինչ էր այս գիշերուայ ամբողջ գործը։ Աննա-Խաթունը հրամայեց առաջ գնալ։ Նա ինքը ետ չէր մնում։ Բայց յանկարծ մի մութ անկիւնից դուրս վազեց Մանասը եւ, հասկանալով թէ ինչ են ուզում մարդիկ, կանչեց.

— Զո՛ւր է, ո՛չ ոք չը կայ այդտեղ...

Երկու տարուայ անջատումից յետոյ Աննա-Խաթունը եւ Մանասը հանդիպեցին միմեանց։ Երկուսն էլ սրեր էին բռնած, երկուսն էլ ժպտացին միմեանց նայելով։ Մանասն շտապեց աչքալոյս տալ. մարդակերներից մէկըն էլ չէր ազատուել։

— Իսկ նա՞, որ ամենամեծ մարդակերն է, հարցրեց Մէլիքի կինը։

Նա չը կար, կորել էր։

Այդ իրողութիւնը սարի պէս ծանրացաւ լսողների վրայ։ Նա ազատուել է... Բայց ի՞նչպէս, ո՞ւր է փախել։ Մանասը պատմեց, որ նրա չորերի մի մասը սենեակում է մնացել, իսկ ձիապահը, որ բռնուել էր յանկարծակի, ասում էր թէ ախոռից ձի չէ հանուած։

Փախուստը տեղի էր ունեցել հապճեպով. ոտով, կիսով չափ մերկ՝ նա հեռու չի գնայ։ Աննա-Խաթունն այլեւս ժամանակ չը կորցրեց. պէտք էր ման գալ, որոնել։ Նա մարդիկ ուղարկեց գետի ձորը, պատուիրելով պտտել ամէն մի խոռոչ, ամէն մի քարի տակ։ Իսկ Մանասը իր մարդկանց հետ վազեց դէպի հիւսիսային կողմը։

Որոնում էին գիւղի մէջ։ Շտապով, վազէվազ՝ խուզարկում էին ամէն մի ծակ, բաց էին անում հաւաբոյների, ախոռների դռները։ Քանիսնե՛րն էին ցանկանում լինել առաջին գտնողը, առաջին հարուած իջեցնողը։

Դա մի կատաղի որս էր. շները գիտէին որ յաղթուած գազանը ծակ է մտել եւ կրկնապատկել էին իրանց եռանդը։

ԺԴ.

Կար մէկը, որի ձայնը այդ ժամին չէր լսւում:

Մէլիքի տունը դատարկ էր, մութ: Բայց եթէ մի մարդ մօտենար ամրոցի շրջապարիսպին, կը յիշէր այն տեսարանը, որ տեղի ունէր քահանայի սպանութեան օրը:

Նոյն տեղում կանգնած էր Գայիանէն եւ նոյնպէս յափշտակւած նայում էր գիւղին: Բայց այս անգամ նրա աչքերը զզուանք եւ կատաղութիւն չէին թափում աշխարհի վրայ. գիշերային խառն ու խուլ աղաղակներից նա մի որոշ բան չէր հասկանում եւ նրա չքնաղ հայեացքը այժմ պատկերացնում էր երերուն յոյս, յաջողութեան եւ անյաջողութեան մերթ խաղաղ եւ մերթ անհանգիստ, մրրկայոյզ մրցութիւն:

Դարձեալ Մէհրին կուչ էր եկել նրա մօտ: Հինաւուրց պառաւը զգում էր, որ ներքեւում, մութի մէջ, կատարւում է ինչ որ զարհուրելի գործ եւ դողում էր սարսափից: Բայց հիմա էլ նրան էր յանձնըւած Գայիանէն, եւ նա պարտաւոր էր աղջկայ նեցուկն ու թիկնապահը դառնալ:

Դուրս քաշելով սուրը պատեանից, Աննա-Խաթունը յայտարարել էր, որ միայն ինքը կը գնայ արիւնոտ տները տեսնելու եւ, եթէ հարկաւոր է, կռուի գործը ղեկավարելու: Նա կամենում էր, որ Գայիանէն տանը մնայ:

— Չէ կարելի կռիւ գնալ, չունենալով ետեւում պահեստի մարդիկ, ասաց նա: — Սպասիր այստեղ: Առաջ ես, յետոյ դու — այսպէս է Աստուած կարգադրել այն ժամից, երբ ես քո ծնողը դարձայ: Քեզ եմ թողնում իմ երեխաներին, քո հօր օջախը, եւ եթէ ես ընկնեմ, չը տեսնելով մեր ուխտի կատարումը, շատ չը տրտմես. կ'ասես քեռուդ, որ ես կատարեցի իմ տուած խօսքը: Բայց եթէ բոլորովին զուր էր այս ուխտը, եւ այս գիշերը պիտի աւելի ամրացնէ մեր թշուառութեան շղթաները, այն ժամանակ դու էլ քո տուած խօս-

քը կը կատարես: Չարժէ ապրել առանց ամօթի, լսո՞ւմ ես: Վաղը քո հարսանիքն է, եթէ Աստուած մեզ չը խըղճայ այս գիշեր...

Երբեք նա այսքան կտրուկ, անվեհեր չէր եղել: Պինդ սեղմելով աղջկան իր գրկի մէջ, նա չը համարձակւեց արտասունք կաթեցնել եւ թոյլ չը տուեց, որ Գայիանէն էլ խօսէ: Շտապով, առանց որեւէ տատանման, նա հեռացաւ իր տանից. իսկ աղջիկը գնաց դիտելու պարսպի գլխից:

Սկզբում մեծ էր Գայիանէի հաւատը, որ վերջ ի վերջոյ յաջողութիւն կը լինի: Բայց երբ անյայտութեամբ լցւած մութի մէջ կանչեց զինուորական փողը, նա ցնցըւեց ամբողջ մարմնով: Զարհուրելի նշան. զինուորները հաւաքւում են... Մէհրին ցած կը գլորւէր, եթէ Գայիանէն նրան չը բռնէր...

Գրկելով պառաւի մէջքը, նա տուն գնաց: Պէտք էր պատրաստըւել... Առաջ նա հոգ տարաւ իր դայեակի մասին, որ ահից շնչասպառ էր դառնում: Ջուր խմացրեց նրան, պառկեցրեց իր սենեակում եւ հանգստացրեց, ասելով թէ այլեւս վտանգ չը կայ:

Մէհրին կարօտ էր այդ տեսակ խօսքերի, թէկեւ սուտ էլ լինէին: Եւ երբ նա լռեց, թաղւելով վերմակի տակ, Գայիանէն անցաւ մօր սենեակը:

Այժմ նա բոլորովին մենակ էր ամրոցում: Յովսէփը երեկոյեան էր վերցրել իր խէնջարը եւ գնացել էր իր համար նշանակւած տեղը, մի աղքատ այրու տուն: Նազլուն Մարթայի մօտ էր, ներքին յարկի սենեակում: Վերջին օրերը երեխան պառկած էր եւ Նազլուն չէր հեռանում նրա անկողնից. նոյն իսկ բարեկենդանի աղմուկները դուրս չը հանեցին նրան այն անկիւնից, ուր հալւում էր փոքրիկը, չը կարողանալով ասել թէ ինչ է իր ցաւը:

Իսկ Նազլուն միայն այդ էր ուզում իմանալ: Այժմ նա այլեւս ժանիքներ էլ չէր ուզում...

Եւ մենակութիւնը աւելի էր դրդում Գայիանէին: Ամէն ինչ լուռ է եւ անշարժ, կարծես նրա համար, որ յամառութեամբ պնդէ, թէ Գայիանէն սխալուած չէ, թէ գործը չը յաջողուեց: Տխուր է մօր դատարկ սենեակը, կարծես լաց է լինում. նոյն իսկ ճրագի բոցն էլ մի առանձին յուսահատութեամբ է երերում. նա էլ, ուրեմն, գիտէ, որ դրսում ամէն ինչ ձեռքից գնաց:

Ամէն ինչ... Կայ, երեւի, մի անկիւն, մի անծանօթ տեղ, ուր այդ ժամին թաղնըւած է մի ամեհի ույժ, եւ եթէ նա գայ, կարող է նորից կերպարանափոխել կռւը, վանդնեցնել խորտակուածներին եւ ջնջել բոլոր հրէշներին, որոնք չեն թոյլ տալիս իրանց զոհերին դուրս գալ դանակի տակից:

Կայ, երեւի... Բայց ի՞նչպէս կանչել նրան, ո՞ւր որոնել: Սիրտը թրթռում է անհանգիստ կերպով, ըզգում է, որ միայն մի փոքրիկ խէնջար է դրած իր վրայ: Հիմա խօսքը պողպատին է պատկանում:

Ժամանակ է... Թըւում էր թէ գիշերը թռչում է թեւ առած. թըւում էր թէ վաղուց անցել է մօր դրած պայմանաժամը եւ գալիս է հարսանիքի օրը, որի առաջին լոյսերը պիտի ընկնեն մօր գլխի վրայ: Գնալ, թէ չէ ուշ կը լինի...

Վերջին րոպէին խօսում է հայրական տունը: Մայրը գնալիս պինդ դրկեց աղջկան. իսկ սա ո՞ւմ հրաժեշտ տայ...

Բռնկըւում է՝ մի սիրելի բան համբուրելու, վերջին խօսք արտասանելու տենչանքը: Արիւնը եռում է այդ մտքից, պտտում է երակները եւ մի հրային հոսանք է տարածում ոսկորների մէջ:

Լուռ մի աղօթք երկու խօսքով, մի կարճ խընդրուածք շշուկի, հառաչանքի ձեւով — ո՛րքան անդիմադրելի է այդ կարօտը: Եւ նրա այրող աչքերը որոնում են մի պատկեր, մի սրբազան նշան:

Պատի ճակատից կախուած է մի չերտաւոր մորթի... Մէլիք-Յուսէինի քաջութեան մի նշանն է դա:

Տարիներ առաջ Արաքսի դաշտային ափերում նա մի վագր էր սպաննել իր ձեռքով եւ քերթելով նրա մորթին, կախել էր իր պատից:

Գայիանէն վազեց, իր շառագունած դէմքը դրեց ամեհի գազանի մազերի վրայ եւ մի անզուսպ ջերմեռանդութեամբ հեծեծաց.

— Հա՛յր, հա՛յր...

Աղօթքը հանդարտացնող էր: Հայրական տունն այլեւս չէր կանգնեցնում նրան...

Պատշգամբի վրայ ինչ որ թխկոց լսեց: Խայթըւածի պէս ցնցըւելով, Գայիանէն մի քանի քայլ առաջ վազեց, բայց նոյն թափով ետ ու ետ մղւեց:

Շէմքում կանգնած էր մի սարսափելի մարդ: Բոբիկ, առանց վերնազգեստի, բաց գլխով, թուխ ու յուղուած, փայլեցնելով աչքերի սպիտակուցը, զինւորական փողը ձեռքում:

Բէկը...

Նա շունչ էր առնում, չը հաւատալով իր աչքերին:

Խորովելով կատաղութիւնից, յոյսը դրած Աւետարանոցին նեղ ու ոլորուն փողոցների վրայ, ամէն տեղից լսելով իրան որոնողների հայհոյանքները, նա փախչում էր, երբ յանկարծ մի սքանչելի հանգատութիւն զգաց: Հասել էր մի լուռ տեղ, ուր որոնող չը կար: Կանգ առաւ, գլուխը բարձրացրեց. Մէլիքի տունն էր, դարձեալ խոնարհ ու հանդարտ, քնած այդ սարսափելի ժամին: Դէպի այնտեղ քաշեցին նրա ոտները: Փախչե՞լ, այն էլ այդ տան մօտից... Զզուելի վախկոտը կարող էր թողնել այնպիսի նշանածին եւ անհետանալ՝ իր գլուխն ազատելու համար:

Նա առաջ վազեց: Դռները բաց էին, ներսում կատարեալ մեռելութիւն...

Ապահով անկիւն չէր ուզում նա այդ տնից: Հարիւրաւոր սրեր բարձրանան, նա իր մերկ ձեռքերով կը բռնէր նրանց բերանը. թող աջ ու ձախ հրացաններ գոռան, իր մսի մէջ նա կը սեղմէր շիկացած գնդակները,

կանգնէր կրակի եւ արեան ծովերով, բայց կը հասնէր այն աղջկան, որ ուզում է իր կինը դառնալ: Եւ եթէ բոլոր ճանապարհները փակեն նրա ետեւից, եթէ կարելի չը լինի դուրս տանել դրախտի գեղեցկուհուն, գոնէ այնտեղ, կրակի եւ ծխի մէջ, արիւնաթաթախ, մահամերձ, բռնել նրան, սեղմել թեւի տակ. գոնէ ծծել վարդագոյն կաշին, գոնէ մի հպաւորութիւն, զգալ փափուկ մարմնի տաքութիւնը, հոտոտել, խածնել... Ապա առիւծի նման միջից կէս անել նրան, որ ուրիշի ձեռքը չընկնէ, ու... մեռնել նրա դիակի կողքին...

Նա ռռնաց այդ տենչանքից եւ ներս վազեց: Ո՛չ ոք դուրս չեկաւ, շուն էլ չը կար բակում:

Եւ ահա... միմեանց հանդէպ, մենակ, առանց որ եւ է արգելքի... Եւ հրաշք, միշտ հրաշք... Աղջիկը մոռացնել տուեց ամէն ինչ, փախստականը դիւթուած էր: Կատաղի էր նրա հարսնացուն, ո՜րքան կատաղի... Ոչինչ էր այն օրը, երբ սպաննըւում էր քահանան: Մի վայրկեան եւս — եւ գեղեցկուհին կատարելապէս կը խենթացնէր նրան իր չանթերով:

— Մե՛ծ մարգարէ, գոռաց նա, վար գցեց փողը եւ, թեւերը տարածած, ներս վազեց...

Գայիանէն ձեռքը տարաւ դէպի ծոցը, մի արագ շարժում գործեց եւ փոքրիկ խանջարը պսպղաց նրա աջ ձեռքում: Բէկի հիացմունքը զարհուրելի կատաղութեան փոխուեց:

Աղջիկը եւ սո՜ւր... Նա այդպիսի բան չէր ենթադրել, եւ կրճտացնելով ատամները, գոռաց: Բայց հարուածը անսխալ էր, ճեշտակի. նա պատրաստըւած էր վաղուց եւ իջաւ յարձակւողի կրծքին: Մի րոպէ պողպատն էր, որ բաժանում էր երկուսին. այդ տարածութիւնը արագ կարճանում էր:

Բացուեց Բէկի բերանը, խոպոտ, արեան մէջ խեղդըւող գոռոցներով հայհոյանքներ ժայթքեց: Բարձրացան նրա թաթերը, ընկան աղջկայ ուսերի վրայ եւ սկսեցին սարսափելի ոյժով քաշել նրանց դէպի առաջ,

դէպի այն կուրծքը, որի մէջ ցցուած սուրը աւելի եւ աւելի խոր էր գնում: Նա ուզում էր պատռել, կտոր-կտոր անել այդ որսը, որին այժմ էին դիպչում իր ձեռքերը:

Արդէն նրա կրակոտ շունչը հասնում էր Գայիանէի դէմքին, իսկ բացուած բերանի երկու շարք սպիտակ ատամները պատրաստ էին ծուատել նրա քնքոյշ միսը:

Գայիանէն պաշտպանւում էր: Վերջին անգամ տասըն եւ ութ տարիների ոյժը թափելով խէնջարի կոթի վրայ, նա իր մարմնի դիւրաթեքութիւնը մի տեղ հաւաքեց եւ սկսեց ետ քաշուել այդ սարսափելի գրկից, ուսերի վրայ ծանրացած ջղուտ թաթերից:

Մրցութիւնը կատաղի էր, բայց կարճատեւ: Գայիանէին յաջողուեց երկու ձեռքով ետ մղել վիրաւոր գազանին, բայց ինքն էլ մնաց մխուած իր տեղը: Նրա զոհը ծանր կերպով տատանուելով, գնաց մէջքի վրայ, սակայն ընկնելիս բռնեց սպաննողի փէշից...

Նա բաց չէր թողնում նրան, ճիգ էր թափում, որ քաշէ նրան, մօտեցնէ իր միակ զէնքին — ատամներին: Բայց ի զո՜ւր: Գայիանէն կռացաւ, կրծքից դուրս քաշեց խէնջարը: Լայն բացուած վէրքից արիւնը հոսեց առուի նման: Բէկը մռնչում էր ինչպէս վիշապ, խռռացնում էր:

Վերջին շունչի վրայ էլ նա չէր մոռանում, որ իրան սպաննողը մի աղջիկ է, մէկը այն թոյլ, անլեզու արարածներից, որոնք հարիւրներով, հազարներով հեծում են Օսմանցիների գրկում: Նա սարսափելի ջանքեր էր գործ դնում, բայց դրանից աւելի եւ աւելի թուլանում էր: Նրա բերանից էլ արիւն գնաց. եւ սակայն բաց չը թողեց իր բռնած փէշը, կարծես ուզում էր որ իր նըշանածը քարացած մնայ իր կողքում, նայէ, տեսնէ իր զարհուրելի աչքերը, իր արիւնն ու ատամները...

Եւ Գայիանէն չարհամարհեց այդ վերջին ցանկութիւնը: Լուռ ու անշարժ, վառուած իր թափած արեան ջերմութեամբ, գեղեցիկ սպաննողը, որպէս մի դիչե-

րային յաւերժահարս, նայում էր իր սարսափելի զոհին եւ նրա օրհասական ճիչերին պատասխանում էր մի անհոգ հեգնութեամբ, որ մեղմ կերպով ետ էր տարել վարդագոյն շրթունքները եւ սուր ճառագայթների պէս ցայտում էր հրաշալի աչքերից:

Ճրագը լուսաւորում էր կեանքն ու մահը: Կեանքը գեղեցիկ էր իբրեւ շառագունած արշալոյս. նրա բռնած խէնջարի ծայրից դանդաղ կաթում էր արիւնը: Մարդկային վրէժը... Թաւալւող դիակ, սարսափելի խոցներ, որ վերջին անգամ արձակում էին պատառոտած սրտի կտորները, արեան ցայտեր, կրակ եւ գալարումն, իսկ այդ բոլորի վրայ մի հրեշտակ, գեղեցիկ, անգութ...

Նա զզւեց միայն այն ժամանակ, երբ սիրիացին անշարժացաւ: Դիակը նողկանքի էր արժանի. եւ նա խլեց իր հանդերձի ծայրը փայտացող ձեռքից, մի կողմ գցեց խէնջարն ու վազեց դուրս: Այդտեղ գիշերային զովութիւնը փայփայեց նրա դէմքը եւ մի սիրուն դողոց խառնեց արեան թրթռումների հետ: Ճակատը դնելով փայտէ սիւնի վրայ, նա սկսեց հանգստանալ:

Նոյն միջոցին ցածրում ամբողջ գիւղը խօսում, աղաղակում էր: Տներում մարդ չէր մնացել: Որոնողները վերադառնում էին ձեռնունայն, հարիւր ու մի ենթադրութիւնների նիւթ տալով խմբւած մարդկանց, որոնք գուշակութիւններ էին անում, վիճում էին:

Վերադարձաւ եւ այն խումբը, որին Աննա-Խաթունը երկրորդ անգամ տարել էր դէպի ձորը: Այդտեղ էր եւ Յովսէփը: Նա այժմ բաց էր արել ճակատը, խօսում էր փորձւած մարդու վստահութեամբ, կարծիք էր յայտնում, հաւանութիւն էր տալիս կամ հերքում էր, վկայութիւններ բերելով իր գրքերից: Մի գիշերւայ ընթացքում այդ երեխան կատարեալ տղամարդ էր դարձել. նա էլ վստահաւորներից մէկն էր. նա էլ սպաննել էլ...

Վիճաբանութիւններին, ենթադրութիւններին վերջ դրեց Աննա-Խաթունը: Յայտնի էր որ գիւղի չորս կողմում ոչ մի հետք չէր գտնւել, բայց եւ այնպէս ոչ ոքի համար կասկած չը կար, որ Բէկն ազատւել էր փախչելով:

Ի՞նչպէս գտնել: Վճռեցին ձիաւորներ ուղարկել մօտիկ գիւղերը, պատուիրելով նրանց մինչեւ լուսաբացը խուզարկել բոլոր ճանապարհները: Բացի դրանից, Մէլիքի այրին պահանջեց որ ոչ ոք չը քնէ, մինչեւ որ կը պարզւի դրութիւնը: Հրացանների պակասութիւն չը կար. իսկոյն մի ստուար խումբ կազմւեց, որ սկսեց շրջագայել ամէն տեղ:

Այդ ժամանակ Աննա-Խաթունը Յովսէփի եւ իր մարդկանց հետ գնաց տուն, ասելով որ ինքն էլ չի քնի: Գիւղի վերին մասերում խուզարկողները միշտ նրան ասել էին թէ ամրոցի շուրջը հանդարտութիւն է տիրում եւ նա հաւատացած էր որ այնտեղ ոչինչ չը կայ:

Վերադառնում էր նա, բայց մտատանջութիւնը, անյայտութիւնը այժմ աւելի սաստիկ էին սեղմում նրա կոկորդը: Մարդիկ հաւատացած էին որ գործը հեշտ է եւ շուտ կը վերջանայ: Բայց ի՞նչ դուրս եկաւ... Դըրսից էլ լուրեր չը կան, մինչդեռ թւում էր թէ մօտակայ գիւղերը վաղուց պիտի տեղեկութիւններ հասցրած լինէին:

Այնքան ծանր էին այդ կասկածները, որ նա մոռացել էր իր աղջկան: Եւ տխրութեամբ շարժելով գլուխը, նա կանչեց Աստուծուն, պատուիրեց երկու մարդկանց պահապան կանգնել պարիսպների վրայ. ապա հրամայեց Թէոսին իսկոյն ձի պատրաստել եւ թռչել Տող, Մէլիք-Աւանի մօտ:

— Կասես որ ամէն ինչ լաւ էր, բայց Բէկն ազատւեց...

— Եւ մենք որոնում ենք, մեր ձեռքից նա չի ազատւի, աւելացրեց Յովսէփը, պատուիրելով Թէոսին չը մոռանալ այդ խօսքերը:

Վերեւից մէկը ինչ որ տարօրինակ աղաղակ արձակեց եւ արագութեամբ ցած վազեց: Յովսէփն իսկոյն ճանաչեց Գայիանէին եւ կանչեց.

— Եթէ տեսնէի՛ր, քո՛յրիկ...

Գայիանէն հեկեկալով փաթաթուեց մօր վզին եւ սկսեց ինչ որ կցկտուր խօսքեր շշնջել: Մօտեցրին ճըրագը եւ մայրը սոսկաց, տեսնելով նրա արինոտ զգեստը:

— Քեզ վիրաւորե՞լ են, աղաղակեց նա խելագարի նման:

— Նա այնտե՛ղ է, վերեւում, խօսեց այժմ արդէն պարզ ու վստահ Գայիանէն:

— Բէ՛կը...

Այս բացագանչութիւնը դուրս թռաւ ամէնքի բերանից:

— Ի՞նչ էք կանգնել, տղերք, Յա՛րութիւն, Սարգիս... Դռները փակեցէք... Տունն իմն է, քանդեցէք, կրակ տուէք... Ամէնքս միասին կոտորւենք եւ նրան էլ մեզ հետ տանենք...

Աննա-Խաթունը վառուել էր, այլեւս ոչինչ չէր ուզում լսել: Տեսնելով որ իր հրամանները կայծակի արագութեամբ չեն կատարւում, նա ինքը գնաց, որ դռները փակէ: Բայց Գայիանէն բռնեց նրան եւ բարձր ձայնով էլի կրկնեց.

— Ջուր է... Նա չազատուեց իմ ձեռքից:

Զարմանքն ու ուրախութիւնը ռռնոց բարձրացրին բակում: Ամէնքը վազեցին վերեւ. միայն մայրն էր, որ թուլացաւ, ընկաւ Գայիանէի գիրկը:

Պատի գլխին կանգնածներից մէկը ձայն տուեց, իմացրեց գիւղին: Նորից գիշերը աղմկեց, նորից շները հաչեցին: Աննա-Խաթունը ուրախութեան արտասունքներ էր թափում, լիզում էր արինաթաթախ աղջկայ դէմքը: Նա թափում էր հարցերի կարկուտ եւ յուզմունքից չէր սպասում նրանց պատասխանին...

— Թէո՛ս, թուխ, յանկարծ կանչեց նա: — Այժմ հօ խմա՞ցար:

— Թէո՛ս, սպասի՛ր, գոռաց Յովսէփը վերեւից:

Եւ կրակ կտրածի պէս ցած վազելով, նա յայտնեց, որ ինքն է տանում լուրը: Մայրը խլեց ձիու սանձը նրա ձեռքից. մութ գիշեր, դժուար ճանապարհ եւ ո՞վ գիտէ, գուցէ այն կողմերում կռիւ է, գուցէ փախչող փախչողի ետեւից է. իսկ այդ անփորձ երեխան շատ է ոտը առաջ դրել, բոլորովին մոռացել է թէ ով է ինքը: Բայց Յովսէփը յաղթեց, յանկարծ բարձրանալով թամբի գլուխը առանց ուրիշի օգնութեան:

— Առաւօտեան ես կը բերեմ Շահնազարին, որ տեսնէ մեր գիւղը, ասաց նա, ուղղելով գօտուց կախ արած իր խէնջարը:

Ձին շարժուեց, իսկ կաղ հեծեալը, երեխայի պէս թուքլոտելով նրա վրայ, կանչեց.

— Մի՞տդ է, քո՛յրիկ... Քեռին հիմա չի ասի թէ մենք երեխայ ենք...

Քիչ անցած՝ Թէոսը հեծաւ ջորին եւ գնաց նրա ետեւից:

ԺԵ.

Լուսանում էր, բայց մարդկանց հոսանքը դեռ չէր դադարել: Գալիս էին գիւղից, բարձրանում էին Մէլիքի սանդուխներով, նայում էին սպանուածին, խօսում էին քթի տակ: Ամէնքը չէին վերադառնում տուն. ամրոցի բակում հաւաքուած էր մի մեծ խումբ, որ լուռ սպասում էր ինչ որ բանի: Այդտեղ էր եւ Մանասը:

Այդ միջոցին գիւղից գիւղ մարդիկ էին վազում, լուրեր էին տանում: Մի քանի հատ էլ Աւետարանոց մտան:

Ամէնից յետոյ եկաւ Ասլանը իր քրտնած, շնչասպառ ձիու վրայ: Նա անցել էր մեծ տարածութիւն. Պօղոսը շատ էր ետ մնացել. նա չէր կարող քշել իր ձին, որովհետեւ մենակ չէր. նրա առջեւից քալում էր մի

կալանաւոր, որի վզին անցկացրած չուանի ծայրը նա փաթաթել էր իր աջ թեւին:

Մխմեանց հաղորդըւող լուրերը այլեւս կասկած չէին թողնում, որ կոտորածը գլուխ էր եկել Վարանդայի բոլոր կողմերում: Մարդիկ իրար աչքալոյս էին տալիս, շատերն արտասւում էին երեխայի նման: Ասլանը, տեղեկանալով թէ ինչպէս էր կատարւել գործի ամենադժուար մասը Աւետարանոցում, հրճուանքից մի երգ մռռաց քթի տակ եւ, գտնելով Մանասին, յարձակւեց, իր գրկի մէջ առաւ այդ փոքրիկ մարմինը եւ բարձրացրեց իր ձեռքերի վրայ:

Բայց ծմակի մարդը սատանի դժգոհ էր, եւ կոպտութեամբ ազատւելով երիտասարդի գրկից, աւելի թթուացրեց դէմքը եւ քաշւեց մի անկիւն, փնթփնթալով մի քանի խիստ խօսքեր: Ասլանը, սակայն, հանգիստ չը թողեց նրան: Ձեռքը դնելով նրա ուսին, երիտասարդը ցոյց տուեց աստղերի բազմութիւնը, որ պսպղում էր երկնքի հիւսիսային կողմում, ահագին տարածութեան վրայ:

— Գիշերւայ աչքերն են, ասաց նա: — Դրանցից մի բան հասկանո՞ւմ ես:

— Ի՞նչ հասկանամ, ակամայ պատասխանեց Մանասը:

— Երեք ամբողջ Մէլիքութիւններ կան այնտեղ. եթէ աստղերը գիշերւայ աչքեր են, թող մեզ ասեն թէ ինչ տեսան իրանց տակ, այստեղ:

— Ինչե՞րիս է...

— Երբ Մանասն անհասկացող է ձեւանում, պէտք է նրան բացատրել ամէն մի պարզ բան: Դու հօ գի՞տես որ եթէ Խաչէնում, Ջրաբերդում, Գիւլիստանում գործը յաջողւած չը լինի, մեր արածը ոչինչ է:

Մանասը զարմանքով նայեց երիտասարդի աչքերի մէջ եւ պատասխանի փոխարէն մատը մեկնեց դէպի Մէլիքի տան վերին յարկն ու հարցրեց.

— Տեսա՞ր այնտեղի դիակը:

— Տեսայ: Հարուածը հրաշալի էր...

Ծմակի մարդը հաւանութեան նշաններ արաւ, մի ակնթարթում ոգեւորւեց եւ համարեա դողալով արտասանեց.

— Եթէ ամէն կողմից լուր գայ, որ մերոնք են կոտորւել, դարձեալ յաղթողը մենք ենք: Այդ հարուածը բաւական է:

Եւ նա թեթեւ հոգոց հանեց ու էլի կիտեց յօնքերը:

— Լաւ չի՞ լինի, եթէ դու հէնց հիմա ճանապարհւես դէպի Խաչէն, նորից ասաց Ասլանը: — Մէլիք-Աւանին լուրեր են հարկաւոր... Խաչէնցիները կարող են ուշանալ...

— Աւելորդ է, ընդհատեց Մանասը: — Ես այստեղից չեմ հեռանայ: Դու լսել ես ինձանից ծմակի մարդու պատմութիւնը: Այդ մարդն այժմ շատ բան ունի քաւելու...

Աննա-Խաթունն էլ համաձայն էր Ասլանի հետ. բայց Մանասի յամառութիւնը կոտրել անհնարին եղաւ: Պէտք էր որ Ասլանը գնար:

Մինչդեռ նրա համար ձի էին թամբում, եկաւ Պօղոսը, քաշելով իր անխօս կալանաւորի չուանը: Նրա ետեւից ներս թափւեց կանանց եւ աղջիկների մի ստուար խումբ: Հայհոյանք, կատաղութիւն, ծիծաղ յարուցեց կալանաւորը: Այս ու այն կողմից կանչում էին.

— Մուխտարը... Բէօսա-Մուխտարը... Սպաննել այդ սատանային...

Ասլանը չէր հասկանում թէ ինչ էր այդ աղմուկի պատճառը: Երբ պատմեցին, նա դարձաւ իր ծառային եւ ասաց.

— Տեսնո՞ւմ ես, Պօղոս... Եթէ այս յիմար Թիւրքը յանկարծ չը դուրս գար ճանապարհից ու չը վազէր դէպի անտառը, մենք հօ ուշադրութիւն չէինք դարձնի: Եւ կը կորչէր մեր աղջիկներին գողացողը:

— Մատով խփես, վիզը կը կոտրըւի, ասաց Պօղոսը:

Երեք հատ կանայք առաջ եկան եւ իրանց բոլոր քոյրերի կողմից խնդրեցին, որ կալանաւորը իրանց յանձնուի:

Քէօսա–Մուխտարը կանգնած էր ուղիղ, բաց ճակատով, դեղնած: Նրա ոսկրոտ դէմքը առաւօտեան այդ վաղ ժամին դեղին մոմից շինուածի էր նման. ոչ մի գիծ չէր շարժւում, որ ցոյց տար թէ ինչ է զգում այդ մարդը: Խուլ ու անտարբեր դէպի հայհոյանքները, ամէն կողմից թափւող սպառնալիքները, նա դիմեց Ասլանին եւ ասաց.

— Մի լաւութիւն եմ խնդրում քեզանից. ասա՛, ի՞նչ դառաւ Սուլէյման–Բէկը:

— Նա սպանուած է Մէլիքի աղջկայ ձեռքով, հէնց այս տանը:

Մուխտարը նայեց երկնքին եւ ծանր կերպով արտասանեց.

— Ուրեմն այնտեղ արդարութիւն կայ...

— Այո, եւ այդ արդարութիւնը հիմա քեզ կը պատժէ:

Բայց նա, կարծես, չը լսեց այդ խօսքերը, նոյն կերպով շարունակեց.

— Երբ էշն ուզում է ցոյց տալ թէ ինքը հասկանում է վարդի հոտը, այդպէս է լինում: Գեաւուրներ, ձեր ծիծաղը զուր չէ. Սիրիայից մի էշ էր եկել ձեզ կառավարելու: Եթէ նա լսէր ինձ, այս տան մէջ ապրող գեղեցկուհին հիմա իր արժանաւոր տեղում կը լինէր — մի հզօր փաշայի կամ գուցէ նոյն իսկ Բադիշահի հարէմում, կիսամերկ, հլու աղախին: Այն ժամանակ Մուրադ–Աղան մեծ գին կը ստանար, իսկ սիրիացի էշը այստեղ իր բերանին յարմար կանաչ կուտէր: Նա ուզեց վարդի թուփ պոկել եւ ահա ընկած է այնտեղ. իսկ վարդը էգուց մի պիղծ գեաւուրի ձեռքը կընկնի...

Մի քանի բռունցքներ բարձրացան եւ հարուածների կարկուտը սկսեց թափուել նրա գլխին, ուսերին: Ամբոխը պատրաստւում էր նրան կտոր–կտոր անել:

Բայց Ասլանը մէջ ընկաւ, համոզում էր որ դատաստանը թողնուի կանանց, այն իսկ մարդկանց, որոնք դրա զոհերն էին: Կանայք էլ գրոհ տուին եւ զօռով խլեցին իրանց թշնամուն կատաղած տղամարդկանց ձեռքից:

— Դատի տեղ չէ, ասաց Մուխտարը նոյն անտարբեր եղանակով եւ նայելով իրան շրջապատողներին, շարունակեց.

— Ես վաղուց գիտէի որ իմ վաճառած ապրանքը մի օր կը գզգզէ իմ միսը, այդ պատճառով էլ աւելորդ էի համարում միս թողնել իմ ոսկորների վրայ... Բայց չը գիտէի թէ այսքան քիչ կը լինեն ինձ ծուատողները: Երկու օր առաջ իմ ճանապարհած ապրանքը սրանից շատ էր...

Նրանք քարշ տալով տանում էին, երբ Նազլուն դուրս վազեց մի քանի աղջիկների հետ եւ անցաւ կանանց խմբի գլուխը:

Մէլիքի տունը ընկղմուեց լռութեան մէջ: Ասլանը գիւղամիջում էր եւ սպասում էր թէ երբ կը պատրաստուի ձիաւորների խումբը: Նա Խաչէն ուղարկել էր Գօզոսին, իսկ ինքն այժմ գնում էր ուրիշ գործի: Մանասը դարձեալ չը համաձայնեց տեղից շարժուել: Այժմ երիտասարդը գիտէր թէ ինչու ծմակի մարդը այնքան դժգոհ ու տխուր էր այս ուրախ ժամերին: Կէս գիշերից սկսած նա աղաչում էր Մէլիքի կնոջը, որ Սուլէյման–Բէկի սպաննողը գոնէ մի անգամ երեւայ իր աչքին:

Այդ ցանկութիւնն ունէին եւ շատ մարդիկ: Բայց Գայիանէն այլեւս չէր ուզում տեսնել մարդկանց երեսը:

Զարմանալի չէ՞ր այդ աղջիկը: Իսկ մի՞ւսը, նա՞, որ Մէլիք–Աւանի աչքերը բացեց...

Այս վերջինի մասին էր մտածում Ասլանը: Կուսանոցի փոքրիկ զանգակը յանկարծ հնչեց, եւ նա բարձրացրեց աչքերը: Նրա առաջ ցցուած էր կուսանոցի ահագին ժայռը, որի գլխին իրարանցում էր նկատւում: Նա հասկացաւ, որ այդտեղ է կատարւում կանանց դա–

տատանը: Եւ դեռ չէր կարողացել նա վերադառնալ իր մտքերին, երբ մի երկար մարմին սեւին տալով ցած գլորւեց ժայռի գլխից: Վերջացաւ... Այդպէս էր ցոյց տալիս վերեւում խմբւած կանանց բարձրաձայն հրհռոցը:

Արշալոյսը կարմիր լոյսեր էր թափում դատողների վրայ:

Բացւեց նոր օրը...

ԺԶ.

Գերութեան օրերում Մէլիք–Աւանին յափշտակում էին անցեալի յիշատակները, այն հրաշալի ջանքերը, որ տարիների ընթացքում ժողովուրդը գործ էր դնում իր ազատութիւնը պատրաստելու համար: Ի՞նչպէս էր այդ ժողովուրդն այժմ, երբ իրականութիւն էր դարձել այն, ինչ որ կախարդական երազ էր տարիներից ի վեր:

Մէլիքը քիչ էր նայում իր շուրջը, իսկ համատարած տօնախմբութիւնը համարեա չէր նկատում:

Նրա ծրագիրը կատարեալ յաջողութեամբ էր պըսակւել ամէն տեղ: Սարը–Մուստաֆա Բաշան հազիւ էր կարողացել մի բուռն մարդկանց հետ փախչել Գանձակից եւ ազատւել կոտորածից, որին զոհ գնաց նրա ամբողջ բանակը: Այդպիսի հեշտութեամբ ձեռք բերած յաղթութիւնը արբեցնող էր: Երեկոյեան ստրուկ տուն մտած մարդը վաղ առաւօտեան ազատ կանգնած էր իր չէմքում. դա շշմեցնող բախտ էր, որ մոռացնել տուեց ամէն ինչ:

Մէլիք–Աւանի սուր հայեացքից չը խուսափեց այդ վերին աստիճանի վտանգաւոր հանգամանքը: Ազատութիւնը նուաճւած էր. բայց դա բաւական չէր — նրան պէտք էր եւ պահպանել: Երկրի սահմանները բաց էին, իսկ Պարսկաստանում եւ Վրաստանում Օսմանեան զօրքեր կային, որոնց համար դժուար չէր յանկարծակի ներս խուժել: Նրանց դիմադրելը այլեւս անհնարին

չէր. պէտք էր միայն ռազմիկ ոյժեր հաւաքել, տեղաւորել սահմանների վրայ եւ արթուն մնալ:

Ահա այդ նոր գործն էր նա այժմ գլուխ բերում, կրկնապատկելով իր հոգսերը, օր ու գիշեր աշխատելով, որ այսօրւայ բախտը միւս օրը դժբախտութիւն չը դառնայ:

Ղարաբաղի հիւսիսային կողմերը նա յանձնել էր Ջրաբերդի Մէլիք–Հաթամին, իսկ ինքը գործում էր Արաքսի ձախ ափին: Զէնքի պակասութիւն չը կար. այժմ Հայերի ձեռին էին Օսմանցիների թնդանօթներն անգամ: Ատամներով կռւելու ժամանակն անցել էր եւ հիմա Ղարաբաղը ցոյց կը տար, որ երեք տարւայ գերութիւնը չէր մոռացրել կանոնաւոր պատերազմ մղելու ճարտարութիւնը:

Պատրաստութիւնները կատարւում էին շտապով: Գիւղերից փոքրիկ խմբեր էին դուրս գալիս, իջնում էին սարերի սառցապատ լանջերով, արագ քալում էին խոր ցեխերի մէջ, անձրեւի եւ ձիւնի տակ:

Բարեկենդանի մի քանի արեւ օրերը գարնան խաբուսիկ, վաղանցուկ նշաններն էին. այժմ սկսւել էր մռայլ, յուսահատեցնող ձմեռնավերջը: Սարերը կորել էին մշուշների ծովի մէջ, անձրեւը խառնւում էր կըպչուն, հալւող ձիւնի հետ. մերթ դաժան Յունուարն էր հաստատւում, մերթ յարձակւում էր Մարտի քամին:

Ցուրտ, անլոյս ու խոնաւ էր լեռնաստանը: Բայց հրացանաւորները աշխուժով ճանապարհ էին կտրում, շտապելով շուտ տեղ հասնել:

Այդ տեսակ խմբերից չէր ձիաւորների այն ջոկատը, որ մանր ու սառն անձրեւի տակ դանդաղ մօտենում էր Աւետարանոցին: Առջեւից ձիավարողը Ասլանն էր. գիւղի մօտ նա կանգ առաւ՝ ետ մնացածներին սպասելու համար: Եւ երբ այս վերջիններն էլ դուրս եկան թումբի ետեւից, յայտնի դարձաւ, որ այդ դանդաղկոտութեան պատճառը մի խումբ հետեւակ կանայք էին, որոնց մէջ երեւում էր Նազլուն:

Բէօսա-Մուխտարի կարաւանը… Նա վերադառնում էր թեւ առած, ծիծաղը բերանին: Հայրենի տեսարանները ողջունում էին գերիների որոտաձայն հրճուանքով…

Նրանց ետ էր խլել Ասլանը Սիմնիքի լեռներում, երկու օրւայ կատաղի ձիարշաւից յետոյ: Գուցէ նա չը մտածէր էլ գերիների մասին, եթէ ինքը, Մուխտարը չը յիշեցնէր, պարծենալով որ իր կարաւանն արդէն ճանապարհել է եւ, ուրեմն, իր վտիտ մարմինը մի շատ չնչին փոխարինութիւն է այդքան ապրանքի դիմաց: Իսկ երբ վրէժ պահանջող կանանց միացաւ եւ Նազլուն, Ասլանը ժպտաց եւ յիշեց ցուրտ գիշերը Բիրսի լեռներում, Մանասի օջախի մօտ: Այդ յիշողութիւնն այժմ մանաւանդ շատ քաղցր էր նրա համար:

Դեռ այն ժամանակ անծանօթ աղջիկը համակրութիւն էր յարուցել նրա սրտում. դա ամբողջապէս տանջանք էր, բայց այնպիսի տանջանք, որ մարդկանց զուարճութիւն էր պատճառում: Ասլանը գիտէր, որ դա անդթութիւն է: Եւ այդ համակրութիւնը հետզհետէ հիացմունք դարձաւ, երբ երիտասարդը պարզ տեսաւ որ Մէլիք-Աւանին օգնութիւն անողը ոչ Թահմազն էր իր հռչակւած զօրքերով, ոչ Մանասը իր անպարտելի դժերով, ոչ էլ ինքը, Ասլանը, իր թափառումներով, դռներ ծեծելու, օտարի ուշադրութիւնն աղերսելու իր անվերջ պատրաստականութեամբ, այլ միայն այդ թշուառ, ամէնքից արհամարհւած աղջիկը:

Վերջին շաբաթների պատրաստութիւնները, որոնք ամբողջ երկիրը տանում էին դէպի գիշերային կոտորածը, Ասլանի համար երջանիկ ինքնամոռացութեան ժամանակներ էին: Նա տեսնում էր Մէլիք-Աւանին նախկին դրութեան մէջ — վստահ, հրամայող, գործի գլուխ. չքացել էր այն յուսահատութիւնը, որ նա, չը նայած իր հուժկու տղամարդութեան եւ սառնասրտութեան, չէր կարողանում ծածկել այն փոթորկալից առաւօտին, Սպիտակ-Խաչ վանքում: Հայրենի լեռները,

երիտասարդի այդ վիթխարի սրբերը, այժմ ցեխոտւած, ամօթահար բարձրութիւններ չէին, որովհետեւ այժմ Մէլիք-Աւանը, լեռնցիների առաջինը, այլեւս չէր ասում թէ ճար չը կայ: Նա ինքն իրան բարձրացնում էր անկման անդունդից եւ նրա հետ լեռներն էլ սրբում, մաքրւում էին. դարձեալ կարելի էր ջերմ եռանդով պաշտել դրանց, որոնք միշտ եղել են ազատութեան անարատ կոթողներ, պսակւած մի չարքաշ, բայց ինքնագլուխ ժողովրդի պատիւով:

Այդպէս հիացնում էր Դիզակի տէրը: Բայց նա մենակ չէր. նրա հետ Ասլանի մտքին ու սրտին երեւում էր եւ գզգզւած աղջիկը: Արհամարհւած, ծաղրի առարկայ դարձած տանջանքների զոհը, կարծես, նայում էր Մէլիքի ուսերի ետեւից եւ հարցնում էր. «Մի՞թէ ես չեմ այս բոլորի պատճառը. եւ մի՞թէ այս երկրում կայ մի ուրիշը, որ ինձ չափ զրկանքներ կրած լինի այս մեծ գործի համար»:

Ասլանն իր մտքում դրական պատասխան էր տալիս այդ հարցերին, հաստատում էր որ դրանք սուրբ ճշմարտութիւններ են: Եւ ուզում էր տեսնել նրան, խօսել նրա հետ, իմաց տալ որ իր սիրտն արդէն հասկանում է…

Եւ ահա, վերջապէս, տեսաւ նրան, տեսաւ այն ժամանակ, երբ նա գնում էր Մուխտարի մսից իր բաժին վրէժը հանելու: Բայց մի՞թէ այդ աղջիկը միայն այդքան չնչին վարձատրութեան էր արժանի:

Ո՛չ, յանցանք կը լինէր այդպէս կարծելը: Ասլանն զգաց, որ եթէ միայն Նազլուի մայրը լինէր Թիւրքերի ձեռքին, եթէ չը լինէին միւս գերիները, դարձեալ պէտք էր գնալ, անել այն, ինչի մասին Նազլուն աղաչում էր Մանասին:

Այժմ Ասլանը չէր թոյլ տայ, որ անկատար մնայ նրա ցանկութիւնը: Բայց ո՞ւր էին գերիները: Կուսանոցի ժայռի գլխին կանայք գնահատեցին Մուխտարի կեանքը. կամ ջարդել ձորի յատակում, կամ ցոյց տալ

գերիների տեղը եւ ազատ կորչել այս կողմերից: Մուխտարը մօտեցաւ անդունդի ծայրին, չափեց նրա խորութիւնը, կարծես տարուբերւում էր առաջարկած պայմանների մէջ: Եւ յանկարծ բացասական նշան անելով, ետ դարձրեց իր թօշնած, մեռելային դէմքը:

Կեանք նա չուզեց: Անդունդի ծայրին նրան յափշտակեց հաշիւը, որի մէջ նա այնքան ճարտար էր, անսխալական: Նա կշռեց որ իր ուղարկած ապրանքը շատ թանգ գին ունի, որովհետեւ հանւած է այն իսկ տեղերից, ուր այնքան Օսմանցիներ են կոտորել: Մուրադ-Աղան երկու օրում կը հալեցնէ ամբողջ կարաւանը՝ մէկին չորս գին առնելով: Ո՞րպիսի խրախճանքում հարեմների մէջ, ո՛րպիսի նախանձ միւս վաճառականներում:

Տաք, շահաւէտ առեւտրի հեռանկարը Մուխտարի վերջին ուրախ ծիծաղը շարժեց: Եւ չը թագցնելով այդ ծիծաղի պատճառները իրան շրջապատողներից, նա ասաց, որ իր ոսկորները հանգիստ կը լինեն ձորի յատակում: Ու ցած գլորւեց:

Բայց չարագործի ոսկորների համար հանգստութիւն չը կար: Դեռ ագռաւները չէին նկատել նրա դիակը, երբ Աւետարանոցից ճանապարհ ընկան ձիաւորները:

Սուտ չէր ասում Նազլուն, որ ինքը մութ գիշերին էլ կիմանար թէ որտեղից է մայրը կանչում իրան: Նա ձի նստեց, տարաւ խումբը, Գայիանէին յանձնելով Մարթայի հոգսը:

Ճանապարհը երկար էր: Եւ երկար ժամանակ Ասլանը թամբի վրայից դիտում էր իր հիացմունքի առարկան: Որքան շատ էր նայում, այնքան խոր համոզւում էր որ, այո՛, այդ աղջիկն իրաւունք ունէր Մէլիք-Աւանի հետ լինել իր մտքի ու սրտի մէջ:

Նրա մաշւած, տխրութեամբ համակւած դէմքը նոյնպէս գրաւիչ էր, ինչպէս նրա կատարած գործը: Կանոնաւոր, նուրբ գծերը, նախկին սիրունութեան այդ լուռ վկաները, այժմ, տանջանքի եւ վշտի ազդե-

ցութեան տակ, այլայլւել էին: Սակայն դա բացասող, մերժող մի արտայայտութիւն չէր, ընդհակառակը՝ ունէր իր առանձին հրապոյրները, իր առանձին լեզուն, որ թովում էր: Վիշտ եւ վիշտ. այդ էր, որ փրկեց Ղարաբաղը... Ո՛րքան արտասունքներ են թափւել այդ թուխ աչքերից, դառն արտասունքներ, որոնք թախծալի կնիք են դրոշմել նրա հայեացքի վրայ եւ այրել, կոշտացրել են նրա արեւառ թշերը. բայց դրա՞նք չէին, որ բուսցրին այսօրւայ ազատութիւնը:

Տանջանքներ կան, որոնք սրբութիւններ են. եւ ոչ մի փարթամ, ծաղիկ երջանկութիւն չէ կարող ունենալ նրանց գերող ոյժը: Միայն ծիծաղը չէ կրակ վառում. արտասունքների միջից էլ ցոլում են ճառագայթներ, որոնք աւելի սաստիկ են այրում զգայուն սիրտը:

Այլեւս ոչ մի կասկած չը կար Ասլանի համար: Եւ երբ տեղ հասան, նա չը կարողացաւ պահել իրան ու յայտնեց Նազլուին, որ ոչ մի զոհ, ոչ մի դժուարութիւն չի խանգարի այս գործը, որ սկսւած է նրա համար: Եւ նա ապացուցեց որ ճիշտ է ասում:

Նազլուն ճանաչում էր այն գիւղը, ուր փակւած էին գերիները: Բայց նրանց այժմ տարել էին եւ հեշտ չէր իմանալ թէ ո՛ւր, ո՛ր կողմով: Ասլանը, կրակ կտրած, ընկաւ շրջակաները, նոյն իսկ չը վերադարձաւ մի ամբողջ գիշեր. որոնեց, մտաւ շատ գիւղեր. հարց ու փորձը, վերջապէս, տարաւ նրան մի մուրացկանի մօտ, որ տեսել էր կարաւանը:

Խումբը թռաւ ցոյց տուած ուղղութեամբ. պէտք էր շատ շտապել, որովհետեւ ճանապարհ շատ կար: Այդ ձիարշաւի ժամանակ էլ Ասլանը պտոյտ էր գալիս Նազլուի չուրջը, աչքը չէր հեռացնում նրանից, ծառայում էր նրան: Բայց Նազլուն չէր նկատում այդ բոլորը. այժմ նա մոռացել էր ամէն ինչ եւ խօսում, մտածում էր միայն Մարթայի մասին:

Նա չէր իմացել թէ այդքան երկար կը տեւի ճանապարհորդութիւնը, թէ ոչ՝ չէր հեռանայ երեխայի կող-

քից. Նա հառաչում էր, ասելով որ փոքրիկը հալւում է, հառաչում էր մանաւանդ այն պատճառով, որ այժմ նա գտնըւում է մի օտարի ձեռքում: Մինչեւ անգամ նա ուզեց ետ դառնալ ճանապարհի կէսից, եւ Ասլանի համար շատ էլ հեշտ չէր համոզել նրան որ թողնէ այդ միտքը: Այդտեղ էլ նա աւելի վառւեց այն քնքշութիւնից, այն սքանչելի սէրից, որ այդ աղջիկն ընդունակ էր տածել դէպի օտար մարդը:

Ի՜նչ հրաշալի սիրտ կար այդ մաշւած կրծքի տակ. նա կարողանում էր մոռանալ նոյն իսկ հարազատ մօրը... Ասլանը նախանձում էր այն անծանօթ, հիւանդ երեխային, որ նստած էր այդ սրտի մէջ:

Այդ նախանձն էր, որ նրան առաջ մղեց աւելի սաստիկ թափով: Գտել էին կարաւանի հետքը: Գիշեր էր. լեռնային գետակի ափին, քարայրի մէջ հաւաքւած էին գերիները: Մուտքի մօտ վառւած էր մի մեծ խարոյկ, որի շուրջը նստոտել էին Մուրադ-Աղայի ծառաները:

Ասլանը դարանամուտ եղաւ իր մարդկանց հետ. պէտք էր յանկարծակի բռնել պահապաններին, որպէսզի կռիւը միայն նրանց հետ լինի եւ գերիներից ոչ ոք չը վնասւի: Երկար նա սպասում էր. դերեվարները քնեցին, կրակի մօտ մնաց այն վիթխարին, որին մենք տեսանք Մուխտարի տանը: Երեւի այս գիշեր հերթը նրանն էր. նա շուտ-շուտ վեր էր կենում, նայում էր այս ու այն կողմը եւ երբ տեսնում էր որ ոչ մի փոփոխութիւն չը կայ, նստում էր կրակի մօտ: Ասլանը կորցրեց համբերութիւնը եւ մի անձայն կարգադրութիւն անելով, սկսեց առաջ սողալ ծնկերի եւ ձեռքերի վրայ: Նա հասաւ քարայրի կողքին եւ կանգ առաւ:

Նազլուն եւ միւս նայողները շնչասպառ դիտում էին այդ վճռական վայրկեանը: Եւ յանկարծ Ասլանը վագրի պէս քիչ բարձրացաւ ու մի թռիչքով հասնելով վիթխարիին, իր տասն մատները փաթաթեց նրա կոկորդին: Սկսւեց կատաղի մրցութիւն: Միւս տղաներն էլ հասան եւ, մերկացնելով իրանց սրերը, շրջապատեցին գերե-

վարներին: Մի կարճ միջոցում ոչնչացան բոլոր ընդդիմացողները:

Առաջին րոպէին, դեռ ընդհարումը բոլորովին չը դադրած, խարոյկի առաջ տեղի ունեցաւ մի տեսարան, որ հիացրեց ամէնքին: Նախ քան իր մօրը տեսնելը՝ Նազլուն գտաւ Ասլանին, գրկեց նրան սիրուն, սրտաբուղխ խօսքերով, լաց եղաւ եւ ապա ծիծաղեց:

Երիտասարդը, դեռ կռւի կրակով բորբոքւած, շշկլւեց այդ անակնկալ բախտից, չը համարձակւեց ծըպուտ հանել: Իսկ երբ Նազլուն վազեց դէպի քարայրը, ուր գերիներն արդէն լաց ու ճիչ էին բարձրացրել, այդ ժամանակ Ասլանը սթափւեց, երկու քայլ առաջ գնաց, կարծես ուզում էր գրկել աղջկան, կանգնեցնել խօսելու եւ լսելու համար. բայց յանկարծ ամաչեց շրջապատողներից եւ ձեռքով ծածկելով դէմքը՝ շտապեց թաքնըւել խաւարի մէջ: Ամաչկոտութիւնը նշան էր, որ Նազլուն խլել է երիտասարդի սիրտը:

Վերադարձը, Ասլանի կարգադրութեամբ, սկսւեց առաւօտեան. կանայք ձիով, տղամարդիկ ոտով: Բայց երբ եկան Վարանդայի լեռները, ձիաւորները ցած իջան, հանեցին իրանց ոտնամանները եւ բոբիկ ոտներով առաջ գնացին հայրենի հողի վրայ. այդ գերիների ուխտն էր, սրբագործըւած վաղեմի ժամանակներից: Նազլուն էլ միացաւ այդ ուխտին. Ասլանը մենակ էր գնում առջեւից:

„Գերիներին Աւետարանոցն ընդունեց գրկաբաց: Ուրախութիւնը վայնասուն, կատաղի գրկախառնութիւններ, կրակոտ համբոյրներ առաջացրեց:

Տանից դուրս վազեց ալեզարդ Տէր-Մուրադը, գրկեց իր Մարգարիտին եւ օրհնեց ամբողջ աշխարհը: Նրան բանտից դուրս էր հանել Մանասը բարեկենդան գիշերին. բայց եթէ ինքը եւ իր պէս հարիւրները փտէին բանտում, իսկ գերիները անհետ կորչէին, դարձեալ չը պէտք էր տրտմել, քանի որ մնացածներն ազատւել էին: Նա կրկնեց եւ մանրամասն բացատրեց այդ միտքը մի

քանի անգամ, երբ յայտնի դարձաւ, որ գերիներից մի քանիսը մահացել էին վշտից եւ սարսափից։ Այժմ նրանց որոնում էին լաց լինելով եւ Տէր-Մուրատը մխիթարում էր որոնողներին։

Շատ էին եւ այնպիսիները, որոնք սպասող, որոնող չունէին։ Դրանք օտարներ էին, մեծ մասամբ այն երեք թշուառ գիւղերից, որոնք հաւասարեցրած էին հողի հետ։ Ճիշտ է, Աւետարանոցի կանայք նրանց էլ էին գրկում, բայց չը կային ծնողներ, ազգականներ, չը կար գլուխ դնելու տեղ։

Տէր-Մուրատը հասկացաւ թէ ինչ են որոնում այդ խեղճերը արտասունքով լի աչքերով եւ առաջ ընկաւ, գնաց դէպի գետի ձորը։ Ամէնքը հետեւեցին նրան։

Փէրիի տնակի առաջ, աւազուտ փոկրիկ տարածութեան վրայ, գետակի բերած քարերի մէջ, երեւում էին փոքրիկ թումբեր — մի ամբողջ գերեզմանատուն։ Քահանան երեսին խաչ հանեց եւ բոլոր տղամարդիկ իսկոյն վերցրին փափախները։ Նա օրհնում էր գերեզմանները, քանդըւած գիւղերի գերիները խմբըւեցին նրա շուրջը։ Եւ երբ նա իր ուժեղ, ցնցող ձայնով երգեց այն ողբը, որ յայտնի է «Ղարիբի գանձ» անունով, ձորը լցւեց աղեկտուր հեծեծանքներով։ Տեսարանը վերին աստիճանի յուզիչ էր. անձրեւը թափւում էր քահանայի սպիտակ մազերի վրայ, տղամարդիկ անշարժ էին, կորագլուխ, իսկ անտուն, անտէր գերիները արտասունք էին թափում անյիշատակ հողադամբարանների վրայ։

Ամէն մէկը երեւակայում էր թէ այդտեղ են պառկած իր սիրելիները։ Բայց ո՞վ գիտէր· միայն Փէրին էր դժբախտութեան այդ լուռ օթեւանների աւանդապահը· միայն նա էր իմանում անունները, տեղերը։ Բայց չը կար նա· լայն ու մեծ քարերով ծածկըւած մի գերեզման ձորի եզրից նայում էր փոքրիկ գերեզմաններին· այնտեղ էր Փէրին...

Վերջացնելով ողբը, Տէր-Մուրատը կարճ, բայց

տաք քարոզ խօսեց, կրկնելով նոյնը, ինչ որ ասել էր գիւղում։

— Լաց չը լինենք, ասաց նա, հազիւ զսպելով իր արտասունքը· — ման գանք, գտնենք այն բոլոր տեղերը, ուր մեր մարդկանց արիւնն է թափւել· հողի իւրաքանչիւր հատիկը, որ ծծել է այդ արիւնը, սուրբ է։ Այլեւս լաց չը լինենք· պահենք այդ սուրբ հողերը մեր ծոցում եւ մեռնելիս տանք մեր որդիներին, ասենք նրանց, որ եթէ ուզում են իմանալ թէ ինչ է ազատութիւնը, թող նայեն այդ հողերին։

Ձորն սկսեց դանդաղ կերպով դատարկւել։ Նոյն օրը գերութիւնից վերադարձածները խմբով գնացին Գայիանէի մօտ։ Նա գրկեց նրանց եւ երկար արտասւում էր նրանց հետ։

ԺԷ.

Շատերն էին գալիս նրան տեսնելու։ Ամբոխն այժմ ուզում էր պաշտել նրան եւ շարունակ կարօտ էր նրա տեսքին։ Աւետարանոց եկան նոյն իսկ ուրիշ գիւղերից, ուրիշ գաւառներից։

Լեռներում շշնջում էին հրաշալի պատմութիւններ նրա մասին· ժողովուրդը գոյներ էր աւելացնում, խառնում էր նրա արածը երկնքի գործերի հետ։ Բայց նա փակւած էր, չէր դուրս գալիս· նա ուզում էր մենակ լինել եւ աղաչում էր իր մօրը՝ ազատել իրան այդ պատիւներից, հաւատացնել ամէնքին, որ սուտ են պատմութիւնները, որ ինքը էլի նոյն հասարակ աղջիկն է եւ ոչ մի հրաշք տեղի չէ ունեցել։

Եւ ի՞նչ հրաշք կարող էր լինել։ Կռիւը տապալել էր բռնաւորին, որովհետեւ հէնց դրա համար էլ սկսւած էր։ Բայց թէ նա հրաշք չէր, այդ վկայում էին Գայիանէի սրտի վէրքերը։ Պէտք եղաւ ջարդել այդ սիրտը, որպէս զի կռիւը հասունանար· եւ ո՞վ խնայեց։ Ոչ ոք· ամբողջ աշխարհն էր ջարդում։ Այժմ, երբ կռիւը անցել էր, թողնելով վէրքերը բաց, արիւնոտ, նա լռիկ մենակութիւն էր որոնում, ուշադրութեամբ ականջ դը-

նելով բնութեան այն շունչին, որ դատարկ տեղեր է լցնում, վէրքեր է բժշկում, վերածնութիւն է տարածում աւերակների մէջ:

Նա արդէն գտել էր ասեղանին: Նրան գերել, տանում էր նկարչութիւնը, որ ա՜յնքան ոգեւորել էր նրան մի ժամանակ, երբ նա հաւատացող էր, միամիտ, երբ ճանաչել էր թշուառութիւնը, բայց կարծում էր թէ հեշտ է թշնամուն խորտակելը, որովհետեւ սիրած տղամարդ ունի...

Ամբողջ օրերով նա չէր հեռանում թղթից, եւ գրիչը, գոյները խօսում էին նրա սրտի հետ, բռնում էին նրա թրթիռները, յոյզերը, հաղորդում էին թղթին, հրաշակերտելով տառեր եւ զարդեր: Նա գրում էր Աւետարան:

Ծանր, մանրակրկիտ գործ, որ պահանջում էր ուշադրութիւն, համբերութիւն: Իւրաքանչիւր փոքրիկ երես, որ դուրս էր գալիս նրա ձեռքի տակից, մի տօն էր, որ կատարում էր սիրտը իր մխիթարութեան, իր բժշկութեան համար: Նա աւելի եւ աւելի կպչում էր այդ գործին եւ նրա հետ մտնում էր ստեղծագործութեան աշխարհը, որ ամէն ինչ մոռացնող մի յափշտակութիւն է:

Նա գրում էր. եւ դա մի անհոգի ընդօրինակութիւն չէր, մի արհեստաւորի աշխատանք, որ բարեխղճութեամբ մի բան փոխադրում է մի թղթից միւս թղթի վրայ: Գծերի, գոյների մէջ նա դնում էր իր հոգին. ամէն տեղ երեւում էր, ինքնուրոյն, համարձակ ձեռք: Նա հասկանում էր, զգում էր. եւ սրբազան գրքի իւրաքանչիւր խօսքը առաջ դրոշմւում էր նրա սրտի մէջ եւ ապա այնտեղից անցնում էր թղթին, ստանալով իրան վայել գեղեցիկ գծագրութիւն:

Մի-մի անգամ այդ գործին մօտենում էր մայրը: Նա չը գիտէր թէ ինչ է դա, բայց աղջկայ դէմքը բաց էր անում նրա առաջ ամբողջ Աւետարանը եւ նա, մի անգրագէտ կին, հասկանում էր թէ ինչեր կան այնտեղ:

Նայում էր եւ Մէհրին. բայց այլեւս դատողի դեր չէր համարձակւում ընդունել, եւ միայն փառք էր տալիս Աստուծուն: Դէպքերը սաստիկ ճմլել էին խեղճ պառաւին. նրա մէջ դողոց էր սկսել եւ ամէն մի առարկայ տեսնելիս, նա փառք էր տալիս:

Կար եւ հասկացողը: Դա Յովսէփն էր: Ո՜րպիսի սրբազան ակնածութեամբ, հասկացողի ո՜րպիսի բերկրանքով նա չոքում էր իր քրոջ կողքին, նայում էր եւ երբեմն այնպէս էր յափշտակւում, որ անձայն արտասունքները կաթում էին նրա աչքերից: Եթէ ստեղծագործողը գնահատողի խրախոյսներին է կարօտ, Գայիանէի շուրջը միշտ պտըտում էր ոգեւորուած, կրակոտ գնահատութիւնը:

Նա սիրում էր մի-մի ընդհատել իր գործը, երեսը դարձնել դէպի եղբայրը, լուռ նայել այդ նոր մարդուն:

Ահեղ ցնցումները միայն աշխարհը քանդել, դիակներ կուտել չը գիտեն. նրանք ստեղծում են նոր զինուորներ: Եւ թոյլ, չը զարգացած երեխան այլեւս ծաղր ու արհամարհանք չէր յարուցանում. նրա հոգին անցել էր մի յեղափոխութեան միջով, որ մտցրել էր նրան մարդկանց շարքը, սովորեցնելով լինել սրտոտ, աներկիւղ, ուշադիր դէպի օրւայ չարն ու բարին: Այդպիսի դասերը չեն մոռացւում:

Թէ մայրը եւ թէ գիւղացիները այլեւս անյարմար չէին համարում, որ նա լինի իր հօր ժառանգը: Բարեկենդանի գիշերը ազատութեան հետ բերել էր եւ ազատ երկրի նոր Մէլիքին: Նա կաղ էր, սիրահարուած գրքերի վրայ. բայց ի՞նչ վնաս. նա տղամարդ էլ էր:

Միայն Տահնազարն էր, որ չէր հաշտւում այդ իրողութեան հետ. նա չէր ընդունում որ Յովսէփը յանկարծ այնպիսի մարդ կը դառնայ, որին չէ կարելի տանջել, ծեծել: Նա կատաղութիւնից կապտում էր, երբ Յովսէփը փոխանակ լաց լինելու՝ բռունցքի դէմ բռունցք էր բարձրացնում, մի հարուածին պատասխա-

նում էր երկու հարուածով։ Այդպիսի դէպքերում Շահնազարը, արտասունքի խոշոր կաթիլներ թափելով իր աչքերից, գոռում էր․

— Երբ Թիւրքերը կը գան այստեղ, դու այդպէս չես մնայ…

— Մի՞թէ նրանք էլի կը գան, քոյրիկ, հարցնում էր Յովսէփը։

— Կը գան, եթէ դու առաջուայ նման լինես, պատասխանում էր Գայիանէն ժպտալով։

Եւ Յովսէփը երդւում էր բոլոր սրբերով, որ անցեալը այլեւս չի վերադառնայ։

Անցեալը… Նրան չէին ուզում այս տանը։ Չէր ուզում նոյն իսկ Մէհրին։ Մի մարդ կար միայն, որ այդպէս չէր մտածում։ Դա Մանասն էր, մի զղջացող մեղաւոր, որ հասկանում էր թէ միայն անցեալը վերադարձնելով ինքը կարող է ապրել Մէլիքի օջախի մօտ։

Նա իր խմբի հետ պատրաստւում էր գնալ Արաքսի ափը, ուր սպասում էր Մէլիք-Աւանը։ Պէ՞տք էր կրկին այստեղ վերադառնալ, եթէ թշնամու գնդակը գերեզման չէ պատրաստել մեծ գետի կողքին։

Այդ հարցը պարզելու համար էր, որ նա գնաց Գայիանէի մօտ։ Սարերից իջնալուց յետոյ նա առաջին անգամն էր առանձին խօսում նրա հետ։ Գայիանէն դարձեալ ցուրտ էր, անհրապոյր․ Մանասն օտար էր նրա համար…

— Վերջին անգամ ես քեզ տեսայ Վարդավառի օրը, ասաց Մանասը։ Հարմնաղբիւրի մօտ դու հասկացրիր, որ չես մոռացել հին Մանասին։ Ես ուզում եմ որ ծալըւեն, ձորն ընկնեն այն բոլոր օրերը, շաբաթները, ամիսները, որոնք անցել են Վարդավառից։

— Մոռանա՞լ…

— Այո՛, Վարդավառը երէկուայ օր համարենք։

— Այդ անխղճութիւն է։ Կամրջի տակով այն օրից շատ ջուր անցաւ, Մանաս։ Ինչէ՞ր չը տեսայ ես։ Ճանաչեցի մարդկանց։ Եւ այլեւս վերադարձ չը կայ ինձ համար։

— Ճանաչեցիր եւ արհամարհեցիր…

— Ո՛չ։ Ճանաչելով սիրեցի։ Չէ կարելի արհամարհել աշխարհը։ Բայց մարդիկ… Բաժանիր նրանց երկու մասի․ տանջւողները — դրանք ամենամեծ մասն են կազմում եւ դրանց չէ կարելի չը սիրել։ Ես հաւատում էի միւս, փոքրաթիւ մասին։ Բայց երբ ջախջախուեց հաւատս, նրա տեղ ծնուեց արհամարհանք… Դա սոսկալի է։

— Ես էլ այդ արհամարհանքի տակ եմ։ Ես վաղուց սովորել եմ կարդալ քո դէմքի վրայ… Այն ժամանակից, երբ դու երեխայ էիր…

Գայիանէն լռեց, բայց նրա հայեացքի մէջ Մանասը տեսաւ անողորմ վճիռը, որ, այնուամենայնիւ, չէր արտասանւում բառերով։ Աղջիկը խնայում էր․ չէ՞ որ այդ մարդը յիշեց նրա երեխայութիւնը։

Բայց Մանասը բողոքեց այդ շնորհի դէմ։

— Լռութիւնը բաւական չէ, Գայիանէ, արտասանեց նա մի խուլ ձայնով։ — Մանասը, որքան էլ ատելի լինի քեզ համար, մի տղամարդ է, որ վատութիւն է համարում փախչել հարուածից։ Ասա՛, ես շնորհ եմ խնդրում․ բայց ոչ թէ խղճալու շնորհ, այլ հաստատ, շիտակ պատասխանի շնորհ։ Կեղծութիւնը ես միշտ ատել եմ…

— Այո՛, եւ ինձ էլ սովորեցրել ես ատել։ Ես չեմ թաքցնում։ Ամէնից վերջը դու էիր, որ արհամարհել տուիր քեզ․ քո հարուածը ամենասոսկալին էր, եւ դու կարո՞ղ ես նեղանալ, որ փոխարէնը քեզ աւելի սաստիկ արհամարհեն…

— Ես այդպիսի բան չեմ ասում։

— Եւ ասելն աւելորդ կը լինէր։ Դու հօ գի՞տես, որ երկնքի տակ ոչ ոք Գայիանէի նման չէր յարգում Մանասին․ ուրեմն լսի՛ր։ Դու այստեղ չէիր այն ժամանակ, երբ իմ մայրը, ահաբեկուած իրան շրջապատող

վախկոտներից, ուզում էր զոռով փախցնել ինձ մի մարդու հետ, որին ես ատում էի: Հասկանո՞ւմ ես, նույն իսկ առանց պսակի... Այսպիսի անամոթության միայն ստրուկներն են հասնում: Այդ ժամին դու քնած էիր սարում, բայց կանչում էիր իմ ականջին. «Ինչո՞ւ փախչել, երբ կարելի է կռվել»: Եվ ես մնացի: Բայց հետո ի՞նչ լսեցի քեզանից:

— Այո, ճիշտ է, չէի հավատում...

— Չէիր հավատում ոչ թե ինձ, այլ քո գործին: Դու ապստամբություն էիր, բայց չէիր ընդունում թե քո զենքը պետքական կարող է լինել և թոյլերի ձեռքում...

— Այդ աշխարհի կարգ է. մեր հայրերի ու պապերի ասածն է՝ զենքը զորեղին...

— Հայրերը, պապերը կարող էին այդպես ասել, որովհետև չէին տեսնել այն, ինչ որ մեր աչքերի առաջ էր կատարվում: Երբ թշնամին տանն է նստած, երբ նա օրորոցից դուրս է քաշում երեխային և նրա մի ոտից բռնած՝ խփում է պատին ու այդ արյունոտ միսը գցում է մոր գիրկը, իսկ ինքը քրքջում, այն ժամանակ զորեղ ու թոյլ չեն որոնում: Դու յանդուգն արշավանքներ էիր գործում սարերի գլխից և կարծում էիր թե դրանից ավելի ոչինչ հարկավոր չէ: Քեզ պատասխանում էին՝ սրի անցկացնելով երեք գյուղեր. երկինքը կը ճաքճաքվեր այդ դաժանությունից, եթե այնքան հեռու չը լիներ: Բայց դու միայն քո սուրն էիր ճանաչում և պատրաստվում էիր մի ուրիշ տեղ, մի ուրիշ հանգամանքի մեջ կռվել նրան, ով գցել էր մեզ հրեշավոր բերանն ու ծամծամում էր: Եվ քեզ անիծում էին ամենքը:

— Դու էլ, ի հարկե...

— Ո՛չ, ես չէի անիծում: Ի՞նչպես կարելի էր... Դու մեր հանգած օջախում մուխ էիր պահպանում, մեզ դաս էիր տալիս: Բայց երբ մենք սովորեցինք, երբ մեր Ցովսէփին անգամ զենք վերցրեց, դու չը հասկացար, որ մեզ այլևս դասեր չեն հարկավոր, այլ լավ առաջնորդներ: Բավական չէ որ չը հասկացար, դեռ սկսեցիր մեզ ծաղրել, սպառնալիքներ կարդալ... Այդ ժամից ես սովորեցի արհամարհել քեզ:

— Աշակերտները ուսուցչին չեն է՞լ ներում:

— Ի՞նչ արած: Դու վատ ուսուցիչ էիր. դու միայն սովորեցնում էիր, իսկ երբ աշակերտներդ պատրաստ էին, դու այլևս ոչինչ չունեիր անելու: Մենք այստեղ դանակ անգամ չունեինք և մեզ ոչխարների պես մորթում էին. բայց այդ քո ի՞նչ փոյթն էր: Բավական էր որ դու և քո մարդիկ փայլուն զենքեր ունեիք. մեզ մնում էր նայել նրանց և մխիթարվել: Ես հասկանում էի թե ինչո՞ւ անիծում են քեզ: Աշակերտները առաջ էին անցել, մինչդեռ վարժապետը դեռ կանգնած էր իր տեղը. նա, ուրեմն, անպետքացել էր: Հարկավոր էին նոր մարդիկ, հարկավոր էր նոր դաստիարակություն: Մենք գիտեինք, որ գայլերի հետ ապրել չէ կարելի. դա քո դասն էր: Բայց նոր դաստիարակը պիտի իմանար մի բան — պատրաստել, լավ պատրաստել մեզ: Եկավ մի այդպիսի մարդ: Նա չարհամարհեց թոյլերին ու երեխաներին. և ամենքը պատրաստվեցին ջերմեռանդությամբ...

— Հասկանում եմ, դու էիր...

— Ո՛չ, Մելիք-Ավանը: Ի՞նչ էի ես: Քո մի դժգոհ աշակերտը... Մելիք-Ավանը լսեց դժգոհներին և գործ սկսեց: Դու այդ ժամանակ էլ չէիր հավատում մեզ... Բայց հիմա՞... Հիացած ես:

— Այդքա՛ն անհասկացողն էի ես, բացականչեց Մանասը երկու քայլ առաջ անցնելով:

— Ես կարդարանայի քո առաջ, Գայիանէ, շարունակեց նա, քիչ լռելուց հետո, մի դառնությամբ, որ ցույց էր տալիս թե մեղադրանքները սաստիկ ազդել են նրա վրայ: — Ես էլ ասելիք ունեմ, բայց ի՞նչ հարկավոր է ասել, քանի որ չեմ կարող ուրանալ որ ես չէի հավատում քեզ: Եթե այդ մեղք է, ուրեմն ես դատապարտված եմ: Գիտե՞ս որ ինձ ծմակի մարդ են անուա-

նում: Մի՞թէ այդ անունը բաւական չէ, որ ես արժանի լինեմ ներողամտութեան…

— Դու ուզում էիր լսել ճշմարտութիւնը եւ ես ասացի: Ներել… Ես ներել եմ ամէնքին: Բայց դու ուրիշ, աւելի ծանր մեղք ունես: Այն՝ ինչ որ ուզում էր անել իմ ահարեկւած մայրը, չունենալով ուրիշ ճար, դու պիտի կատարէիր, եթէ մեր գործը չյաջողուէր: Դու, քաջ եւ անվախ մարդ, շրջապատւած քո գժերով, պիտի տանէիր ինձ Խաչէն եւ յանձնէիր նոյն ատելի մարդուն: Ներել կարող եմ, բայց մոռանալ — երբեք…

— Որ նշանակում է թէ ես այլեւս չը պիտի մնամ այս տանը: Իմ բախտն է որ կռւի պատրաստութիւն կայ եւ ես այստեղից ուղղակի կը գնամ Մէլիք-Աւանի զօրքի հետ խառնըւելու, թէ չէ՝ դժուար կը լինէր գլուխ դնելու տեղ գտնել…

Նա դուրս գնաց, թողնելով Գայիանէին մտքերի մէջ թաղւած…

ԺԸ.

Նոյն օրը Աննա-Խաթունը ճանապարհ էր դնում Մանասին: Պատրաստըւած էր ճաշ, որից յետոյ Մէլիքի կինը դարձեալ սկսեց հաշտեցնող խրատներ տալ Մանասին, աշխատելով մեղմացնել իր աղջկայ ասածների ազդեցութիւնը եւ անդադար յիշեցնելով անցեալը, այս տան հիմնադիրներին: Ինքը Գայիանէն էլ, կարծես, մօր միտքն էր հաստատում. վերջին ժամին նա էլ դուրս եկաւ, որ բարի ճանապարհ ասէ Մանասին:

Ձիաւորները պատրաստ սպասում էին գիւղում, շտապեցնում էին Մանասին: Բայց յանկարծ ներս մըտաւ կոյս Հեղինէն եւ բռնելով նրա ձեռքից, պատուիրեց որ քիչ էլ սպասէ:

Մայրապետը դարձեալ առաջւանն էր. նրա աղաչանքներից յետոյ տեղի ունեցած դէպքերը նրա վրայ ոչ մի հետք չէին թողել: Երկար տէրողորմեան պտտեցնելով իր մատների մէջ, նա յայտնեց որ նամակ է ստացել Խաչէնի Մէլիքից եւ բերողը Ջալալն է:

— Այժմ, փառք Աստուծու, խաղաղութիւն է եւ փեսան եկել է բարեկամութիւնը վերանորոգելու, ասաց նա: Մէլիքն ինձ է յանձնել այդ գործը:

Գայիանէն ինչ որ բան շշնջաց մօր ականջում, եւ սա, կարծես, չը լսելով կոյսի խօսքերը, ասաց.

— Ես ուզում էի մի քահանայի միջոցով ետ ուղարկել մատանին. այժմ կարող են իրանք տանել:

— Ինչո՞ւ, բացադանչեց կոյսը:

— Ես աղջիկ չեմ ուղարկի Խաչէն…

— Երեւի Ջալալից լաւ տղայ ես գտել, հեգնութեամբ վրայ բերեց Հեղինէն: — Եթէ աչքի առաջ ունես մի հասարկ գիւղացի, այդ ուրիշ բան է: Բայց Ղարաբաղում Ջալալն է միակ նշանածը իշխանական տանից…

— Ինձ հարկաւոր չէ:

— Ես չեմ զարմանում այդ խօսքերի վրայ… Ե՞րբ ես դու հասկացել քո տան պատիւը, որ այժմ հասկանաս… Իշխանին թողած՝ ռամիկին կը տաս, քեզ ես ճանաչում եմ…

— Ոչ ոքին էլ չեմ տայ, սառն ու կտրուկ եղանակով պատասխանեց Աննա-Խաթունը:

— Լսո՞ւմ ես, Մանաս… Սրանց նման անսատուածներ չես գտնի: Սրանց համար կարգ, կանոն, գիրք ու հրաման չը կայ:

Եւ ապա, դառնալով Աննա-Խաթունին, նա շարունակեց.

— Ոչ ոքին չես տայ: Այդպէ՞ս է: Բայց ի՞նչ են անում աղջկան. հօ թթու չե՞ն դնում… Պահելը միայն փորձանք կը բերէ. մի փորձանքից ազատւեցիր, փառք տուր Աստուծուն: Աղջիկը տղայի համար է: Ջալալը չէ ուզում ձեռք վերցնել… Խեղճը դեռ էլի տաքացած է… Լաւ տղայ է, Աստուած է վկայ…

Գայիանէն նորից շշնջաց մօր ականջին եւ դուրս

գնաց, իսկ մայրը հերքում էր կոյսի խօսքերը, Վէճի ժամանակ չէմքում երեւաց Ջալալը, ինչպէս պայմանաւորուել էր Հեղինէի հետ։ Զօքանչը բոլորովին ուշադրութիւն չը դարձրեց նրա վրայ. Մանասն էր, որ առաջ գնաց եւ հեգնութեամբ հարցրեց.

— Ինչո՞ւ ուղիղ այստեղ չեկար, Ջալալ–Բէկ։

Խաչէնցի երիտասարդը կարմրեց, շփոթուեց եւ խօսք չը գտաւ։ Նրա տեղ պատասխանեց Հեղինէն.

— Վախենում է, Մանաս, ի՞նչ անի խեղճը։ Ժամանակն այնպէս փչացել է, որ հիմա տղամարդիկ են վախենում կանանցից...

— Այդպէս չէ, ընդհատեց Աննա—Խաթունը։ – Այս տղան, պարզ ասած, երես չունի, ամաչում է, ահա թէ ինչու չեկաւ մեզ մօտ։ Այն գիշեր, երբ ես պատրաստ էի ամէն ինչ անել, երբ պէտք էր միայն վերցնել ու տանել, սա թողեց մեզ եւ փախաւ..

— Ի՞նչ անէի, Մէլիքի կին, աշխարհը կը քանդուէր, եթէ մնայի, — խօսեց, վերջապէս, Ջալալը։ — Ոյժ կար այստեղ... Գնացի լաւ օրերի սպասելու...

— Բայց այդ ժամանակ կարող էին Գայիանէն խլել, Բէկ, ասաց Մանասը։

— Օ՛, ես ինձ կը սպաննէի, ես քարից ցած կը գլորուէի, եթէ նա Թիւրքերի ձեռքն ընկնէր, բացագանչեց երիտասարդը մի սրտառուչ, ջերմ ոգեւորութեամբ։

Գայիանէն ներս էր մտնում այդ միջոցին, բերելով մետաքսեայ կապոցի մէջ դրած նշանադրութեան մատանին, ապարանջանը եւ այլ զարդեր։ Նա լսեց այդ խօսքերը։ Արիւնը խփեց նրա գլխին, բայց նա չը վրդովուեց։ Ձեռքում բռնած կապոցը գցելով Հեղինէի գոգը, նա ասաց.

— Սրանք մեզ հարկաւոր չեն։

Աննա–Խաթունն էլ կրկնեց այդ խօսքերը։ Գայիանէն, կարծես, դրան էր սպասում։ Բռնելով մօր թեւից, նա շարունակեց.

— Քեզ ասում են թէ աղջիկը չը պիտի մնայ իր հօր տանը։ Այդ ճշմարիտ է, եւ ես չեմ մնայ։ Ես կը գնամ նրա մօտ...

Նա մատն ուղղեց դէպի Հեղինէն։

— Վա՞նքը... բացագանչեց Մանասը։

— Այո՛... Նրան չէ կարելի թողնել այն դրութեան մէջ...

Հեղինէն եւ մնացածները ապշել էին զարմանքից։ Իսկ աղջիկն առաջ տարաւ իր խօսքը.

— Վանքը... Այնտեղ անիծւում է ազատութեան համար բարձրացող սուրը... Այնտեղ մտնել չի յանդգնի Թիւրքի սրով խոցոտուած որբը... Այնտեղ վէրք չեն կապում, սպեղանի չեն դնում. այնտեղից դուրս են անում անպատուած աղջիկներին... Այնտեղ երկրպագում են իշխանին, իսկ խեղճի արիւնը ծծում... Այնտեղ քար են պաշտում... Այնտեղ կայ աղօթք, Աւետարանը փաթաթուած է մետաքսների մէջ. նրան չեն կարդում, այլ միայն համբուրում են... Այնտեղ եմ գնում։

— Այնտեղ քեզ կը խրատեն, յանդուգն աղջիկ, բացագանչեց Հեղինէն, տեղից վեր թռչելով։

— Ես չեմ վախում... Կուել — որքան ուզում ես...

Աննա—Խաթունը կարծես նոր հասկացաւ իր աղջկայ միտքը, եւ յարձակուելով նրա վրայ, մի կտրուկ խիստ ձայնով ասաց.

— Ես չեմ թողնի... Դու՝ կո՛յս... Դու է՞լ աղաչես նրա նման... Ո՛չ, ո՛չ, այդ չի լինի...

Գայիանէն ձեռքերով խիստ բացասական նշան արաւ եւ դուրս գնաց։

Րոպէ չանցած՝ Մանասը ճանապարհուեց։ Նախ քան իր խմբին հասնիլը՝ նա կանգ առաւ, նայեց Մէլիքի տանը։ Նրա փոքրիկ դէմքի վրայ խորին բաւականութեան մի արտայայտութիւն երեւաց. կարծես նա ասում էր ինքն իրան որ այդ տանից հեռանալ, այնու ամենայնիւ, դժուար է, անհնարին...

Երեկոյ էր: Գայիանէն ճրագի տակ իր գործն էր կատարում: Դուռը կիսաբաց էր եւ նա չը նկատեց թէ ով էր, որ ներս մտաւ: Յանկարծ նա լսեց մի ծանր շնչառութիւն եւ, գլուխը բարձրացնելով, տեղից վեր թռաւ: Կանգնած էր Նազլուն, Վարդավառի Նազլուն — այլայլուած, կատաղի դէմքով:

Գայիանէն շտապով հարցրեց.

— Ի՞նչ է պատահել... Մարթա՞ն...

— Կարծում ես թէ մեռա՞ւ, պատասխանեց Նազլուն նոյն շեշտով, որ այնպէս ազդել էր Գայիանէի վրայ Հարսնաղբիւրի մօտ:

— Ո՛չ, հիմա լաւ է, շարունակեց նա, երկար շունչ քաշելով: — Իմ մայրը ինձանից լաւ է պահպանում նրան, ես այդ տեսնում եմ... Իմ մայրը գիտէ երեխայ պահել եւ Մարթան նրանն է այժմ...

— Փառք Աստուծու...

— Դու փա՞ռք ես տալիս, խեղճ քոյրիկ... Եթէ դու տեսնես իմ անբախտութիւնը... Իմ ոտների տակ անդունդներ են բացւում. բաց աչքերով ես տեսնում եմ նրանց ամէն քայլում, մութի եւ լոյսի մէջ: Հազիւ կարողացայ նրանց վրայով ցատկել եւ այստեղ հասնել...

— Բայց ի՞նչ է պատահել...

— Սարսափելի բան... Դեռ օր կար, երբ մեր տունը մտաւ մի բարձրահասակ երիտասարդ... Դու նրան ճանաչում ես... Ասլանը:

— Դիզակեցի՞ն... Ի՞նչպէս չը ճանաչեմ, նա մեր բարեկամն է:

— Ի՞նչ ունես նրա դէմ...

— Օ՛, նա շատ լաւ երիտասարդ է, ազնիւ կրակոտ...

— Եւ քա՛ջ, քա՛ջ, ոռնաց Նազլուն:

— Այո՛, նա միշտ այդպէս էր...

— Սպասիր, քոյրիկ, ես կը պատմեմ: Ես տեսայ նրան այն մութ գիշերին, երբ նա ազատում էր դերինե-

րին: Նա հսկայ էր... Եթէ այնտեղ մարդիկ չը լինէին, ես կը չոքէի նրա առաջ եւ կը լիզէի նրա ոտի տակի հողը: Վերադառնալիս, ես տեսնում էի նրան սպիտակ ձիու վրայ: Սուրբ Սարգիսը, որ բարեկենդանին, իր տօն օրը, մտնում է մեր տները եւ ձիով կոխ է տալիս մեր փոխինդը... Նա այդպէս էր: Ես չը գիտէի այն ժամանակ որ նա էլ, ինչպէս ամէն մի սուրբ, անողորմ է դէպի ինձ...

— Անողո՞րմ. ինչո՞ւ:

— Նա ինձ չ'ուզում է, աղաղակեց Նազլուն, արձակելով մի սուր հառաչանք, որից, կարծես, կտոր-կտոր դառան նրա թոքերը:

Գայիանէն ուրախացաւ, շտապեց շնորհաւորել: Բայց Նազլուն սաստեց նրան եւ շարունակեց.

— Նա սիրո՛ւմ է ինձ... Բայց ես...

— Մի՞թէ դու նրան անարժան ես համարում...

— Ինձ մի ընդհատիր, քոյրիկ, գոչեց նա լաց լինելով: — Ի՞նչ ես ասում. անարժա՞ն... Ես էլ կը սիրէի նրան... Բայց նա սուրբ է, իսկ ես... պղծուած, խայտառակ...

— Ա՛հ, խե՛ղճ Նազլու... Բայց նա գուցէ գիտէ այդ բանը...

— Գիտէ... Բայց դա բաւական չէ... Ես պատիւ չունեմ, որ տամ այդ գեղեցիկ, քաջ երիտասարդին, իմ սրբին... Ես կը ցեխոտեմ նրան, ես ամբողջովին կեղտ եմ...

Գայիանէն էլ արտասուեց: Մի վայրկեան ծանր լռութիւն տիրեց:

— Ես այս երեկոյ հասկացայ թէ ի'նչու Մարթան ինձ չէր կպչում, շարունակեց Նազլուն:— Մարթան էլ, անմեղ երեխայ, գիտէ որ ես կեղտոտ եմ... Ջուր, զո'ւր էին իմ ջանքերը. ես իմ մարմինը ուզում էի տալ՝ ուրիշին ազատելու համար, ինչպէս Փէրին, բայց չը գիտէի որ ոչ ոքին հարկաւոր չէ այս պիղծ միսը... Օ՛,

ինչո՞ւ եմ ես այստեղ… Ինչո՞ւ եմ կոխ տալիս Աստուծու մաքուր հողը… Ամէն տեղ սրբութիւն․ միայն ես եմ պղծը, պղծելիս… Զգո՛յշ, քո՛յրիկ, չե՞ս տեսնում անդունդը… Ահա բացուեց մէկը, ահռելի, սեւ… Այստեղ էլ, այս ճրագի առաջ էլ…

— Անդունդ չը կայ, սթափուի՛ր, Նա՛զլու, իմ խեղճ քոյրիկ, ասաց Գայիանէն եւ գնաց նրան գրկելու։

Բայց Նազլուն չը թողեց նրան մօտենալ եւ դուրս վազեց։ Մինչեւ Գայիանէի դուրս գալը նա արդէն բակումն էր։ Նա փախչում էր․ կարծես նրան սաստիկ հալածում էին եւ նա մի րոպէ կանգ առաւ, որ որոշէ թէ դէպի որ կողմ պէտք է վազել։ Եւ անընդհատ մրմնջում էր․

— Ասլանն անողորմ է… Մնաս բարով, քոյրիկ… Ինձ ոչ ոք չը խղճաց… Նոյն իսկ սրբերը…

Այդ խուլ, ցաւալի քրթմնջիւնը յանկարծ ընդհատուեց․ Գայիանէն, վերջապէս, խօսք գտաւ եւ սկսեց թախանձել նրան որ ետ դառնայ, լսէ իրան։ Բայց, կարծես, սարսափելով այդ թախանձանքից, Նազլուն մի գերեզմանական ձայնով բացագանչեց․

— Անդունդնե՛ր, անդունդնե՛ր… Այլեւս չէ կարելի ցատկել, անցնել… Ինձ տանում են… Երկու թիւրքեր, երկու դեւեր… Ասա Ասլանին, նրանք էին ինձ պղծողները…

Եւ նա փութով քալեց։ Գայիանէն մի վայրկեան անշարժ էր․ բայց յանկարծ նրա մէջ փայլատակեց մի միտք․ նա հասկացաւ թէ ինչ է ուզում անել Նազլուն։ Եւ սարսափահար վազեց որ ազատէ խեղճին․ վերկացրեց Թէօսին, ճրագ բերել տուեց։ Տունը տակն ու վրայ եղաւ։

Բայց ի զուր։ Նազլուն կորել էր խաւարի մէջ…

Անցաւ մի ամիս, շուտով կը լրանար երկրորդը։ Հրաշալի գարուն էր սարերում, այն ինչ Արաքսի ափերը այրւում էին անտանելի տօթերից։ Այնտեղ, անապատի կրակների մէջ, դեռ երեւում էին ձիաւոր եւ հետեւակ խմբեր, որոնք սպասում էին թշնամուն։ Մի օր միւս ափի լեռներից իջան երեք ձիաւորներ։

Կտրելով պղտոր գետը, նրանք կանգ չառան, սկսեցին արշաւել դէպի հանդիպակաց լերան լանջին տարածուած գիւղը, ուր ապրում էր Մէլիք-Աւանը։

Մանասն էր, թռչում էր քամու պէս, որ մի ժամ առաջ տեղ հասցնէ իր բերած ուրախ լուրերը։ Պարսկաստանը դղրդում էր․ Նադիրը ահագին պատրաստութեամբ գնում էր Քէրբէլայի վրայ։ Օսմանեան զօրքերը անդադար ետ էին քաշւում դէպի արեւմուտք, Ատրպատականի մեծ մասը նորից անցել էր պարսիկների ձեռքը։ Ահաւոր պատերազմն արդէն սկսւում էր․ նա այստեղից շատ եւ շատ հեռու էր։

Փոթորիկն անցաւ…

Միւս օրը Մէլիք-Աւանը վերադառնում էր Տող։ Ճանապարհին Մանասը առաջ քշեց իր ձին եւ, առանձնանալով Մէլիքի հետ, խօսակցութիւն սկսեց։ Այժմ խաղաղութիւն էր, ամէն մէկը վերադառնում էր իր տունը։ Իսկ ո՞րն է Մանասի տունը։

Մէլիքը ցոյց էր տալիս Աւետարանոցը եւ Մանասը միանգամայն բաւական էր դրանով։ Բայց նա ունէր իր պայմանը։

— Իմ հին բո՛յնը, բացագանչեց նա ուրախացած։

— Շատ լաւ, Մէլիք․ բայց Մանասն այնտեղ չի ապրի, եթէ դու մի արդարութիւն չանես։

— Արդարութի՞ւն…

— Այո՛։ Ես պատմել եմ քեզ, որ Աննա-Խաթունը ընդդիմանում է Գայիանէի վերջին ցանկութեան։ Այժմ խօսքը քեզ է պատկանում, ի՞նչ վճիռ պիտի տաս։

— Դու ի՞նչ կուզէիր։

— Ոչ ոք չը պիտի ընդդիմանայ Գայիանէին…

— Եւ նա վա՞նք գնայ…

Մէլիքը կանգնեցրեց իր ձին, կիսած յօնքերի տակից մի զարմացական հայեացք նետեց իր ուղեկցի դէմքին:

— Կուսանաց, որ Մէլիքի տան կողքին է գտնըւում, ասաց Մանասը, չը շփոթւելով այդ հայեացքից: — Գայիանէն բացատրեց թէ ինչո՞ւ է գնում այնտեղ: Եթէ ես շնորհք ունենայի, կը կրկնէի նրա խօսքերը: Կասեմ այսքանը, որ այն ժամին, երբ ես լսում էի նրան, ինձ թըւաց թէ աչքիս առաջ կանգնած է Տէր–Սողոմոնը…

Ձիերը հանդարտ քալեցին: Մանասը, որ աչք չէր հեռացնում Մէլիքից, նկատեց նրա դէմքի վրայ մի հեգնական արտայայտութիւն:

— Դու ծիծաղո՞ւմ ես, ասաց նա վշտացած: — Ինչ ուզում ես, ասա, Մէլիք, բայց այն օրից Տէր–Սողոմոնը կենդանի է ինձ համար: Արաքսի ափին, Պարսկաստանում, ամէն տեղ մէկը ինձ հետ էր, որ ասում էր թէ նա չէ մեռել: Եւ եթէ այժմ գնում եմ Աւետարանոց, պատճառն այն է, որ Տէր–Սողոմոնը մեռած չէ: Լինել նրա մօտ, սովորել նրանից…

— Մազերդ սպիտակել են, էլ չես սովորի:

— Գայիանէի համար այդ դժուար չէ: Գայիանէն Մանասին դուրս բերեց ծմակից, տարաւ մարդկանց մէջ: Տէր–Սողոմոնն ինձ ասում էր. «Կը մտնես իմ եկեղեցին եւ կը հաւատաս»: Եկեղեցի տեսել էի, բայց նրա եկեղեցին չը տեսայ, որովհետեւ նա ընկաւ Թիւրքի գնդակից: Այժմ Գայիանէն տանում է ինձ այնտեղ:

— Չեմ հասկանում թէ ինչ եկեղեցի է դա:

— Կուռի եկեղեցին, Մէլիք… Ես կուռի մէջ եմ ծերացել. բայց չեմ հասկանում այն կռիւը, որ վարում էր Գայիանէն եւ որից լիացաւ ամբողջ աշխարհը: Թող տուր Մանասին գոնէ այսուհետեւ տեսնել մի նոր կռիւ, որ պիտի սկսէ Գայիանէն Տէր–Սողոմոնի եկեղեցու մէջ եւ որից դարձեալ պիտի լիանայ աշխարհը…

Մէլիք—Աւանը խորասուզւած էր մտքերի մէջ եւ երկար տեղ գնում էր լուռ, ոլորելով իր պեխերը: Իսկ Մանասը թախանձում էր, բացատրում էր բոլոր հանգամանքները:

Յանկարծ նա լռեց, կարծես չէր հաւատում իր երջանկութեան: Դիզակի տէրը նրան էր նայում իր բարի, գեղեցիկ աչքերով:

Նա համաձայն էր…

(ՎԵՐՋ)

ՊԵՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
Ա. ՄՅԱՍՆԻԿՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ

ՀՀ Ազգային գրադարան
NL0349405

33273